TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. PH. S. VAN RONKEL.

DEEL XLVI.

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

BATAVIA. ALBRECHT & Co. | 's HAGE. M. NIJHOFF

1903.

INDISCH GENOOTSCHAP

INHOUD.

BLADZ.

Woordenlijst der taal die gesproken wordt in het gebergte van Kapaur tot aan Sěkar (Zuidwestkust van Nieuw Guinea), door wijlen C. J. F. LE COCQ D'ARMANDVILLE. 1

De oorsprong van het Maleische woord tjoema, door Dr. Ph. S. VAN RONKEL 71

Dwerghertverhalen uit den Archipel; Javaansche verhalen, door Dr. J. BRANDES. 73

Over den oorsprong van het Maleische woord binara. Mededeeling van Dr. Ph. S. VAN RONKEL 92

Een bericht over vampirisme bij een Syrischen schrijver. Mededeeling van Dr. Ph. S. VAN RONKEL 95

Insluimeren van het gevoel voor de symbolieke waarde van ornament ook in de Chineesche kunst op te merken, door Dr. J. BRANDES. 97

De benamingen Tontemboan en Tompakěwa, door J. Alb. T. SCHWARZ. 108

Toradja'sche Uilespiegel-verhalen, door Dr. N. ADRIANI . 118

Over de herkomst van het Maleische woord djodo, door Dr. Ph. S. VAN RONKEL. 128

Lakon Ngroenå-Ngoeni, door Dr. G. A. J. HAZEU. . . 132

Maleische taalstudiën I, door Ch. A. VAN OPHUIJSEN. . . 145

De Doerga-voorstelling in de beeldhouwkunst en litteratuur der Hindoes, door J. KNEBEL. 213

De oorsprong van het Maleische woord bagai, door Dr. Ph. S. VAN RONKEL 241

Eene Arabische verhandeling over de zwaartekracht, door Dr. Ph. S. VAN RONKEL 243

Aanvulling van het artikel over gewoonten der Papoea's in de Dorehbaai ten opzichte van zwangerschap en geboorte, door J. L. VAN HASSELT. 287

Kleine bijdragen tot de ethnographie en de folklore van Java, door Dr. G. A. J. HAZEU 289

BLADZ.

Voorloopige mededeelingen omtrent Minahassische Uilespiegel-Verhalen, door J. A. F. SCHWARZ. 310

Eenige mededeelingen omtrent de zeden en gewoonten der Toeratéya ten opzichte van den rijstbouw, door G. MAAN. 318

Desa-legenden, naverteld door J. KNEBEL 341

De oorsprong van de Kwartierstraat in oud-Batavia, door H. D. H. BOSBOOM 373

Opgave van calques en reproducties naar kaarten en plattegronden aanwezig in het Rijksarchief te 's Gravenhage en in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, aan het Bataviaasch Genootschap toegezonden, door H. D. H. BOSBOOM 385

Uit oude notarispapieren II ANDREAS CLEYER, door Dr. F. DE HAAN. 423

Over den oorsprong van het Maleische woord pawai, door Dr. Ph. S. VAN RONKEL 469

Eene verklaring van den naam van het Sĕmbiringsche doodenfeest, door M. JOUSTRA 472

De oorsprong van het Maleische woord kamandikai. Mededeeling van Dr. Ph. S. VAN RONKEL 476

Opium „schuiven", door Dr. F. DE HAAN 478

Verslag van het Internationaal Oriëntalistencongres te Hanoi van 1—6 December 1902, door Dr. J. BRANDES. 481

Bijlage van het voorgaand artikel: Note sur l'école française d'Extrême Orient, van L. FINOT 513

Tamilwoorden in Maleisch gewaad door Dr. Ph. S. VAN RONKEL 532

Bericht über die Untersuchungsreise nach der Insel Engano, 4—11 April 1903, von Dr. JOHAN WINKLER 558

Een Maleisch telwoord in het Teloegoe? Mededeeling van Dr. Ph. S. VAN RONKEL 568

TABLE DES MATIÈRES.

PAGE

Vocabulaire Kapaour-Hollandais et Hollandais-Kapaour, par feu M. C. J. F. LE COCQ D'ARMANDVILLE 1

L'origine du mot malais tchouma par M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 71

PAGE

Contes de cerf-nain dans l'Archipel Indonésiën; versions javanaises, par M. le Dr. J. BRANDES. 73

L'origine du mot malais binara. Communication de M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 92

Un cas de vampirisme mentionné par un auteur syriaque. Communication de M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL . . 95

De la notion affaiblie de la valeur symbolique dans l'ornement, se manifestant également dans l'art chinois, par M. le Dr. J. BRANDES. 97

Les noms Tontemboan et Tompakewa, par M. J. A. T. SCHWARZ. 108

Contes d'espièglc chez les Toradjas, par M. le Dr. N. ADRIANI 118

L'origine du mot malais djodo, par M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 128

Lakon Ngrouna-Ngrouni, par M. le Dr. G. A. J. HAZEU. 132

Études sur la grammaire malaise I, par M. Ch. A. VAN OPHUIJSEN 145

La réprésentation de Dourgâ dans la sculpture et la litterature hindoues, par M. J. KNEBEL 213

L'origine du mot malais bagai, par M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 241

Un mémoire arabe sur la gravitation, par M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL. 243

Supplément aux notes sur les coutumes des Papous du golfe de Doreh concernant la grossesse et l'enfantement, par M. J. L. VAN HASSELT. 287

Notes sur l'ethnographie de Java, par M. le Dr. G. A. J. HAZEU 289

Communications sur quelques contes d'Espièglc ches les tribus du pays du Minahasa, par M. J. A. F. SCHWARZ. 310

Coutumes des Tourateya concernant la culture du riz, par M. G. MAAN 318

Quelques légendes locales javanaises, communiquées par M. J. KNEBEL 341

L'origine de la rue dite Kwartierstraat à Batavia, par M. H. D. H. BOSBOOM 373

Liste des calques de quelques cartes et plans aux archives

PAGE

de La Haye et à la bibliothèque de l'université de Leyde, présentées à la Société des Arts et Sciences à Batavia, par M. H. D. H. BOSBOOM 385

Fragments d'archives de notaire II. Histoire d'ANDREAS CLEYER, par M. le Dr. F. DE HAAN 423

L'origine du mot malais pawai, par M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 469

Explication du nom de la fête funèbre „pekoualouh", par M. M. JOUSTRA 472

L'origine du mot malais kamandikai. Communication de M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 476

Explication de l'expression hollandaise „opiumschuiver" (= opiophage), par M. Dr. F. DE HAAN 478

Communications sur le Congrès des Orientalistes à Hanoi, tenu du 1 au 6 Déc. 1902, par M. le Dr. J. BRANDES. 481

Note sur l'école française d'Extrême Orient par M. L. FINOT. 513

Quelques mots malais d'origine tamoule, par M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 532

Les résultats d'une exploration faite du 4 au 11 Avril dans l'île d'Engano, par M. le Dr. J. WINKLER . . . 558

Un nombre numéral malais dans la langue télingane? Communication de M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL 568

WOORDENLIJST

DER

TAAL DIE GESPROKEN WORDT IN HET GEBERGTE

VAN

KAPAUR TOT AAN SĔKAR

(Zuidwestkust van Nieuw Guinea)

DOOR

Wijlen C. J. F. LE COCQ d'ARMANDVILLE.

Om de eenheid uit te drukken gebruikt men voor verschillende zaken verschillende woorden b. v. op de vraag hoeveel van dit of van dat, wordt eerst de zaak genoemd waarnaar gevraagd is en daarna een ander woord met het getal. Tellen zooals in andere talen 1. 2. 3 enz. doen zij niet; als zij niets te tellen hebben voegen zij er het woord *hĕrè* = *barang* bij

b. v.	1	hĕrè	wo	barang	satoe
	2	„	riek	„	doea
	3	„	tèrie	„	tiga
	4	„	ngara	„	ampat
	5	„	temboe	„	lima

Verder als vijf gaan zij niet, maar voegen bij de vijf bij tot tien aldus:

6	hĕrè	temboe	hĕrè	wo	barang	lima	barang	satoe
7	„	„	„	riek	„	„	„	doea
8	„	„	„	tèri	„	„	„	tiga
9	„	„	„	ngara	„	„	„	ampat
10	pra'a				en dan begint het weer			

op nieuw; het vorige lijstje komt achter pra'a tot aan 20 =

tomdidjowo; verder tot aan 100 zijn het allen veelvouden van 20; waar het getal geen veelvoud van 20 is, wordt het gevormd.

Is er spraak van bepaalde voorwerpen dan wordt hĕré niet gebruikt.

b. v. hoeveel	rijksdaalders?	ringi pan	teniep?
„	bladen papier	soeriet pan	„
„	messen	pot tap	„
„	sarongs of stukken kain	maar pon	„
„	menschen	tondi djŏe	„
„	kinderen	jékok „	„
„	vogels	dje „	„
„	borden	pingen ken	„
„	latoemboe's	kapino tiem	„
„	geweren	snaphaan „	„
„	lampen	lampoer pe	„
„	prauwen	dja moer	„
„	lucifers	gari-garis ih	„
„	pakjes lucifers	gari garis ngo'oet	tĕniep
„	boomen	adop were	tĕniep
„	huizen	woeri kehi	„
„	noten	hengi kehi	„
drie	rijksdaalders	ringi pan	tèrie
acht	„	„ pan temboe pan	tèrie
	„	„ temboe pan	tèrie

tien bij het laatste veelvoud te voegen b. v.

tomdidjo wo	1	twintig		
„ „ pra'a	1	„	en tien	= 30
tomdidjoerik	2	„		= 40
tomdidjoeriek pra'a	2	„	en tien	= 50
tomdidjoe tèrie	3	„		= 60
„ „ pra'a	3	„	en tien	= 70
„ ngara	4	„		= 80
„ „ pra'a	4	„	en tien	= 90

1 hĕréwo = hĕré wo of po, pona
2 hĕréríek = „ riek
3 hĕréteri = „ téri
4 herengara = „ ngara
5 here temboe =
6 „ „ hĕréwo
7 „ „ hĕréríek
8 „ „ hĕréteri
9 „ „ herengara
10 pra'a
11 „ hĕréwo
12 „ hĕréríek
13 „ hĕrétéri
14 „ herengara.
15 „ hĕrĕtemboe.
16 „ „ „ hĕréwo.
17 „ „ „ hĕréríek.
18 „ „ „ hĕrĕtéri.
19 „ „ „ herengara.
20 tomdidjowo.
21 „ hĕréwo.
25 „ hĕrétemboe.
26 „ „ hĕréwo.
30 tomdidjowo pra'a.
31 „ „ hĕréwe.
35 „ „ temboe.
36 „ „ „ hĕréwo.
40 tomdidjoeriek.
41 „ hĕréwo.
45 „ hĕrétemboe.
46 „ „ hĕréwo.
50 tomdidjoeriek pra'a.
51 „ „ hĕréwo.
55 „ „ hĕrétemboe.
56 „ „ „ hĕréwo.
60 tomdidjoeterie.

61 „ hĕréwo.
65 „ hĕrétemboe.
66 „ „ hĕréwo.
70 tomdidjoeterie pra'a
71 „ „ hĕréwo.
75 „ „ hĕrétemboe.
76 „ „ „ hĕréwo.
80 tomdidjoengara.
81 „ hĕréwo.
85 „ hĕrétemboe.
86 „ „ hĕréwo.
90 tomdidjoengara pra'a
91 „ „ hĕréwo.
95 „ „ hĕrétemboe.
96 „ „ hĕréwo.
100 ratiwo.
101 ratiwo herewo.
102 „ hĕrériek.
105 „ heretemboe.
106 „ „ hĕréwo.
110 „ pra'a
120 „ tomdidjowo.
130 „ „ pra'a
140 „ tomdidjoeriek.
200 ratĭriek.
300 ratitérie.
400 ratingara.
500 rati temboe.
600 „ „ ratiwo.
700 „ „ ratiriek.
1000 ripiwo.
10000 halapo.
100000 ketiwo.
1000000 barawo.

VOORNAAMWOORDEN.

Persoonlijke	*voor de Bezittelijke voornaamwoorden.*
ik = on	wordt ma achter de persoonlijke gevoegd
gij = ko	on ma = mijn.
hij = mie	ko ma = uw.
wij = mbien; ien	ien ma = ons.
gij = kie	kie ma = uw (m. v.).

I.

KAPAURSCH-HOLLANDSCH.

A.

ådé	vader	angirop	kapok
ådop	hout	annia	mond open-doen
ådop	geneesmiddel		
ådop, adopta ndjot adop	leeren wegwijzen	aréga	spaan om te scheppen (praoe).
åloes	fijn		
angara	gevlochten mandje om eetwaren in te doen (Ceramsch)	arekta	scheppen

B.

bahagian	deel	bědérik	in de war zijn; niet weten
bahamidmida	doodsche		
bahăria?	waarom?	běhen měré	ruimte onder het huis
baïër	vleermuis		
bales	vergelden	béin kěri těri	op iets trappen
bangor	dik, stijf b.v. papier	(nben?)	schouder
barak	balk	benang	garen
baronïa	ruiken	berangja, berangta	wasschen (vaatwerk, gezicht, handen)
batona	zijden salendang		
béda boer	groote vlieg		
bědědé	niet weten	ber dagang wia	handeldrijven

berkat	zegenen
bĕroen-bĕroe	tor
bĕrongnia	springen
besioka	boomblad waarmeê men kan schuren
biaar	hond
biasa	wennen
biaha	vangen
binim	bloem
bibič	verlegen
bioem kenda	hanenkam
boea	boeaja oetan
boehoek-boehoek	knielen
boenboen	wit
boen kooek	kuit
boeroeha	snurken
taan boha	met de armen slingeren
bohambia	wegwerpen
boi-bira	dun (nipis)
bonbohop	ledig, niet (habis)
bon-bonda	dom
bonditi	koperen sirihdoos
bongma	lendenen
bongma poro-ra	met de handen op de heupen
bottel kendep bre-nja	flesch oogen opendoen
brŏda wanbroenja	dorstig ratelen van den donder
brom	mengkoedoe?
brom kendik	plaats waar veel van dat hout staat

D.

damar	damar; kaars
danomoeda	verbieden
dasing	unster
degeendi	bil
degindi	lendenen
dĕram	zonder
deran-dera	sprinkhaan
dja	prauw
dja wégen	vlerkprauw
djan	ring
djandji	beloven
djé	vogel
djim	duivelskunsten bij ziekte
djimoe	kroonvogel
djoea	roepen
djoegoit	schaduw
djoek	lichaam
djoe kombot	haar op't lijf
djoe piat herietona	kamponghoofd
djoerôr	koortsrillen
djoewada	schreeuwen

djoewé beproeven
djoewé onke-nin tjoba lihat; laat eens zien
djoewein vervangen b.v. den koning vervangen.
djoewi dik, vet
tondi, djoewi orang toewa
djonbatan brug
doelan rond tafelblad
kien doemben stekelvarken
doemenèna zich uitrekken
doenia aarde
doeran doerian
doga rook
(toom) doga verbranden
dogop-dogop duister
dombondé voorouders
donké? dowen? wie?
domen schelp
dooepna zuigen
dorengara vierkant
dŏm-dŏma ketsen (geweer)

E.

engke tapi, tetapi
èn nĕmbă misschien
ereek overmogen
eroegnia opslurpen
et anker
éwan slang
èn uitroep van bevestiging = ja
èn kè ja met nadruk; ja ik
ĕroh suikerriet

G.

gadin spijkers
gambir gambir
gajamoe gajam (vruch)
gam gam tarè spin
găndin medelijden
ga nonop; ga toodja nog niet
gĕbeh nauw, eng
gĕbot span djinkal
gédé; gédé kohéher onderhoorigen in huis
gehă terug
gehenten blijven
(ngéitan) naaien bij de N.
gember speeksel

gengabo kendep gewĕrienta	tong duizelig
gĕwak	gebroken = patah
gihi-gihi	mager
gilienta, girienta	krabben
gina nawin	spiegel
gini gini	belletje
glompan	fijn (gruis)
gobĕroen	groote mier
goedang	goedang
gohàinja	slaan
gandin	(sajang) medelijden
gomboer	alang-alang
gŏoeta	inwikkelen
gŏoetna	aftrekken, uittrekken (b.v. onkruid)
goon-goonja	krab
gowèri	djagong
grah	glas
gratoe'er	mand, mandje
grè komlot	haar op 't lijf
griengnie	krabben
grokna	vastbinden
gwaramboek	slak

H

haap	stal
haakma	bos veeren in 't haar
haboek	versleten
hahan	langzaam
hăhătoe	slechts
joe hahatoe	als de sarong afvalt
	naakt
ham	meer (telaga)
hamada	wegloopen
haman	band om den bovenarm.
kendep hambajang bigst	schell
hambita	kastella
hănă	ramp, ongeluk
hanawè	polsband van schelp
han-handoek	alleen
joe han-handoek	naakt staan = joe hahatoe
hangaat	meer (comp van veel)
hangon	kakkerlak
hapodja	vallen
hara	opgaan, binnengaan, klimmen
hara-hara	licht
haramina	ananas

haréwĕro	bijvoegen
harta	bruidschat
paha handoek	rijst alleen zonder bijmenging
hawakta	kreupel
hawéda	achteruitgaan
hawoda	komen
gember hebeenja	tong uitsteken
hĕbéwo	vadem
heboor	klein
heem	navel
hégéba	tarima, ontvangen
hegep	vasthouden
hegepnia	in de hand dragen
hegep tĕri	sterk vasthouden
heger	brandnetel
heip	warm
heipka	warm maken
heir	visch
heir ma oeri	band om den pols van zwarte karang
hembéna	besnijden
hembia	afhakken
(woeri) hembokhembok	omwanding van het huis
hemin	zand
henek-henekma	zwart
hengi	muskaatnoot
hémbòor	uitkomen (van een weg)
hémina	in de zon droogen
henier	kruit
hĕra-hĕra	glad
hĕrat	helder
herė	barang
hereik	splijten
hereikna	ruilen
herekook	erg klein
hĕrekta	bezem, ook vegen met de bezem
kendep hĕrekta	gek
mbrei hĕrekta	abces openen
herer	trekpot
herĕrė	pijn doen
heret	ketel
heret por	inlandsch regenscherm
herĕwéda	berooven
herėwie	zeer groot; te groot
herewo	een beetje (ook barang satoe)
hĕriėt	tuin, negorij; kampong

hĕriĕt pohon heilige plaats
hĕriĕtma hoofd
hoetmŏeni wand of muur = dingding
heronja dragen om den hals
hèta beginnen; eerst
hèta min dira voorheen (doeloe kala)
herita verhaal, tjĕritĕra
hida spelen
hièra rib
hihir kam
hihiwia verbergen
hina hoewa teruggeven (geleend goed)
hinija (anjam) vlechten
hir opstaan
hira zout
hira leven
hiri scheplepel
hiri-hiri kamarhŏbor bedgordijn afscheuren
hoe'er hoorn
hoego-hoego onkruid, vuil
hoeha soesa
hoeka soeka
hoembo-hoembo recht
hoemoeker erven
hoenga-hoenga broek
(mehien) hŏepo-hŏepot (tanden) uitvallen
hoera oordeelen, straffen
hoera ondergaan, neerdalen
hoewè meten
hoewer (hoeher?) kan van bamboe
woeri hogom nok van 't huis
hŏgòm mikken
hŏmbòga afbreken
homborka oprichten (b. v een paal)
nda homborni bekin betoel
hon op van den berg
hon tepel
hon nowa zuigen (van een zuigeling)
horă scheren
hor-hŏrà morgen, dag
hor-hora ĕreik overmorgen
hor-hora reda reda morgen ochtend
wingi hor-hora 's morgens vroeg
hori geest
horima dokter
hormat eerbewijs

hormè, hormè-na beneden
hoor ook paat grond, aarde
kohòròda ramei-ramei
ho oek casuari
horan hinken
horonja ophangen
hortaar mas oelar
horween van onderen
houwen bloem
(kendep) blind
howog-howogon

I.

iboe rug
idi-widja water uit de praoe scheppen
ihipo = po = een pona
im roepnaam van man slaaf
in ma ons bezit
indop naald
irak sago toeman
itapi atap (dakbedekking)
iti moer enkelband van koper

J.

ja penis
jaar jaar
jaat moeson
jabin vissehen
jèda lachen
jeda heboor glimlachen
jakèhi testiculi
janet mand
janop honigbij
japet roeispaan
jatak meer (telaga)
jeja zwaluw
jéjéb duizendpoot
jéjèron ligt
jěkok kind
jekok nemehar jongentje
jekok tombohar meisje
jember golf
jenta loopen
„ géha terugloopen
jer grens; hoog = paggar
jo deze = ini
joe kŏhé ander mensch
jŏe kohéma (dat is) van een ander
joha afvegen, inwrijven

jo kamin zooals
jom begeerte, begeeren
jon hier; blijven, wonen
jona hawoda kom hier
joon dal, vlakte, vlak.

K.

kahŏnis pinangvrucht
kahom wĕre adop kahă ria pinangboom vruchten
kanaan kahă-ria sirihvrucht
kotigana ontmoeten
kidjat te veel, te erg = terlaloe
kimbida ngiloe
kaag of kagh vleesch
kaar vr. schaamdeel
kăbah maan
kabări netje
kăbèr zoo even
kăbèrnja vuist
kabiri pak bast van pinang oetan
kada hoda asthma
kădĭn zoon
adop kagomta kruis
kahaan gras
kahem pinang
kahar boen wit katoen
kahiĕn arm (miskin)
kahka betoel sakali; bĕnar
kahăwan nieuw
kakaran vloer van bamboe
kakarep komkommer
kăkė kin
kalapadi varken
kamandi soekoen
kam-kam breed
kama-kamar gapen
kamar hobor afscheuren
kambedŭa tin
kambembė groote vliegen
kambet bėda vlieg
kambir oorlog
kamèr morgenrood
kaméri voorhoofd
kămĭn vleugel
kămin vet, lekker
kampinia bel
kana met, door = dengan
kanaan sirih
kandjoka reiger
kanimba koembang
kănoenga; kănomba neus
kantjen knoop
kapino tatoemboe

kara?: kaga	oom
kărari	kanari
karangom	glad; glibberig
katărágădà	stijf (van een lijk)
kărakărar	pap (boeboer)
karéma	roepen
karidop	toereikend
kărōma	pinang ceram
kasoemba	rood katoen
kassoer	matras
katĕna	papaia
kati	oester
katoea	kakatoe
kattal	schild
káwoek	kalk
kĕbah	maan
kebaha-kebaha	niezen
kebara	vragen
woeri kĕbèna	op het huis passen
kébia	voorbeeld = tjonto
kĕda hada	ademen
kĕdahoer	willen; wil; uitzoeken
kedŏeroèk	zweet
kedoget	kreeft
kĕekta	schillen b. v. aardappelen.
kehèh-kehep	kleine vliegjes
kehi, minekehi	kogel
adop kehi	pit van vrucht
keiadet	djangan
keiadot	beletten
kĕkéhi	djagong
keja	wil, verlangen = kahendak
kekehik	echtgenoote
kĕkĕik, keikeik ween	sleutel
keknă	afstroopen
titir kĕlien ta	slaan op de tiwal
kéma gămin hon kembé	toch melk
kembé	van voren
kembet	kurk; deksel
kemboe	deur; venster
kemboom	wind
kembon	koud
kembor-kembora	nat
kămĕri	aangezicht
kĕmina	zon
kemia	hij is dood
kemiri	sterven
„ hira	opstaan uit 't graf
kena, kenange, kenawa	zien
kenangke	ontmoeten
kembé-kembet	kalm
kenawa	zeehoen

kenda hoofd
kendaden hoofdhaar
„ pé- krulhaar
pĕri
kenda togar schedel
„ tŏmba kruin van 't
ringi hoofd
koemoen ken- roest
dan
kendé weten
„ toeni- knap
toeni
kendep oog
hon kendep tepel
kĕra kendep waterbron
kendep gewĕ- duizelig
rinta
tondi ken- slecht mensch
dep hĕre
hĕre
kendep herek- gek
ta
kendep ho- blind
wog-howo-
gon
kendep koti- blind
ker
kendep paak ooglid
„ pĕh pĕh gierig
kendik geheel (ante-
ro)
„ waha rondgaan
kendon juist
mo kendon 't is genoeg
kendon toeni zeker
kĕne kĕnĕben droomen

kĕnĕbon verkrijgen
(dapet),
vinden
kĕnĕda vinden
kengengen oksel
mĕhien scheeve mond
kengwek
kaenika alleen
on kĕnin ik zie
ko kĕnit gij ziet
lampoer kĕ- licht uitdoen
no-kĕno
kĕno tŏbŏra voorbij iets
gaan
kénŏewek vloed
kenom groote ka-
tjangmat
kendep keno- oogen dicht
ni doen
lampoer ke- flikkeren van
nŏoewen de lamp bij
tengep pe- gebrek aan
da olie
ken poeroe eb
weda
kentari stroom
mĕhien ke- verhemelte
raar
kerabo kant of rand
van iets
kera water
kimbida zuur aan de
tanden
(ngiloe)
kĕra nasoe- stroop
wĕna gămin

kĕrĕbo aardvrucht
keri regen
„ tengeenge stofregen
„ wèra slagregen
keria branden, aansteken
koret keria eten op 't vuur klaar maken
mahi keria tabak rooken
snaphaan keria met geweer schieten
kerida tot
maret kana kĕroekna hakken met een bijl
kenda kĕroeknia koppensnellen
kerokta zoeken
ket koeskoes
kèwi gat
kèwoen fakkel
kiaam slaaf
kidjă hină drukken
kiembiat zenden
kiendoemben stekelvarken
kier mat
kihirida geleiden
kikir vijl
kikiwoen, kikiben muskiet
kirih hanespoor
taan kira moeknia dreigen met den vinger
koba maan
kodaděra vermoeid
kodădòra rusten (onderweg)
kŏdat hart
kŏdat inborst
„ hŏeha bedroefd
„ měrek gal
„ koteter slechte inborst
kodonge lui
kodŏwàri stelen
koeda paard
koehoe rivier
koekoenoem zwijgen
kenda koekoep hersenen
koemboedaré rotan
koemboentaré darmen
koepang mani rijk
koewéwat muis
kohébien achterste, billen
kohéher, gede anak jang di kóhéher bawah parintah
koheré kohè ander
kenda koeroekta haarsnijden
kombournja pidjit
kopta vangen
joe kohé een ander mensch
„ kohéma van een ander mensch (bezit)
kohŏgep niet willen
kohŏron spies

kokĕnom	afwachten, nantie
kokĕnomte	nanti doeloe
kŏkok	kip
„ nĕmehan	haan
komkom	jamboe
kombora	uitknijpen b.v. citroen
joe kombot, grekombot	haar op 't lichaam
komien	dood
komoen	ijzer, ijzeren pan
komoh	aardvrucht= kradie (caladium)
kera komokkenia	in water weeken
komona	hooren
kondon	verkouden
konieptep	medelijden hebben
konoemta	twisten
konokĕria	schieten
konom	vergeven
konpon	kapas
kŏoek	been
kóoek	voet
kokoholm	rups
kokatoektoek	effen gelijk (samarata)
kŏoek mbeembe	kuit
kŏoek mboen	dij
„ per	scheen
kŏoek toeber „ tomboon	teenen knie
koofh	een soort slang
koonja hengi koo tjab	geven haak van bamboe om pala af te doen
kapiaar	mutsje
kŏrékta	oorlog
korĕt	eetwaar
korob	neef, nicht
korokta	moeten
kot	stront
kotiora	boos
kot kaboer	willen, wil
kotkè	liegen, bedriegen, jokken
kot kĕhmè	spelen, stoeien, gekheid maken
kotkè mijen	lam
kot kĕmah	jeuken
„ kĕnèp	lekker, goed
„ kenewa	oogen al vochtig bijna huilen
„ namè	verlegen (maloe)
„ kŏboek	bot
„ mboer	dapper, krachtig, sterk

kot mboer hĕ- rĕrè verdragen, lijden
kot mĕniek bang; vreezen
„ mien neba joea dier
kot nbenbee koud
„ nenga honger hebben
„ ngĕrè lever
„ ngoeni oud
(dja) kotogor snelvaren of loopen enz. Snel in 't algemeen
kotonada bersoeka
kot padien borst; hart?
„ pĕngkè hart
tondi kot peperek slecht mensch
kot perakta verbieden boos zijn
„ péri buik
„ „ hĕrĕ- rè buikpijn
kot péri wirida-wirida buikloop
kot péri oedi maag
„ pĕroek een wind laten
„ pidja kakken
„ pihè lende (mal. pinggang)
„ poha genezen
„ pohoda vrede
krour nangka vrucht
koweboe tante of oomskind
kot pohoor ziek zijn
„ „ kĕ- ra handoek verkouden
kot pohoor powok asthma
kot prek boos gezicht
kotăbŏra overstappen, overspringen
kotèr slecht, leelijk
kotérik ongeluk
koterik bedorven, versleten
kotéter slecht
kot teri verzadigd
kera kot tigano monding van rivier
kowah verdeelen
kouwaha macht
kowé gat
kohebien kowé aars
kowop-kowopma rond
krabo karbau
joe krabak na waha waggelend loopen
taan kregen pink
kris dolk
kokok ma kris hanespoor

L.

lolŏlan poendit = geldbeurs

M.

maar lendengordel, sarong, kain
„ haboek versleten kam
„ kóoek als 't kain op de hielen valt, naakt
kokok ma-găda ajam bĕkoko
maar rodja lendengordel of kain aandoen
kokok ma-ga di wida kakelen, kraaien
magĕra antwoorden
mahi tabak
„ kenin asch van tabak
„ keria tabak rooken
„ nò oekna sigaret draaien
main olie
majek vlug
mak stem, orgaan, taal, perkara
măkat heesch
mak meda straffen
nemihi mak bergtaal
mak pareda mompelen
mak pareda hawiàrà stotteren
mamma varken
man-man gember
mangawé jaarvogel
marat bijl
mas goud
matmadet ongaar, rauw
mbaab ster
mbaar geur
mbabirida dauw
mbahab misschien
mbahabi koerang prik-sa
mbĕgi toeari katoea mbeïon casuari kuif van kakatoe
mbé pena wié voor niets geven
mberewo over den schouder dragen als bandelier
mbŏdŏna kera mboehon djadilah troebel water
mboek-mboekma geel

mboemboen moer polsband uit schelp
mboodja meel
mbrågŏdà helpen
mbreha dansen
mbrĕi absces
mbreina uitwringen
mbreng-mbrenga slingeren
mbrok losmaken
mé deze
mè joemè itoe dia
mbrieb kralen
mèh hard, sterk
mehain water opvangen
mĕhiet-mĕhiet kodat dĕra vermoeid zitten
mĕhek hals, keel
mĕhek papora dronken
„ taré strot
mĕhĕna zitten
„ ngeikna achterover zitten
mĕhèna toto-dom zitten met de beenen gekruisd
mĕhien mond
„ annia mond opendoen
„ doek kin
„ ngeen lippen
„ peha kies
„ taab tanden
mehin tap krar kies
men luis
„ oewet groote luis
„ wihien kleine luis
„ woen neten of eieren van luizen
mèna daar
„ montan wéda hij is daar
menda kind
„ joepona eenig kind
„ wada pleegkind
tèmŏda mende sane op den rug liggen
mendèra naar beneden gaan in 't water
mendoek kin
mendoekten baard, knevel
mendop mòna buiten
menekna kendep mening strop scheel
mĕrăban koperen schaal
mĕré binnen
mérĕh panton
mèrèba vlammen
mèrèha zingen
mĕrék bitter
mĕrék tombon hikken, oprispen
merĕmĕ binnen
mĕrop damp
miendier van voren

mien-mien	limoen vrucht
mĕhien boe-hoek-boe-hoek	geknield zitten
mĭndira	daarna
minĕkchi	kogel
miniep	ananas
miri-miri	bliembien
moek-moek	stom
moek-moekta	kauwen voor een vogel om te voeren
moenden	barang
moermoer	gevlochten doosje waar zij hun kleinigheden in bewaren z. a. vuurslag enz.
mo	itoe
moga gamin	altijd
mo kamin	aldus
mo kendon	waarheid; juist, genoeg
moma	graf
momola	goetji (chineesche vaas
momonga	gon
mondaar	morgenwind
mondop	half, in 't midden
mondop reik	halfweg
montebna	leggen
mŏron	wind
mŏróp	wolken
„ tĕber	vuurspuwende berg
mopo=mokendon	't is goed zoo: 't is genoeg
mbembei	pisangbloesem
mori mid-mida	naam van een groote vlinder die in sombere plaatsen van het huis gevonden wordt
minik	lela
„ timkok	lentakka

N.

naar	uitgerafelde klapperbast voor proppen op 't geweer
nabat	dicht bij elkaar
nadi	radja
„ wia	tot radja aanstellen; radja worden

naga jongere broeder
nāgātōrŏ zuster
nagida struikelen
(nàhg-nàhg)? nagh-nagh? erg duister
nahamboerta bidden; prijzen
nahangor lokis (zeedier)
naha toeda adel
naha weda al nacht
nahoenja nahoewa vooruitgaan
nahoerada dansen
nakă roodgoed = basta mera
„ pàna mengen
nakikira prega=foppen
năma ankerplaats
„ wingiha middag
„ nĕgiet-nĕgiet na den middag
namba djadi niet kunnen
„ heria? wat is dat?
nawentă vleien, verleiden (boedjoek)
nanéra kleine stukjes hout aan een touwtje bij wijze van djimat om den arm
natangar sleepen = tonda
nambarak braden
nambarasnja vergelden
nambate hoeveel?
nambatĕgé hoeveel?
kenda naměhiek met het hoofd knikken bevestigend
nandera staan
nanderngéi tegen den muur staan leunen
nasaboerta-ndoerta trekken
nasoewèna suiker
nătóekdă voet tegen een steen stooten
kenda natori bevestigend met het hoofd knikken
nben schouder
nben poréra op den schouder dragen
kĕra nboeder put
nbohop vergeefs
kemboe nbokta op de deur kloppen
nbrèhă (net) knoopen
nbrieb kralen
nbrokni opendoen
nbrot-nbrot droog

nda homborni bekin betoel
ndana sago
nda nomoeda verbieden
ndat po, ndat pona eenmaal
ndang garnaal
ndĕgit-ndĕgit stomp
ndatè regwie dikwijls
nda wehepto na gerust te hebben verder gaan
ndĕgi witte mier
ndenden mandoe kikvorsch
nderam roosteren
(pot) ndik tep (mes) slijpen
ndjot straat; weg; venster
ndoean vuursteen
ndoemar wig (mal. badji)
ndoeok deur, venster
ndoer varken
kendep ndoera slaap hebben
ndoge verlaten
ndok slechts
tărè ndokea touw losmaken
ndokèa scheiden (in 't huwelijk)
ndongma snijden van boven naar beneden
ndoorna voorttrekken
(taan) ndo podja in de handen klappen
ndoré-ndoré eend
ndŏrma glad=glibberig
pot-pot ndowa steel van parang
ndoweron slingeren
ndron te land
ndrop landschildpad
nè naam
neb-neboe sapoe lidi
nĕboediek vermengen
negemboek teré gemoetoetouw
nĕgoe-nĕgoehon scheef
nĕmăta weenen; traan
nembet dakbedekking
nemboedi mengen
nemboehna kijken, loeren
nemboer zuur
nĕmèhar mannelijk
nèmèhi berg
„ nenga hoera afdalen van een berg
nèmèhi mani bergvolk
nĕmoeda boos
nĕmoer stinken
nĕmoe-nemoeja verstoord, kwalijk gezind

neněwo	roepa, gedaante
nengeendi	„dinges" als de naam van de zaak niet invalt
nen	oudere broeder
nenboda	tellen
nenbragŏda	helpen
nenda	vriend
nĕnĕnoek	zich herinneren
nĕnĕnoekta	denken; zich verbeelden
nenepnia	likken
neng	ladder
nenga	van
nenoekta	bedenken
„	liefde?
nenoek toada	denken
nĕreta	vriend
neroekta	zwemmen
nek	geit
netĕro hoeha	moeilijk
nĕwib tombokni	inslikken
newoedik kendep ngaha	vergaderen wenkbrauw
ngà háròek	vloo
ngakta	schreeuwen
ngebeir	pisang oetang
ngana	lans
ngeen	huid
adop ngeen boc mschors	
ngeet-ngeet, ngèitan	naaien
ngei	pand, verpanden
ngĕra	wit kantoen
ngeraan gili ngerak	dicht bij kittelen
ngĕréwo	hoofddoek
ngéringédă	droog
ngóoekta	knorren van een varken
ngóoet-ngóoet	inwikkelen ook (ngooetnia)
ngora	kraai
ngowenga	omdraaien
ngowerin	melangkah parintah
ngowérienta	draaien om een spil
ngré	schild
ngriă	draaien
ngroknia	hoofddoek omdoen
nia	vader
nimbijib	tante
nitohini	kasih bangoen
njawa	ziel
njoegindik	lichaam
nobak, nobakta	verliezen
nobakta	verduistering van zon of maan
noegop	vischfuik

noemboe hegep haten
noenoena hoofdkussen
noenta twisten
noeroegoeda, noeroekta zwemmen
noha eiland
nohopoen inlandsche vlag (driehoek)
nok nogoen scharen in een mes
nombo pisang
nombohé-nombohi krom
nombot wond
nombotan lidteeken
nongbo? wat? apa?
nongondja? hoe?
nonop niet, kan niet
nŏoe moeder
mahi nŏoekna sigaret rollen
nŏoekna oprollen b. v. een mat enz., vouwen
no'oer klapper
no'oer kembé klapperwater
„ paak klapperbast
„ hara klapper klimmen
„ nbrot-nbrot gedroogde klapper = kopra
nopnia zuigen
noroeta vasthouden
norota omhelsen
noroteri omvatten met de armen
kera nowä drinken
koret nŏwa eten
nŏwa roknia inslikken
wombarih nŏwama landschildpad
ngibih scheutje aan een tak (toenas)
noemboeng verdord, dor (lajoe)
ngoroha verdord, dor (lajoe)
naramboe verspreiden (berhamboeran)

O.

ŏben muur, wand
oeb zwam
kot peri oedi maag
oekna inschenken
oenang vide ndang garnaal
oeni roer
oepŏbo brandmerk op hun lichaam

oeridap paal
adop oerié vleesch van kop vruchten
oeriĕda verschrikken
oeriĕt baai
oeser stok om de praoe vast te leggen
oewet moeder
men oewet groote luis
taan oewet duim
on, onké ik: ik met nadruk
onan-onan week, zacht, zwak
paat onán-onán modder
onma mijn
ontong winst, overwinning
ŏwier bloed

P.

pa te, in (mal. di)
paak bast
toom paan vuurslag of staal
paat aarde; vuil op 't lichaam
paat mbingen-mbingen holte onder den voet; voetzool
păben plank
păder vloer van planken
păder voorbij iets gaan
paděra verlossen; vrijkoopen
padonja omsluieren
pågĕr mangga
pager wang
pah-pagis fluit
pàhă rijst
adop păhà boom
pahamboe haar bij elkaar binden
pajor meer = telaga
pakat beitel
woeri pakihon invallen (huis)
pakoe spijker
tondi pakta vermoorden
pămăni donder
„ uitspansel
pamé boven
pandek vragen
woheriri pandek schuld vorderen
pàndeknă perkara onderzoeken
mak homboor
pandéra vlag
pandoki nipablad om strootjes te rooken

panèti speld
pangola oebi kajoe (tapioea)
papa vlinder
păpăpoe „
papeïăde hagedis
păpihă knijpen
papĕràpa katoepa
paréda spreken
părĕt west
parĕten sirihblad
pas brief
pasar markt
pătangar reiger
părta, heir părta rooster, geroosterde visch
patărèra slavin
patăwain sarong timor
pătĕti kamer
patika met, gezamentlijk
patjol patjol
paween boven
pé nagels
pe kort
péda al = soedah
pĕdĕkna begieten
ped-pédi dezen dag
pedida opvoeden
peer seroe om visch te vangen
kendep peh-peh gierig
peha aan = pada
pehèr zee
pèjirta betalen
peïriri baden
péita baren
pekta gebarsten, gebroken glas
pem links
karari waar pekta kanari stampen met een steen
pen-pender smaken
pen-pen onrijp
on péna geef mij
pen-pender gevoelen (rasa)
pengi nu
peng pengi haastig, vlug
péni prijs dien iets kost
peni meh duur
pénja ophangen
pépéri krullen
per oor
„ tok-tok doof
pera zilver
péra scherp=puntig maken
toom pera vuur aanmaken
pĕreen achter
pĕreenja ontvouwen
pĕréga volgen
pĕrèha-pĕroeha motregen
pĕrèka lang

pérèkaka	diep
peret koonja	verzoeken; eig. kennis geven
djè péri	vogelnest
pernĕgida, perningida	vergeten
tap peroekta	een splinter uithalen
pĕroem	kreeft
pĕta	groene papagaai met rooden snavel
„ mihien	nijptang
piaboer wéri	stekelvarken
piàrĕm	erwt, boon
piawa	krokodil
pi-piat	kraken
pibis taré	buikband
pié	ver
pièmbot	gisteren
on ma piende	mijne vrouw
pieng	blaffen
pienga	te zamen; met
pigura	beeld
pihè	stuk = pĕnggal; end
„ ge ngowènja	iets omkeeren
adop pihéwŏ	stuk hout
pinat	los
pingen	bord
pihè ge	omdraaien b.v. een blad
poehoe	voorouders
pingen pŏen	kopje
kòoek pingen	voetzool
pengin	wilde pinang
pini	zeeschildpad
piniën	teeken
pinowa	aannemen; ook leenen
piriëmboe	zweer
po	rechts
podja	djadi worden
kera podja	watervloed
podŏrak	ontkiemen
poeher	boog
poekar	veel
poe-poekar	zeer veel
poekat	vischnet
piriëmboe poekta	abscès doorbreken
poem	schuinsch
poen	plaats (tempat)
(kendep) poeningi	wenkbrauw
poeokta	hoesten
poer	pees
adop poer homboor	zijwortel
adop poer pihă	penwortel
poeroe-poeroe kaboe	kleine mieren

poen hor pona sapanggal — een stuk
poewak — schuld
poet — witte steen
poh — goed; gemakkelijk, geluk
pohà — genezen
pohăda — fluiten
pohi — goed, geoorloofd
pohŏe — klein kind
pohokna; — nia — blazen (vuur) aanblazen
pohòn — pomali
pokàda — broeden
pŏk — kleverig vocht dat uit de Nangka komt
poktà — wasschen (kleeren)
pona = po = eèn wo
pŏni — aansteken b. v. licht, lampoer
pòni — vermoorden
pon kohè radja — verkleeden
ponponpo adop póoek? pok? — harmonica harst
poon — asch
poporon — cirkel
adop pora — hout snijden
pŏròra-pŏròra — brengen, meebrengen
pot — mes
pot-pot — hakmes = parang
potiĕtmè — strand
nben porŏra — dragen, pikoel
pot năhangoer — scheermes
taan praam — binnenvlakte der hand
prèhà — gescheurd
prĕhènja — roosteren
pré hĕrĭda — bevelen
préĭk, préĭkta — koken
predĕwa — mast
prien dibién — voorsteven
pro — ook, en = lagi
proeda — vliegen
proek — binnenste van een put
proep — grot
pred koonja — mededeelen, (kasih tahoe)
kenda preng-prengi — kaal hoofd

R.

reba — opzwellen, opgezwollen
raar — zeil
ràhă-ràhăma — schoon; glad; laag
ràhăwèt, rahawot — breng hier
rakta — kruipen
ramaha — watervat
rantei — ketting
ratian — vergif
ratioena — in
ranbiëda — vermoorden
rawĕhet — breng daar
reda-reda — ochtend (pagi hari)
reiàk wĕrèwo (toom) rep — sagoboom vlam
rĕrèwa — bovenste van 't huis op zij
(onma) ret — (mijn) man
rihā poean — lombok, ritja
rihimāni — menschenjagen om slaven te maken
rĭhina — kijken, loeren
ringi — op, bovenop = atas
rĭnōptèp; (rinia?) — optrekken b. v. praoe
rirèra — wan
rōdja — aandoen (van kleeren)
roegi — verlies
roekàké — dwarshout op 't zeil
roekindi — alles, heel, geheel
kĕra mĕ hiën roeknia — mondspoelen
roesa — hert
roeti-roeti — vuurwerk
kot padin rogada — spijt hebben
(e)roh — suikerriet
(rondikme) rondikmé — buiten
roknia — slikken
rom-rom — scherp van naald = scherp puntig
rongèt — bijna; even; terstond
ronget-get woeroekta — bijna braken = misselijk
rŏrōema — rood
rohoem — stamper (in een rijstblok) = aloe
răhàjă — uit den weg gaan.

S.

saboer zeep
sălépa doos
se oebi
sep = heb warm
sĕréwie dik, vet
séwa huur
sĭangta kauwen
sika kat
sĭkèkam boeroeng barat
sioeng waterleiding
sion zwarte kakatoe
soebara-soebara spruw van zuigelingen
soeboer lampenkous
soeèlat werpnet
soembawa salendang
sŏsōdi sarong batik
spada zwaard
swangi swangi
soban vischhaak

T.

mĕhien taab tanden
taan arm
„ boha loopen Seminantis inatar
„ jahn ringvinger
„ kòdŏwāri middelste vinger
„ krégen pink
„ němé tĕgŏbien wijsvinger
„ toeber vingers
„ toera laboe tjina (vrucht)
tabangan koper
tabé tabé
on nadi tabè koonja ik groet den radja
dĕram tabgèr zoldering boven 't vuur
tabiaren overschot
tabor mia heilige plaats
tada grootvader; grootmoeder
tada kanoes erven
tăga-dăgat meng tahănă kleven luizen knikken
tak saparo = gedeeltelijk
takoe-takoe emmertje van bamboe om te putten
tăkok klein
tambaga koper
tambérak tjampéda
tambè doorn
tan-tan adop tangan schuld tak van een boom

tangentar	spin
tani	tang
tap	splinter
tara-tara	dissel
taran	ijzer om klapper te raspen
no'oer taran hekta	klapper raspen
tăré	touw
taré balé-balé	metaaldraad
mehek taré	strot
janop taroek	honig
tarondi	bil
tatadama	oester
tan wéda	zijn, is
tawar	afdingen
ko'oek tĕbeenja	schoppen
tĕber	berg
tĕber joon	dal
tĕbérmāni	bergvolk
montebnă	neerleggen
tĕmoda tĕboĕna	op den buik liggen
tebon?	waar?
tĕbon té?	van waar
woeri tegada; tĕgàdăgà	huis dekken; plakken
tegèda	lekken
tege-péda	soedah
tegodja	misgeschoten
tèh	sadja
téhĕgéba	aanraken
gember tĕgéda	kwijlen
tĕkeĭk	sleutel
tembokníа	splijten
tembor karéma	trouwen
tĕmōda	„
tĕmoda	liggen
tĕmoerĭak	tin
tĕmot péda	hij slaapt al
temod tok-tok	slapen
ten	boomblad
ten-ten	bladeren; groente
ko'oek tèna	hiel
toom tĕnamba	houtskool
ten dĕwa, toera	djanganlah!
tĕnéda	gaar
tĕnèp?, tĕnip?	hoeveel
tengabis toearé	tandjong
tengap	scherp
tengeen	klein
tenger	zwaar
tenget	flikkeren
tĕnōdōnō	gaar gekookt
kenda tepnia	op het hoofd dragen
tektá	druppel
tĕre-tĕroe-tĕre-tĕroe	slingeren van de praoe
tĕtèta	wan om rijst op te schudden

tĕwiĕn boete
tĕwo lang (van tijd)
tikto ingewandswormen
timban wegen
timoer kleine korte trom
timor oost
tiri, tĕri sterk; stevig
tipar ton = pipa
titida zacht b. v. rot hout
titir groote lange trom
tobatĕrak casuari
kĕno tŏbōra voorbij iets gaan
ko'oek tōebèr teenen
toeboenja het hoofd voorover-buigen
toekéda, toekta geraakt
toekna werpen
toeknia steken (met lans)
toektà zaaien
toembakna stutten
kenda toemba ringi kruin van het hoofd
(toem bihéda) einde; reeds
toem bĕhi klaar
toembi héda
taan toengoen elleboog
toeni, toeni-toeni erg; zeer
toenis pijl
toeokta pikken van een kip
toera twisten
toerioen terong (vrucht)
toeroeda omwerpen
toeroepa schoen
pendèra toeroe poeda wimpel
toeroe-toeroe waggelend
toerta aanrijgen b.v. kralen
toewak sagoweer
togar bot, been
degindi togar heupbeen
kenda togar schedel
iboe „ ruggegraat
tŏgon tokon praoe
tohă oogsten
tŏhònja slaan; vermoorden
toki-toki klappen met de tong
toko toko
per tŏktò doof
tōmăn mandje dat de mannen bij zich dragen

taan tomboh klappen met de vingers
taré „ gebroken touw
tombohar vrouw
tombok grens
tombokni inslikken
tombon knoest in hout
ko'oek tombon knie
taan tombon ellebog
tombonangor maagd
tombondé voorouders
ton stok, staf
tonka wandelstok
tondi mensch; persoon
toom tongo uitgedoofd hout
toom vuur
topnia spuwen
měhèna tŏtŏdom op de hurken zitten
towo-towohan gat
towoha lekken
trangen zuid
toom tromoek keuken
toodja sampei in den zin van al aan het einde b.v. om elf uur is de school uit, als het nu elf uur slaat zeggen de kinderen „toodja!"
toom kamin! mooi! bagoes!

W.

waandoen nek
waar steen
wab hamer
adop wab houten hamer
kamoen wab ijzeren „
wăbĕn achter
wadin jongelui!
wahà gaan
wăhànge gaan
wăhàra binnengaan
wahè néma zich aankleeden
wais oebi
wákĕnda zeeschildpad
waknia, wakta schrijven
et wakoenja anker uitwerpen
wămăr jaarvogel
wănàn smelten van zout of suiker
wan-wander slagtanden van een varken

wăpĭa bewaren
tondi komien wăpia dood mensch bewaren = begraven
wapor duif
wararoei kastorie
wărèkna vegen
wàrèkni bij verkoopen
warĕn grong hon spons
wat naaste; teman
wawen daarna
wédi bamboe, kalkdoos van bamboe
wirida wédi pisblaas
weg-weg spelen
wéha maken
wehà-wehò op en neer wandelen
wĕhéda soedah pigi
wĕhenten blad; groenten
„ madé mat- blauw
wehepto heengaan
wek regenboog
nombo wek rijpe pisang
wektà vol
wĕmba vleermuis
wénja halen, brengen
wena hani oprapen
wendi oorring
wen doema nacht, duisternis, duister
weng-wenga schudden, waggelend
mehien taab weng-wenga lossetand
paat wenwenga aardbeving
wéni plaats-tampat
wenia halen; brengen; nemen
wĕnĭhin vischhaak
wenja = mak stem
wera groot; ruim
wĕreenja uitspreiden
wĕrèkta bijten
wĕré; wĕréwo boom
weria dragen op den rug met een touw om 't hoofd
weriak aardvrucht
wia maken, werken, arbeid
widija graven
„ prikken
widja putten
mbé péna wiè voor niets geven
meng wihien kleine luis
winga=kana dengen

wingiha mondop	middag 12 uur
wingi	dag
win-wingi	dagelijks
wingi ihipo	over een dag
winiat	zwager
wirida	pis; pissen
wirida wédi mak paréda ha wiwia	blaas stotteren
wodader	lange veeren rechtopstaand in 't haar
wodja	kipas
wŏedoeroe kera woede wéda	bangsa ruisschen van 't water
wohaja	paksa
woehok tek	opjagen
woembi	paradijsvogel
woen kot pèri woen	ei zwanger
wóoek	inschenken; komt na achter als hetgeen geschonken wordt, genoemd wordt b.v.
wóoekta	wroeten
kĕra wóoekna	water schenken
woeri „ berdagang	huis markt
werida	beven
woedoe-woda ronget-get woeroekta	longgar ruim misselijk
woeroekta	braken
woga	lepel
wŏhèt	gaan
woheriri	schuld
wŏhōnja	zuchten
wombarih nowama	landschildpad
won	donder
won mĕningnia	bliksem
ndja worodworod	praoe sarat
wor	staart
wŏrōda kenda wŏronja	zinken hoed
wot-wot	hoek van de kamer
wot-wot snaphaan hĕnier wota	geladen geweer geweer kruit indoen
wira	dor, verdord (lajoe)

II.

HOLLANDSCH-KAPAURSCH.

A.

aamborstig	kot pohoor pŏwok; kădá hōda
aanblazen	pohoknia
aanduiden	hogŏni
aangezicht	kămiri
aankleeden (zich)	wahè nèma
aanmaken (vuur)	(toom) péra
aannemen	pinŏwa
aanraken	téhĕgéba
aanrijgen	toerta
aansteken (lamp)	lampoer poni
aanstellen	wìa
aanstooten (voet tegen steen)	natŏekdă
aap	leki
aardappelen	seï
aardbeving	paat wenroenga
aarde	doenia (wereld); paat (terra)
aardvruchten	kŏmoh; kĕrébo; wais; séï
aars	kohébien kŏwé
achter	wàben; pĕreen
achterste	kŏhébien
achteruitgaan	hawéda
adel	naha toeda
ademen	kĕda hòda
afbreken	hŏmboga
afdalen van berg	nĕmè nengà hoera
afdingen	tawar
afgieten	hĕréwo wo'oek mbia
afhakken	hembia
afklimmen (klapper)	nŏer wĕré nengà hoera
afscheuren	kamar hŏbor
afstroopen	kèknă
aftrekken	go'oetna
afvallen	hăpōdjā
afvallen sarong	màr ko'oek; joe hăbātoe joe hanhandoek
afvegen	jŏhà
afwachten	kokĕnom

al (soedah)	tègē; pĕda
alang-alang	gomboer
aldus	mokamin; motē; nengeen
alleen	kĕnika
alleen	han-handoek
alles, allen	roekindi
altijd	moga gamien
ananas	miniap, haramina
ander	kohĕrĕ kŏhĕ
ander mensch	joe kŏhĕ
van een ander mensch	joe kohéma
anker	et
„ uitwerpen	et wakoenja
ankerplaats	nàmă
antwoorden	magĕra
arbeid	wia
arm	taan
arm (miskin)	kahiĕn; tondi koepang bonbohop
asch	poon
asch van tabak	mahĕ kenin
rijst alleen zonder bijmengsel	paha hanhandoek ook hăhătoe b. v. na
veel uitgezocht en niets goeds gevonden te hebben; allen slechte	kotèr hăhătoe

B.

baadje	landan; randan
baai	oeriët
baard	mendoekten
baden	kera peiriri
balk	barak
bamboe	wèdi
band om den pols zwarte karang	heir ma oeri
band om den pols schelp	hānāwé; mboenboen moer
band om den bovenarm	hāmān
band om den enkel	iti moer
band om den buik	pibis taré
bang	kot meniek
bangsa radja	wo doeroe mo nadi
barang	heré
baren	jekok peïta
bast van de pinang oetan	kăbĭri pak

bast van klapper geraveld voor proppen op 't geweer	naar
bed	wéni témōda
bedenken	nénoekta
bedgordijn	hirí-hirí
bedorven	koterik
bedroefd	kodàt hŏehă
beeld	pigina
been (bot)	togar
been	ko'oek
begeeren, begeerte	jom; kot kaboer
begieten	pédékna
beginnen	heta
begraven	tondi kémia wapia
begrijpen	kendè
beitel	pakat
bekennen	engké
bel	kampinia
belletje	gini-gini
beletten	keiàdot
beloven	djandji
beneden	hormé
beproeven	djoewè
berg	téber
berg vuurspuwende	morop téber
bergvolk	téber mani; néméhimani
berooven	hèrè wèda
besem	hérèkta
besnijden	hembèna
betalen	pèjirta
betraande oogen (bijna huilen)	kot kenewa
bevelen	prè hèrida
beven	wierida; djoeroor
bewaken b. v. huis	woeri kébèna
bewaren	wapia
bidden	naham boerta
bil	dègeendè; tărondi
binnen	mérè mérèmi
binnengaan	hara
binnenste van een put	proek
binnenvlakte der hand	taan praam
bira (aardvrucht)	wèriak
bitter	mérèk
blaas	wirida; wèdi
blad om te schuren (boom)	bérïoka
blad	adopten wéhenten
blaffen	pïng
blazen	pohoknia
blan	wéhenten matmadè
bliembien	miri miri
blik	blek

bliksem	won mĕningnĭa
blind	kendep kotiker; kendep howog-howogon
bloed	ŏwir
bloem	houwen
blok hout	adop moer
blijven	gēhenten
boeaia oetan	boeah
boeroen barat	sikēkam
boete	téwīĕn
boog	poeher
boom	adop păha
boomen (vaartuig voor uitboom)	tŏgon
boomschors	adop ngeen
boon	piàrem
boos	kot prek; nomoeda; kotiora
bord	pingen
borsten	hon
borst	kot padien
bot	„ koboek
boven	paween; pamé
braden	nambārak
in de asch braden	toom poon kerĭa
braken	woeroekta
brand	toom dŏga
branden	kĕria
brandmerk	oepŏbo
brandnetel	hégèr
brengen=bawa	pŏrŏra
breed	kam-kam
brengen	rāhăwet
brengen (hier)	wéna rahăwōda; rahawod
breng daàr	rawĕhet
brief	pas
broeden	pokàda
broeder	naga = adè; nen = kaka
broek	hoenga-hoenga
bron	kĕra kendèp
broodboom	kămandi
brug	djonbatan
bruidschat	hartà
buik	kot péri
buikpijn	„ „ herĕrè
buikloop	kot péri wirīda-wirīda
buiten	rondikmè; mendop mona
bijl	màret
bijna	rongèt
bijten	wĕrèkta
bijvoegen	heréwĕro
begeleiden, geleiden	kihirida
bloem	binīm
beurs (geld)	lolōlan

C.

casuari	tobatĕrak; mbĕgitoe-ari	cirkel	pŏpōron

D.

daar disana	mèna; men; hormèna	deze	mé
daarna	mindīra; wawen	dezen dag	ped-pedi
dag (overdag)	hora hora	dicht bij	ngĕraan
dagelijks	wingi ihĭpo	dicht bij elkaar	năbat
dakbedekking	nembet; itapi roha	dinges (als 't woord niet invalt)	nengeendi
dal	tĕber joon	dik b. v. papier	bangor
damar	damar	diep	pérékaka
damp	mĕrop	dier	kot mien nēba joea
dansen	nahoerada; mbréha	droog	ngérīngéda; prot-prot; nbrot-nbrot
dapper	kot mboer	dik, vet	djoewi; sērévie
darmen	koemboentaré	dikwijls	ndaté regwie
dauw	mbobīrīda	dissel	tara-tara
dat is 't; daar is hij, het	mé joe mé	djadi	podja
deel	bahagian	djamboe	kom-kom
dekken (huis)	(woeri) tĕgada	doen, maken	wia
deksel	kembet	doerian	doeran
denken	nĕnénoekta; nĕnoek toàda	dokter	horĭma
		dolk	kries
deur	kemboe; ndoeok; ndjot	dom	bon-bonda
		donder	won; pàmànie

dood	kĕmiri; kĕmia
doodsch	bahamid midda
doof	per tokto
doorbreken (absc)	(pĭrèmboe) poekta
door = met — oleh	kana; winga
doorn	rom-rom; tàmbé
dor (hout)	(adop) mbroedá
dorstig	brōda
draaien (sigaret)	mahe no'oeknа
dragen = pikoel	nben porŏra
in de zon leggen om te drogen	hèmina
draaien	ngria
draaien om een spil	ngowérien
dragen in de hand	hĕgéknia
dragen schuins over den schouder	mbĕréwo
dragen op den schouder	ben korŏra
dragen op het hoofd	kendá tepnĭa
dragen op den rug	werĭa
touw om 't hoofd	
dragen een kind	jĕkok kamèkamer
dreigen met den vinger	taan kira moeknĭa
drinken	kĕra nowa
dronken	mĕhek papōra
droomen	kĕne-kĕnében
drukken	kidjă hīnă
druppel	tektà
duim	taan oewit
duif bonte	wapŏr
„ witte	pătangar
duister = nagh-nagh	dogop-dogop; wain doemdoema
duivelkunsten bij ziekte	djim
duizelig	kendèp gewĕrienta
duizendpot	jéjéb
dun	bir-bira
duur	peni mèh
dwarshout op 't zeil	roekakè
dij	ko'oek mboen
gevlochten doosje waar zij hun kleinigheden in doen =	moer-moer

deernis hebben	găndĭn
dor, verdord (lajoe)	noemboeng; wira; ngoroha

E.

eb	ken poeroe wéda
mijn echtgenoot	on makot ngoeni; on ma nĕmĕhan on ma ret
mijne echt genoote	on ma piendé, on ma kĕkĕhie; on ma tombŏhaar
eend	ndoré ndoré
eenig kind	menda joepona
eenmaal	ndat po; ndat pona
eer	hormat
eerst	hēta
ei	woen
eiland	nōha
einde	toem bihéda
elleboog	taan toengoen; taan tombon
emmer van bamboe	takoe-takoe
enkel	
erg, zeer	toeni
erven	hoemoeker; tada kanoes
eten z.n.	koret
eten w.w.	„ nowa
even, terstond, aanstonds	rongèt
effen, gelijk = sama rata	kokatoek-toek

F.

fakkel	kéwoen
flesch	bottel
flikkeren v. lamp voor 't uitgaan	lampoer ke no'oewen tenget péda
fluit	pah-pàgis
fluiten	pohăda; pŏha
fout	koterik keda
fijn	aloes
fijn (gruis)	glompan
fuik (voor visch) (boeboe)	noegop
foppen, bedriegen	nakĭkira

G.

gaan	waha; wăhānge; wŏhet
gaar	tĕneda
gaarne = bersoeka	kotonade
gal	kodat mĕrek
gajam (vrucht	gajamoe
gambir	gambir
gapen	kama-kamar
gapen om iets in tenemen	mehien ania
garen	benang
garnaal	(oenang); ndang
gat	towo-towohan; kowee; kewih
er zijn gaten in	kĕwih-kĕwih
gebarsten	pekta
gebroken (glas)	pektà
gebroken (hout enz.)	gĕwok
gebroken (touwwerk)	(taré) tomboh
gedaante	(kebi) nenēwo
gedachte	nenoekta
geef mij	on pena
geel	mboek-mboek
geest	hori
geit	nek
gek	kendep hĕrĕkta
gekookt	tĕnōdŏno
geluk	poh
gedeeltelijk = saparo	tak
gedeelte sapanggal	poen hor pona
geheel	kendik
gemakkelijk	poh
gember	man-man
gemoetoe	nĕgemboek
geneesmiddel	adop
genezen	kot poha
geoorloofd	pohi
gescheurd	prèhà
geschilde = sjadilah	mbŏdōna
getroffen	toekta; toekéda
geur	mbaar
geven	koonja
gevoelen	pendér
gewild	lakoe
gezamenlijk	patika
„ (ramei-ramei)	kohōrōda
gierig	kendep pehpeh
gisteren	piembot
glad	ráhā-răhămà karangom ndorina
glas	grah

glimlachen	jada hĕbor
glimworm	mbaab
goed	pohi
goedmaken = bekin betoel	nda homborni
goedang	goedang
goetji	mŏmŏla
golf	jembér
golven rollen over elkaar	„ pihe wi
gong	momonga
goud	mas
graf	mōma
gras	kāhaan
graven	widja
grens	jer; tombok
groenten	wehenten; ten-ten
grond	paat; hoor
groot	wéra
te groot	hĕréwie
grootmoeder	tada
grootvader	tada
grot	proep

H.

haag	jer
haan	kokòk nĕmehar
haar hoofd	kendaden
haar op 't lichaam	djoe kombot; grė kombot
haarband	taré păhamboe
haar met band vastmaken	kendaden păhamboe
hagedis	păpéiādé
hakken	kĕroekna
halen	wéni; wena; wenja
half	mondóp
hals	mehèk
hamer houten	adop wab
hamer ijzeren	komoen wab
hand	taan
handeldrijven	berdagang wia
handpalm	taan oewet= duim
hanekam	kokòk bioen kendà
hanespoor	(kokók makris) kirih
hard	mèh
harmonica	pon-pon-po
harst	adop po'oek
hart	kodàt; kot pengké
haten	noenboe hegèp
heel	roekindi
heesch	măkat
heilige plaats	heriĕt pohon; tabor mia
helder	hera-hera; hĕrat péda
helder water	kéra mboehon bonbohop

helpen	mbràgŏdà
herinneren (zich)	nénénoek
hersenen	kenda koekoep
hert	roesa
heup	degindi togar
hiel	ko'oek tĕna
hier	jou
hikken	merĕk tombon
hinken	hòron
hoe	namgondja
hoed	kenda woerinja
hoe heet gij	koma nè donkè
hoe lang	tĕwo nambătè
hoef	koekoe
hoek	wot-wot
hoesten	poeokta
hoeveel	nambatè; tĕniep
„ kosten	pèni nambatĕgè
„ rijksdaalders	ringi pan tĕniep
holte onder den voet	paat mbinginmbingin
hond	biaar
honger	kot nengă
honig	janop taroek
honigbij	janop
hoofd	kenda
hoofddoek	„ ngĕrèwo
hoofdkussen	noenoena
hoofd van kampong	joe piat herĭètma
hoofdpijn	kenda herĕrè
hoog	wŏon mè
hooren	kŏmōna
hoorn	hoéer
horloge	kĕmina
hout	adop
houtskool	toon tenamba
ikat linso	kenda ngĕrèwo ngroknia
hout uitgedoofd	toom tongo
huid	ngeen
huis	woeri
huren	séwa
hurken	mĕhéna totodom

I.

inhoud = isi kagh	
b. v. een luciferdoosje met lucifers	„ tanweda
inborst	kodat
slechte borst	kodat kotèter
ingaan	wahara,
inschenken	oekna
inslikken	nŏwa roknia; tomboknie
insmeeren	joha

invallen (huis)	(woeri) pakihon	inwikkelen	ngo'oet ngo'oet; ngo'oetnia

J.

jaar	jaar	jeuken	kot kĕmoh
jaarvogel	wamăr mangawé	jong	kohèhèr; gédé kohèhèr
jagon	gowéri; kĕkéhi	jongen	jekok nĕmèhar
jamboe	kom-kom	juist	kendon

K.

kaal (hoofd)	preng-prengi	kapas	konpon
kaars	damar	kapok	angirop
kabaai	randan	karbau	krabo
kakatoe	katoea; de zwarte = sion	kastella	hambīta
		kastori	wararoei
		kat	sika
kakelen	kokok maga di wida	katoen (wit)	kahar boen; ngéra
kakken	kot pidja	katoepa	papĕràpa
kakkerlak	hangon	ketsen (geweer)	dom-doma
kalk	kawoek		
kalkdoos van bamboe	wédi	kauwen	siangta
		keel	mĕhek
kalm (tedo)	kembé-kembet	ketel	hĕret; ketēl
		ketting	rantei
kam	hihier	keuken	toom tromoek
kam van bamboe	hoewèr	kies	mĕhien péha mihintap
kamer	patĕtè		
kanari	kăràri		krar
kan niet	nonop; nombo djadi	kikvorsch	ndenden mandoe
kant, rand	kĕrābo		

kin	käkė; mendoek; mėhien doek
kind	menda
kleine kinderen	jekok
kip	kokok
kittelen	giri ngėrak
klaar	toembehi
klappen met de tong	toki-toki
klappen met de vinger	taan tomboh
klappen in de handen	„ ndo podja
klapper	no'oer
klapperbast	„ paak
klapperolie	main
klapperwater	no'oer kembė
klein	heboor; jĕkok; tăkòk
kleinkind	pŏhoe
kleven	taga-dagat
klimmen (berg)	tĕber hara
klimmen (klapper)	nóoer „
kloppen aan de deur	kemboenbokta
knap	kendĕ toenitoeni
knevel	mendoekten
knie	kòoek tŏmboon
knielen	mĭhien bŏehoek-bŏehoek
knikken met 't hoofd	kenda nători; kenda naměhiek
knikken (luizen)	meng tahana
knoesten in hout	adop tombon
knoop	kantjen
knoopen een net	kabari nbrėha
knorren (varken)	ndoer ngo'oekta
knijpen	papiha
koenjit	ramé
koembang	kanimba
koeskoes	ket
kogel	kèhi; minekèhi
eten koken	koret kerĭa
koken	preĭkta; preĭk
komen	hawŏda
kom hier	jona hawŏda
komkommer	kākārop
koopen	ra
kopsbeven	joeroor; woeriĕda
koper	tambaga; tăbangan
kopje	pingen poen
koppensnellen	kĕnda kĕroeknia

kopra	no'oer nbrot-nbrot	kruin (hoofd)	kenda toemba ringi
kort	pè	kruipen	raktá
kosten	péni	kruit	hēnier
kond	kembom; kot nbembee	krullen (haar)	kendaden pépéri
kraai	ngoră	kuif kakatoe	katoea mbèion
kraaien	kokok maga di wida	kuit	boen ko'oek; ko'oek mbeembe
krab	goon goonja	kurk	kĕmbet
krabben	giriénta, giriengnie	kwijlen	gember tèkéda = speeksel lekt
kraken	pi-piat		
kralen	mbrieb		
kreeft of krab	kedoget		
kreupel	tondi waha hăwàkta	kijken	rihīna; nemboehna
kreeft	péroem	kruis	adop kagomta
krokodil	piawa		moer kagomta
krom	nombŏhe-nombŏhi	knijpen = pidjit	kombournja
kroonvogel	djimoe		

L.

laag	ràha-ràha	lampenpit	soeboer
laars	toĕroèpă	land (te land)	ndron
laboe tjina	taan toera	lang	perèka
lachen	jēda	langdurig	tewo
ladder	neng	langzaam gaan	hàhàn te wahà
laden	snaphaan hĕnier wōta	lans	ngàna
lam	kotkè mījen	ledig	bonbohop
lamp	lampoer	leelijk	kotèr namba

leenen	pinŏwa
leeren	adop
leggen	mon tébna
lekken	towoha
lekker	kamin; kot kĕnèp
lendenen	bongma; kot pĭhè
lendengordel	maar
„ aandoen	„ rodja
lepel	woga
„ klapperdop met steel	hiri
leunen	nander ngie
leven	hira
lever	kot ngĕrè
lichaam	njoe gindik
licht	hara-hara
lidteeken	nombotan
liefde	(nénoekto)?
liggen	tĕmoda
„ op zijn rug	„ kemender; mendĕ sanè
liggen op zijn buik	tĕmoda teboena
ligt	jejéron
likken	nènèpnia
limoen	mien-mien
links	pem
lippen	mĕhien geen
lokis (zeediertje)	năhangor
lombok	riha poean
op en neer loopen	mbrengmbrenga
loopen	jentă
bedaard loopen	wĕha-wĕho
terug loopen	jenta gèha
los	pinat
losmaken	mbrok
„ touw	taré ndokéa
lui	kohogebri; kodongè
luis groote	meng oewĕt
„ kleine	„ wĭhien
luizen-ei	„ woen
lijden verdragen	kot mboer herĕré
lijk	tondi kemiada
lela	minik
lentakka	mimik tim kok

M.

maag	kot peri oedi
maagd	tombo nangar
maan	kobà; keba; kabàh
maar	engkè
macht	kouwāhā
mager	gīhi-gīhi
man	neméhaar

mandje	janet; gratoĕer
mandje in de mannen (rimbi)	tomăn
manga	pagĕr
mannelijk	nĕméhaar
markt	berdagang woeri
mas oelar	hortaar
mast	prendĕwa
mat, groote kadjang mat	kier-kenom
matras	kassoer
medelijden	konïeptep; gàndĭn
meel	mboodja
meer (comp. veel)	hangàat
meer (water)	jātāk; ham; pajor
meisje	jĕkok tombŏhaar
melk	hon kembé
mengen	nakăpàna; memboedi
mengkoedoe	brom
mensch	tondi
mes	pot
met (tezamen)	patika
metaaldraad	taré balé-balé
meten	hoewé
middag	wingi ha mondop
na den middag	nama nĕgietnĕgiet
middelste vinger	taan kodowari
mier (witte)	ndĕgi
„ groote	goběroen
„ kleine	poeroe-poeroe kaboe
mikken	hogoni
mis geschoten	tĕgoodja
misschien	mbahabi
misselijk	ronget-get woeroekta
modder	paat onàn-onàn
moeder	no'oe; oewĕt
moeielijk	netĕro hoeha
moeson	jaat
moeten	kŏrokta
mompelen	mak pareda kèboor
mond	mĕhien
monding van rivier	kĕra kot tigàno
mondspoelen	kĕra mĕhĭen roeknia
mooi	pohi
morgen	reïnet; horhora
morgen ochtend	hor-hora réda-réda
's morgens vroeg (koekoekajam) (ajam bekoko)	kokŏk magada
's morgens	wingi horhora

morgenrood	kamèr	muur	obĕn
morgenwind	mondaar	mutsje	kopiaan
mugjes	kĕheh-kĕhep	mijn (bezit. v.n.)	on ma
muis	koewéwat		
muskiet	kikiwoen; kĭ-kĭben		

N.

nangka (vrucht)	krour	neus	kănomba; kănoenga
naaien	ngeïtan; ngeet-ngeet	nicht	korob; kowéboe
naakt	maar ko'oek	niet	nonop; bonbohop
naald	indop		
naam	né	neerwerpen	wakoenja
nacht, ook duister	wendōena	niet doen = djangan!	keiàdet; ten dĕwa; toera
al nacht	naha wéda	niet kunnen	namba djadi
nagels	pé	nieuw	kahŏwan
nat	kembor-kembora	niezen	kĕbāha-kĕbāha; kebahada
navel	heem		
nauw	gĕbéh	nipablad om strootjes te rooken	pandoki
neef	korob		
neerdalen	hoera		
negorij	herièt	nog niet	ga toodja; ga nonop
nek	waandoen, mĕhèk	nok	woeri hogom
nemen	wenja	noord	sămar
nest	djé péri	nijptang	péten mihien
net	poekat	nemen	wénja
netje	kabari		

O.

oebi kajoe	pangala	oester	kati; tatadămi

oksel	kengenger
omdraaien	ngowénja
omhakken	adop pora toerōeda
omheining	jer
omhelsen	nŏroota
omkeeren (iets)	pihè gé; ngowénja
omsluieren	pădonnía
omvatten	noro tĕri; hegèp tĕri
omwanding	woeri hembok-hembok
omwroeten	ndoer paat wo'oekta
onder, van onderen	horween
ondergaan zon	hoera
onderzoeken (perkara)	pandèknă mak hemboor
ongeluk	kŏterik
ongeoorloofd	pohón
onkruid	hoegò hoegò
onrijp	pen-pen
ontkiemen	pòdorak
ontmoeten	kĕnangké; kotigana
ontvangen	hegeba
ontvouwen	pĕreenja
oog	kendep
oogen opendoen	„ brenja
oogen dichtdoen	kendep kekōni
ooglid	kendep paak
oogsten	tohă
ook, lagi	bro; boro
ook, djoega	mokendon; moga?
oom	kara? kaga
oost	timor
oor	per
oordeelen straffen	hoera; mak méda
oorlog	kŏrćkta; kambir
oorring	wendi
op (al), gedaan	(toem bihéda) toembi héda
opendoen (deur)	nbroknie
opensnijden (abscès)	mbréï hĕrékta
opgaan	hara
ophangen	penja; hŏronja
opjagen	woehak tek
opkomen (zon)	hara
oppassen	djaga; kĕbéna (woeri kĕbéna)
oprapen	wéna hani
oprichten (paal)	(oeridap) homborka
oprollen	no'oekna
opslurpen	eroegnia

opstaan uit 't graf	kemiri-hira
opstaan	hiera
optrekken (praoe)	ndja rinop tep
opvangen water uit leiding	sioeng me-hain
opvoeden	pédĭda
oud	kot ngoeni
overgrootouders	tambondé
overhalen = paksa	wohaja
overmorgen	ereek
overschot	tabiaren
overspringen	kotabora
overtreden	ngowerīn
overwinning	ontong
ongeluk, ramp	hănà
oudste kind	kandap po
middelste	rooetma mondopma
jongste kind	hombi

P.

paal	oeridap
paard	koeda
paling	mbrieb
pan ijzeren	komoem
„ aarden	kanimba
pand	ngei
panton	mereh
pap (boeboer)	kărakărar
papaia	katĕna
papegaai (groene)	pèta
papier	soeriet
paradijsvogel	woembi
parang	pot-pot
pasar	pasar
patjol	patjol
pees	poer
penis	ja
penwortel	adop poer piha
perkara	mak
permissie	pred koonja, eigenlijk kennis geven
petroleum	minjak tanah
pikken	(kokok) toeòkta
pinang	kàhàwi; kahom
„ ceram	kārŏma
„ oetang	(peen) pengīn
pink	taan krégen
pis	wīrīda
pisang, rijp aan den boom	nombo wek
pissen	wĭrĭda
pit	adop kèhi

plaats (tampat)	poen
plakken	tegada
plank	paben; poben; oben
pleegkind	menda wada
plukken (vogel)	djè kombot bĕrèkta
poep	kot
poepen	kot pidja
poeplaten	„ pĕroek
pokken	„ pohoor
praoe	dja
„ zeeman	„ wèga
prikken (met naald)	(indop kana) wĭdĭja
prijzen	nahamboerta
put	kĕra nboeder
putten	kĕra widja
pijl	toenis
pijn	herĕrè
pinangvrucht	kahomĭs
pinangboom	kahomwĕrè
de pisang begint vrucht te zetten	nombo mbrom ni wéda
pisang oetang	ngebeir
pisang bloem	mbembei
de pisang begint pas te bloeien	nombo gede doek hainja
pisang	nombo, moemo

R.

radja	nadi
raspen (klapper)	(nooer) taran hekta
ratelen (b. v. de donder)	broenja
rauw	matmàdet
recht	hoembò-hoembò
rechts	po
regen	kĕrie
regenscherm (inlandsch)	hĕret por
reiger	kondjóka
rein	ràha-ràha toeni
rheumatiek	roekendiek herĕrè
rib	hiĕra
ring	djan
ringvinger	taan djan
ritja	riha poéan
rivier	koehoe
roeien	arekta
roeispaan	japet
roepen	djoea; karèma
roer	oeni
roest	komoen kendan

rond	kŏwop-ko-wopma
rondgaan	(heriēt) kendik waha
rond tafelblad	doelan
rood	roroema
rood katoen	kasoemba
„ goed (basta mera)	naka
roofvogel (bruin met witte kop)	tembat
rook	toom doga
rooken	mahè kĕrīa
roosteren	prĕhēnja; ndĕram
rotan	koemboedarè
rug	iboe
ruggegraat	„ togar
ruiken	baronĭa
ruilen	herĕikna
ruim	wéra; woedoe-woda
„ van schip	dja mondòp
ruimte onder 't huis	woeri bĕhen mĕrè
ruisschen van water	kĕra woe de wèda
rups	kŏkòhoem
rusten onder weg	kodădōra
rijk	tandi koepang mani
roosteren, rooster	pārta
geroosterde visch (ikan panggang)	heir pārta

S.

sago	ndàna
sagoboom	reïak werewo
sagotoeman	ïrak
sagoweer	toewak
salendang	soembawa
salendang (zijden)	batŏna
sapoe lidi	neb-neboe
sarong	maar
„ batiq	sosoōdi
„ timor	patăwain
schaal koperen	merăban
schaamdeel vr.	kaar
schaduw	joe goït
scharen in een mes	pot noekta; nok-nògoen
schedel	kenda togar
scheef	nĕgoe-nĕgoehon
scheef (praoe ligt)	ndja mbreengta
scheel	kendep mening-mening

scheel	kendep hambajang bi(g)et
scheen	kăoek per
schuld=hoetang	poewăk
scheermes	pot năhangoer
scheeve mond	mĕhien kengwèk
scheiden (huwelijk)	ndokeïa
schelp	domen
scheren (hoofd)	kendaden hora
scheren (baard)	mendoekten hora
scherp	tengap
„ puntig maken	pera
schieten (vogel)	djè kŏnokĕrïa
schieten geweer afsch.	snaphaan keria
schild	kattal; ngrè
schildpad (zee)	pini; wakĕnda
schildpad (land)	ndop; wombarih nŏwàma
schillen (klapper)	no'oei kiria
schillen (aardappelen)	kĕèkta
schoen	toeroèpa, (săroèpa)
schoppen	ko'oek tĕbeenja
schors	adop ngeen
schouder	nben
schouderblad	nben
schreeuwen	djoewada; ngakta
schudden, op en neer bewegen	weng-wenga
losse tand	mehien taab weng-wenga
scherpe naald	idop romrom
schreeuw zoo niet jongens	wadin wenja keiadet
schrijven	waknïa; waktà
schuinsch	poem (tau wèda)
seroe (voor visch)	peer
sirih	kănaan
„ doos van koper	bonditi
sirih blad	parĕten
slaaf	kiaam
slaaf wordt aangesproken	iem
slavin	patărèra

slaan	tokonja; gohäïnja
slaap hebben	kendep ndoera
slaapt al	tĕmot péda; tĕmod toktok
slagregen	kĕri wèra
slagtanden	wan-wander
slang	èwan; koofh
slapen	temot tok-tok
slecht	koter; kotèter
slecht mensch	tondi kendep hĕre-hĕre
slechts	(ndok) teh
slechts een, 2 persoon	hĕre pona; 2 djoe potĕh
slak	gwaramboek
belimbing	miri-miri
smaakt zuur	nemboe pen-pender
smaken	pen-pender
sleutel	tĕkeïk; kĕkeïk; kĕ keïk ween
slinger	mbreng-mbreng
slingeren	ndowèron
„ praoe	tĕre-tĕroe-tĕrè-tĕroe
„ met de armen	taan bòha
sluiten (deur)	protni
slijpen (parang)	(pot-pot) ndik tep
smelten	wanan
snelvarende praoe	dja kotogor
snurken	boeroeha
haarsnijden	kenda koeroekta
snijden	pora
„ van boven naar beneden	ndongna
soesah	hoeha
span eén	gebot pona
spannen (boog)	poeher herak
speeksel	gember
speld	paneti
spelen	weg-weg; kot kèhmè; hida
spiegel	gina nawin
spies	kohŏron
spin	tangentaar; gam-gam tarè
stal	haap
splijten	temboknia
spoedig	peng-pengi
spons	warĕn grong-hon
spreken	parèda
springen	berongnia
sprinkhaan	deran-dĕra

spruw van kleine kinderen	soebara-soebara
spuwen	topnia
spijker	pakoe gadin
spijt hebben	kot padin rogăda
staal (vuurslag)	toom paan
staal (tjonto)	kebīa
staan	nander
staart	wor
stampen (kanari)	kărari waar pektà
steel van parang	pot-pot ndowa
steen	waar
„ wit	poet
steken (met lans)	toeknia
stelen	kodowari
stem	mak; wènja
ster	mbaab
sterk	kot mboer; hĕrat tiri
sterven	kĕmiri
stinken	nĕmoer
stomp	ndĕgit-ndĕgit
stofregen	kĕri tengeenge; pérĕha pĕroeha
stok voor praoe vast te binden	oeser
stom	moek-moek
stotteren	mak paréda ha wiwia
straat	ndjot
strand	potietme
stroom	kentari
stroop	kĕra nasoewĕna kamir
strop	mĕnekna
strot	mehèk tare
struikelen	nagéda
een stuk of eind	pihéwo
stuk hout	anop pĭhèwo
stutten	toembakna
strijken op den grond	ko'oek joha
suiker	nasoewèna
suikerriet	ĕroh
swangi	swangi
sirih vrucht	kanaan kaharia
stampen (om rijst te stampen = aloe)	rohoem
stijf	katărăgădà
opsleeptouw nemen=ton da	natangar
scheut, scheutje aan een tak=toenas	ngibīk

T.

taal bergtaal	nĕmihi mak
tabak	mahi
tabaksdoos	saleppa
tabé	tabé
tak	adop tangen
tanden	mĕhien taab
„ in den spiegel zien	„ „ kenawa
tandjong	tengabis toeärĕ
tang	tani
tante	nimbijèp
tatoemboe	kapino
te, terlaloe	toeni; kidjat
teeken	piniĕn
teen	ko'oek toebèr
tellen	nenbòda
tepel	hon kendep; ook *hon* alleen
terong	toerioem
terug	géha
teruggeven	hïna hòewa
testiculi	jakehi
tin	temoeriak; kambednia
tiwal groote	titir
„ kleine	timoer
op de tiwal slaan	titir kĕlienta
tjampeda	tambĕrak
toch	kema gămien; mo gămien
toereikend	karĭdop
toko	toko
tong	gengaboe
top	hon
tor	bĕroen-bĕroe
tot	kĕrida
al tot het einde	toodja
touw	taré
traan	nemota
trappen op iets	beïn kĕri tēri
trekken	nasaboertandoerta
trekpot	hèrèr
troebel water	kĕra mboehon
trouwen	temboor karéma; temboor tĕmoda
tuin	herièt
twisten	toera; noenta; konoemtà
ton of vaatje (= pipa)	tipar

U.

ui	ratioena
uitdoen (vuur)	toom kĕno-kĕno
uitdoen (licht)	lampoer kĕno-kĕno
uitgedoofd hout	toom tongo
uithalen splinter	tap peroekta
uitknijpen	kombòra
uitkomen (weg)	hĕmboor ndjoeot
uitrekken (zich)	doemeréra
uitscheppen (water uit praoe)	idĭ-widjà
uitspansel	pamăni
uitspreiden	wereenja heré kendiek
uitsteken (tong)	gengabo hebeenja
uittrekken	go'oetna
uitvallen (tanden)	mĕhien hoepò-hoepòt
uitwringen	mbrèina
uitzoeken	kĕdahoer
unster	dasing
uitwerpen b.v. angel om te hengelen	wakoenja

V.

vadem	hebéwo=hebé wò
vader	nia; àdé
vallen	hapòdja
van daar tot hier	moer me higiĕ jon higiĕ
van voren	miendier
varken	ndoer; kalapadji; mamma
vastbinden	(grokna); ngorokna
vasthouden sterk vasthouden	noroeta hegèptiri
veel zeer veel	poekar poe-poekar
veer bos veeren in 't haar	kombŏt haakmă
de uitstekende in die bos	wodàder
vegen	herèkta
venster	ndjot; kemboe

ver	piè
verbergen	hihibija
verbieden	kot pĕrekta; da nomoeda
verdeelen	kowah
vangen = tangkap	biahā; kopta
verhaal = tjĕritĕra	herita
verduistering zon	kemina nobakta
verduistering maan	koba nobakta
vergaderen	tondi nĕ woediek
vergeefs	nbohop
vergelden	balas; nambarasnja
vergeten	pernĕgida
vergeven	kŏnom
vergift	ration
verhemelte	mĕhien keraar
verkleeden	pon kŏhèrodja
verkoopen	wàrĕkni
verkoudheid	kondon; kot pohoor kĕra hanhandoek
verkrijgen (dapat)	kĕrèbon
verlangen	keja
verlaten	ndogè
verlegen	(bibiĕ); kot namè
verlies	roegi
verliezen	nobak; nobakta
verlossen	paděra
vermengen	neboediek
vermoeid	(mĕhiet) koda děra
vermoorden	ran bièda; tondi tohonja
„	toni paktă; tondi poni
verpanden	ngei
verschrikken	oerijèda
versleten	kotĕrik; maar haboek
verspreiden (berhamboeran)	naramboe
vertrekken	wahà
vervangen, b.v. den radja vervangen	nadi djoewein
verward zijn	pornègida; bederiek
verzadigd	kot tĕri
vet	kămin
vierkant	dorengara
vinden	kēnèda
vingers	taan toebèr
visch	heir
vischhaak	wĕnĭhīn; sŏbăn

visschen jabin
vlag (inland.) nohŏhoen
„ (europ.) pandéra
vlak joon
vlam toom rep
vlammen měréba
vlechten hinija
vleermuis baier; wiemba
vleesch kagh
vleesch van vruchten adop oerie kop
vlerkpraoe ndja
vleugel kámin
vlieg kambet bida
„ groote béda boer; kambembé
„ kleine kehi-kehèp
vliegen = proeda
vlinder papa-papapoe
vloed kenoewek
vloer (planken) padèr
vloer (bamboe) kăkăran
vloo nga hăroek
vlug majèk
voeren (vogel) moek-moekta
voet ko'oek praam
vogel dje
vol wekta
volgen perèga
voorbijgaan pader; kĕno tobōra
voorhoofd kamèri
voorouders dombondé; poehoe
vooroverbuigen (hoofd) toeboenja
voorsteven dja prien dĭbiēn
voorttrekken ndoorna
vooruitgaan nahoenja-nahoewa
vorderen (schuld) wohĕrīri kĕbàra
voren kembé
vouwen no'oekna
vragen, minta kebara
vragen, tanja pandek; kăbara
vrede kot pohŏda
vreezen „ měniek
vriend nenda; nereeta
vroeger (doeloe kala) hèta mindira
vrouw tombŏhaar
vruchten adop kahăria
vrijkoopen kind jekok hĕrieknia
vuil hoego-hoego
„ op 't lichaam paat
vuist kabernja
vuur toom
vuurspuwende berg morŏp tebèr

vuursteen	ndoeam	vleijen, verleiden (boedjoek)	nawentä
vijl	kikir		
verstoord, kwalijk gezind	nemoe-nemoeja		

W.

waaier (kipas)	woodja	waterleiding	kĕra sioeng-sioeng
waar?	tĕbon	watervat	ramaha
van waar	tĕbon tè	watervloed	kĕra podja
waarheid	mo kendon	wedstrijd tusschen 2 personen	moeriek kó-howehé weda
waarom	sebab nam bahărĭa	wil	(mima) kéja (ma kòdat)
waggelen	toeroe-toeroe	week = zacht b.v. rot hout	titida
waggelend loopen	djoe krabok na wàha	weeken b.v. sago in water	ndana kena komooknja
wan	tĕtèta; rirera	weenen	nĕmata
wandelen	weg-weg	weg	ndjot
wandelstok	tonka	wegen	timban
wang	pager	wegloopen	hamàda
warm	heip; seip	wegwerpen	bohanbia; wakoenja
„ maken	heïpka	wegwijzen	ndjot adop
wasschen (vaatwerk enz.)	berangja; berangta	wennen	biasa
wasschen (kleeren)	poktà	wenkbrauw	kendep ngaha; kendep poeningi
wat	nongbo?		
wat is dat	namba hĕrĭa		
wat wilt gij	namgondja hoeka		
water	kĕra		
waterbron	kĕra kendep		

weinig	hŏboor; tengeen
erg weinig	hŏboor toeni; hèrĕkook
werpen met spies	kohŏron toekna
werpen met steen	waar toekna
werpnet	soe'elat
west	pàret
weten	kendè
niet weten	bĕdĕdè; bĕděriek
wie	donkè
wie is daar	„ hawod pèda
wie zijt gij	kodon kè; ko dowen
wil, willen	kot kaboer
willen	kĕdahoer
niet willen	kohŏgep
wimpel	pandèra toeroe poeda
wind	mŏron; kemboom
wit	boenboen
wolken	moròp
wond	nombot
wijsvinger	taan nĕmé tĕgobien
worden	podja
suikerriet wordt suiker	eroh nasoewèna podja
wand van huis	hoetmŏeni
praoe vooruit, wint	moerpo kon no hĕreda
wig	ndoemer
werken	wia

Z.

zaaien	toekta
zand	hemin
zee	pehèr
ter zee	hŏwet
zeehoen	kĕnewa
zegenen	berkat
zeil	raar
zenden	kiembiat
zeker	kendon toeni
ziek	kot pŏhoor
ziel	njàwa
zien	kĕna; kènawa; kĕnange; kĕnin
ik zie	on kĕnin
gij ziet	ko kĕnit
zilver	péra
zingen	mĕrèha; merèh
zinken	mendèra
zinken	wŏróda
zitten	mehèna

zitten (achterover)	mehéna ngeïkna
zitten (met de beenen)	mehéna totòdom
zitvlak	kòhèwien
zoeken	krokta
zolder boven het vuur	děram tabger
zon	kěmina
zooals	jo kamin; mote
zooeven	kabèr
zool (voet)	ko'oek pigien; paat bingen-bingen
zout	hira
zuchten	wohoonja
zuid	trangen
zuigen	do'oepna; nopnia
„ zuigeling	hon do'oepna nŏwa
zuster	nagatoro
zuur	nemboer
zwaar	tenger
„ geladen praoe	ndja wŏrodwŏrod
zwaard	spada
zwager	winiat; oeniat
zwak	onan-onan
zwaluw	jeja
zwellen, gezwollen	reba
zwam	oeb
zwart	hewek-henekma
zweer	pirémbo
zweet	kedoeroĕk
zwemmen	nĕroekta; noeroegoeda
zwijgen	koekoenoem
zijn	tau weda
hij is in huis	woeri mon tau weda
zijwortel van boomen	adop poer hamboor
zijkanten van 't huis boven	woeri kĕmien
voor en achterkant van 't huis boven	rèrèwa
zelfstandigheid b. v. de eetbare zelfstandigheid van een dier, eene vrucht enz.	kagh
zullen, zal	nèna
zuur aan de tanden (ngiloe)	kimbīda

EENIGE VOLZINNEN

hebt gijl. water?	kie ma kĕre tan wéda
ons water is al op	ienma kĕra toem bihéda
gaat gijl. geen water halen?	kie kĕra widja wàha nēmba
kom laat ons visch gaan zoeken	hawod ien pătika heir krōkta
waar komt gij van daan?	ko tĕbon hăwod péda?
ik kom van 't gebergte	on tĕbēr hăwoda
waar wilt gij naar toe gaan?	ko tēbon nāwăhà?
ik ga naar Teboe Serang	on Teboe Serang na wăha
wat moet ge daar doen?	ko nam gendja wèhà mèna
niets, er maar eens naar toegaan	nonop, on weg-weg
hebt ge al gegeten of nog niet?	ko koret nōwa toem bĭhéda ké ga todja?
ik heb al gegeten	on koret nowa toem béhéda
kom laat ons samen een sigaar rooken	jona hăwod in djoerik mahi kĕria
vriend, uw tabak is lekker	nenda mahi kămin
ik geef U een beetje tabak	mahi hĕréwo ko kŏwéna
ik wil niet	on ma kŏhŏgep
blijft ge hier of waar wilt ge heen gaan?	ko jon tan wéda ké ko tĕbon nāwăhà
neen ik blijf hier	nonop on jon tau wéda
kom laat ons samen water gaan halen	hawod ien pătika kĕra widja wăha
wiens huis is dit?	woeri mè don ma?
ik weet het niet	mbāhābi onan bedĕdé

breng Uw kind bij den pastoor om op school te leeren	ko ma menda toean pastoor kroma wāha adop schola
ik heb hoofdpijn	on ma kĕnda herĕré
zijt gijl. al klaar met het bouwen van Uw huis?	kie ma woeri wéhá toem bĭhéda?
wees niet bang	kot meniek ten dēwa
hoe heet gij?	koma né donké
ga met mij mêe naar school	ko on piéga patika adop schola
kom eten	jona hawod koret nŏwa
ga naar buiten	ko mendop mŏna wĕhet
ik heb pijn aan mijn knie	on ma ko'oek tomboon herĕre
ik vraag obat	adop peret koonja
ik zal obat geven	adop ronget mo ko kowéna
hij is te huis	woeri mon tau wéda
hij is daar	mèna tau wédà
hij is hier	jon tau wéda
dit is van mij alleen	on engeama
naar het gebergte gaan	tēber na wāha
wie is daar?	don ké hawod péda?
laat ons zamen naar het gebergte gaan	mbie patīko wāha tēber na wāha; nemehi na wāha
geef mij een beetje tabak	mahi tenge'won on péna
neem den bijl mêe naar ginder om hout te hakken	maret kana rau wéda adop pora
ik heb dat nog niet gehoord	on nōmbo komōna
hij is nog niet gekomen	mu ga hawod-ped-peden
bewaar goed het hout dat over is	toom hangat wopia pohi
volg mij, kom bij mij wonen	ko on pèréga on pienga gĕha
wilt gij heengaan?	ko wēhen tĕbé?
gaat gij nog niet heen?	ko ga wāha
zijt ge al getrouwd of niet?	ko temboor temŏda woga nonop
hebt ge al kinderen of niet	kojĕkok peīta woga nonop

jelui moet niet zoo schreeuwen	wadin wenja keiadet
't water daalt neer langs de waterleiding	kōwoeh pòoet-pòoet
ga het hem vragen	pĕret koonja wăha
uit vrees wegloopen	kot mĕniek hamada
ga naar buiten	ko mendop mŏna wĕhet
voor niets geven	mbé pĕna wié
moeilijk spreken	mak peréda tĕngé
met den mond een poepend geluid maken	kot proek
man en vrouw (getrouwd)	piendè panomi; piende djoerik
vergeet het niet	perningida ndĕwa
hij is in een gat gevallen en kan er niet uitkomen	kĕwie hapoodja namba wéá
orang berdagang tjari ontong, ambil dia poenja harga tra tjari ontong	tondi berdagang ontong kŏrókta mima péni wéni ontong kórakta nonop
over vier dagen terugkomen	ngara teriha hawoda
mijn kind	on ma nĕmáda: slapen on ma kadin: hier komen on ma menda
jongen	kadin
meisje	káboen
boos gezicht	kot prèk
't is niet noodig te gaan	nămba wăhá
wie heeft U dien kastori gegeven	warăroei don ké kowéna
zoo als op de bergen de menschen tuinen maken, zoo ook aan het strand	pa neméhi tondi heriĕt wia mo kamin boro peher mani heriĕt wia
ik vergeef hem zijne fouten	mima koter on konomdi wéda
hij zal komen	konombe mi hawoda nena

makan doeloe baroe pigi	koret nowa mombe wahá
hij gaat terug	égéha waha
hij komt terug	géha howoda
twee praauwen hebben samen een wijdstrijd	dja moesiek kóhŏwēhé weda
een prauw vooruit, wint	moerpo kon no hĕréda
van daar tot hier	moer mè hĭgiĕ jon hīgīè
de pisang schiet pas zijn bloem uit	nombo gede doek hainja
de pisang begint al vrucht te zetten	nombo nbrom ni weda
wat doet bij daar	mi mèna namgondja wia weda
van middernacht tot den morgen	wendoeman kohohor-horani

DE OORSPRONG VAN HET MALEISCHE WOORD TJOEMA

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Tot de woorden welke het Maleisch aan het Tamil ontleend heeft, behoort ongetwijfeld het woord tjoema. De beteekenis hiervan is: ijdel, te vergeefs, slechts, kosteloos, gratis, voor de leus.

Het Tamil-woord çummâ (spreek uit tsjoemmâ) beteekent als substantief: werkeloosheid, ledigheid, ijdelheid, en als bijwoord: gratis, voor niets, zoo maar zonder bedoeling; eene ontwikkeling van beteekenissen welke met die van het Maleische leenwoord parallel is.

De beteekenis van het Tamil-woord als adjectivum blijkt duidelijk uit eene samenstelling met het zelfstandige werkwoord *zijn*: irukkirradu (3e pers. neutr. praes.); die samenvoeging toch is weêr te geven met uitdrukkingen als: rustig zijn, stil zijn, zonder werk zijn, zooals bv. in den zin: talai irranggikkoṇḍu çummâ irundân = het hoofd latende hangen was hij stil. Voorbeelden van het adverbiale gebruik zijn: oru çâl aḍippên, iraṇḍu çâl aḍippên, çummâ madakki madakki aḍikka ennâl âgâdu = ik zal ploegen een maal, ik zal ploegen twee maal; te vergeefs keer op keer ploegen kan ik niet; oru mugândarattai patti tanggaḷiḍattil varuvârgaḷê, allâmal çummâ vara mâṭṭârgaḷ = betreffende een bijzondere bedoeling zullen zij tot u komen, maar zonder doel (zoo maar) zullen zij niet komen.

De adverbiale beteekenis is in het Maleisch overheerschend geworden, weshalve het woord *tjoema* bijna altijd verdubbeld gebruikt wordt. In het Bataviaasch dialect heeft men de vormen *pĕrtjoema* = gratis, vergeefs, en *tjoeman* = slechts, beide afleidingen van *tjoema*, welks beteekenis niet gewijzigd is.

DWERGHERT-VERHALEN

UIT DEN

ARCHIPEL,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

JAVAANSCHE VERHALEN.

De Sĕrat Saloka darma betitelde bewerking der Kañtjil-verhalen van Pangeran Arya Sasraningrat.

De derde bewerking der *Kantjil*-verhalen bij de Javanen dagteekent uit 1891 en is er dus eene van zeer jongen datum. Zij werd gemaakt door Pangeran Arya Sasraningrat, een zoon van wijlen Pangeran Adipati Arya Surya Sasraningrat, het hoofd van het Pakualamsche huis 1).

Hoewel ook die beide andere bewerkingen in zekeren zin satyriek mogen heeten, en ook Amongsastra's Sĕrat Kantjil taalkundig en belletristisch zeer hoog is te stellen, wint de Saloka darma het in beide opzichten van die beide teksten verreweg, doch de *Kantjil*-verhalen, die de schrijver er voor zijn doel in heeft meenen te moeten gebruiken, hebben wel wat al te veel van hun karakter van *dongeng* verloren. Dit laatste zou een voldoende reden kunnen zijn, om van deze derde bewerking slechts met een enkel woord te gewagen. De belangrijkheid van het geschrift, dat van vrij grooten omvang is, verklaart dat ook over dit boek

---

1) Zie Not. Bat. Gen. XXX (1892) bl. 56 en 112.

eene mededeeling wordt gedaan, en maakt dit zelfs wenschelijk. Geenszins intusschen kan het hier de bedoeling zijn er een uitvoerig verslag van te geven, nog aangenomen dat schrijver dezer daar voldoende toe in staat wezen zou, wat hij ontkent. Om het boek in zijn details goed te kunnen begrijpen en waardeeren, is een grondige kennis noodig van wat er heden in het geestelijke leven der bewoners van Java omgaat, en dat is iets wat men zich slechts door een opzettelijk onderzoek zal kunnen eigen maken, terwijl het in een andere richting ligt dan hem zijne studiën voeren. In de veronderstelling dat door over het boek hier niet te zwijgen, anderen op wier weg een nadere beschouwing er van meer ligt dan op den zijne, er toe opgewekt zullen worden er kennis mede te maken, en zoo zij daartoe den tijd beschikbaar hebben er nader over te berichten, plaatst hij hier wat hij er over meent te moeten refereeren.

Zooals het overzicht en de inhoudsopgave hier onder laten zien, heeft Sasraningrat slechts een paar episoden van de oudere bewerkingen der Kañtjil-verhalen in een anderen vorm gegoten, en van het overige geen gebruik gemaakt. Tevens is hij daarbij zeer vrij te werk gegaan, evenals hij zich, welbeschouwd, in het tweede gedeelte van zijn Salokadarma, daarvan zoo goed als geheel heeft losgemaakt. Slechts de episoden van den *Kañtjil* met de Keyong's, en die waarin hij onder een mand wordt geplaatst, en de verhalen van de op vijandschap uitloopende vriendschap van den tijger met den buffel, en van den ondankbaren krokodil (Vgl. Amongsastra no. 8, 4, 11 en 13) vindt men bij hem, en dan nog niet eens in hun geheel, terug. Hij heeft de onderlinge verhouding der dieren tot onkenbaar wordens toe gewijzigd, en hun karakters gegeven, die zij in de *dongengs* niet hebben, blijkbaar om van hen *guru's* te kunnen maken van verschillende leeringen, maar zeker ook meer dan eens het karakter van die *dongeng* miskennende.

Hoewel men daardoor niet juist meer zeggen kan, dat hij voor zijn gedicht Amongsastra's bewerking tot grondslag

heeft gekozen, is toch zooveel duidelijk, dat het deze is geweest, die hem het raam leverde voor de boven vermelde gedeelten van zijn boek. Een eenvoudige vergelijking van no. 2, 1, 5 en 4 van den Samarangschen tekst brengt dit dadelijk aan het licht, wat à priori reeds waarschijnlijk wezen zou, omdat Amongsastra's bewerking een Vorstenlandsche redactie is, en zeker niet in de *pasisiran* is ontstaan. Wie het groote verschil tusschen Sasraningrat's redactie der *Kañtjil*-vertellingen, of datgene wat langzamerhand daarbij zich een vaste plaats verworven schijnt te hebben, en die andere bewerkingen van den cyclus goed wil onderkennen, zal dus het beste doen die vier episoden, zooals men ze in Amongsastra's tekst vindt, te vergelijken met wat men er de parallelen van kan noemen in de Salokadarma, d. w. z. de eerste helft van dit geschrift, waarin men ze in de volgorde 11, 8, 4, 13 aantreft. Wel beschouwd sluit zich slechts die eerste helft van het boek nog bij die verhalen aan. In het tweede gedeelte zijn de handelende hoofdfiguren of personae wel is waar ook dieren, zelfs dieren die ook in Amongsastra's Sĕrat Kañtjil een rol spelen, als tegenstanders van den *Kañtjil* (of den *Kidang*), nl. de tijger en de *Kuwuk* (boschkat), maar het geheel, en de positie, die zij innemen, is een zoo zeer veranderde geworden, dat er van vergelijking bijkans geen sprake meer kan zijn.

Ook in het begin treft men enkele enorme afwijkingen aan, zoo bijv. dat de *Kĕṇṭus* de vader is geworden van den *Kañtjil*, en de Kĕbo zijn *pamongmong* (mentor), terwijl het de aandacht moet trekken, dat de *Kañtjil* eerst in zang XXI, en wel doordat hem een wonderjuweel is geschonken, in staat is de taal der dieren te verstaan, met velen van welken hij te voren toch reeds gesprekken kon houden; zie beneden no. 5.

BEGIN DER ZANGEN.

1 [illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

4 [illegible]

5 [illegible]

6 [illegible]

7 [illegible]

8 [illegible]

9 [illegible]

10 [illegible]

11 [illegible]

12 [illegible]

13 [illegible]

14 [illegible]

15 [illegible]

16 [illegible]

17 [illegible]

18 [illegible]

19 [illegible]

20 [illegible]

21 [illegible]

22 [illegible]

23 [illegible]

24 [illegible]

25 [illegible]

26 [illegible]

27 [illegible]

28 [illegible]

29 [illegible]

30 [illegible]

31 [illegible]

32 [illegible]

33 [illegible]

34 [illegible]

35 [illegible]

36 [illegible]

37 [illegible]

38 [illegible]

39 [illegible]

40 [illegible]

41 [illegible]

42 [illegible]

43 [illegible]

OVERZICHT.

Voorbericht.

Inleiding.

1. De vriendschap van den buffel en den tijger. De buffel zoekt raad bij den *kuwuk* en daarna bij den *kĕṇṭus* tegen den tijger. De *kĕṇṭus* weet den tijger door hem zijn eigen hoofd in een put te laten zien af te schrikken, evenals hij hem later als de *kuwuk* zich met den tijger heeft vereenigd, door te beweren dat hij tijgers eet, op de vlucht jaagt. De *kuwuk* komt om. Zijn wijfje blijft zwanger achter. De tijger laat den buffel verder met rust.

2. De *kĕṇṭus* sterft; kort daarna wordt zijn zoon, de *kañtjil*, geboren. Deze wordt opgevoed door den *kĕbo*.

3. De *kañtjil* en de *keyong's*.

4. De *kañtjil* op een *kĕtimun*-veld gevangen, onder een mand geplaatst, doch door den hond, dien hij er in laat loopen, verlost.

5. De *kañtjil* bekeert zich, wordt door God daarom begenadigd, en tot koning aangesteld, als *wakil* van Soleman, in Gĕbang tinatar, dat hij zelf sticht.

6. De dankbare *baya* gestraft.

7*a*. Toestand in Gĕbang tinatar.

b. De tijger als *guru*. Door het bestuur opgeroepen, weigert deze te komen.

c. De *kuwuk* bezoekt den tijger.

d. De tijger ten tweeden male opgeroepen, en nader geëxamineerd. Hij weigert weder te komen.

e. De *kuwuk* als *guru*. Opgeroepen, in rechten betrokken en verbannen.

f. De tijger ten derde male opgeroepen, weigert weder te komen. De *kañtjil* begeeft zich tot hem, wordt zijn leerling, en maakt hem Djurumartani.

INHOUDSOPGAVE.

In de eerste strophen, waarover reeds het een en ander werd gezegd, wordt des schrijvers naam aangegeven en de datum vermeld van den opzet van het boek. Ook bericht de schrijver dat hij een verhaal zal leveren in den trant van het oude over Nabi Soleman, die in Egypteland regeerde, en alles (ook de dierentaal) kon verstaan, tot wien zelfs de dieren en de geesten kwamen om hem hunne hulde te betuigen.

(I, 6—13.) Het was in dien tijd dat eens op Java de dieren in benardheid waren, omdat het niet regende, en daardoor de boomen en de planten verdorden en de waterloopen uitdroogden. Slechts op onbereikbare plaatsen was nog iets te vinden. Dit was zoo erg dat men begon te gelooven dat het einde nabij was, en de dag des oordeels naakte. Vele der dieren smeekten zelfs hen maar te laten sterven.

1. (I, 13—IX, 1.) Zoo was er ook een jonge buffel, (*kĕbo, maesa, danu, danuka*) die onder een verstorven boom reeds 40 dagen lang om uitredding had gesmeekt omdat hij geen voedsel had, en wiens geroep door een tijger werd gehoord. Die tijger ging op het geluid af en vond dien buffel als een lijk zoo vermagerd. Hij vroeg hem naar den reden en de buffel antwoordde hem, dat dat kwam omdat hij in lang geen eten had gehad.

De tijger gaat, als de buffel hem belooft heeft alles te zullen doen wat hij hem zal bevelen, bladeren en ander voedsel halen, dat hij vindt of steelt en aan den buffel brengt. Deze is zeer verheugd, spoedig herstelt hij door de goede zorgen van den tijger weer, die hem drie maal

daags zeven dagen lang versch voer brengt 1). Zijn lichaam wordt weer dik en krachtig, dat men hem wel naar een tentoonstelling zou hebben kunnen zenden, waar hij zeker een prijs, althans een bronzen medaille zou hebben gehaald (*pantĕs lumĕbuweng konggres tentosĕtelĕng indiya, mĕṣṭi antuk gandjaran, apĕse mĕdali prunggu, kĕbo kang kadya punika*). Zij worden zeer goede vrienden. Op zekeren dag gaat de tijger evenwel weer naar zijn eigen vroeger verblijf terug. Nu komt hij in zorg, doordat hij geen eten kan vinden. Hij heeft het hard te kwaad, en daarbij schiet hem de buffel te binnen. Deze stond toch bij hem in schuld voor geleverd eten. Hij gaat tot hem, vindt hem, en vraagt hem om zijn *puwuk* (bult). De buffel tracht daaraan te ontkomen, de tijger houdt hem aan zijn woord, en laat hem, die vroeger o. a. had gezegd op zijn bevel in een vuurzee te zullen springen, dit in de *sĕgara kidul* doen, waaruit hij echter spoedig weer aan wal komt, waarna het, nadat de *kĕbo* eerst nog uitstel heeft gevraagd, tusschen hen tot een gevecht komt, waaraan het invallen van den nacht een einde maakt. Na bij zich zelf nog eens overlegd te hebben, gaat de buffel den *kidang* (ook met *raṇḍi* en *mĕndjangan* aangeduid) zoeken, die hem misschien kan helpen om aan het gevaar te ontkomen. De *raṇḍi* zegt tot den *danu* (= *kĕbo*) dat hij het niet vermag doch raadt hem naar Sugriwa, den *kuwuk* (later *wilpusa*) te Kĕṇḍal Growong, te gaan. Als de *maesa* daar gekomen is, vraagt deze hem wat hij heeft. De buffel vertelt hem wat er aan de hand is, maar ook de *kuwuk* weet geen raad, doch krijgt medelijden. Nu was er een *kĕṇṭus* (ook *paṭangkus* en *kĕṇṭorang*) die om zijn kennis en rechtvaardigheid zeer beroemd was. Tot dezen raadt de *kuwuk* den buffel met hem te gaan, wat hij doet. De *kĕṇṭus*, die te Ampel dĕnta woonde, ziet van hun beider komst eerst

1) Het mangsa Setra van II, 22 is een verloopen Tjetra (=Tjaitra), een maand, die reeds oudtijds als synoniem van Kasanga, of het midden van den regentijd, voorkomt.

eenigszins op. Hij vraagt naar den reden daarvan, en laat zich de onaangenaamheden van den buffel en den tijger verhalen. Dan neemt hij op zich, voor den goeden afloop te zorgen. De *kuwuk* moet maar naar huis gaan, en de buffel blijven. De tijger, die den buffel zeer bedreigd had, hoort dat deze tot den *kuwuk* is gegaan. Hij begeeft zich naar Kĕṇḍal Growong, doch vindt daar den buffel niet meer. Hij overlegt daarop met den *kuwuk*. Deze licht hem in, waar de buffel thans is, en geeft zijn hoop te kennen dat de tijger als hij den buffel verslagen zal hebben, wel het een en ander van zijn vleesch aan zijn zwangere vrouw zal willen geven, die daar zoo erg naar verlangt. Hij gaat dan naar Ampĕl dĕnta, waar de buffel zich onder de bescherming van den *kĕṇṭus* bevindt, en daagt hem uit. Als de *kĕṇṭus* de uitdaging van den tijger, die met den buffel wil vechten, hoort, zegt hij hem op de gewone vormelijke wijze de aanleiding van den twist te berichten. Daar beveelt hij den buffel zich even vormelijk tegen den tijger te verantwoorden. Deze betoogt dat hij niet weet dat hij van den tijger vleesch zou hebben ontvangen, wel gras, enz. Als de tijger dat hoort wordt hij verwoed, want de *kĕbo* had hem beloofd alles te zullen doen wat hij hem zou bevelen. De *kĕṇṭus* brengt den tijger echter onder het oog, dat hij zijn eigen rechter niet mag zijn, en dat hij, als hij recht wil hebben, dit langs den gewonen weg moet zoeken, dat de zaak voor Soleman moet worden gebracht en dat alles moet behoorlijk in orde zijn en volgens den gewonen regel gaan. De tijger doet dan zulks, doch het vonnis valt in zijn nadeel uit. Nogmaals houdt hem de *kĕṇṭus* voor dat men recht moet zoeken volgens de daarvoor bestaande bepalingen, door appel dus nu. Verwoed daagt de tijger nu hem en den buffel uit. Nu doet ook de *kĕṇṭus* of hij boos wordt. Hij zegt den tijger, dat hij gewoon is iederen dag een tijger te eten. Hij raadt hem maar eens in de put te gaan zien, waar hij nog van één de restanten zal kunnen vinden. De tijger

ziet daar zijn eigen kop. Hij gelooft dat wat de *kĕṇṭus* zeide, waarheid is, en loopt, brullend, op de vlucht. Als de *kuwuk* den tijger hoort, begeeft hij zich tot hem, ondervraagt hij hem, en maakt hij hem duidelijk dat hij gefopt is. Zij spreken nu af samen terug te gaan, en wel met hunne staarten aan een gebonden, want de tijger maakt zich bang voor niets. Maar, als zij Ampel dĕnta bereiken, beklaagt zich de *kĕṇṭus*, vóór zij nog iets kunnen zeggen, dat de *kuwuk* hem maar één tijger komt brengen. De tijger schrikt hevig, vlucht ijlings, sleurt den *kuwuk* mede, wat diens dood ten gevolge heeft. Op dat oogenblik was het wijfje van den *kuwuk*, dat nu als weduwe achter blijft, reeds drie maanden zwanger. De tijger durft sinds dien tijd tegen den *kĕbo* niets meer ondernemen.

2. (IX, 2—17.) Het wijfje van den *paṭangkus* (*kĕṇṭus*), de *menda prutjul*, was negen maanden zwanger. Haar zegt deze hun kind als het een jongen is na de geboorte *kañtjil* te noemen. Hij wist namelijk dat hij die geboorte niet beleven zou. Na haar nog eenige lessen te hebben gegeven, sterft hij. De *menda prutjul* krijgt een mannelijk jong. Zij noemt het *kañtjil*, zooals de vader dat gewenscht had; doch hij wordt ook *raden bagus yatin* (de wees) genoemd (*reh duk lairira ayahe wus lina*). De buffel past op hem, omdat hij dankbaar was voor de hulp die hij van zijnen vader had ondervonden. De *kañtjil* leert ijverig, zoodat, als hij een leeftijd bereikt heeft, die bij een mensch zestien jaren zou wezen, hij bepaaldelijk door de bestudeering van de boeken van zijnen vader, reeds zeer kundig is, maar hij is ook ondeugend, want hij is nog jong en door tegenspoed nog niet gelouterd. De *kĕbo* tracht hem van het kwaad af te brengen, doch zonder gevolg.

3. (IX, 17 — XV, 4.) Eens ging de *kañtjil*, zooals het zijn gewoonte was om te gaan dwalen, weer eens alleen uit. Langs een rivier loopende, treft hij een *kĕyong* (ook *kul*) aan. Hij vraagt hem wie hij is, en toont hem zijne min-

achting, hem zijn doelloosheid betoogende. Daarover is de *keyong* ontstemd. Hij noodigt den *kañtjil* uit met hem om het hardst te loopen. Hierover is de *kañtjil* erg verwonderd; hij heeft er veel tegen in te brengen, maar de *keyong* blijft op zijn stuk staan. Over twee dagen zullen zij het doen. Daarop verzamelt de *keyong* zijn makkers, overlegt met hen, en zij treden allen in zijn verzoek om zich overal te verspreiden, en voor hem te antwoorden. Den volgenden dag komt de *kañtjil*. De wedloop neemt een aanvang. Na een eind geloopen te hebben, roept hij de *keyong* aan. Telkens als hij dat doet, geeft de *keyong*, die voor hem uit is, antwoord. In het eind verliest hij het zoo. Hij maakt zijn excuses tegen den *keyong* en belooft, niet weer zoo te handelen. Na vele leeringen ontvangen te hebben, neemt hij afscheid, en keert naar Ampel dĕnta terug, waar zijne moeder verheugd is hem weer te zien.

4. (XV, 4 — XX, 29.) Op weer een anderen dag maakt hij nogmaals een zwerftocht, en komt zoo op een tĕgalveld bij een dorp, waar Sutatruna Kamituwa is. Deze naar zijn oudste kind ook Pak Kĕdel geheeten, had vele kinderen, jongens en meisjes, en plantte *palawidja*, op dat oogenblik *kĕtimun*, waarvoor de markt juist goed was. De *Kañtjil* is verheugd, die *timun* te zien. Op dat tijdstip was de waker bij het veld juist weg gegaan om zijn sembahyang te verrichten. De *kañtjil* begint van de *timun* te eten, maar vernielt er ook veel, en als nu Pak Kĕdel zijn veld komt opnemen, ziet hij wat er is geschied, en is hij daarover niets gesticht. Hij laat door zijne kinderen vier vogelverschrikkers (*wong wongan*) maken, om den tuinvernielers vrees aan te jagen. Zij worden op de hoeken van het veld geplaatst, maar de *Kañtjil* bespeurt spoedig wat zij eigentlijk zijn en hij loopt ze, tot zijn vreugde allen om ver. Kyai Sutatruna komt daarna met zijne kinderen weer eens kijken, en bespeurt nu dat de vernieling grooter omvang heeft gekregen en de poppen omver zijn geloopen. Hij laat nu de poppen met *pulut* (gom) in-

smeren en weer opzetten, en de anderen naar huis zendende blijft hij zelf in de *gubug* op wacht, om te zien wat er gebeuren zal, doch raakt spoedig in slaap. Als de *Kañtjil* nu daarop weer terugkomt, loopt hij tegen een der verschrikkers aan, niet wetende dat er *pulut* op zit. Hij raakt er aan vast, zonder en zich weer los van te kunnen maken, en barst in een weeklacht tegen den Schepper uit, maar dat baat hem niets, omdat hij zoo goddeloos was geweest. Intusschen wordt Sutatruna wakker. Hij vindt hem gevangen, en neemt hem mede naar huis. Daar roept hij vrouw en kinderen samen, laat hen den *kañtjil* zien, dien zelfs de buren komen bekijken. Een dezer, een oud man, zegt hun dat het een *kañtjil* is, dien zij blijkbaar nog niet kennen, en vertelt hun tevens hoe dit dier als *djimat* tegen de *ama's* kan worden gebruikt, en welk nut men verder van hem trekken kan. Sutatruna wil hem daarop slachten, maar dit wordt tot den volgenden dag uitgesteld. Hij wordt in de keuken (pawon) onder een *sĕrik* (een van boven ronde, maar van onderen vierkante mand) geplaatst, met een steen daar nog boven op. De *Kañtjil* is, zooals spreekt, erg verdrietig, tracht zich nog te bevrijden, maar dit lukt niet. Sutatruna's hond, een mannetje, krijgt het 's nachts koud, en gaat daarom naar de keuken. De *kañtjil* scheldt hem erg uit, waarop de hond het zijne repliceert. Maar hij maakt aan den hond wijs dat men hem tot leermeester (*mestĕr tulis*) en *guru* gekozen heeft, en tot schoonzoon wil nemen, en dat men hem daarom onder die *sĕrik* had gezet. Niet één der dochters slechts, neen, èn Ken Kĕntruk en Ken Mĕnik zal men hem geven. Dat trekt de hond zich aan, en hij vraagt den *kañtjil* om raad om ook in de gunst te komen bij den baas. De slimmert raadt hem in zijne plaats in de *sĕrik* te gaan zitten. Hij doet dat en de *kañtjil* gaat heen. De hond is erg verblijd over het geluk, dat hem te beurt vallen zal, maar den volgenden morgen komt men om den *kañtjil* te halen om hem te slachten. Nu blijkt het dat de hond in de *sĕrik* zit, en deze krijgt nu van den per-

soon, die den *kañtjil* kwam halen, een duchtig pak slaag, en ook Sutatruna, zijn baas, is erg boos.

5. (XXI, 1—XXII, 30.) Toen de *palguna* (*kañtjil*) in zijn verblijf terug was gekomen, overwoog hij eens ernstig wat zijn levensloop was geweest en hoe hij gehandeld had, en kreeg hij hevig berouw over zijne zonden. Een stem liet zich hooren, die getuigde getuige te zijn geweest van des *kañtjil's* bekeering. Hij besloot daarop kluizenaar te worden in de *guwa lingse*, die dicht aan zee lag. Hij begaf zich daar heen en leefde er als een kluizenaar. Na een tijdlang zulk een leven te hebben geleid, kwam er een oud man tot hem, die hem kennis gaf van Gods welgevallen, en die hem een juweel gaf, tot teeken dat hij heer over alle dieren te land en te water zou zijn (*yeki kĕng minangka buslit taṇḍa nawala wĕwĕnang pangrehmu mring sakabehe, sato kewan ing ḍaratan, katĕkĕm pangawasanta*) 1), maar hij moest Nabi Soleman, den zoon van Dawud, steeds als zijn hoofd erkennen. Hij zou voor hem regeeren met den rang van *dyan behi* en den titel Among pradja. Hij moest het bosch Gĕbang tinatar omhakken en daar een stad stichten. Daarop begaf zich de *kañtjil* naar buiten, en ging onder een boom zitten.

De dieren van het woud, de *gadjah*, de *baṇṭeng*, de *mĕñdjangan* de *andanu*, de *warak*, de *matjan*, de *tjeleng*, de *gogor*, de *wawa*, de *luwak*, de *maeṇḍa*, de *añdjani*, de *munjuk*, de *kuwuk*, de *warangutan*, de *kĕṇṭus*, de *lingsang*, de *tikus*, de *rase* en de *ula* hebben van den *kañtjil* en zijne bekeering gedroomd, en doen elkander vragen aangaande die droomen, nl. of men er werkelijk van weet dat er te Gĕbang tinatar een *wakil* van den *mulku* gevondon zou worden, een *kañtjil*, die een juweel als bewijs van aanstelling zou hebben ontvangen, rechtvaardig regeeren zou, en juist op dien dag de grot, waarin hij als kluizenaar geleefd had, verlaten zou.

---

1) Later *kutu alang tataga, ḍaratan lan lautan.*

De *kañtjil* die (zooals reeds verhaald is) de grot reeds verlaten had, ging dan, nadat hij het genoemde juweel, dat hem de taal der dieren kon doen verstaan (*sapa kang kanggonan iku wruh basaning prakumĕlip*), ontvangen had, naar Gĕbang tinatar. Daar hoort hij een hevig lawaai, waar hij erg van schrikt. Het zijn de dieren, die den *kañtjil* komen zoeken, en hem dadelijk erkennen als hun hoofd. Hij laat zijne moeder en zijn ouden *ĕmban*, den *kĕbo* ontbieden. Den laatste stelt hij aan tot *patih*. De *uwauwa* wordt *pĕngulu* en de *gadjah*, *djaksa*. Spoedig is Gĕbang tinatar beroemd, en weet een ieder, dat de *palguna*, de zoon van den *paṭangkus*, die kluizenaar was te Ampel dĕnta, daar koning was geworden, als *wakil* van Soleman, den grooten koning van Mesir, en hoe rechtvaardig hij, de goeden beloonende en de slechten bestraffende, regeerde. In zijn rijk werden er ook geregeld rondes gedaan en liepen er patrouilles (*ronḍa patrol*).

6. (XXII, 30 — XXXI.) Nu was er een *buwaya, Kyai lurat, Kalasrĕnggi* geheeten, die bij de Kolk Kali Lĕrĕng woonde. Deze had, — het was in den drogen tijd, *katiga*, en daardoor was er weinig water in de Bagawanta en in de Lĕrĕng, — in lang geen eten gehad, en hij vond dat maar weinig omdat hij zich een eind ver op het land moest wagen, iets wat hij alleen maar durfde wagen, daar alle andere *baya's* in de rivier bleven. Op een keer weer eten zoekende, gaat hij ergens in het bosch Pripil in een kuil onder een *djati*-boom liggen slapen. Een hevige wind doet deze omstorten, over den *baya* heen, die daardoor gevangen raakt. Een paar *baṇteng's*, Kyai Manrang en zijne vrouw, gingen een twaalf dagen daarna, van Gĕbang tinatar naar het bosch Ratarsa terug, een vriend in het bosch Pangasih een bezoek gebracht hebbende. Onderweg gaan zij nog eens te Pripih aan. Zij hooren den *baya* weeklagen, begeven zich tot hem, vernemen wat er gebeurd is, en beloven hem te zullen helpen. Zij maken den boom los, zoodat hij vrij komt, maar nu vraagt deze

hem, omdat hij zoo flauw en afgemat is, meteen in het water te dragen. Hij wordt door den buffel opgenomen. In de Bagawanta gekomen, vraagt de *banṭeng* den *baya* zich nu in het water te laten glijden, doch laat zich toch nog verleiden den *baya* op diens instantelijk verzoek nog verder de rivier in te dragen. Als zij op een diepe plek in de Lĕrĕng zijn gekomen, bespeurt de *banṭeng*, dat de *baya* hem in zijn bult bijt. De buffel heet zijn wijfje, dat hem gevolgd was, aan land te gaan. Dat doet het wijfje, en de buffel verweert zich hevig, maar omdat zij zich in het water bevinden, en hij in zijn bult gebeten is, kan hij zich slecht zwak verdedigen (XXVII, 20.) Als het wijfje dat ziet, gaat zij schielijk naar Gĕbang Tinatar, waar zij den *Kañtjil* juist aan het wandelen vindt. Aan hem verhaalt zij nu, dat haar man zich op dat oogenblik in een hevig gevecht met den *baya* gewikkeld bevindt, in de Lĕrĕng. Dadelijk gaat de *Kañtjil* mede, en beveelt hij, aan de rivier gekomen, den *baya* aan land te komen. Dit geschiedt. Op zijn vraag waarom hij den *banṭeng* wil verslinden, verhaalt de *baya* alles. Hij laat ze daarop naar de plek, waar de *baya* vroeger gelegen had, weer terug keeren, en hij laat den *baya* zich weer op de zelfde manier onder den boom plaatsen. Dan geeft hij hem vele lessen, die den *baya* zeer stemmen, maar zijn kwade aard doet hem intusschen een slang vragen den *kañtjil* dood te willen bijten. De *kañtjil* betoogt hem het slechte daarvan, en gaat dan naar Gĕbang Tinatar terug. De *baya*, nog steeds onder den boom liggende, smeekt den Heer om uitredding. Die uitredding komt, door een hevigen wind en veel regen, die hem van den boom bevrijden. Hij spoedt zich naar de Bagawanta, waar zijne makkers verheugd zijn hem te zien, en allerlei vragen doen. Dan gaat hij naar huis, naar vrouw en kinderen, en wordt spoedig beroemd door de *ngelmu*, die hij had verkregen.

7. (XXXII—XLIII.)

a. (XXXII, 1—2.) In Gĕbang tinatar wordt rechtvaar-

dig geregeerd, en dat is over geheel Java bekend, trouwens de *kañtjil* is daar koning (*among pradja*), en hij laat niet af, den Schepper te huldigen, en zijnen onderdanen den inhoud voor te houden van de *sarak* de *kitab's* en de Yudanĕgara, opdat zij toch deugdzaam mogen zijn.

b. (XXXII, 3—18.) De tijger evenwel, die verdrietig is over de wijze, waarop door den *kĕṇṭus* de strijd tusschen hem en zijn vriend, den *maeṣa*, is uitgemaakt, en ingezien heeft, dat men hem heeft beet gehad, wil zich wreken, en verlangt dat men zich voor hem zal buigen. Hij gaat daarom naar de Guwa Suratjala, om daar te trachten, door ascese, uit te vorschen, wat God's wil in werkelijkheid is, en zich zoo de *ngelmu sampurnaning djati* te verwerven. Ook heeft hij vernomen dat de *kĕṇṭus* overleden is, en dat diens zoon, de *kañtjil*, thans koning is geworden in Gĕbang tinatar. Des tijgers drie jaar lange onthouding wordt aangenomen. Hij wordt helderziend, en dat wordt bekend, en zoo verneemt de *kañtjil*, dat de tijger ongewoon doet, en zijn leerlingen een *ngelmu* leert. Hij acht het daarom goed er spoedig bij te zijn, en hem, zoo hij strafbaar zal blijken te zijn, ter dood te laten veroordeelen. Hij zendt den *lingsang*, den *rase* en den *garangan* om steeds bij hem in de leer te gaan en na te gaan of zijne leer met den rechtgeloovige in overeenstemming is dan wel niet. Zij vinden den tijger te midden van zijne leerlingen, en verzoeken ook aangenomen te worden. Als zij alles gehoord hebben, brengen zij de oproeping van den *kañtjil* over, maar de tijger weigert te gaan, want hij kan slechts God als zijnen Heer erkennen, in de wereld toch kan niemand Heer zijn, immers deze was er al, voor er menschen waren. De drie gezondenen keeren daarop, zonder hem, naar Gĕbang tinatar terug; zij verhalen den *kañtjil* wat hunne bevinding is, en dit stemt dezen zeer verdrietig.

c. (XXXII, 18—32.). De *kuwuk*, die intusschen geboren en met den tijger zeer bevriend was geworden, verneemt dat deze, wat ras algemeen bekend was geworden,

door het bestuur opgeroepen, maar niet gegaan is. Hij gaat tot hem om hem te waarschuwen voor de mogelijke gevolgen, en vraagt hem waarom hij, toen hij werd opgeroepen, niet is gegaan. De tijger legt hem dat uit. Daarna hebben zij nog een lang discours, waarna de *kuwuk* huiswaarts keert, vast besloten des tijgers voorbeeld in alles te volgen.

d. (XXXII, 33—XXXV, 15.). De *kañtjil* geeft daarop aan den *uwauwa* Dinilagami, den *pĕngulu*, bevel tot den tijger te gaan om hem de oplossing te vragen van vijf raadsels, en dan te onderzoeken of zijne antwoorden in orde zullen zijn tegenover de rechte leer (sarak). De *uwauwa* gaat met drie getuigen naar hem toe, de *kutjing*, de *blatjan* en de *rangutan*. Zij komen bij hem, vragen hem waarom hij niet gekomen is, en leggen hem de raadsels voor. Een lang discours, waarbij de tijger de *ngelmu kasampurnan* verkondigt, is het gevolg. De vijf raadsels waren: 1°. *langgĕng amĕngku urip pĕdjah salaminipun* (hier tusschen moet gekozen worden); 2°. *mangan sabĕn dintĕn lan mangan sapisan*; 3°. *suwarga lan nĕraka*; 4°. *suwung lan isi* en 5°. *rusak lan mulya*. De tijger zegt dat dat kinderraadseltjes zijn, en lost ze op, maar geeft daarnevens nog vele andere lessen, zoodat de *uwauwa* en zijn gezellen hem vragen hun nog verder leering te willen verstrekken. Dit doet hij, maar hij blijft onverzettelijk in zijn besluit niet tot den *kañtjil* te gaan. De *uwauwa* brengt aan dezen volledig bericht. Het blijkt dat de tijger de raadsels goed heeft opgelost, tot groote verbazing van den *kañtjil*.

e. (XXXV, 16—XXXIX, 28.) Ook de *kuwuk* is *guru* geworden, van een groot aantal leerlingen, te Kĕnḍal growong. Hij geeft zich voor Allah uit. Dit komt men bij het bestuur te hooren. De *lingsang* en de *rase* worden gezonden om hem te ontbieden. Ook de *kuwuk* weigert te komen. Zij berichten dit aan den *uwauwa*. Deze gaat nu in persoon den *kuwuk* roepen. Ook hij blijft weigeren. Ook hem worden raadsels opgegeven, drie, die de *kuwuk*

niet weet op te lossen. 1°. *Apa ingkang aran kang siranut saprentahe, lan dununge aneng ĕndi*; 2°. *panrima ngĕndi ĕnggone*; 3°. *lir paran mungguh kumpuling rasa.* Hiervan geeft nu de *uwauwa* aan den *kañtjil* te Gĕbang tinatar kennis. Hij bericht hem, dat de *kuwuk* zegt een *guru ngelmu rasa* te zijn, en dat alles wat hij leert in strijd is met de grondstellingen van de *sarak*, enz. Among pradja, d. i. de *kañtjil*, geeft, als hij alles vernomen heeft, den *patih*, den *danu*, en den *djaksa*, den *dwirada*, bevel om de zaak uit te maken. Zij laten de leerlingen van den *kuwuk* roepen. Een zestal wordt er gevangen, en gevangen gezet, twee *garangan's* en vier *tuwak's*. Zij worden verhoord. De olifant vorscht daarop de oorzaak uit, waarom zij leeringen verkondigen, die gevaarlijk voor den staat zijn. Dit laatste ontkent de *tuwak*, maar ten laatste erkent hij toch dat zij leerlingen van den *kuwuk* zijn, en dan worden de *tuwak's* en de *garangan's* los gelaten. Among pradja laat nu den *kuwuk* weer roepen, met het bevel hem te dooden, zoo hij weigert. De *matjan tutul*, de *gogor*, en de *asu adjag* gaan dat doen, en brengen hem ten laatste mede, onder een hevig geween van zijne kinderen en zijne leerlingen. Men brengt hem bij den *gadjah*, en deze beveelt hem gevangen te zetten. Zijne leerlingen, de *babi* en de *tjeleng* doet men ook niets, hen laat men huiswaarts keeren. De *kuwuk* voelt zich in de gevangenis diep rampzalig, en praat druk tegen den *lingsang* en den *rase*, als dezen hem daar komen bezoeken, om hem te vragen waarom hij gevangen zit. Hij moet daarna voorkomen. Zijne zaak wordt onderzocht, en dan wordt hij, van vrouw en kinderen gescheiden, alleen in ballingschap gezonden.

f. (XXXIX 30—XLIII.) De *kañtjil* is intusschen ook zeer verdrietig, en wel, omdat de tijger niet tot hem komen wil. Hij ontbiedt den *patih* om hem tot hem te zenden. Deze gaat, met den *palaraga* en den *andjani*, naar Suratjala, waar zij den tijger, met zijn leerling, den *asu adjag*, aantreffen. Zij brengen het bevel over. De tijger heeft veel

bezwaar, maar ook de *kĕṭek*, wiens oordeel hij nog inwint, zegt dat hij gaan moet, doch doende of hij en de *kañtjil* elkanders gelijken zijn en dat hij dus om een samenkomst te Parang tigan moet verzoeken. Dit vindt de tijger goed, en de gezanten gaan dan terug naar Gĕbang tinatar om dit aan hun heer te berichten. Nu begeeft zich de *kañtjil*, vergezeld van den *gadjah*, den *baṇteng*, den *lingsang*, den *kĕṭek*, den *lutung*, en den *rase*, naar de aangewezen plaats, waar ook de tijger is gekomen, en als zij gezeten zijn, vraagt hem de *kañtjil* waarom hij de gewone leer niet meer aanhangt, hem daarbij allerlei onder de oogen brengende. Dit maakt den tijger boos, maar de *danu* weet hem weder tot bedaren te brengen. Hij weerlegt daarop de redeneering van den *kañtjil*. Deze wordt daarop daardoor geheel door hem medegesleept, en erkent bij zichzelf, dat hij gelijk heeft. Hij geeft zich gewonnen, en vraagt den tijger hem verder onderricht te willen geven. De tijger is daartoe bereid, en doet dit reeds dadelijk, maar vergezelt hem dan daarna ook naar Gĕbang tinatar, waar de *kañtjil* den tijger nu tot Djurumartani aanstelt.

OVER DEN OORSPRONG

VAN HET

MALEISCHE WOORD BINARA.

MEDEDEELING

VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Behalve het woord *minatoe*, of *binatoe*, heeft het Maleisch drie woorden voor waschman, bleeker, namelijk: *dobi*, *bĕnan* en *binara* of *bĕnara* 1).

Het eerste is het Hindûstânî d h ô b î waarvan de vrouwelijke vormen d h ô b i n en d h ô b a n zijn; in het Maleisch komen deze twee vormen niet voor. De wortel van het woord is waarschijnlijk identiek met den sanskrit-radix d h â v = reinigen.

Het tweede, dat slechts in een enkel woordenboek gevonden wordt, is het Tamil woord v a ṇ ṇ â ṇ.

Het derde is door VAN DER TUUK in zijn door mij uitgegeven Aanhangsel op het woordenboek van H. VON DE WALL, geïdentifieerd met het Tamil v a ṇ ṇ â r a, en in mijne verhandeling over de Tamilwoorden in het Maleisch in dit Tijdschrift, deel XLV, afl. 2, noemde ik die afleiding juist.

Ten onrechte echter. Immers het Tamilwoord v a ṇ ṇ â r a kan geen op zichzelf staand substantivum zijn; het kan niet anders zijn dan een slechts in samenstellingen voorkomend woorddeel dat, in verband met v a ṇ ṇ â r, het meer-

---

1) Van dit woord zijn het Oud. Jav. *walantĕn* en secundair het Jav. *mĕlantĕn* kråmåvormen.

voud van vaṇṇân, beteekent: waschlieden-, bleekers-. Het enkelvoud samengesteld met tuṛai bv., (vaṇṇân-tuṛai) vaṇṇâttuṛai beduidt: bleeker- (washerman's) werkplaats, en het meervoud, vaṇṇârattuṛai: bleekers- (washermen's) werkplaats. Dat met dit niet-zelfstandige woord, dat eigenlijk is een denominaal adjectief in meervoudigen zin in composita gebezigd, het Maleische zelfstandig naamwoord *binara*, gelijkgesteld kan worden is zeer onwaarschijnlijk.

In het Sanskrit is het woord niet aangetroffen, ook niet als Drâvidisch leenwoord. Evenwel, onder de vele Sanskrit inscripties op overblijfselen van Buddhistische heiligdommen in Cambodja schijnt het woord voor te komen. Gelijk in Prof. Kern's aankondiging van het tweede deel van Aymoniers werk over Cambodja (Tijdschr. voor Ned. Indië, 1902, 12e afl.) te lezen is, worden in vele opschriften lijsten gegeven van dienstbaren of bëambten bij de heiligdommen, waaronder men aantreft: waterdragers, bloemisten, zonneschermdragers, deurwachters, bleekers, koks, muziekanten enz. Bij het woord bleekers teekent de geleerde recensent aan: „dit is zeker wel de beteekenis van 't door den schr. onvertaald gelaten *vannâra*: het is evenals 't Mal. *benara* 1) ontleend aan het Tamil *vannâr*, m. v. van *vannân*.

Indien hiermede de oorsprong van *bënara* gegeven is, zouden enkele bijzondere feiten hieruit blijken. Vooreerst zoude de pluralis-vorm van het woord in het Maleisch eene enkelvoudige beteekenis hebben. Ten aanzien van Arabische woorden is dit verschijnsel niet vreemd; integendeel; doch bij Sanskrit-, Hindûstânî-of Tamil-woorden is het nog niet geconstateerd.

Voorts zouden in het Maleisch aanwezig zijn zoowel de singularis vaṇṇân (*bënan*) als de pluralis vaṇṇâr (*binara*), een verschijnsel dat alleen bij enkele Arabische woorden is waargenomen.

1) *menara*, gelijk er staat, is zeker een drukfout.

In de derde plaats zoude aangenomen moeten worden dat het woord *binara*, of *bĕnara*, beantwoordt aan w a ṉ ṉ â r, waardoor men zich geplaatst zou vinden voor de moeilijkheid van het drietal syllaben in het Maleische woord, terwijl het Tamil woord er twee heeft. Er zijn meer woorden in het Tamil op een r eindigende in het Maleisch overgegaan, zonder dat er verlenging met a heeft plaats gevonden.

Op grond van deze moeilijkheid, in verband met de twee eerdergenoemde bezwaren, kan men de vermelde ontleening nog niet als geheel zeker beschouwen, en de veronderstelling ligt voor de hand dat het woord *binara* aan een andere Drâvidische taal ontleend is. Dit moet aan nader onderzoek overgelaten worden.

EEN BERICHT OVER VAMPIRISME BIJ EEN SYRISCHEN SCHRIJVER.

MEDEDEELING

VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

De vruchtbare Syrische schrijver Bar ᶜEbrôjô, gewoonlijk Bar Hebraeus genoemd, die geleefd heeft van 1226 tot 1286, heeft ons in zijne Syrische Chroniek een merkwaardig bericht nagelaten, dat door G. H. Bernstein in zijne Chrestomathia Syriaca op bl. 68 is overgenomen. De vertaling ervan luidt aldus:

En in het jaar 1476 1) hoorden wij een verbazingwekkend verhaal van de inwoners van de stad Alinos, dat toen er eene pestilentie tengevolge eener overstrooming was in dat jaar, er een Turksch man tot hen kwam, die zeide tot hen: ziet wie de eerste geweest is die aan deze pestilentie gestorven is. Toen zij dit wisten, openden zij zijn graf, en vonden hem; na vier maanden was zijn lichaam niet vergaan, en zijne oogen stonden open, en zijn mond was geopend als een spanne lang is. En vier vingers en het doek van de omhulling van zijn hoofd en zijne wangen waren opgevreten, en zijn baard rondom zijn aangezicht was afgesneden als met een schaar, en zijne rechterhand was afgevallen van haren wortel op zijne zijde. Toen drukte die Turk zijnen mond samen, en sloeg daarin een grooten spijker. En na dien dag stierf niet een mensch meer.

Over den chroniekschrijver en zijne werken kan hier niet

---

1) Nl. der Seleucidische aera, overeenkomende met 1164, A. D.

gesproken worden De reden van de vermelding der door mij vertaalde passage is dat de inhoud van het bericht een ethnologische parallel aanbiedt met elders, ook in dezen archipel, waargenomen verschijnselen van rondspoken van overledenen, onheil en ziekte en groote sterfte onder de levenden brengende. Immers deze idee ligt ten grondslag aan de twee in den medegedeelden passus vermelde feiten: de weinige verandering van het lijk, en het vastspijkeren van den doode waardoor hem verdere zwerftochten onmogelijk gemaakt worden.

Niet de wijze van bestrijding der epidemie, maar het geloof aan het veroorzaken daarvan door eenen rondwarenden doode vormt het tertium comparationis met analoga in deze gewesten. Die analoge feiten te vermelden ligt geheel buiten het bestek dezer korte mededeeling, welker doel slechts is op een oud bericht, waarvan — voorzoover mij bekend is — nog geen gebruik is gemaakt, de aandacht van ethnologen te vestigen.

INSLUIMEREN VAN HET GEVOEL VOOR DE SYMBOLIEKE WAARDE VAN ORNAMENT OOK IN DE CHINEESCHE KUNST OP TE MERKEN,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Waar Sir A. W. FRANK op bl. 237 van zijn Bethnal Green Museum Catalogue of Oriental Porcelain, 2d ed., London 1878, het navolgende schrijft, zal men dit gevoegelijk kunnen beamen. „We are so much accustomed in Europe to ornament being applied to works of art simply to please the eye, that we are apt to think that the same rule prevails everywhere. The truth is that many of the devices we employ belong to faiths long passed away, such as the religions of Greece and Rome, or are derived from sources so widely divergent, that in combination they become incongruous and unmeaning. Such is not, however, the case in the far East, especially in China, where each colour and each flower has its appropriate meaning and purpose." Maar, desniettemin, mag zulks toch niet eene aanleiding worden tot de verkeerde opvatting, dat men daar alles, wat men daar als zoodanig aanschouwt, nu ook als symbolisch heeft op te vatten. Onwillekeurig zou of zal men daartoe komen, omdat men gewoonlijk meer let op wat men wel verstaat, dan op datgene wat men niet goed begrijpt of vat.

In W. G. GULLAND's Chinese porcelain, 2d ed., London 1899, vindt men een zeer overzichtelijke opgave van allerlei Chineesche symbolen, zoodat het zeer veel aanbeveling ver-

dient met dit werk kennis te maken, voor hem die er zich van op de hoogte wil stellen, en zoo kan men ook voor Japan en voor Engelsch-Indië op zeer goede en deugdelijke werken wijzen, als bijv. J. L. Bowes, Japanese Pottery, Liverpool 1890, en Birdwood, The industrial arts of India London 1889 (South Kensington Museum arthandbooks), trouwens er bestaan er nog veel meer. Het is hier niet noodig ze op te sommen, maar op een er van, dat vervaardigd werd door den welbekenden Heer G. Dumoutier, en handelt over veel van hetgeen in dat opzicht Tongkin en Annam leveren, en dat getiteld is Les symboles, les emblèmes et les accessoires du culte chez les Annamites, Paris 1891 (Annales du Musée Guimet, Bibliothèque de vulgarisation), moge hier nog eens de aandacht gevestigd worden, omdat het beter dan iets anders het middel levert om, tot op een zekere hoogte althans, aan te toonen, dat ook bij de Chineezen of Annamieten die symboliek niet altijd meer doorgaat, en dat dus ook zij voor een goed deel ongevoelig moeten zijn geworden voor zaken, die vroeger en te voren zeker veel beter voor hen en tot hen spraken.

De zaken, die in het duidelijke, en ruim met illustraties toegelichte boekje behandeld worden, zijn achtereenvolgens, — de inlandsche benamingen worden hier, voor zoover zij gemist kunnen worden, weggelaten, — Am Du' o' ng (en chinois Yn-Yang); — La Croix gammée; — Le Dragon qui tient le bonheur dans sa gueule; — Le Ha-Do (en chinois Ho-T'ou); — Le Lac-Thu' (en chinois Lo-Chou); — Le Cheval-Dragon; — La Tortue; — La Grue sur la Tortue; — Le Dragon; — Le Phénix; — Les Cinq Bonheurs (vleermuizen); — Les Bat Quai (en chinois Pa-Koua); — Les Cinq Tigres; — La dispute du Tigre et du Dragon; — Cortèges et Processions; — Les Drapeaux; — Le Gong; — Le Tambour; — Tablette des ancêtres; — La Chaise à dragons; — Le Palanquin; — Les accessoires de cortèges; — Les huit Précieux; — Les Parasols; — Le Char de l' Esprit; — Chevaux et Eléphants; —

Le Temple du Dragon; — La Cloche; — Le Tympan de pierre; — Le Tamtam de bois; — Les Stèles; — Les Vases du culte; — Les huit Génies; — L'Etagère; — Le Lion; — Le Bâton des bonzes; — waardoor men in hoofdzaak ingeleid en ingewijd is in wat men in of bij of aan een tempel vinden kan.

Het werd reeds gezegd het boekje is zeer duidelijk, en een kennismaking er mede kan zeer aanbevolen worden. In een korten tijd kan men zich een overzicht verschaffen over de belangrijkste versieringen, die symbolisch zijn, of dat kunnen zijn, de utensilia in de tempels, en nog verdere accessoria, die zoowel voor China als voor Annam gelden, daar dit laatste in dit opzicht zoo goed als geheel met China medegaat, geheel onder den invloed van de Chineesche cultuur als het gekomen is, evenals indertijd Java onder dien van de Hindu beschaving.

Maar waar het hier om te doen moet zijn, is niet wat het zoo leerzame werk van den Heer Dumoutier ons direct leert, maar wel wat men er op sommige punten indirect door bespeurt van het in zekeren zin, en tot op een zekere hoogte, zeker ook bij de Annamieten en Chineezen verdoofd of afgestorven zijn van het gevoel voor wat men symbolieke ornamentatie zou mogen noemen.

Op bladz. 100 vindt men aldaar in fig. 25 afgebeeld La chaise à dragons. Een ieder die de afbeeldingen kent van de fragmenten van de sthûpa van Amrawati, aan de Kistna, Oostkust van Engelsch Indië, zie Burgess, Archaeological survey of British India, Imperial series VI, ziet oogenblikkelijk dat die troon, een leuningstoel met platte zitting en laag op de pooten, die laat zien hoe zulk een zitting, die vooral gebezigd wordt om er eeretabletten op te plaatsen, zooals men gewaar worden kan op bladz. 96 van hetzelfde boekje, waar men in fig. 24 de combinatie (troon met de daarop geplaatste tablet) aantreft, in de middelste der 9 daar afgebeelde tabletten, direct en onafwijsbaar herinnert aan de Buddha-zetels, die in den ouden tijd

in de Hindu-kunst, in casu de Buddhistische kunst, werden afgebeeld om de tegenwoordigheid van den Buddha aan te geven, die in den aanvang zelf nooit werd afgebeeld, maar slechts aangeduid door zijne zich voor dien zetel bevindende voetprinten. Een zetel waarop zich dan ook wel een of twee kussens bevinden, en waarachter dan ook verrijst een zuiltje of kolom (stambha) gekroond met een triçûla- of een triçûla-tjakra-ornament of iets dergelijks, doch zóó dat ook de combinatie van den zetel met de eeretablet, zooals men die in de Chineesche pagoden aantreft, ook in haar geheel, buitengemeen sterk herinnert aan die zooveel oudere combinatie aan die oude Hindu monumenten, wat op zich zelf niets verwonderlijks is, want de Chineesche kunst is eigentlijk niets anders dan wat wij Hindukunst noemen, al is de verhouding zóó vermoedelijk niet zuiver uitgedrukt; ook daarin ontdekt men oogenblikkelijk datzelfde conservatisme, diezelfde zoo op den voorgrond tredende monotonie, en dat varieeren in deze, met een schier grenzelooze afwisseling.

De afbeeldingen dezer troonzetels te Amrawati, waarvoor men ook zie Fergusson, Tree and serpent worship, Plate LXX en LXXI, bijv., zijn ook daarom van zooveel belang, omdat zij ons laten zien wat, voor zoover het het ornament betreft, reeds in zoo'n ouden tijd de eisch voor zulk een zetel was, en tevens hoe ver het makara-ornament, ook toenmaals reeds, om zich had gegrepen, zoodat het zelfs al niet gemakkelijk is, of zou zijn, om in het kort aan te geven, waar en hoe en wanneer het al niet gevonden werd. Reeds in dien tijd toch, om bij Amrawati te blijven, en niet verder in de geschiedenis terug te gaan, wat zeer gemakkelijk zou kunnen, als men wat Bharhut en Sanchi bijv. ons in dit opzicht leeren, eens opzettelijk en nauwkeurig zou willen nagaan, vindt men het op allerlei wijzen en in allerlei gevallen, maar steeds in de zelfde manier van doen toegepast, en zoo ook aangebracht aan het ruggestuk van dien zetel, met van den band afgewen-

den kop, of wel aan de uitloopers der leuningen, op Plaat LXX en LXXI fig. 1, in beide gevallen geschraagd op stijgerende leeuwen, en op plaat LXXI fig. 2, zoowel aan het ruggestuk als aan de uitloopers der leuningen, en dan ook in deze beide gevallen weder gesteund door zulke leeuwen, in casu dus vier in het geheel. Wie de troonen op Java, uit den Hindutijd, bepaaldelijk die van Midden-Java (700—850 Çaka, d. i. dus het einde der 8ste eeuw tot en met het begin der 10e eeuw van onze jaartelling) kent, weet dat zij gewoonlijk een plat ruggestuk hebben, afgedekt met een platte balk, waarop dan de glorie rust, terwijl die balk aan weerskanten eindigt in een makara-kop (olifant-visch-kop,) die gedragen wordt door, op liggende olifanten staande, stijgerende leeuwen, een concatenatio dus, die zoo reeds over eeuwen loopt, maar waarbij zich toch eenige wijzigingen, omzettingen, verrijkingen, en kleine veranderingen hebben opgedaan.

De door den Heer Dumoutier gegeven afbeelding is zeer leerzaam. Zonder in een volledige beschrijving te vervallen, zij hier slechts het navolgende opgemerkt. Behoudens het eigen type van dezen zetel, behoudens ook het type dat hij heeft, omdat hij een product is van den Chineeschen, in casu Annamitischen stijl, wat bijv. zeer sterk uit komt in het ruggestuk van de leuning, die geheel samengesteld is uit Chineesche verlijningen van schrijfkarakters met omineuse waarde of van andere ornamenten, behoudens ook de ornamentverrijking van het onderstel, herinnert deze zetel nog zoo aan die van Amrawati, dat men ze te zamen als hetzelfde type vertegenwoordigende mag aanmerken. De uitloopers der leuningen zijn ook hier makara's, vischkoppen, naar den Chineeschen stijl, namelijk van dien visch, die in dien stijl de rechtstreeksche vertegenwoordiger is van de makara, zooals o. a. aan de Chineesche bouwwerken nog herhaaldelijk op te merken valt. Maar wat leert nu de beschrijving door den Heer Dumoutier gegeven?

Op bl. 99 leest men onder het hoofd La chaise au dra-

gons, Ngai long, — het is noodig hier de inlandsche benaming te herhalen, want ook deze, en dat is hier van beteekenis, beduidt niet anders dan: de stoel met de draken, — „C'est une sorte de trône sans pieds, élevé seulement sur un petit soubassement plus au moins sculpté; il sert principalement, dans les pagodes des génies et les temples littéraires, à recevoir la tablette du personnage que l'on veut honorer; les bras sont terminés par une tête de dragon, les sculptures ressortent en dorure sur un fond de laque rouge," cet. Men ziet het, men herkent in die vischkoppen niet meer de makara's, ook zij worden opgevat als draken, zonder dat, voor zoover aan schrijver dezes gebleken is, van hen als van een afzonderlijk soort draken wordt melding gemaakt, noch bijv. in het boekje van den Heer Dumoutier, noch in de in verschillende opzichten nog zooveel ruimere opsomming van de Chineesche symbolen in het werk van den Heer Gulland.

Uit de beschrijving op bl. 99 laat zich afleiden, dat de zetel zijn naam juist ontleent aan de beide genoemde dierkoppen, en niet aan de anderen die er ook aan aangetroffen worden, bijv. op de stijlen, die die beide uitloopers dragen, en men zou daarbij zeggen al evenzeer vischkoppen, dus makara's, vertoonen, evenmin aan die, die het boveneinde van het onderstel, of laat ons zeggen de pooten daarvan versieren. Trouwens deze laatsten zijn zeer gemakkelijk naar hun eigen aard te onderkennen, en niet anders dan „de draak die het geluk, d. w. z. het Chineesche schrijfkarakter in stempelschriftlijnen, in zijn open bek, of beter op zijn uitgestoken en neerhangende tong, draagt," en die den Heer Dumoutier zeer goed bekend was, zooals blijkt uit fig. 6, op bladz. 22, waar hij, bij zijne beschrijving er van, er een zeer duidelijke afbeelding van geeft, een ornament, dat in wezen niets anders is dan de bekende leeuwekop en face bij de oude Hindu monumenten op Java, welk ornament zich hier, aangenomen dat de Chineesche opvatting een juiste is, qua symbool van een geheel andere

zijde doet kennen dan tot nog toe, bij de opvattingen der Hollanders, door dezen werd aangenomen. Waren deze koppen aan den zetel de eigentlijke naamgevers geweest, dan zou de Heer DUMOUTIER dat aangegeven hebben, dan zou hij dat zelf hebben opgemerkt, en dan zou wat hij van den zetel opmerkte, ook anders hebben geluid. Het laat zich zelfs betwijfelen of die zetels dan dien naam wel gekregen zouden hebben. De leeuwekop en face, men veroorlove ook in dit geval zonder meer van leeuwekop te spreken, met uithangende tong, en de beide voorpooten (ook zonder deze laatsten), is ook in de Chineesche ornamentiek van een zoo overheerschende beteekenis, dat men hem telkens en telkens weer, en overal, niet het minst bij kleine utensilia, terugvindt, zoo druk, en zoo veelvuldig zelfs, dat men tot aanduiding van een bepaalde ornamentatie zeker eer wat anders er van op den voorgrond brengen zal dan hem. Een enkel doorbladeren van het genoemde boekje reeds kan dit doen zien, en men vindt hem als ornamentstuk ook op meubels, echte inlandsche, niet voor de Europeesche markt vervaardigde meubels, herhaaldelijk terug. Nu blijft daarnevens wel waar, dat men, als men over het ornament gaat redeneeren, tot de ontdekking komt, dat de meesten de beteekenis, of wat men als de beteekenis van dit ornament beschouwt, nog zullen blijken te begrijpen, maar is het niet de vraag, is het niet zoo goed als zeker, dat de waardeering en de hoogschatting voor zulk een symbool bij zulk een toepassing toch ingeslapen, verduisterd, vergeten moet zijn? Even goed, als het aan den dag komt, dat zij het andere (de makara) in zijn wezen toch eigentlijk niet meer verstaan? En waar het voorwerpen voor den Europeeschen kooper betreft, daar gaat het met het aanbrengen van zulk symbolisch ornament zelfs zoo ver, dat men af en toe aan heiligschennis zou gaan denken, als daarnevens zich niet oogenblikkelijk dezelfde vraag naar het verdoffen van de oorspronkelijk diep gevoelde waarde van de ornamenteering

niet voordeed, zooals bijv. in het geval dat men gereed gemaakte Europeesche tafels, met ovale bladen, aantreft, die versierd zijn met een voorstelling van den strijd tusschen de twee draken om het juweel (de maan), die men o. a. steeds vooraan het hoog altaar van een pagode aangebracht vindt, en daar zeker nog hare symbolische waarde heeft.

Ook het verfletsen, het verflauwen van de teekening in een ornament-combinatie valt in de uitingen dezer kunst al evenzeer op te merken, als ergens anders. Reeds in de eerste de beste Chineesche pagode kan hij, wiens oogen in dit opzicht eenigszins geopend zijn, van dit teeken- en lijnverloop de voorbeelden aantreffen, daar men ook daar dezelfde ornament-combinaties, men zou haast zeggen tot in het oneindige terugvindt, maar telkens en telkens weder op eenigszins andere wijze uitgevoerd, van de volle, duidelijke, nog geheel sprekende uitvoering af, tot op een hoogst eenvoudige lijnteekening toe, die slechts bestaat uit eenige door of over elkander geslingerde grove banden.

Met een vergelijkend plaatje of met een paar vergelijkende plaatjes, in een trant als er door het Bataviaasch Genootschap in de Hommage au congrès des orientalistes de Hanoi, 1902, een paar uitgegeven werden, zou dit dadelijk kunnen worden toegelicht en aangetoond, maar men kan er zeker van zijn, dat, waar de volle voorstelling nu voor een ieder nog duidelijk is, en de volste overgangsvormen ook nog spreken zullen, het voorkomen van datzelfde ornament in die enkele bandkrullen, in geheel verfletste lijnen, door niemand meer gevoeld wordt, onbegrepen wordt herhaald en gereproduceerd. Dit laat zich daaruit afleiden, dat op dit soort verloopen ornament in het geheel niet gewezen wordt o. a. in de hier genoemde boekwerken, waar het zeker ter sprake zou zijn gebracht, als de Chineezen en de Annamieten er dezelfde waarde aan toe kenden, als aan die andere duidelijkeren, die zij wel verstaan. Dit toch zou juist bijv. voor den Heer Frank, bij het uitspreken

en formuleeren zijner stelling, die voor een zeer groot gedeelte moet worden toegegeven, van veel beteekenis zijn geweest, daar de bewijskracht zooveel sterker zou zijn geweest, en de gegevens om haar te betoogen oneindig veel rijker.

Een ander merkwaardig voorbeeld voor het onbeseft gebruiken van zulke symbolen is wel nog het navolgende.

Op bladz. 109 tot en met 166 geeft de Heer DUMOUTIER een opsomming van wat hij noemt Les accessoires de cortèges, met vier afbeeldingen Deze afbeeldingen geven ons vier rekken te zien met staatsie-wapenen of staatsie-standaards, die paarsgewijze bij elkander behooren, en men in de pagoden links en rechts van het hoofdaltaar, of de offertafels, of tegen den linker- en den rechterwand van den tempel, ook wel in het voorportaal, opgesteld ziet staan. (Te Batavia slechts in één der Chineesche tempels, en wel in dien der Keh's, Kampong Baroe.) In het eene paar dezer rekken vindt men twee standaards, waarvan de eene in het eene rak, en de andere in het andere voorkomt, en die respective het embleem zijn van de militaire macht en van de civiele macht. Het laatste is zeer sprekend. Het is een rechterhand die een schrijfpenseel, — men weet dat de Chineezen met een penseel schrijven, — omvat houdt. Het andere embleem, dat voor de militaire macht, is, in de afbeelding door den Heer DUMOUTIER gegeven, die, zooals schrijver dezes ook uit eigen aanschouwing bekend is, juist is, een zeer zonderling. Het is de manus in fica, de hand met de toegeslagen vingers, terwijl de duim gestoken is tusschen den wijsvinger en den middenvinger door, een houding van de hand, die over een zeer groote uitgestrektheid van de wereld heel wat anders beteekent, en gebezigd wordt tot afwering van den invloed van het booze oog. Maar het zij zoo, het moge in dat stel emblematische staatsiewapens der Chineezen of der Annamiten het symbool zijn der militaire macht, of wat ook, ten opzichte van dezen tegenhanger van dat andere symbool, dat der civiele

macht, dient opgemerkt te worden dat het geenszins constant is, al is dit in Annam voor dit symbool, of den tegenhanger van dat andere, onder die standaards of in die rekken het gewone embleem. Er moet geconstateerd worden dat in verschillende Chineesche tempels te Singapore, en in dien eenen te Batavia, afwijkingen werden aangetroffen, die hoogst opmerkelijk zijn, en men kan voorshands zeker zeggen tot in het absurde loopen.

In het eene geval vindt men voor de genoemde manus in fica, een rechterhand met opgeheven vingers, van welken slechts de middenvinger is neergeslagen, terwijl hij door den duim wordt platgedrukt;

in het tweede een hand van welke de ringvinger en de pink zijn neergeslagen, maar de beide anderen, de middenvinger en de wijsvinger, met den duim, opgericht, een bolletje houden;

in het derde een hand, die met neergeslagen vingers een zwaren ring omhoog houdt, maar terwijl als tegenhanger daarvan in het andere rek een tweede soortgelijke staat;

in het vierde een linkerhand, *die ook een penseel houdt*, en op *dezelfde* wijze als in het andere rek;

in het vijfde, ... maar reeds genoeg, waar men in den aanvang nog met andere symbolen, om het zelfde uit te drukken, zou meenen te doen te hebben, daar belet toch de groote varieteit, dat onophoudelijk anders zijn, daaraan te blijven denken, en is men wel gedwongen om aan te nemen, dat in het eene of in het andere geval, in verschillende der gevallen, werkelijk te staven is wat schrijver dezer meende te moeten laten uitkomen, namelijk, dat, al blijft het waar, dat de symbolische waarde van vele symbolen nog wel degelijk en goed gevoeld wordt, bijv. in China of in de daaraan door de beschaving sterk verwante streken, men deze stelling toch niet in te algemeenen zin mag nemen, maar dat ook daar een insluimeren in een belangrijken graad op te merken valt.

De quaestie zelf is van zeer veel belang. De bevindingen

opgedaan bij het oudheidkundig onderzoek op Java van den allerlaatsten tijd, maken het wenschelijk een goed inzicht te hebben en te geven in de waarde van een symbool, te begrijpen en te doen opmerken wat daaraan vast is, wat het beteekent, en waar het ophoudt, omdat zulks alleen het voortzetten van het onderzoek in die richting gemakkelijk maken kan, en de waarde van dat onderzoek in het licht zal kunnen stellen.

Het doel van deze mededeeling is dan ook op enkele zaken te wijzen, die wellicht nog op een andere wijze geinterpreteerd kunnen worden, maar daarop toch wijzen. Schrijver dezes was het in hooge mate aangenaam, dat hij juist door het zoo leerzame boekje van den Heer DUMOUTIER, en door zijn duidelijke en heldere voorlichting, zoo gemakkelijk ingeleid is geworden in de waarde der voornaamste symbolen dier pagoden, en dat hij, zich baseerende op de juiste gegevens daarin verstrekt, indirect op de hier aangewezen anomaliën opmerkzaam werd gemaakt, en er daardoor direct op wijzen kon. Zijn zij hier juist opgevat, dan verruimen zij den blik omtrent het symbolische van het ornament zeer, want dan doen zij zien, dat ook ten opzichte daarvan een geven en nemen in acht behoort te worden genomen, en dat een studie van het ornament qua ornament voor alles dient plaats hebben.

Jan. 1903.

DE BENAMINGEN
TONTEMBOAN EN TOMPAKĔWA,

DOOR

J. Alb. T. SCHWARZ.

Hulpprediker te Sondër, Minahassa.

Tontemboan is de naam door de bewoners der afdeeling Amoerang en van het district Langowan gebruikt, wanneer zij zich niet met de namen hunner districten elk afzonderlijk, maar met éénen algemeenen naam willen aanduiden, in onderscheiding van de andere stammen in de Minahassa. Oudtijds zijn zij door de andere stammen aldus genoemd en hebben zij zelf dien naam aangenomen naar de *temboan*, het heiligdom dat vroeger bij dezen stam in geene woning mocht ontbreken. Uit de door mij gegeven beschrijving van de *temboan* in de Mededeelingen v. w. h. Ned. Zendelinggenootschap, Dl. XXII, bl. 275 — 277 kan men zien wat dat heiligdom is.

Door de Europeanen die over de Minahassa hebben geschreven en gesproken, is deze stam bijna altijd aangeduid met den naam *Tompakĕwa* en onder dien naam staat dan ook thans het volk bij het over de Minahassa lezend publiek bekend. In het Hollandsch sprekende en schrijvende en mij dus richtende tot vreemdelingen en niet tot het volk zelf, zag ik er geene noodzakelijkheid in, om van die benaming af te wijken en mogelijk de toongevende mannen daardoor nog te prikkelen. Intusschen is het mij reeds lang duidelijk dat die naam geenszins de oorspronkelijke benaming van dezen stam is, maar een spot- of scheldnaam,

door de bewoners van enkele districten die thans tot de afdeeling Tondano behooren, voor den Tontemboan-stam uitgedacht. Tegenover het volk acht ik het dus hoogst ongepast de benaming *Tompakéwa* te gebruiken, omdat die voor hen stuitend is.

Daarom zal ik voortaan steeds dezen stam met den naam *Tontemboan* of *Matemboan* noemen.

Om dit duidelijk te maken, wil ik hier de namen *Tontemboan* en *Tompakéwa* verklaren.

Tontemboan is afgeleid van *temboan*, de bovengenoemde ark of kist, het heiligdom in de huizen der Tontemboan, waarin ongebolsterde rijst werd bewaard. Het woord *temboan* zelf is weder afgeleid van *tembo* „op iets neerzien" en beteekent „dat waarop (de goden of geesten die hun verblijf boven hebben, onder de dakbedekking) nederzien". Zie verder het boven aangehaalde opstel, bl. 277. Dit *temboan* nu heeft het voorvoegsel *to*, dat met een nasaal tusschenzetsel is aangevoegd. De beteekenis van dit thans verouderende praefix is in 't algemeen die van: liefhebber van, gaarne doende of hebbende wat de stam waarvóór 't gevoegd is aanduidt. Soms kan het met ons achtervoegsel „—aard" worden weergegeven Vaak worden er eigennamen van menschen en dieren of van plaatsen mede gevormd. Eenige voorbeelden volgen hier:

tompola, naam van een deel van den berg *Lengko'an* in het Kawangko'ansche. Op dien berg is geen water, waarom de lieden die daar tuinen aanleggen er suikerriet planten of het in voorraad meenemen. Suikerriet nu heet in 't Tontemb. *pola*, de bet. van den naam is dus „plaats die gaarne suikerriet heeft".

tombanga, naam van een heuvel waarop veel *wanga* (Metroxylon elatum) groeit.

tonĕlĕt, naam van een riviertje te Sondĕr, dat tusschen andere rivieren inloopt, van *sĕlĕt* „zich stoppen tusschen iets, tusschen twee dingen inkruipen." Op andere plaatsen, bijv. te Ka'kas en te Langowan treft men ook kampongs

aan die *Touëlét* heeten; daar zijn die kampongs zoo genoemd („liefhebbers van zich tusschen andere kampongs te stoppen") omdat de stichters daarvan die kampongs tusschen andere kampongs in hebben gesticht.

Tointji', vrouwennaam, van *intji'*, Boel. *ingki'* „omhelzen", dus „die gaarne omhelst."

tona'as „iemand die gewoon is den *ta'as* (stuk hard hout, attribuut van dezen priester) te dragen", benaming van zekere voorgangers bij de heidensche Tontemboan.

tolunt'ng, naam van een berg, waar den verslagenen Ponosakanschen vijanden de ooren (*lunt'ng*) zijn afgesneden.

tombulu'an, naam van een dorp, van *wulu'an* „groeiplaats van *wulu'* (lange dunne bamboe)", dus „plaats die gaarne met deze bamboe-soort wordt begroeid."

tongkoate, de klimplant Cothophyllum maximum, die veel op een varkenslever (*ate*) gelijkt. De stam *ate* is hier eerst nog voorzien van 't voorvoegsel *ko-*, dat dezelfde beteekenis heeft als *to-*, en nog geheel levend is.

toloinde' „vreesachtig, die dikwijls vrees toont", van *inde'* „bang, vreesachtig"; hier is *to* nog met het frequentatief infix *-ol-* voorzien.

De naam *tontemboan* beteekent dus „liefhebbers van de *temboan*, zij die zich onderscheiden door het gebruik van de *temboan*". Naar dezelfde etymologie beteekent *tompakëwa* „liefhebber van de *pakëwa*-vrucht". *Pakëwa* is de naam dien de *Tombulu'* en *Tondano* aan eene Eugenia-soort geven, die door de *Tontemboan* genoemd wordt *kowal*, door de *Tonsea'*, *lëmës*; de geelgroene zure vruchten van dezen boom die zoo groot zijn als oranje-appels, worden gegeten. De bewoners van Sondër en omstreken plachten deze vruchten naar de markt te brengen te Ka'kas om ze tegen visch in te ruilen en werden daarom door de *Tondano-sche* bevolking dezer plaats spottend *Tompakëwa* genoemd.

Ook nog andere verhalen zijn in omloop ter verklaring van de beteekenis van dezen naam. Volgens een dezer legenden zou de in de overleveringen der stammen van

Noord-Celebes en Sangir bekende heilige beschermer *Ramopoli'i* zich op een zijner reizen aan de monding der Rano i Apo' hebben opgehouden en daar eene aangebetene *pakëwa*-vrucht hebben drijvende gevonden, die voor hem het middel werd tot verkrijging eener vrouw uit deze stammen.

Eene andere legende vermeldt, dat bij een gemeenschappelijken oorlog der Minahassische stammen tegen Bolaang Mongondou, de bondgenooten uit de Noordelijke stammen der Minahassa van hunne Tontemboansche bondgenooten niet anders dan *pakëwa*-vruchten kregen, om hunnen honger en dorst te stillen.

De naam *Tompakëwa* is eerst van lateren tijd, toen de verhouding tot de meer Oostelijk wonende stammen minder vriendschappelijk was geworden. Tot heden toe is die benaming nog volstrekt niet gewild bij dezen stam. Ik spreek hier in de eerste plaats van de oudere menschen. Velen van het jonge geslacht, vooral zij die aan eene kweekschool zijn opgeleid, gebruiken den naam *Tompakëwa* zonder het beleedigende er van te voelen. Zij hebben zich die benaming van hunnen stam dan ook zóó dikwijls hooren voorzeggen, dat zij die gedachteloos naspreken en naschrijven. Maar op hen beroep ik mij hier niet. Bij de ouden is de naam *Tompakëwa* beslist niet gewild. Slechts wanneer zij beheerscht worden door beschroomdheid voor menschen die zij als hunne meerderen beschouwen en tegenover wie zij, uit gedweeheid of om eenige andere reden meenen het best te doen met eenvoudig het door die meerderen gezegde te herhalen, dan schikken zij er zich stilzwijgend in *Tompakëwa* genoemd te worden. Onder elkaar noemen zij zich echter in geen geval zoo. En in gesprek over den naam van hun stam met iemand tot wien zij zich vrijmoedig durven uiten, laten zij niet na duidelijk hun weerzin tegen de benaming *Tompakëwa* te doen blijken. Zij zeggen dan bijv.: Wij heeten volk van *Sondër*

of van *Kawangko'an* of van *Tompaso'* of van *Rumo'ong* of van *Tombasian*, maar in geen geval *Tompakĕwa*.

In 1866, toen ik met wijlen den Zendeling-Leeraar N. Ph. WILKEN aan eene vergelijkende woordenlijst der Minahassa-talen 1) arbeidende, bij mijn onderzoek naar woorden en taalvormen telkens tot oude menschen sprak van de „taal der Tompakĕwa", is het mij bij herhaling en op verscheidene plaatsen overkomen, dat een oude, na mij met veel bereidwilligheid te hebben verklaard wat ik wenschte te weten, mij ten slotte beleefd, soms bijna smeekend zeide: *Ta'an sa ro'na, tuo'o weta' ipĕngua-ngua i tuang in tjami in Tompakĕwa, en ütu ja popoposĕn aingaran e walina an itjami; ĕ ngaran ami rondor ja Tontemboan. Tani'tukĕ' kami ningaranan e mangaapo'*, of ook wel: *tani'tukĕ' ĕng kĕngaran e mangaapo' an itjami* „dat door mijnheer maar, indien mogelijk, liever toch niet steeds gezegd worde dat wij Tompakĕwa zijn, want dat is slechts een bespotting, waarmede wij zijn benoemd geworden door de anderen; onze ware naam is Tontemboan. Zoo slechts zijn wij genaamd door de voorouders", of ook wel: „aldus was het dat wij indertijd zijn genoemd geworden door de voorouders."

Vroeg ik dan: Wie zijn die anderen (*se walina*)? dan werd mij doorgaans ten antwoord gegeven: *se a mitjo* „de Oostelijk wonenden".

Die „Oostelijk wonenden", die den spotnaam *Tompakĕwa* hebben uitgedacht, zeggen wel degelijk *Tontemboan* wanneer zij in ernst van dezen stam spreken, ook wanneer zij dit onder elkaar doen, zonder dat er een *Tontemboan* bij is. Te *Ka'kas*, te *Tondano* en op andere woonplaatsen dier „Oostelijk wonenden" zal men op een vreedzaam, vroolijk festijn nimmer door den aanvoerder der zangers of door den feestgever hooren zeggen: *ipatompakĕwa*, maar steeds *ipatontemboan*, wanneer hij wil aankondigen dat men bij het *masambo* (feestgezang) of het *maramba'* (zang bij het

1) Uitgegeven in Bijdragen Kon. Inst. 3, IV, 203—251, 400—445 en V, 69—120.

inwijden eener nieuwe woning) deze zangen op de wijze der *Tontemboan* zal gaan zingen.

Van algemeene bekendheid is het ook bij de Minahassers, dat bij de *Tonsea'* tot nog zéér kort geleden, nimmer werd gesproken van *Tompakĕwa*, maar meestal van *Tontewu' Tontewo* of *Tontewo'on*, zelden van *Tontemboan*. Eerst in der allerlaatsten tijd is de benaming *Tompakĕwa* daarnaast in gebruik gekomen, bij jonge menschen en vreemdelingen. Zie hetgeen de Heer H. J. TENDELOO daarover heeft geschreven in Dl. XXXVI der „Mededeelingen", bl. 357. In hetzelfde opstel vindt men op bl. 345. 346 en 368 (Aant. 12) medegedeeld, wat de *Tonsea'* onder *temboan* verstaan, waarmede tevens is verklaard waarom de naam *Tontemboan* bij hen niet licht in gebruik kon komen, daar hij slechts begripsverwarring zou hebben veroorzaakt. Men noemde de *Tontemboan* dus liever naar een ander godsdienstig gebruik, dat dezen stam evenzeer bizonder eigen was, als het gebruik van de *temboan*, namelijk het *tewo'on*. Wij vinden hier dus weder het benoemen van een stam naar een godsdienstig gebruik, zooals meermalen is geschied met de namen aan de stammen der Minahassers door hunne voorouders gegeven. Eene verklaring van het *tewo'on* volge hier, daar er nog nimmer eene is gepubliceerd.

Tontewo', *Tontewo'on* „liefhebbers van het *tewo'on*". Dit woord is van den √ *tewo'* gevormd, met het suffix-*ĕn*, welks klinker aan de *o* van *tewo'* wordt geassimileerd 1) *Tumewo'*, *matewo'* is „steken naar iets of iemand met een langwerpig, scherpgepunt voorwerp, bijv. eene lans, doch zóó dat men dit voorwerp loslaat, dus van zich werpt, maar niet met volle kracht".

---

1) Wanneer een woord, dat op een met hamzah gesloten (halfgesloten) lettergreep eindigt in samenstelling of afleiding wordt gevolgd door eene lettergreep die met *ĕ* begint, dan wordt die *ĕ* mat den klinker dezer halfgesloten lettergreep gassimileerd. Bijv. *wawa'* (beneden, laag) + *ĕndo* (dag, daglicht, zon), wordt *wawa ando* „namiddag"; *wangko'* „groot" + *-ĕn wangko'on* „worde grootgebracht".

Hiernaar is het *tewo'on* genoemd. Het is een klein offerfeest, dat bij de Tontemboan ieder vader verplicht was te houden eenigen tijd na de geboorte van zijn eersten zoon. De hoofdgebeurtenis van dit feest was, dat de vader, in krijgsmansdos, met de moeder en de priesteres (*walian*) den jonggeborene aan de algemeene badplaats of de plaats waar de dorpsbewoners hun water halen, het hoofd en de voeten besprengde. Was het water wat ver verwijderd, dan ging men slechts een eind weegs daarheen, haalde water uit de dorpsbron en verrichtte dezen doop op den weg. Daarna raakte de vader zijn zoontje aan met *tu'is-* (Amomum album)-stengel en ging, zijn kind in de armen dragende, eene schermutseling aan tegen zijne dorpsgenooten, die hem van alle kanten met *tu'is*-stokken bestookten. Zoo vlug als hij kon snelde hij het dorp binnen en liep naar zijne woning, zich verdedigende tegen hen die trap en deur bestormden en hem den toegang betwistten. Daarop rende hij naar den gewijden dorps-steen (*tumo-towa* of *toitow*), om ook dien te beveiligen tegen de vijandelijke bedoelingen van allen die zich in de nabijheid daarvan hadden verzameld en hem daar openlijk weerstonden of van achter struiken en boomen, palen van huizen en heiningen met *tu'is*-stokken bewierpen. Met zijn bundel aangepunte *tu'is*-stokken onder den linker oksel geklemd en het kind in de armen tegen de borst gedrukt, draafde hij eenige malen om de *tumotowa* heen, het hoofd naar alle zijden bewegende, links en rechts *tu'is*-stokken werpende naar zijne belagers, die hem het recht op dien steen trachtten te ontnemen. Deze vertooning duurde totdat de voorraad *tu'is*-stokken aan weerszijden was uitgeput, waarna de moedige verdediger van huis en dorp onder gejuich en krijgsgeschreeuw (*keret*) door de menigte naar huis werd teruggeleid. Vervolgens werd een varken geslacht, de lever geraadpleegd, geluk en voorspoed voorspeld en een maaltijd gehouden. Met dit *tewo'on* erkende de vader openlijk het zoontje als zijn kind en legde door eene symbolische handeling (*pata'ndian*) de belofte af het te allen

tijde tegen openbare en gescheime vijanden te zullen beschermen en het op te leiden tot een goeden verdediger van huis en dorp. Aan dit Tontemboansche gebruik hebben de Tonsea' hunne benaming van dezen stam ontleend.

De *Tonsawang* noemen de *Tontemboan* met de benaming *To-sung*, d. w. z. „lieden blootgesteld aan den rook", naar de bet. van *sung*, bijv. *am pisungan in o'bol* „op eene plaats blootgesteld aan den rook, waar de rook gewoon is door te dringen". Doch niet alleen de Tontemboan, maar ook alle andere Minahassische stammen worden door de Tonsawang genoemd *To sung* en wel omdat zij droge rijstvelden aanleggen en dus bij het branden van het gekapte hout aan den rook zijn blootgesteld, terwijl de Tonsawang natte tuinen maken en dus niet aan den rook van tuinbrand zijn blootgesteld.

Ook *Tontumaratas* is eene benaming der Tontemboan. *Tumaratas* is waarschijnlijk een frequentatieve vorm van een stam die samenhangt met *tatas*, *tuma'tas* „doorsnijden, doorkappen, afkappen", bijv. slingerplanten, „loskappen, lostornen", bijv. een touw, een naaisel. Zoo zou *Tontumaratas* kunnen beteeken: „liefhebbers van herhaaldelijk loskappen, doorkappen, openkappen", hetgeen de beteekenis moet hebben van: eerste ontginners van woudgrond. *Tumaratas* is de naam der plaats ten Z. van het tegenwoordige *Tompaso'* gelegen, waar de voorouders dezer gezamenlijke stammen zich het eerst hebben gevestigd.

Nog een anderen naam vindt men bij Valentijn. In Dl. I van de oude uitgave, bl. 63, vindt men in de „Uitvoerige beschrijving der vijf Moluccos" eene opgave opgenomen van de voornaamste plaatsen in de Minahassa met het aantal hunner weerbare manschappen, onder het opperhoofd van Menado staande, omtrent het jaar 1682 gedaan op last van den opperkoopman S. B. Cops. In deze opgave komt de naam „Tonkimboet" voor, doch niet als algemeene naam voor al de volksgroepen later begrepen onder den naam Tompakěwa, maar als de naam van *Kawangko'an*, dat toen

nog met *Sondër* één geheel uitmaakte, met onderscheidene kleinere, doch twee groote negeriën, „Tonkimboet omhoog en omlaag". Met het eerste wordt het dorp *Sondër* bedoeld, 't welk toen hooger dan *Kawangko'an*, op een bergrug lag, het laatste heeft betrekking op *Kawangko'an*, dat lager, meer in het dal was gelegen.

In dit *Tongkimbut* is *kimbut* aan de taal der *Tombulu'* en *Tonsea'* ontleend, waar het „vrouwelijk schaamdeel" beteekent. *Tongkimbut* kan dus beteekenen „vrouwenliefhebber", of ook „vrouwenvolk, lafaards". Door de *Tombulu'* zou deze scheldnaam aan de *Tontemboan* zijn gegeven, omdat zij zich in den strijd laf, als vrouwen gedroegen.

Te *Tombasian-atas* werd mij verteld dat de bewoners van *Tombasian* en *Tompaso'* de sprekers van het *Matana'i*-dialect *Tongkimbut* noemen; in het Tontemboansch beteekent *kimbut* „kort" en de spotnaam zou betrekking hebben op de korte schaamgordels die deze lieden oudtijds droegen.

Een voorname reden waarom de naam *Tontemboan* zoo lange jaren achtereen is verborgen geweest, is gelegen in de omstandigheid dat de eerste uit het Heidendom overgetredene Christenen zich zorgvuldig er voor wachtten dien naam uit te spreken. Voor het gevoel van menigeen hunner lag er iets stuitends in om zich te blijven noemen naar het heilige voorwerp, dat elke Heiden van dezen stam het allereerst uit zijne woning placht te verwijderen, zoodat het bij hem tot een vast besluit was gekomen om tot het Christendom over te gaan. Het laten wegnemen en wegwerpen dezer heilige ark, het bij uitnemendheid zichtbaar symbool van het Heidendom, was voor al de dorpsbewoners het zekere teeken dat het hoofd van dat gezin openlijk had gebroken met het Heidendom. Vandaar dat het ook goed werd geacht den naam *Tontemboan* in vergetelheid te brengen. In de meeste gevallen hielden de oude Christenen zich dan ook alsof zij niets van dien naam afwisten.

Uit de boven gegevene afleiding van den naam *Tontemboan* volgt, dat hij niet is samengesteld met den sa-

mengetrokken vorm *to* van het uit de Filippijnsche en Toradja'sche talen, het Boeg. enz. bekende *tau, tou,* „wensch", dat vóór volksnamen geplaatst, doorgaans dezen vorm *to* aanneemt. Men behoort dus niet van Temboansch te spreken, als men de taal der Tontemboan wil aanduiden, zooals men de taal der *To Mori* bijv. Morisch, die der *To Napu*, Napoesch noemt, maar het woord *Tontemboan*, welks vormende bestanddeelen niet meer van elkaar te scheiden zijn, in zijn geheel te laten. De namen der andere Minahassche volksstammen, bijv. *Tombulu', Tonsea', Tolour* worden door de *Tontemboan*, te recht of ten onrechte, als met ditzelfde *to* samengesteld beschouwd en dan ook niet uitgesproken *Tou mBulu', Tou nSea'*, maar *Tombulu', Tonsea', Tolour*.

Het Tontemboansch (*nuwu'e Tontemboan*) valt in twee dialecten; het voornaamste en best ontwikkelde is het *Matana'i* of *Maotou* (*nuwu'e Matana'i, n. e. Maotou*), het andere heet *Makela'i* of *Maore'* (*nuwu'e Makela'i, n. e. Maore'*). Deze benamingen zijn gemaakt met aan elk der dialecten bizonder eigene woorden. Voor „zoodanig" zegt het hoofddialect *tana'i*, samengetrokken uit *tanu* en *ai*, woordelijk: „gelijk dit"; het andere dialect drukt hetzelfde uit met *kela'i*, uit *kele*, een oud woord voor „gelijk", vgl. Sang. *kere* en Tontemb. *kakele tou* „naaste, gelijke, evenmensch" en *pĕkakelean* „vergelijking, gelijkenis". *Otou* (*o tou!* o mensch!) en *ore'* zijn uitroepen van verbazing, resp. aan het eerste en het tweede dialect eigen. Op de „Taalkaart van de Minahasa" door Dr. J. Brandes is de geografische verspreiding dezer dialecten nauwkeurig aangegeven. In het taalgebied aan den linkeroever van de rivier *Rano iapo'*, oorspronkelijk eene soort „Militaire Grenzen" tegen de Mongondou-ers komen de beide dialecten meer vermengd voor.

Sondĕr, Januari 1903.

TORADJA'SCHE UILESPIEGEL-VERHALEN,

DOOR

Dr. N. ADRIANI.

In het Album door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in het eind van het vorige jaar aangeboden aan het Orientalisten-Congres te Hanoi, bespreekt Dr. G. A. J. Hazeu op bl. 26 eenige Javaansche Uilespiegel-verhalen en haalt daarbij ter vergelijking aan o. a. twee Toradja'sche vertellingen, waarvan ik in 1898 den korten inhoud heb medegedeeld in Deel XL van dit Tijdschrift, bl. 339 vlgg. Sedert heb ik nog andere Uilespiegel-verhalen in het Bare'e opgedaan, waarvan er één eenige trekken gemeen heeft met de Javaanschen Djåkå Bodo of Dolog-verhalen. Ik zal hieronder den inhoud van dit verhaal weergeven en daarop nog dien van andere Toradja'sche Uilespiegel-verhalen laten volgen, om het materiaal ter vergelijking met de Uilespiegel-geschiedenissen in de verwante talen, voor zoover het in Midden-Celebes is te vinden, niet langer onder mij te houden dan noodig is. Eene tekst-uitgave met vertaling en aanteekeningen hoop ik later te geven.

Vooraf ga een enkel woord over den naam van den Toradja'schen Uilespiegel. In het eerste verhaal dat ik zal mededeelen, heet hij *i Tengo* „De Domme", een woord dat identisch is met Mad. *tingël* „doof" en Mak. *tongolo'*, id. Hiernaast heeft het Mak. van Saleier *bongolo'*, het Boeg. *bongo'* in de bet. „dom, onnoozel", waarvoor 't Mak. weer *dongo'* heeft. In 't Mal. komen voor *dungu* „stompzinnig" en *bĕngal* „hardhoorig", het Bare'e naast *tengo*, ook *wongo*, dat zoowel „hardhoorig" als „ondeugend, wederhoorig, onge-

hoorzaam" beduidt. Vgl. verder Sang *bengelĕ* „doof", Tontemb. Bent. *wĕngĕl*, Bis. *bongol*, Tag. *bingi* „doof" en „Oost-Indisch doof". Het Parigisch noemt zijn Uilespiegel *i Dojo*, welk woord waarschijnlijk identisch is met Jav. *ḍolog* plomp, vadsig". 1) In 't Parigisch beteekent *nadojo* „lui, traag, dom", 2) Dr. Hazeu vergelijkt verder 't Mad. *kandhulok*, dat dus wel dezelfde beteekenis zal hebben.

Het verhaal van *i Tengo* „De Domme" luidt aldus: De Domme woonde samen met zijne ouders. Zijne moeder ried hem aan eene vrouw te zoeken en gehoorzaam ging hij er op uit. Hij moest, zeide zijne moeder, een stil meisje zoeken, niet een dat veel haren mond roerde (zooals de meeste Toradja'sche meisjes). Telkens als de Domme een meisje tegenkwam, vroeg hij haar ten huwelijk, maar hij kreeg zulke welsprekende antwoorden, dat hij besloot weg te gaan uit een landstreek waar de meisjes zoo bij de hand waren. Eindelijk kwam hij aan een huis waar men een pas gestorven jong meisje bewaakte. De Domme zette zich naast haar neer en sprak haar aan, maar zij zweeg steeds. Dat zou dus eene goede vrouw voor hem zijn, naar den raad zijner moeder. Hij wachtte nu totdat de wakende familieleden in slaap gevallen waren, nam het lijk op en droeg zijne zwijgende bruid naar huis. Hij legde haar neer in het slaapvertrekje zijner ouders en verzocht zijne moeder eens wat lekkers te koken, hij had nu eene stille, ingetogene vrouw gevonden, maar zij was nog wat verlegen en daarom zou hij maar eerst met haar afzonderlijk eten.

---

1) Het Javaansche Woordenboek van Vreede-Gunning geeft op *ḍolog* „jonge djati-boom" en fig. „plomp, vadsig". Uit het Parigische woord zou men opmaken dat de figuurlijk genoemde beteekenis de oorspronkelijke is, of dat men hier met twee klankgelijke woorden te doen heeft.

2) Ook 't Bar. bezit *madojo*, maar in de beteekenis „vlug, ijverig, werkzaam", dus juist het tegenovergestelde van Par. *nadojo*. Het is waarschijnlijk een ander woord, id. met Mal. *dĕras*, Jav. *dĕrĕs* „snel, snelvlietend."

Hij stak haar de rijst in den openstaanden mond en verwonderde zich dat zij niet toehapte. Intusschen verspreidde zich de lijklucht al spoedig door het huis en daarom kwamen de ouders van den Domme eens naar de nieuwe schoondochter kijken. Zoodra zij gemerkt hadden dat hun domme zoon een lijk had meegebracht, bevalen zij hem met krachtige woorden het onmiddellijk te gaan begraven. De Domme deed het en maakte voor zich zelven de conclusie: als men stinkt is men dood.

Eenigen tijd daarna liet zijn vader een wind. Zoo, zeide de Domme, dus nu is u gestorven. Wel neen, jongen, 't is maar een wind. Neen, vader, ik weet wel beter, ik ga u begraven. Tegenstreven hielp niet, de Domme nam zijn vader op, droeg hem uit en begroef hem. Niet lang daarna liet ook zijne moeder een wind en de Domme nam ook haar op en begroef haar. Hij bleef nu eenige dagen alleen in huis, totdat ook hem een wind ontsnapte. Hij verklaarde nu zich zelf voor dood, dolf zich zijn eigen graf en begroef zich tot aan den hals. Toen het avond geworden was, kwamen er een paar dieven voorbij, die in een huis wilden gaan stelen. De Domme sprak hen aan, zij herkenden hem en groeven hem uit, waarop hij hen volgde. Spoedig bereikten zij twee huizen. Ga jij, Domme, in dat éène huis, zoek iets uit dat zéér zwaar is en loop er mee heen, ge moet geen lichte dingen nemen. Goed, zeide de Domme, ging de trap op, het huis in en liep daar rond, alles oplichtende, maar niets vindende dat zwaar genoeg was. Eindelijk kwam hij aan de stookplaats en trachtte den houten rand daarvan op te lichten, maar dat ging niet, die zat stevig vast. Maar de Domme hield vol, zoo'n zwaar ding was juist wat hij hebben moest, maar hij maakte zooveel leven, dat de huisbewoners wakker werden, hem pakten en hem den volgenden dag doodhakten, daar hij geen familie van hen was. Zoo werd hij er voor gestraft dat hij zijne ouders had gedood en zoo was het dus ook niet voor niets dat hij zich een graf had gegraven.

Men ziet dat dit verhaal nagenoeg hetzelfde is, als het door Dr. Hazeu sub 4 en 5 verhaalde van Djåkå Bodo. Zie bl. 28 en 29 van zijn „Contes Javanais".

Bij de vermelding der streken die de Javanen van *Pak Bandjir* vertellen, haalt Dr. Hazeu den Toradja'schen *Bauga Pale* „Schorthand" (omdat hij zijne schaamdeelen steeds met de hand bedekte, in plaats van een schaamschort te dragen) aan. Ik bezit dit verhaal in twee nagenoeg gelijke lezingen, maar wensch hier terug te komen op mijne vroeger geuite meening (aangeh. opstel, bl. 379) dat het verhaal van vreemden oorsprong zou zijn. Er is ten slotte geen reden om dit te vermoeden. De wijze waarop Schorthand de dieven van de kist met goud ontdekt, is vrij primitief. Hij laat zich een open hutje bouwen aan het pad waarlangs de sagoeëer-tappers tweemaal per dag gaan, zoodat hij geen gebrek aan sagoeëer heeft, want een verzoek om een weinig sagoeëer zal geen Toradja'sche tijferaar, die met zijn voorraad van den boom terugkomt, weigeren. Schorthand noodigt nu iederen voorbijgaanden dorpeling om bij hem boven te komen en een dronk te nemen. Ten slotte ziet hij twee lieden, die in elkaars gezelschap blijven. Hij roept ook hen aan, schenkt hun in, maakt zoodoende hunne tong los en ontlokt hun hun geheim. Deze trek in 't verhaal lijkt wel een weinig onnoozel, maar is toch volstrekt niet onwaarschijnlijk, want de Toradja is een slechte geheimen-bewaarder. Vrees is feitelijk het eenige wat hem in zwijgen of ontkennen doet volhouden. Kan men hem geheel op zijn gemak zetten, dan verklapt hij liever zijn geheim dan het te bewaren. Vooral als hij zich van schuld is bewust en met aplomb wordt aangesproken, zal hij doorgaans bekennen.

Van de To Poe'oe mBoto, die ten Z. van het Meer wonen, heb ik het verhaal gehoord van *Tolo Dongku*, die ook eenige Uilespiegel-streken uithaalt. Terwijl hij nog heel klein is, sterven zijne ouders, de lijken blijven onbegraven op den vloer liggen, want het kind woont met zijne ouders alleen.

Na eenigen tijd zijn de rotan-repen, waaraan zijne wieg is opgehangen, vergaan en valt hij met wieg en al op den vloer. Hij kruipt uit de wieg en stilt zijnen honger aan de borst zijner gestorvene moeder. Nu gaat hij het huis rond en vindt overal het een en ander dat eetbaar is, ontdekt zelfs den vuurslag van zijn vader en komt vanzelf op de gedachte om vuur te maken en te koken. Zoo brengt hij zich zelf groot. Later haalt hij eenige ondeugende streken uit. Zoo weet hij eene vrouw en hare zeven dochters over te halen hem ter wille te zijn, door haar elk een buffel te beloven, als hij zijn geheele scrotum bij haar naar binnen kan krijgen. Hoewel de moeder hare hulp verleent, gelukt de zaak noch bij de zeven meisjes, noch bij haar zelve. De buffels behoeven dus niet te worden gegeven en als na eenigen tijd moeder en dochters moeten bevallen, heeft haar man en vader maar werk om voor al die kinderen wiegen te maken, 't geen Tolo Dongkoe met boosaardig genoegen aanziet.

Hij weet zich later de dochter van een voornaam hoofd te verschaffen, door diens buffels te verbergen en ze later weer op te sporen. Dit haalt hem de vijandschap op den hals van een vorst aan gene zijde der zee, die gehoopt had het meisje tot vrouw te krijgen. Hij wil nu de knapheid van Tolo Dongkoe op de proef stellen en laat eene prauw hakken uit een boom, *uontje* genaamd. Wat het bovengedeelte van den boom is geweest, verft hij rood, het ondergedeelte zwart. Daarna steekt hij met vele volgelingen de zee over en landt bij het dorp waar Tolo Dongkoe bij zijne schoonouders woont. Men is daar niet weinig bevreesd, maar Tolo Dongkoe stelt allen gerust; hij zal wel uitvorschen wat de vorst van overzee komt doen. Hij kleedt zich met een ouden hoofddoek en een ouden schaamgordel, neemt een lange reep buffelhuid in de hand en gaat er quasi op uit om buffels op te vangen. Voorbij een buffelpoel gekomen, springt hij er in en komt er geheel beslijkt uit, zoodat hij onkenbaar is. Daarop loopt hij langs de land-

plaats der nieuw aangekomenen en vraagt onverschillig weg wat zij komen doen. Wij komen Tolo Dongkoe op de proef stellen; hij moet zeggen van welk hout deze prauw is en aan welk uiteinde de top, aan welk de voet van den boom is geweest. En wat is de oplossing? Het hout is *uontje*, het topeind is rood, het voeteind zwart geverfd. Nu, dat mag wel zoo zijn, antwoordt T. D. alsof het hem niet aangaat, maar spoedig keert hij terug, baadt en kleedt zich en als de gasten bovenkomen, ontvangt hij hen in alle staatsie en redt zich schitterend uit de hem voorgelegde moeilijkheid. De vorst van overzee trekt beschaamd af en T. D. geniet verder rustig zijn voorspoed.

Andere streken worden verteld van *Mantindi Ala* of *Mariala*. Deze maakt een lekker kostje klaar en zet het eenigen zijner dorpsgenooten voor. Zij vragen wat het is en nu maakt hij hun wijs dat het de drek van zijn hond is. Hij verkoopt den hond duur en gaat heen; de dorpelingen laten den hond ter dege eten, vangen zijn drek op, koken hem en proeven er van. Het bedrog komt nu aan 't licht en men gaat den schuldige vangen. Op Toradja'sche wijze gaat dit met list. Men zegt hem dat het dorpshoofd is gestorven en spoort hem aan mede te helpen aan het hakken der doodkist. Als de kist klaar is, gaan eenigen er in liggen om te probeeren of zij groot genoeg is en noodigen Mariala uit om het ook eens te doen. Nauwelijks ligt hij er in of men zet het deksel er op en bindt het stevig vast, zoodat M. is gevangen. Men wil hem nu verdrinken, daar hij, als familielid, niet op eene andere wijze mag gedood worden, opdat zijn bloed niet ter aarde vloeie. Vooraf gaat men eten en terwijl M. in de kist ligt en luide zijn lot bejammert, op den zingenden klaagtoon die den Toradja's in zulke gevallen eigen is, komt een man voorbij, die hem vraagt wat er aan de hand is. M. maakt hem wijs, dat hij eene afspraak heeft met een meisje, dat hem eten zal brengen en verder bij hem blijven, zoodat de ander vraagt in zijne plaats te mogen zijn. M. laat hem nu de

kist openmaken en springt er uit; de ander gaat er in liggen, M. doet het deksel er op, bindt het stevig toe en maakt zich uit de voeten. Niet lang daarna komen de dorpsbewoners terug en verdrinken den stakkert die in de kist zat.

Mariala heeft zich intusschen verborgen en is tabak en pisangs gaan planten. Als zijne pisangs rijp zijn en zijn tabak gekorven en gedroogd, verdeelt hij ze in een aantal pakjes, steelt nog een varken, kookt het in bamboekokers en gaat met al deze lekkernijen naar het dorp, waar hij zich neerzet in de *lobo* (het groote dorphuis, vergaderplaats, vreemdelingen-verblijf, bewaarplaats der gesnelde koppen, plaats waar godsdienstige feesten worden gevierd). Spoedig komen eenige nieuwsgierigen kijken en aldra is het bekend dat M. is teruggekomen uit de Onderwereld, met eene massa lekkers, dat hij van gestorvene ouders, broeders en zusters heeft medegebracht, voor hunne verwanten op aarde. Allen die oudere of jongere bloedverwanten in de Onderwereld hebben, moeten het hunne maar komen halen. De genoodigden laten zich niet wachten en als ieder het zijne heeft, komt het verlangen naar de afgestorvenen bij de begiftigde lieden boven en wenschen zij ook den tocht naar de Onderwereld te maken. Mariala geeft den raad groote korven te vlechten, daarin zal hij de lieden laten zinken op de plek waar zij hem zelven hebben willen verdrinken. Het heele dorp wil ten slotte aan den tocht deelnemen, een aantal manden worden gevlochten en ten slotte blijft nog alleen M. over. In eene groote schuit roeit hij de lieden naar de plaats waar hij heet vroeger gezonken te zijn en gooit al de manden over boord, behalve één, waarin zich eenige jonge meisjes bevinden. Met deze keert hij terug naar het dorp, waar hij verder genoegelijk leeft.

Een andere vorm van dit verhaal is de vertelling van *Mobang ku-bangku*. De drager van dezen naam is een arme verwaarloosde slaaf, die onder den huisvloer zit en niet boven mag komen. Hij leeft van het aflikken der bladeren

waaruit de rijst wordt gegeten en die men na den maaltijd door den vloer laat vallen. Alles wat verder op die manier uit het huis wordt verwijderd, valt op of naast hem. Als de oogsttijd aanbreekt, gaan alle dorpelingen naar het veld, alleen de dochter van het hoofd, voor wie zulk werk te zwaar is, blijft achter en naait een baadje. Zij laat hare naald vallen en gelast Mobangkoe die op te rapen; hij klimt slechts ééne trede van de trap op en geeft haar de naald aan. Den volgenden dag gaat het evenzoo, maar M. klimt nu wat hooger op. Zoo gaat het iederen dag, totdat M. bij het meisje komt zitten. Zij verzoekt hem haar te luizen, zoodat zij nu geheel vertrouwelijk met elkaar zijn. Als het luizen is afgeloopen en zij nog met het hoofd tegen hem aanleunt, raakt hij hare wenkbrauwen aan en vraagt: Hoe heeten die? — wenkbrauwen. — Wel, wel, wenkbrauwen! — Daarop raakt hij haren neus, mond, hare kin, enz. aan, verder hare borst, haren buik, hare navel en zoo verder. Bij het aanwijzen harer schaamdeelen doet hij verder vragen, die het meisje eene toestemming tot geslachtsgemeenschap ontlokken en den volgenden dag gaan zij zonder voorafspraak daarmee voort. Na eenigen tijd wordt het meisje zwanger en nu is het zaak uit te maken, wie de vader van het kind is. Na de bevalling laat het hoofd alle mannen in de *lobo* komen, ieder moet het kind een rijpe pisang voorhouden, die van zijn vader zal het aannemen. Het kind neemt echter van geen der mannen notitie. Ten slotte laat men Mobangkoe boven komen; hij is nog niet geheel de trap op, of het kind vliegt op hem af en noemt hem vader. De zaak is dus uitgemaakt en de doodstraf wordt over den schuldige uitgesproken. Men stopt hem in eene mand, maar laat hem eerst in de zon liggen, op het strand; den volgenden dag zal hij in zee geworpen worden. Daar komt een man aan, wiens beenen door oedeem zijn opgezwollen; hij ziet M. liggen en vraagt wat hij daar doet. Wel, zegt M., ik laat mijn oedeem genezen. Helpt dat, als men daarvoor in die mand in de zon ligt? Zeker, zie maar eens, mijne beenen

zijn geheel geslonken. Toe, laat mij ook eens probeeren. Het verzoek wordt gaarne toegestaan; M. laat den man met de gezwollen beenen in de mand kruipen en maakt dat hij weg komt. Verder verloopt het verhaal als boven.

Van het verhaal van *La'u*, waarvan ik in het reeds aangehaalde opstel (bl. 375 — 377) den inhoud heb medegedeeld, heb ik later eene nog uitvoeriger lezing opgedaan. Daarin wordt nog de volgende grap van La'oe verteld: Hij gaat met zijn vader naar het bosch om varkensvallen op te stellen. Zij vangen een aantal wilde zwijnen en rooken het vleesch dat zij niet opeten, La'oe zegt na eenige dagen dat hij zijne moeder, die in het dorp is achter gebleven, wat vleesch wil brengen, zijn vader blijft achter om op de rest te passen. In het dorp gekomen, vertelt hij zijne moeder, dat zijn vader in een der varkensvallen is geraakt en omgekomen, zoodat zij den weduwenrouw moet aannemen. Hij maakt haar een afgeschoten kamertje, waarin zij in onversierde foeja-kleeding plaats neemt, om er de eerste dagen van haren rouwtijd in door te brengen. Daarop gaat hij naar zijn vader, wien hij wijs maakt dat zijne moeder dood is. Voor zijn vader schiet hij nu ook een afzonderlijk hokje af, in de boschhut die zij bewonen. Zoo gaat hij telkens tusschen het dorp en de boschhut heen en weer, en als het lang genoeg geduurd heeft, zegt hij tot zijne moeder, dat hij een geschikten man heeft gevonden, die met haar trouwen wil en tot zijn vader, dat hij eene vrouw weet, met wie hij hem raadt te trouwen. Beiden stemmen in het huwelijk toe en La'oe zal alles in orde maken. Tegen den avond geleidt hij zijn vader naar het dorp, leidt hem zijn eigen huis binnen, brengt hem bij zijne eigene vrouw die zijn vader in het halfduister niet herkent en zegt tot haar: Moeder, wil voor ons drieën eten koken. Zij eten met elkaar, om het huwelijk met een huiselijk feestje in te wijden. Na het eten worden de slaapmatten gespreid en trekt La'oe zich quasi bescheiden terug; hij begeeft zich onder het huis, om pleizier te hebben van zijne grap. Spoe-

dig herkent de man zijne vrouw en de vrouw haren man en beiden zijn niet weinig verstoord over gedrag van hun zoon, die hen eerst om elkaar heeft doen rouwen en hen nu weer met elkaar heeft doen trouwen.

De boven verhaalde Uilespiegel-streken worden wel eens door elkaar verteld, zoodat men kan zeggen dat de verschillende personen op wier naam zij staan, min of meer met elkaar geidentificeerd worden.

Van de namen *Mariala, Mantindi Ala, Tolo Dongku, Mobongku bongku* en *La'u* weet ik geen voldoende verklaring te geven.

Mijn huidige voorraad Toradja'sche Uilespiegel-verhalen is hiermee uitgeput. Daar het mij vooreerst niet mogelijk zal zijn er meerdere op te doen, kwam het mij wenschelijk voor ze nu reeds voorloopig bekend te maken.

Sondër, Minahassa, Februari 1903.

OVER DE HERKOMST

VAN HET

MALEISCHE WOORD DJODO.

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Het woord djodo, soms geschreven djoedoe, wordt in de Maleische woordenboeken een Tamilwoord genoemd. Dienovereenkomstig vermeldde ik in mijne verhandeling over de Tamoelische woorden in het Maleisch, in deel XLV bl. 106 van dit tijdschrift, het bedoelde woord met zijn origineel çôḍu. In het woordenboek van H. VON DE WALL, uitgegeven door VAN DER TUUK wordt als originale opgegeven *djodoe*, en daarom voegde ik aan de vermelding der afleiding de opmerking toe: „dat het woord in het schrift begint met het .... karakter dat meestal den klank tj, (ch, ç) aanduidt". Hierover valt nog meer op te merken.

De bedoelde letter vertegenwoordigt eenen klank die op verschillende wijzen wordt uitgesproken, als een gemouilleerde s, als de sanskrit *ca*, en in een enkel geval als de sanskrit *ja*. Naar den aard van het Tamil klanksysteem moet aan het begin van een woord deze klank, evenals elke andere, tenuis zijn. Zoo worden sanskritwoorden die met *ja* aanvangen in het Tamil uitgesproken als beginnende met den harden klank; skrt. jala = water bv. wordt in het Tamil geschreven en uitgesproken çalam Wel is een teeken voor *ja* in het schrift bekend, aan het Grantha ontleend, doch dit wordt slechts gebezigd in de transscriptie van vreemde woorden, zooals Engelsche, Hindôestânî, Per-

zische, Arabische en ook Sanskrit woorden, wanneer de bedoeling is hunne spelling phonetisch weêrtegeven.

Voor de echte Tamil woorden lijdt de regel dat de beginmedeklinker tenuis is geen uitzondering, en in de in het Maleisch overgegane woorden is dit verschijnsel evenzeer waar te nemen, mits men in het oog houde dat de Maleische b beantwoordt aan de Tamil w. Het woord bagai is geene uitzondering, gelijk zeer scherpzinnig door Prof. KERN in zijn naschrift op mijn artikel over den oorsprong van het woord satai, in de Bijdragen tot de T. L. en V. K. van Ned. Indië, 7e Volgr. deel I, werd in het licht gesteld.

De Tamil klank, door ç weergegeven, wordt in het Maleisch op tweeërlei wijze vertegenwoordigd. Immers naast met tj beginnende woorden als tjanai, tjěti, tjarpoe, tjoekoe, vindt men met s aanvangende als sěroetoe, sěgala, soewasa. Dit is niet onverklaarbaar, wanneer men bedenkt dat dialectisch die klank bijkans als s uitgesproken wordt. „Dit alles" merkt Prof. KERN t. a. p. op, „wijst op een gewestelijk, en vermoedelijk ook chronologisch verschil in de uitspraak van het Tamil. Het ligt toch ook in de reden dat niet alle in 't Maleisch gangbaar geworden woorden uit één en dezelfde plaats van 't uitgestrekte Tamilland en tegelijkertijd zijn ingedrongen".

Eene moeilijkheid levert echter het feit op dat het Tamil çôḍu in het Maleisch door *djodo* (*djoedoe*) wordt weêrgegeven, daar zooals gezegd is de regel van de hardheid der aanvangsconsonenten universeel is; en chronologische redenen schijnen hier niet aan te voeren te zijn. Op grond hiervan wordt de ontleening uit het Tamil zeer twijfelachtig, en een oorsprong uit eene andere Drâvidische taal is niet onwaarschijnlijk.

Na het Tamil biedt zich ter vergelijking aan het Teloegoe. Deze taal toch, ook Telinggoe en Teloenggoe genaamd, wordt in vergelijking met de andere Drâvidische

idiomen door het grootste aantal menschen gesproken, vroeger wellicht tot aan de monden van den Ganges gebruikt, thans in het ontzaglijk gebied van de Oostkust van Dekhan, van Pulicat tot Chicacole, en in het achterland in Hyderabad en een deel van Nagpore en Gondwana alom gebezigd. Naast eene Tamil-strooming naar den Archipel is eene Teloegoe-inwerking — om van andere Drâvidische invloeden te zwijgen — verre van onwaarschijnlijk.

Onder de Drâvidische cultuurtalen worden het Tamil en het Teloegoe — welker schriften geheel verschillend zijn — als de meest uiteenloopende beschouwd. Het klanksysteem van het Teloegoe is zeer afwijkend van dat van het Tamil; in phonetischen rijkdom wordt eerstgenoemde taal als de eerste onder de Drâvidische spraken aangemerkt. De Sanskrit woorden worden er naar een van het Tamil-systeem zeer afwijkend stelsel uitgesproken; tenues en mediae komen er voor, de laatste ook aan het begin der woorden. Zoo is het bovengenoemd sanskritwoord *jala* in het Teloegoe j a l a m u geworden.

Een groot aantal wortels en woorden hebben Tamil en Teloegoe gemeen, afgezien van de verschillen in vorm wegens het verschil in klankstelsel. Het Tamil-woord ç ô ḍ u paar, koppel, is in het Teloegoe j ô ḍ u. De klank j heeft gemeenlijk de waarde van de Sanskrit *ja*, doch somtijds wordt hij uitgesproken als z of dz.; de regels hieromtrent doen in dit verband niet ter zake. In dit woord j ô ḍ u nu vindt die wijziging der uitspraak plaats, zoodat men het met *dzôḍu* zoude kunnen transscribeeren. En dit moet, in het Maleisch overgaande, noodwendig een met dj, ج, aanvangend woord worden.

Zoo men dus ontleening niet aan het Tamil, doch aan het Teloegoe mocht aannemen, zoude de vorm van het gemalaiseerde Drâviḍa-woord volkomen verklaard zijn.

Intusschen is het mogelijk dat het Drâvidische woord niets anders dan een overgenomen Prâkrit is, in verband

met den in de koça's genoemden sanskrit-wortel j u ḍ, j u ḍ a t i, welke gelijkgesteld wordt met b a n d h a t e = verbinden. Deze wortel is zeker wel vertegenwoordigd in het Hindôestânî, in woorden als j o ṛ = verbinding, j o ṛ â = paar, koppel, j o ṛ n â = verbinden, j o ṛ î = paar, koppel, makker. Doch in elk geval wijzen het Maleische woord en ook het Javaansche ꦤꦏꦶꦤꦏꦶ — dat in de nieuwe uitgave van het Jav. woordenboek vragenderwijs met een stam ꦤꦏꦶ=ꦤꦤꦶ in verband gebracht wordt — krachtens hun eindklinker op een Drâvidisch type, en in den Teloegoe-vorm vindt men hunne volkomene verklaring.

DE LAKON NGROENA-NGROENI.

DOOR

Dr. G. A. J. HAZEU.

Onder de Javaansche handschriften van het Bataviaasch Genootschap bevindt zich een „sĕrat pakĕm babaloenganipoen lampahan ringgit poerwå", indertijd door bemiddeling van den Heer CH. TE MECHELEN verkregen. Dit manuscript, no. 137 van de verzameling, is een afschrift van het oorspronkelijke handschrift, dat op bevel van den toenmaligen Rijksbestierder van Soerakarta aan genoemden Javanicus werd toegezonden: de „korte schetsen van tooneelstukken van de wayang poerwa", in dezen bundel vervat, zijn dus gebaseerd op de over nagenoeg geheel Java gezaghebbende „pĕḍalangan Soerakarta"

In de Notulen van het Batav. Genootschap, deel XVII (1879, Bijlage II), heeft de Heer TE MECHELEN zelf het een en ander over dezen bundel meegedeeld en een kort referaat gegeven van de eerste twee der daarin voorkomende stukken, de lakons Mangoekoehan en Ngroena-Ngroeni. Ook wees hij er op, dat eerstgenoemde lakon over dezelfde zaken handelt als in het middenfragment van het cosmogonisch gedicht Manik-Maja worden aangetroffen; doch van de tweede werd de herkomst niet vermeld.

Met de ons thans ten dienste staande hulpmiddelen is het mogelijk ook van de lakon Ngroena-ngroeni, die voorzoover mij bekend in geen der vele lakonbundels onzer bibliotheken werd aangetroffen, de bron aan te wijzen. Dit stel ik mij voor hier te beproeven, waarbij het vooral

in mijn bedoeling ligt te doen zien, hoe en in welken vorm een overigens op Java geheel vergeten mythe in dit tooneelstuk is blijven voortleven.

Het beloop van de lakon Ngroena-Ngroeni is als volgt. 1)

I—III. Sanghjang Goeroe is gezeten in zijn *soeralaja*, omringd door Endra, Brama, Soerja en de overige goden. Er heerscht ontsteltenis onder hen, omdat de hemel heeft „geschud". Nĕrada komt meedeelen wat daarvan de oorzaak is: vorst Sĕngkan-toeroenan, een boetavorst van 't rijk *Parangkoemala*, heeft het vermetele voornemen opgevat een hemelnymf, nog wel een der gemalinnen van den zonnegod bațara Soerja, ten huwelijk te vragen. Onmiddellijk beveelt Goeroe de hemelingen om tegen dezen dĕnawa-vorst op te rukken. Hijzelf gaat zijn kĕḍaton binnen en geeft dewi Oema kennis van het voorgevallene. Daarop gaat hij zich vermaken 2) met de widadari's.

IV. Te *Parangkoemala*, de residentie van vorst Sĕngkan-toeroenan, rust men zich uit ten strijde. De vorst zendt een leger van dĕnawa's naar *Rĕpat-kĕpanasan* 3), waar ze zich moeten legeren.

1) In 't belang van den zetter zal in de Javaansche woorden en namen de Javaansche å-klank niet door een diacritisch teeken onderscheiden, dus steeds *a* geschreven worden.

2) Er staat: ꦱꦮꦂꦒꦺꦴꦥꦤꦶꦱ꧀ Dit laatste woord ontbreekt in het Jav. Wdbk. Volgens mededeeling van Javanen wordt het tegenwoordig, hoewel zeldzaam, gebruikt als synoniem van *'mbĕksa*, KI. van *djoged*, terwijl *„palenggotbawan"* het verblijf of de hemel der widadari's aanduidt. Het woord is het S. *linggodbhawa*, zie Kawi-Balin. Wdbk. en Juynboll's Glossarium op het Râmâyaṇa s. v., en vergelijk de daar geciteerde plaatsen Râmâyaṇa VI, 107 en de Jav. sĕrat Rama (ed. Winter) p. 104. Op de wijziging in beteekenis kan van invloed geweest zijn het Jav. *lenggot* = met het lijf heen en weer schudden.

3) *Rĕpat-kĕpanasan* is de naam van een open veld, een soort van aloenaloen, gelegen aan den ingang van den godenhemel, waar goden en godenvijanden elkaar slag plegen te leveren; zoo o. a. in de Leidsche sĕrat Bandoeng, p. 379 en 387, Watoe Goenoeng met de goden. De naam moet door verkeerde opvatting van een uitdrukking ontstaan zijn. Kawi-Bal. Wdbk. zal over dezen naam opheldering geven s. v. *malakang*.

V. Baṭara Soerja, thuisgekomen van de audientie bij den oppergod, onderhoudt zich met zijn beide gemalinnen, dewi Angroena en dewi Angroeni. Zij hebben belangrijk nieuws voor hem. Eenigen tijd geleden was hun, door den oppergod Goeroe, elk een ei toevertrouwd; die beide eieren zijn nu uitgekomen: uit dat van Angroena kwamen twee vogels, uit dat van Angroeni een aantal slangen te voorschijn. Soerja belooft later aan al deze wezens, eigenlijk zoovele geschenken van Goeroe, namen te zullen geven. Thans moet hij vertrekken om zijn dagtaak te gaan verrichten: hij moet n. l. „de zon ronddraaien (*moetĕr srĕngenge*)" 1).

Na Soerja's vertrek houden de beide achterblijvende dames zich onledig met elkaar raadsels op te geven. Dewi Ngroeni vraagt: „Is het rijdier van sanghjang Goeroe, de lĕmboe Dini (= Andini), van het mannelijk of van het vrouwelijk geslacht?" En ze voegt eraan toe: „Als je misraadt, laten dan mijn kinderen, de slangen, jouw kinderen, de twee vogels mogen verslinden." Ngroena raadt: „Van het mannelijk geslacht." Dadelijk gaat ze kijken om zich te overtuigen, en bemerkt dan dat het bewuste dier tweeslachtig is (*abaga-poeroes*). Daarop gaat Ngroeni op hare beurt kijken; den waren toestand ziende, verbergt zij snel het mannelijk lid van het dier tusschen de achterbeenen. Doch haar medegemalin bemerkt het bedrog en verwijt Ngroeni haar gedrag, zoodat deze beschaamd het hoofd buigt. Dit kunnen haar kinderen, de slangen, niet lijdelijk aanzien: gezamenlijk gaan zij den oudsten van de beide vogels, Ngroena's kinderen, te lijf en willen hem dood bijten. Maar de jongere vogel, die in tegenstelling met zijn kalen ouderen broer reeds lange staartveeren heeft 2), komt zijn broeder te hulp: hij pakt

---

1) De zon schijnt hier dus te worden voorgesteld als een rad, door den zonnegod dagelijks rondgedraaid. Cf. *njakra* in verschillende bett.

2) [illegible] tegenover [illegible]

de slangen met zijn snavel beet en voert ze mee hoog in de lucht. Onderwijl is Ngroeni al maar bezig haar partner uit te schelden, totdat eindelijk Ngroena verontwaardigd uitroept: „Jij, Ngroeni, bent een prinses, maar je gedraagt je als een rasĕksa!" Deze woorden hebben de kracht van een vervloeking: onmiddellijk verandert Ngroeni in een boeta-vrouw.

Tegen zonsondergang komt Soerja thuis. Hij beveelt de gevloekte zich tot Wisnoe te begeven, daar alleen die god haar van den vloek kan verlossen (*ngroewat*). Tegelijk geeft hij namen aan haar kinderen: de grootste slang krijgt den naam Nagaradja naga Gombang (slangenvorst Gombang), aan de kleinere slangen geeft hij namen, die „gif" beteekenen 1). Zoodra, den volgenden ochtend, Soerja de zon „geopend" (*boeka*) 2) heeft, stuiven de slangen verschrikt uiteen, vluchten en storten in zee. Intusschen brengt Ngroena haar kinderen voor haar gemaal en verzoekt hem ook hun elk een naam te willen geven. Soerja voldoet aan dat verzoek; den vederloozen vogel noemt hij Sĕmpati, hem tevens bevelend op den berg *Wiṇḍoe* te gaan ascese uitoefenen. De andere vogel, met lange staartveeren, krijgt den naam Djaṭajoe; dezen wordt gelast god Wisnoe te *Oetara-sĕgara* te gaan dienen.

VI. Onderwijl hebben de goden te *Rĕpat-kĕpanasan* den strijd tegen de dĕnawa's van *Parangkoemala* verloren, waarna Nĕrada naar Oetara-sĕgara wordt gezonden om aan Wisnoe hulp te vragen.

VII. Te *Oetara-sĕgara*, de kraton van god Wisnoe, verschijnen achtereenvolgens dewi Ngroeni, Ngroena's zoon Djaṭajoe en Nĕrada. Aan de eerste, die verlossing van den vloek komt vragen, beveelt Wisnoe om eerst,

---

1) [illegible] *Mjang* is hier gebruikt in denzelfden zin als *marang* in het bekende „*kaeka adi dasa poerwa; eka marang sawidji*" enz.

2) Hier te verstaan in den zin van „het deksel er afgenomen, ontsloten".

nog in haar rasĕksa-gedaante, de dochter van Sĕngkantoeroenan te gaan rooven; Djaṭajoe, dien de god tot zoon aanneemt, geeft hij —mèt zijn panakawan Sĕmar— mee aan Nĕrada om de goden te helpen in den strijd tegen de dĕnawa's te Rĕpat-kĕpanasan.

VIII—XI. Met Djaṭajoe's hulp worden de dĕnawa's in een oogwenk verslagen, waarna deze tot Wisnoe terugkeert. Ngroeni slaagt erin Sĕngkantoeroenan's dochter Djaṭawati uit het vrouwentimmer van Parangkoemala te rooven en met haar Oetarasĕgara te bereiken. Tot belooning bevrijdt Wisnoe haar van den vloek, zoodat ze haar oorspronkelijke gedaante herkrijgt Kort daarop komt Soerja zijn gemalin opeischen, doch Ngroeni weigert mede te gaan, waardoor hij zich genoopt ziet de beslissing van Goeroe te gaan vragen. Deze beveelt dat Angroeni haar wettigen gemaal moet volgen, en dat Djaṭajoe met de „poetri sabrang" Djaṭawati zal trouwen.

XII. Terwijl men te *Oetarasĕgara* bezig is de noodige toebereidselen voor dat huwelijk te maken en de goden daar reeds aanwezig zijn, komt de dubbel beleedigde vorst Sĕngkan-toeroenan met zijn gansche dĕnawa-leger aanrukken, doch na een kort gevecht wordt hij verslagen door god Bajoe en den vogel Djaṭajoe. Daarop wordt het huwelijksfeest gevierd, na afloop waarvan Soerja, nu mèt zijn gemalin, naar huis terugkeert.

Wie eenigszins bekend is met den inhoud van het Indische Mahâbhârata, kan niet er aan twijfelen dat in deze lakon een herinnering is bewaard gebleven aan de oude Indische legende van Kadrû en Winatâ en hunne respectievelijke kinderen, zooals die verhaald wordt in het eerste boek van dat epos (zie Adiparwa C. XVI, 5—XVII, 3; C. XX, 1 — XXIII, 4 en C. XXXVII, 1 — XL, 9). Intusschen, al vindt men ook de hoofdtrekken van de legende zonder moeite in de lakon terug, bij nauwkeuriger lezing blijkt hier een onderlinge verwisseling, een verwarring,

zelfs van de hoofdpersonen, te hebben plaats gehad, veelvuldiger en ingrijpender nog, dan in den regel het geval pleegt te zijn in de door de Javanen aan de Sanskṛt-literatuur ontleende verhalen.

Vergelijking van eenige correspondeerende trekken en namen van de Indische legende en de Javaansche lakon zal doen zien van welken aard die veranderingen en verwisselingen zijn, en tevens — in enkele gevallen — wat aanleiding gaf tot de verwarring.

Angroena en Angroeni (bij afkorting Ngroena en Ngroeni), gemalinnen van baṭara Soerja, nemen de plaats in van Winatâ en Kadrû, dochters van Prajâpati, echtgenooten van bhagawân Kaçyapa (XVI, 5 en 6). 1) De namen Angroena en Angroeni zijn — het behoeft nauwelijks gezegd — tweelingsnamen, dubbelnamen, waarvan er slechts één oorspronkelijk, echt is, de tweede „pour le besoin de la cause" is gefabriceerd door aan den eersten een anderen uitgang te geven; talloos zijn in de Javaansche literatuur de voorbeelden van zulke tweelingsnamen. 2). Het vermoeden ligt voor de hand dat Angroena, de oorspronkelijke naam, eigenlijk was Aruṇa, een naam, die volgens het Mahâbhârata toekomt aan den oudsten zoon van Winatâ. Men schijnt te moeten aannemen dat, nadat de namen Kadrû en Winatâ uit de Javaansche overlevering verdwenen waren, men Aruṇa (door de Javanen Angroena uitgesproken) voor Winatâ in de plaats gesteld, en toen voor de medegemalin, de *maroe* van deze, den naam Angroeni gemaakt heeft. Misschien heeft hier 't gebruik van het *karan-anak* ingewerkt: Aroena's moeder kan met 'mbok Angroena, 'mbok Ngroena, aangeduid zijn.

---

1) Hier en in 't vervolg worden met Romeinsche cijfers de adhyâya's, met Arabische de çloka's van het Sanskṛt Adiparwa (ed Bombay) aangeduid.

2) Wat den vorm betreft verhouden zich zulke gefabriceerde namen tot de oorspronkelijke meestal als de Krama- tot hun Ngoko-vormen.

Voor Kaçyapa is Soerja in de plaats gekomen. De zonnegod Sûrya nu wordt ook in de legende genoemd: Aruṇa werd n. l. tot wagenmenner van den zonnegod aangesteld (XVI, 23 en XXIV, 4 en 16 — 19). Dit kan den Javaanschen ḍalang of „uitlegger" aanleiding gegeven hebben om, toen de naam Kaçyapa vergeten was of in dit verband niet meer begrepen werd, dezen zonnegod, die immers Winatâ's zoon als 't ware had geadopteerd, tot echtgenoot van de beide vrouwen te maken. Een andere bijzonderheid, die hier van invloed kan geweest zijn, is de vermelding in 't MBh. dat de oudste van Kaçyapa's vrouwen, Aditi geheeten, bij hem moeder werd van de twaalf Aditya's; immers âditya=sûrya. 1)

Terwijl Ngroeni evenals Kadrû moeder wordt van een aantal slangen, heeten Ngroena's kinderen Sĕmpati en Djaṭajoe, die van Winatâ evenwel Aruṇa en Garuḍa (XVI, 23 en XXIII, 5). Tusschen Sĕmpati-Djaṭajoe eenerzijds en Aruṇa-Garuḍa andererzijds bestaat eenig verband: volgens het Râmâyaṇa zijn Sampâti en Djaṭâyu beiden kinderen van Garuḍa [volgens andere bronnen, o. a. 't Wâyupurâṇa, was Aruṇa hun vader].

Sĕmpati en Djaṭajoe nu spelen in de nieuw-Javaansche bewerkingen van 't Râmâyaṇa (ook in de Rama-lakons) een zij 't al niet voorname, dan toch zeer sympathieke rol; zij steunen de goede (de Rama-) partij tegen de slechte (de Dasamoeka-) partij, behooren dus op 't tooneel tot de *„wayang-tĕngĕn"*. Van zulke personages pleegt de ḍalang, als ze optreden, de afkomst, de geslachtslijst en wat er verder van hen bekend is in een soort lofrede (*rĕrĕnggan*) mede te deelen; en waar men nu omtrent Sĕmpati's en Djaṭajoe's genealogie niet meer wist dan dat zij kinderen van Garoeḍa waren, kan juist dit er toe geleid hebben om wat omtrent Garoeḍa's geboorte, ouders enz. verteld werd op hen toe te passen. Wat echter de reden is dat Garuḍa en Aruṇa geheel en al uit 't verhaal en uit de

1) Zie T. B. G. XLIV p. 310.

genealogie zijn geëlimineerd, het is mij nog niet gelukt dit te ontdekken. Ik kan er slechts op wijzen dat de nieuwere Javaansche literatuur Aruṇa als wagenmenner van Sûrya niet kent, terwijl Garoeḍa zoowel in de Maleische als in de nieuwere Javaansche literatuur meestal in een gansch ander dan zijn oorspronkelijk Indisch karakter wordt voorgesteld, n. l. als een groote, woeste, vernielzuchtige vogel, de zgnd. „griffioen", ja zelfs wel met *wilmana*, het rijdier van Dasamoeka (Râwaṇa) geïdentificeerd wordt 1).

Gingen Kadrû en Winatâ een weddingschap aan over de kleur van het uit den gekarnden oceaan te voorschijn gekomen paard Uccaiḥçrawas (XX, 2 sqq.), Ngroeni en Ngroena zijn nieuwsgierig naar het geslacht van de lĕmboe Dini (= Andini) 2); en evenals Kadrû (XX, 6), zoo pleegt ook Ngroeni bedrog om de weddingschap te winnen. Doch terwijl in de Indische legende de onschuldige Winatâ het slachtoffer wordt van Kadrû's valschheid en — overeenkomstig het bij de weddingschap gestipuleerde (XX, 5) — deze als slavin moet dienen, vindt in het Javaansche tooneelstuk de schuldige Ngroeni dadelijk hare straf: zij wordt tengevolge van Ngroena's vloek veranderd in een reuzin (in een raseksa). 3)

---

1) Men zie Dr. Juynboll's glossarium op het Râmâyaṇa s. v. en de daar geciteerde plaatsen; Vishnupurana, ed. Wilson p. 148 noot 13; Juynboll „Indonesische en achterindische tooneelvoorstellingen uit het Râmâyana" in B. K. I 6, X p. 7, 19, 27 en 36 van den overdruk; prof. Kern in Internat. Archiv für Ethn. Band X (1897), het artikel over wimâna, en 't begin van de Sjaïr Bidasari, ed. Klinkert. Cf. ook nog de sĕrat Rama ed. Winter p. 79 sqq. en p. 153 sqq. De vermelding in de lakon, dat Sĕmpati op den berg Windoe gaat ascese uitoefenen, wijst ook op de sĕrat Rama, waar Sĕmpati als paṇḍita van den berg Windoe wordt voorgesteld.

2) Andini is verbasterd uit *nandinî*, vgl. Antaboga = Nantaboga = Anantabhoga. Nandinî heet in 't Sanskrt de wonderkoe van Wasiṣṭha, terwijl Çiwa's stier *Nandi* heet Op Java echter is Andini of Dini de gewone naam voor Çiwa's rijdier.

3) De vorm waarin deze vervloeking wordt uitgesproken, welke trouwens de gewone is in de Jav. literatuur, doet zien dat men aan

In verband met deze afwijking van het Indische origineel staat ook een andere, nl. in de wijze waarop de gevloekte van den vloek verlost wordt. In de oorspronkelijke legende bewerkt Garuḍa de bevrijding zijner moeder door voor Kadrû's kinderen, de slangen, den amṛta, den onsterfelijkheidsdrank, te rooven (XXVII, 13 tot eind XXXIV); Ngroeni echter wordt door Wisnoe verlost van haar vloek, nadat zij voor Ngroena's zoon Djaṭajoe een vrouw heeft geroofd. Hierin heeft men wel Javaansche fantaisie onder invloed van de Javaansche tooneeltechniek te zien: er moest een huwelijk in de lakon gesloten worden, en Djaṭajoe moest een vrouw hebben. Waar de overlevering den naam van die vrouw niet kende, werd een naam gefingeerd: men maakte een soort femininum van Djaṭajoe, en zoo ontstond Djaṭawati. 't Is bekend dat dit *wati* (eigenlijk 't sanskṛt *wati*, fem. van *want*) door de Javanen herhaaldelijk is misbruikt geworden om vrouwelijke eigennamen van mannelijke te vormen. 1)

Wat Djaṭajoe betreft, hoewel hij feitelijk in de plaats van Garuḍa is gekomen, vindt men in hem toch slechts gedeeltelijk de eigenschappen en het karakter terug van dien koning der vogels. Was Garuḍa rijdier, Djaṭajoe is aangenomen zoon van Wishnoe. Maar Garuḍa's vijandschap tegen de slangen is op Djaṭajoe overgegaan: tijdens den woordenstrijd van Ngroena en Ngroeni pakt hij de slangen in zijn snavel en voert ze hoog in de lucht. Iets dergelijks wordt ook van Garuḍa verhaald (XXV, 5 sqq.); doch wat in de Indische legende onmiddellijk daarop volgt: hoe de slangen, geschroeid door de zonnehitte, alle hun bewustzijn verliezen en zouden gestorven zijn, indien niet op Kadrû's gebed god Indra regen had gezonden, waarna zij ten slotte door den vogel op een eiland in den oceaan worden

uitgesproken woorden kracht en macht toekent. Ngroena's woorden: „Jij gedraagt je als een raséksa" zijn voldoende om Ngroeni in zulk een monster te doen veranderen.

1) Voorbeelden daarvan deelde ik reeds vroeger mede in mijn Bijdrage tot de kennis van het Javaansche tooneel p. 178.

afgezet, dáárvan vindt men in de lakon eerst later, in een ander verband, een flauwe afspiegeling: als den volgenden ochtend Soerja de zon weer ontsloten heeft, stuiven de slangen, niet bestand tegen de hitte, verschrikt uiteen en storten in zee.

Eindelijk kan nog vermeld worden, dat ook in de Indische legende de windgod (Wâyu, Jav. Bajoe) wordt genoemd, hoewel in een ander verband: Wâyu ondersteunt de goden tegen Garuḍa door de dichte stofwolken weg te blazen, die de vogelkoning met zijn machtigen vleugelslag deed opstuiven toen hij den amṛta wilde rooven, terwijl in de lakon Bajoe het is die de goden helpt tegen de dĕnawa's van Parangkoemala.

Hiermede is aangewezen wat er in de lakon van de Indische legende overbleef. De vele afwijkingen van het origineel, vooral in de namen, schijnen niet zoozeer onder invloed van de tooneeltechniek ontstaan, dan wel het gevolg van lacunes in de overlevering te zijn. Dat de namen der voornaamste in de legende optredende personen dooreengeward werden, dat kon alleen geschieden doordat men weinig belang stelde in die personen. En de oorzaak daarvan is licht te gissen. In het algemeen zijn van de Indische verhalen en legenden het best en 't zuiverst bewaard gebleven die, welke min of meer direct in verband staan met de groote helden — als vooral de Pâṇḍawa's en de Kaurawa's — hunne voorouders en hunne nakomelingen: hoe meer bekend, geliefd of gehaat zulk een figuur was geworden, hoe meer hij leefde in den Javaanschen geest, des te beter onthield men alles wat omtrent hem, zijne afkomst en zijn leven verhaald werd: omtrent Ardjoena, Bhîma en dergelijke populaire figuren zijn zelfs schijnbaar nietige bijzonderheden door de overlevering vastgehouden. De legende van Kadrû en Winatâ nu bevatte geen elementen die haar in dezen zin populair konden maken; de personen, welke hier een rol

vervullen, konden de groote massa van het volk geen belangstelling inboezemen. En zoo werden namen, die onder gunstiger omstandigheden door de eeuwen heen van geslacht op geslacht zouden zijn overgeleverd, wegens de impopulariteit hunner dragers weldra vergeten, en moest de ḍalang, als hij de legende te pas bracht, de lacunes in de overlevering uit eigen vinding, kunstmatig, aanvullen. Zoo is het ook te begrijpen dat het verhaal — voorzoover mij althans bekend — nergens elders in de nieuw-Javaansche literatuur wordt aangetroffen. Dàt het in deze lakon — trouwens een unicum — is bewaard gebleven, dat is waarschijnlijk alleen te danken aan de omstandigheid, dat ze, volgens de meening der latere „uitleggers" en ḍalangs, opheldering bevatte over de afkomst en de genealogie van Sĕmpati en Djaṭajoe. Immers men weet hoe de Javaansche poedjangga's en ḍalangs in den loop der tijden al meer en meer gewicht gingen hechten aan genealogiëen, hoe langzamerhand al de personen van de wajang en van de lajang in, hetzij van oudsher overgeleverde, hetzij gefingeerde, geslachtslijsten een plaats kregen. Op die wijze kon een overigens impopulair verhaal, door de massa reeds lang geïgnoreerd of vergeten, toch in een bepaald verband bewaard blijven; en juist in de oudere lakon-bundels worden zulke overigens vergeten vertellingen nog wel aangetroffen.

Thans nog een enkel woord over het verband, waarin de legende hier voorkomt. De Javanen, die immers de hun bekende Indische verhalen langzamerhand in een — van hun standpunt — chronologische volgorde rangschikten, hebben begrepen dat het verhaal van Ngroena en Ngroeni in den grijzen voortijd speelt. Indien al niet het voorkomen in deze lakon van den naam Sĕngkantoeroenan (een naam die, meestal in tweeën gesplitst en dus twee personen, raden Sĕngkan en raden Toeroenan, aanduidend, behoort tot wat men zou kunnen noemen den Manik-Maja-

cyclus of de oude Javaansche cosmogonie) als bewijs daarvoor mag worden genoemd, dan kan dit toch worden afgeleid uit de belangrijke rol door Wishnoe in deze lakon gespeeld, en ook uit de plaatsing van de lakon in den bundel, na het stuk Mangoekoehan en vóór de lakon Sri Mapoenggoeng.

Wat overigens het samenstel van deze lakon betreft, het raam dus waarin de legende van Ngroena-Ngroeni is ingezet, men mag aannemen dat daarin alles Javaansche fantaisie of wil men „maakwerk" is, hoezeer ook geleid door het voorbeeld van andere bekende verhalen en onder invloed van de vaststaande, nooit door den ḍalang verwaarloosde tooneel- of lakontechniek. Men had, toen de Ngroena-Ngroeni-legende werd gedramatiseerd, een domineerende goede en een domineerende kwade figuur noodig, een *wajang-tĕngĕn* en een *wajang-kiwå*. De keuze van de eerste lag voor de hand: Djaṭajoe, de aangewezen „bambang" van het stuk, was de aangenomen zoon van Wishnoe; Wishnoe moest dus *de* leidende goede macht in de lakon zijn. En daardoor werd tevens van zelf de aard van de te kiezen booze macht eenigszins bepaald. Wisnoe toch is om zoo te zeggen een goede macht van den eersten rang, van de eerste grootte; hij is in de Javaansche voorstelling — in hoeverre die voorstelling van de Hindoe's overgenomen is doet hier niet ter zake — de laatste steun en toeverlaat der goden, de redder der wereld 1), de groote „soter", die òf in eigen goddelijke persoon, òf door middel van een mensch in wien hij zich incarneert of dien hij bezielt, de godenvijanden, de hemelbestormers bestrijdt en ten slotte steeds overwint. Tegenover Wisnoe of een door hem bezield mensch moet dus in de

1) Zie Dr. Brandes' belangrijke en „anregende" opmerking in zijn Pararaton (Ken Arok) p. 53. Met de bovengenoemde voorstelling aangaande Wishnoe staan ook in verband zijn vele incarnatie's in helden van Javaansche (oorspronkelijk-Jav. zoowel als Hindoe-Jav.) verhalen. Zie ook Dr. Brandes' beschrijving van de HSS. uit 't legaat v. d. Tuuk, 1ste stuk, p. 144, no. 182. Op dit voor 't juiste begrip van de geschiedenis der Javaansche litteratuur hoogst gewichtig verschijnsel hoop ik elders terug te komen.

lakon gesteld worden zulk een godenvijand, zulk een hemelbestormer, opdat Wisnoe de hem noodwendig toekomende rol van wereldredder zal kunnen vervullen.

En de aanleiding tot den strijd tusschen die gevaarlijke macht en de goden is — ook dit behoort tot de Javaansche legenden- en lakontechniek — een huwelijksaanzoek, een aanzoek door de booze macht aan den oppergod, om de hand van een hemelnymf, een widadari.

Waarom de hemelbestormer van de lakon Ngroena-Ngroeni nu juist Sĕngkan toeroenan heet, òf hier cosmogonische voorstellingen of wicheltabellen hebben geïnfluenceerd, dat kan ik voorloopig niet beoordeelen.

Ten slotte zij nog even er op gewezen dat in de lakon Wisnoe en Djaṭajoe, Sĕmar, Sengkan-toeroenan daarentegen Togog tot panakawan hebben. Ook dit is „zooals het behoort".

Meester-Cornelis, Februari 1903.

MALEISCHE TAALSTUDIËN

DOOR

Ch. A. VAN OPHUIJSEN.

I.

VERBAALSTAMMEN EN HUNNE DERIVATEN.

Bestaan er in het Maleisch werkwoorden? Kent die taal verbaalflexie; zijn er derhalve specifieke vormen, die met onze verbaalvormen overeenkomen?

Over die vragen is er, vooral in den laatsten tijd, heel wat in het midden gebracht. Is het gevoelen van de meeste beoefenaars der Maleische taal, dat van verbaalflexie geen sprake kan zijn, en mag slechts een enkele van meening wezen, dat althans een paar vormen worden aangetroffen, die eenige analogie vertoonen met wat in den regel onder verbaalvormen wordt verstaan — alle geleerden zijn het er over eens, dat in het Maleisch elk criterium ontbreckt, waardoor men in staat wordt gesteld uit te maken of eenig woord werkelijk een verbum mag worden genoemd, of liever geen hunner heeft, voor zooverre mij bekend, zulk een criterium aangewezen.

In stel mij voor in dit opstel de vrucht mijner waarnemingen ter zake mede te deelen, en zal daaraan eenige beschouwingen vastknoopen, die m. i. wel eene nadere bespreking waard zijn. Daardoor hoop ik eenig licht in deze zoo duistere quaestie te mogen brengen.

De eerste vraag hierboven gesteld beduidt natuurlijk niet of het Maleisch woorden heeft, die wij door onze werkwoorden kunnen of moeten weergeven, doch of de Maleier woorden bezit, welke hij als verba beschouwt.

Die vraag nu moet, naar ik meen, bevestigend beantwoord worden. Hij heeft zeker te beschikken over woorden, waaraan hij de speciale functie: als werkwoord op te treden opdraagt; over verbale vormen, over vormen, die uit eene innige verbinding van pronomen en verbaalstam ontstaan zijn. En al moge de verbaalflexie in zijne taal niet tot ontwikkeling gekomen zijn — omdat grootere ontwikkeling niet noodig was, waar hij andere middelen kende en kent om zijne gedachten met de vereischte of gewenschte duidelijkheid uit te drukken —, hij kent ze.

Dat te bewijzen stel ik mij nu tot taak en tevens aan te geven hoe en waaraan men werkwoorden als zoodanig herkennen kan. In de eerste plaats zal ik dus hebben aan te toonen, dat, om een concreet voorbeeld te nemen, de Maleier *djoeal* (verkoopen) als verbum beschouwt en *lapar* (hongerig) of *tidoer* (slapen) niet.

Het zal niemand, die op de hoogte van de aan ons onderwerp gewijde litteratuur is, verwonderen, dat ik *koedjoeal* en *kaudjoeal* als verbale vormen beschouw; er zijn er meer, die dat doen. Maar ik ga verder. Zijn *koedjoeal* en *kaudjoeal* verbale vormen, dan zijn *kita djoeal*, *kami djoeal* en *kamoe djoeal* het ook.

Wellicht zullen er onder mijne lezers gevonden worden, die opmerken, dat *koedjoeal* en *kita djoeal* niet kunnen worden gelijkgesteld, *koe* is immers met *djoeal* tot één woord vergroeid (كجول), terwijl *kita* en *djoeal* hunne zelfstandigheid hebben behouden.

Op die opmerking moet ik antwoorden, dat het feit, dat *koe* en *kau* aan den verbaalstam geschreven worden, terwijl dit met *kita*, *kami*, *kamoe* het geval niet is, niets ter zake afdoet.

Het aaneenschrijven van de pronomina met den verbaalstam kan geen criterium wezen, daar dat aaneenschrijven volstrekt niet een inniger verbinding aanwijst. Zou de vereeniging van *ke* met *roemah* tot *keroemah* inderdaad in aard verschillen met die van *dari* en *roemah*? Zijn *roemah*

en *moe* in *roemahmoe* meer één dan *roemah* en *kita* in *roemah kita*? Zouden in de zustertalen van het Maleisch, b. v. het Bataksch, het Lampoengsch, waar alle woorden tot een zin behoorende aan elkander geschreven worden — (ware het aaneengeschreven zijn als een criterium te beschouwen voor het Maleisch) — naar een ander herkenningsmiddel moeten worden gezocht? Of in laatstgenoemde taal zelf, indien zij werd geschreven in een karakter met het Bataksche of Lampoengsche overeenkomende?

Wat zou de waarde van een criterium zijn, dat niet op het levende woord kan worden toegepast, maar de kennis van het letterschrift, in casu van een vreemd letterschrift, als eisch stelt?

Wie eenigszins bekend is met de Arabische orthographie, weet dat vele pronominale woordjes, eenige conjuncties, enz. aan het voorgaande of volgende woord worden geschreven, en het ligt voor de hand, dat die gewoonte gevolgd werd, toen men het Maleisch met Arabische karakters begon te schrijven. 1)

Het accent kan ook geen criterium wezen, waar de vraag rijst of we al dan niet met eene innige samensmelting of vergroeiing te doen hebben; ik hoop dat in een volgend opstel te bewijzen.

Kan het pronomen *koe* niet van dienst zijn, waar het geldt uit te maken of we met een verbaalstam te maken hebben? Kon, zooals in het Bataksch het geval is met *hoe*, in het Maleisch slechts *koe* vóór een verbaalstam staan, dan ware het gezochte middel gevonden. Doch we weten, dat *koe* en *akoe* evenals *kau* en *engkau*, zonder eenig verschil in beteekenis, vóór *djoeal* kunnen worden geplaatst; dat in enkele streken bijna uitsluitend de verlengde vormen *akoe* en *engkau* gebezigd worden, terwijl elders aan die

1) Combinaties als يڠاد, اورڠيڠ — gew. يڠ اد, اورڠ يڠ — die aan gemakzucht dan wel slordigheid haar ontstaan te danken hebben, laat ik buiten beschouwing.

pronomina in hunne oorspronkelijke gedaante (*koe, kau*) de voorkeur wordt geschonken. 1)

We weten ook, dat men zegt: *akoe lapar, engkau lapar, akoe tidoer, engkau tidoer.* Waar we nu *akoe djoeal, engkau djoeal* aantreffen, en daarnaast ook *akoe tidoer, engkau tidoer,* in de constructie van het pronomen met het volgende woord in het geheel geen verschil waarnemen, dáár wordt het al zeer bezwaarlijk, de meesten zeggen ondoenlijk, uit te maken of de Maleier eenig verschil ziet in de functie van *djoeal* en *tidoer,* en of hij werkelijk *djoeal* als verbaalstam beschouwt en *tidoer* niet.

En toch — er bestaat een eenvoudig middel om ons daaromtrent zekerheid te verschaffen, zoo eenvoudig, dat het ons moet verbazen, dat het zoo lang aan de aandacht der taalbeoefenaars is ontsnapt. Men voege bij zulk eene combinatie als *akoe djoeal, engkau lihat, akoe lapar, engkau tidoer,* een woordje als *soedah, tiada, beloem, hendak, akan, telah,* enz. en lette dan op de constructie van den zin.

Soedah akoe djoeal, beloem engkau lihat, tiada akoe lapar, telah engkau tidoer zijn onberispelijk zuiver Maleisch. *Akoe beloem lapar, engkau hendak tidoer* laten in dat opzicht ook niets te wenschen over. Doch *akoe soedah djoeal, engkau beloem lihat* zijn in het Maleisch onbestaanbaar; in elk geval, ze bestaan niet.

Thans springt in het oog hoe innig de verbinding is tusschen *akoe* en *djoeal, engkau* en *lihat,* eene verbinding, die evenmin door het schrift als door het accent was aan te wijzen. *Koe, akoe* en *djoeal, kau, engkau* en *lihat* zijn absoluut onscheidbaar. Is er inniger verbinding mogelijk of denkbaar, en doen ze in eenig opzicht onder voor onze verbaalvormen?

Is derhalve een pronomen met eenig woord onscheidbaar verbonden, zoo is dat woord een verbaalstam; we hebben

---

1) Ook vóór me- en ber-derivaten.

dan met een verbaalvorm te doen. Laten het pronomen en het woord, welks functie wij te determineeren hebben, zich op welke wijze dan ook scheiden, dan is dat woord geen verbum.

Vooral in relatieve zinnen, die door *jang* worden ingeleid, zien we duidelijk de onscheidbaarheid der verbinding van een pronomen met een verbaalstam. *'nilah koeda, jang telah kaudjoeal*; *inilah koeda, jang hendak koedjoeal*, zegt de Maleier; nooit: *inilah koeda, jang akoe hendak djoeal*; *inilah koeda jang soedah engkau djoeal.*

Ik ben niet de eerste en niet de eenige, die de innige verbinding van pronomen met verbaalstam heeft ingezien. Dr. Snouck Hurgronje zegt in zijne Atjehsche taalstudiën (T. v. I. T. L. & V., Deel XLII, Afl. 2 & 3, blz. 187): „Zoo is de gewone Atjehsche uitdrukking voor: ik ben gegaan: *kèë ka lôndja'* of *lôn ka kalôndja'*. Men ziet: ofschoon het persoonlijk voornaamwoord der eerste persoon het onderwerp reeds ondubbelzinnig heeft aangeduid, wordt toch na het bijwoord *ka* (reeds) in den verleden tijd aan de werkwoordstam *dja'* = g a a n nog het pronominaal voorvoegsel van denzelfden persoon aangehecht. *Ka koedja'* of *ka lôndja'* kan ook gezegd worden, wanneer alle nadruk op de handeling valt: 'k ben al gegaan; maar *kèë ka dja'* of *lôn ka dja'* zal men niet hooren zeggen. Evenzoo *kèë teungòh koepòh, gata teungòh tapadjòh,* ik ben aan het slaan, gij zijt aan het eten. *Teungòh koepòh, teungòh tapadjòh*: 'k ben aan het slaan, ge zijt aan het eten."

Ook Dr. Van der Tuuk is, meen ik, die samensmelting niet ontgaan, ofschoon hij bij mijn weten daarop nooit de aandacht vestigde. In het „Maleisch Leesboek" door hem uitgegeven toch vinden we *hamba kerdjakan, kita soeroch* enz. in Arabisch karakter nauw aaneen gedrukt, terwijl *hamba datang, toeanhamba pergi* door een flinke ruimte zijn gescheiden. Dat hij echter in die vergroeiing niet het door ons gezochte criterium zag, blijkt duidelijk hieruit, dat hij in het Bataksch woorden als verba determineert, die geen verba zijn.

Is *doedoeq* een werkwoord? We kunnen ons de moeite besparen te onderzoeken in welke talen *doedoeq* door een verbum zou worden weergegeven, maar bepalen ons alléén tot de vraag of het met een pronomen eene onscheidbare verbinding kan aangaan. Ik kan zeggen: *Akoe tiada doedoeq* ergo is *doedoeq* geen werkwoord.

Is *akoe panggil* een verbaalvorm? Ja, want *akoe* en *panggil* zijn niet te scheiden door welk woord ook. *Akoe soedah panggil* bestaat niet; slechts *soedah akoe panggil* kan worden gebezigd.

Is het door mij aangegevene juist — en 't is juist —, dan blijkt ook zonneklaar, dat door den Maleier de *me-* en *ber-*derivaten van verbaalstammen niet als verba worden beschouwd, evenmin als die afleidingen van andere woorden gevormd.

Behalve de pronomina *koe, akoe, kau, engkau, kita, kami, kamoe* zijn er ontegenzeggelijk meer in gebruik geweest. Zoo moeten o. a. *moe* en *mi* hebben bestaan, zooals blijkt uit de nog levende pluraalvormen *kami* en *kamoe*, en uit het als pronomen possessivum dienst doende *moe*. Maar daar zij zich niet meer in de gunst van de spraakmakende gemeente mogen verheugen, kunnen wij ze onbesproken laten. Liever vestigen we de aandacht op tal van substantieven, die als pronomina personalia dienst doen, als *hamba, patik, sahaja, perhamba, toean, toeanhamba, hamba toean*, enz. Deze treden geheel in de rechten van de pronomina personalia, die zij vervangen, en gaan derhalve met verbaalstammen onscheidbare verbindingen aan. *Patik hendak djoeal* is even onbestaanbaar als *akoe hendak djoeal. Inilah koeda, jang toeanhamba hendak beli*, is volstrekt on-Maleisch en behoort te wezen: *Inilah koeda, jang hendak toeanhamba beli.* 1) Niet anders is het met een pronomen of als

1) In de Sadjarah Melajoe staat wel (279,10): *Patik hendak pohonkan kerbau;* doch ik schroom niet te beweren, dat hier aan eene schrijf-

zoodanig optredend substantivum, dat door een of meer woorden bepaald wordt; zulk een complex wordt als een niet bepaald voornaamwoord behandeld. *Jang soedah patik sekalian lihat; jang akan kami ini djoeal*, enz.

Den opmerkzamen lezer zal het ongetwijfeld getroffen hebben, dat hierboven alléén sprake was van vergroeiingen van verbaalstammen met persoonlijke voornaamwoorden van den 1en en 2en persoon of met woorden of woordcomplexen, die als zulke pronomina fungeeren, en dat in het geheel niet gerept werd van dergelijke verbindingen met een persoonlijk voornaamwoord van den 3en persoon. En onwillekeurig zal bij hem de vraag gerezen zijn: Is dat zwijgen toevallig? Of kent het Maleisch, dat zoo rijk is in samenstelling van werkwoordstammen met persoonlijke voornaamwoorden van den eersten en tweeden persoon, die met een pronomen van den derden persoon niet? Volgens de geleerden niet; het persoonlijk voornaamwoord van den 3den persoon mist het voorrecht met verbaalstammen onscheidbare verbindingen aan te gaan. Waarom, ja waarom? Ik voor mij meen, dat het Maleisch volstrekt niet zoo uitsluitend is en koester de overtuiging, dat, om bij ons voorbeeld te blijven, de oorspronkelijke 3de persoonsvorm was d i d j o e a l, welke vorm in het tegenwoordige stadium van ontwikkeling der taal in den regel plaats maakt voor d i d j o e a l n j a.

Het is mij zeer goed bekend, hoe de vorm *didjoeal(nja)* wordt verklaard door de meeste, moet ik zeggen alle, beoefenaars der Maleische taal; maar tegen het algemeen gevoelen in handhaaf ik mijne opinie, dat *didjoeal*

---

fout te denken is. *Pohonkan* moet zijn *memohonken*, zooals ten rechte staat in den zin: *Patik hendak memohonkan emas*, (279,6).

Voor de zuiverheid der taal van de Sadjarah Melajoe verwijs ik naar blz. 33 van „Eene aanvulling der Maleische woordenboeken" door Dr. Van der Tuuk, waar we lezen: „Over het algemeen kan men zeggen, dat Abdoellah's tekst van de Sadj. Mel. vol fouten zit."

oorspronkelijk beteekende hij verkoopt (verkocht, enz.).

Voor eene geregelde behandeling komt het mij wenschelijk voor eerst beneden de bewijzen voor mijne bewering te leveren.

We hebben derhalve: *koedjoeal, kaudjoeal, didjoeal(nja), kami, kita djoeal, kau. kamoe djoeal, didjoeal(nja).* Evenals wij naast *koedjoeal, kaudjoeal* de vormen *akoe djoeal, engkau djoeal,* aantreffen, zoo vinden wij naast *didjoeal(nja) ia djoeal* en *dia djoeal. Ia djoeal* — waaruit blijkt het vroeger bestaan hebben van het persoonlijk voornaamwoord *i* — of liever die vorm komt in handschriften sporadisch voor; *dia djoeal* is in de „Umgangssprache" volstrekt niet zeldzaam. 1)

Voegen we hier nog bij: *djoeal,* dat als imperatief gebezigd wordt en in beteekenis dus volkomen gelijk is aan: verkoop!

Met het bovenstaande lijstje is zoo ongeveer het geheele systeem der Maleische verbaalflexie compleet. Ons, die aan zoovele „tijden" gewoon zijn, lijkt het stelsel zeer onontwikkeld, armoedig zelfs toe. Nu, tot ontwikkeling gekomen is het zeer zeker niet; maar het voldoet toch aan de behoeften van den Maleier, die immers, waar hij meent misverstand te moeten voorkomen, de noodige woordjes te zijner dispositie heeft. Maken ook wij niet dikwerf van den praesens gebruik, waar we ook den verleden tijd of het futurum zouden kunnen bezigen? Is voor ons: Ik kom bij u als het werk afgeloopen is duidelijker dan: Ik zal bij U komen, als het werk afgeloopen is? of wel: Ik kom bij hem en zie, dat hij ziek is, dan Ik kwam bij hem en zag dat bij ziek was?

Indien in *didjoeal* di pronomen personale is, zou het

---

1) *Ia soeroeh* kan men o. a. vinden in de Sadjarah Melajoe; *ia persembahkan* in de Hikajat Masjhoedoe'lhakkoe (uitg. A. F. von Dewall).

dan niet eenvoudiger wezen het bestaan van eene verbinding daarvan met eenig woord als criterium aan te nemen, waar het geldt uit te maken of dat woord een verbum is? De bijvormen *dia* en *ia* toch komen, in handschriften vooral, zoo goed als niet voor; *di* vindt men nooit door eenig woord van het volgende werkwoord gescheiden. Indien er geen ander woord *di* bestond, dat als praepositie dienst doet, dan zou zeer zeker een ideaal-reagens in het pronomen *di* zijn gevonden; doch zijn homoniem doet het als zoodanig onbruikbaar wezen.

Wij zijn bij het zoeken naar een herkenningsmiddel uitgegaan van het beginsel, dat werkwoorden van andere praedicaatswoorden zich onderscheiden, door dat zij in het bezit zijn van bijzondere vormen: onscheidbare verbindingen van verbaalstammen met pronomina.

Passen wij het door mij aangegeven criterium toe op de reeks woorden, die in den regel stamwoordelijke werkwoorden genoemd worden, dan blijkt ons dat zij, op eene enkele uitzondering na 1), volgens die opvatting geen verba zijn.

Doedoek, tegak, pergi, lenjap, lari, tampil, roentoeh, pertjaja 2), *hendak, djadi,* enz., enz. zijn dan geen werkwoorden, evenmin als sakit, besar en dergelijke.

Maar is bovengenoemde opvatting juist? Zoo ja, dan zou het Maleisch niet anders dan transitieve werkwoorden

---

1) Onder de woorden op blz. 54 en 55 der Spraakkunst van Gerth van Wijk voorkomende, is alleen *santap* een werkwoord. Waarom in het Maleisch geen me-derivaat daarvan bestaat — in 't Minangkabausch wèl — kan ik niet verklaren; evenmin als ik de reden kan opgeven waarom de Javaan zich tevreden stelt met *toekoe* (koopen) en *noekoe* niet noodig acht.

2) *Pertjaja* vond ik een enkelen keer als verbum gebezigd, waarschijnlijk als verkorting van *pertjajaï*. „Dat „*pertjaja kamoe*" kan beteekenen „uw vertrouwen" — Mr. Dr Tendeloo meent, dat het niet mogelijk is — blijkt uit de Pandjatanderan, blz. 138/139, waar we lezen: *Maka dilihat olèh pentjoeri itoe akan zahid itoe sangatlah pertjajanja* Is *pertjajanja* hier niet zijn vertrouwen?

bezitten. De vraag rijst, indien men te rade gaat met hetgeen de zustertalen te zien geven, of dat altijd zoo geweest is. Op die vraag moet ik het antwoord schuldig blijven; doch ik meen toch ter zake twijfel te moeten koesteren. Noodzakelijk is het zeer zeker niet, dat elke handeling, die verricht wordt, op een object overgaat. Zoo ziet men, dat in het Bataksch en in het Atjèhsch enkele intransitieve werkwoorden volmaakt op dezelfde wijze geconstrueerd worden als de Maleische (overgankelijke) verba.

In het Bataksch heeft men *ditimboeng* (*ditimboeng ma toe aek*, hij sprong in het water, de rivier); *diloempat* (*diloempat toe ipar ni laoet*, hij sprong naar den overkant der zee); *dilodjong* (*dilodjong ma toe dalan i*, hij liep hard naar dien weg) enz., welke, zooals uit den vorm blijkt, wel degelijk door den Batak als verbaalvormen worden beschouwd, terwijl het Maleisch in het tegenwoordige stadium van ontwikkeling *diterdjoen*, *dilompat*, *dilari* niet kent. In het Atjèhsch is *dja'* zonder eenigen twijfel een verbaalstam, blijkens de onscheidbare verbinding *djidja'* (vide bovenaangehaald citaat uit de Atjèhsche Taalstudiën).

Indien wij aan een werkwoord als eisch stellen het bezit van verbaalvormen, dan kent het Maleisch, zooals we reeds opmerken, slechts transitieve verba. Doch dan moeten wij ook toegeven, dat die taal een soort van woorden bezit, die in zooverre van adjectieven afwijken, dat ze eene handeling, eene werking als van een persoon uitgaande voorstellen. *Mati* b. v. kan toch niet gelijk gesteld worden met *lari*, *pergi*, *datang* en derlijke, welke zonder eenigen twijfel eene actie van het subject uitdrukken. Hoe men zulke woorden noemen wil, doet weinig ter zake; — 't is voldoende ze te onderscheiden van die praedicaatswoorden, welke niets actiefs in zich hebben.

Voor het Maleisch is het m. i. het eenvoudigst als verba te determineeren die woorden, welke eene handeling als van een persoon uitgaande voorstellen. De werkwoorden kunnen dan onderscheiden worden in transitieve en intransitieve. De

eerste zijn dezulke, die eene innige verbinding van verbaalstam met een pronomen toelaten; de laatste kennen geene verbaalvormen en worden geheel behandeld als alle overige praedicaatswoorden. In de constructie van *sakit* en *lari* met eenig pronomen is niet het minste verschil: *akoe tiada sakit; akoe tiada lari*: — maar in aard en wezen kunnen ze niet als gelijksoortig beschouwd worden.

Tidoer is voor den Maleier geen „werk"; maar men zal toch moeilijk kunnen beweren, dat iemand niet handelend optreedt als hij komt (*datang*) of gaat (*pergi*).

Voor den Maleier, mogen wij aannemen, is een verbum een werkwoord; het begrip „actie" eischt hij onvoorwaardelijk in zijn verbum. Actief zijn derhalve alle Maleische werkwoorden; alléén de transitieve echter kennen verbaalvormen. Deze overgankelijke werkwoorden zullen verder speciaal in deze studie worden beschouwd.

Behalve de hierboven besproken eenvoudige verbaalstammen — de eigenlijke stamwoordelijke werkwoorden 1) — heeft het Maleisch nog afgeleide.

We kunnen onderscheiden:

A. verbaalstammen, gevormd van verbaalstammen door middel van

1. het achtervoegsel *i*; b. v. *adjari, iringi.*
2. het achtervoegsel *kan*; b. v. *adjarkan, iringkan.*

B. verbaalstammen, gevormd van andere woorden door middel van

1. het achtervoegsel *i*; b. v. *baiki, obati.*
2. het achtervoegsel *kan*; b. v. *lepaskan, tidoerkan.*

C. verbaalstammen, afgeleid van verbaalstammen door middel van

1. het praefix *per*; b. v. *perboeat, perikoet.*
2. het praefix *per* en het suffix *i*; b. v. *peladjari.*

---

1) Ik noem den verbaalstaam *djoeat* die op zich zelf alleen als imperatief kan optreden, voor het gemak een werkwoord.

3. het praefix *per* en het suffix *kan*; b. v. *perboeatkan*, *pertihatkan*.

D. verbaalstammen, afgeleid van andere woorden door middel van

1. het praefix *per;* b. v. *peristeri*, *pertegoeh*.
2. het praefix *per* en het suffix *i*; b. v. *perbaiki*, *persakiti*.
3. het praefix *per* en het suffix *kan*; b. v *permoedahkan*, *permainkan*.

Evenmin als aan de stamwoordelijke werkwoorden, is aan den vorm der derivaten met *per* zonder meer te zien, dat zij verbaalstammen zijn. Waar men afleidingen met *i* of *kan* voor zich heeft, is geen twijfel mogelijk.

Over de beteekenis der sub A en B vermelde afleidingen meen ik, na al hetgeen daarover reeds is geschreven, te mogen zwijgen. De *per*-derivaten echter verdienen m. i. eene nadere bespreking; het zij mij vergund daarover mijne meening te zeggen, nadat ik de *ber*-derivaten zal hebben behandeld, waarmede zij ten nauwste samenhangen.

Het komt mij voor, dat het hier de plaats is de functie van *di* in *didjoeal* aan een nader onderzoek te onderwerpen, doch ik wensch daaraan te doen voorafgaan eene bespreking van *ka*, dat in *kagitik* b. v. ook als praepositie beschouwd wordt.

„Beide bij de passive uitdrukkingen gebezigde voorvoegsels zijn praeposities; *ka* stemt overeen met ons *naar*, en *di* met ons *bij*, *te*, *in* enz. Die passive uitdrukkingen met *di* en *ka* zijn dus eigenlijk evenmin passiven als bij voorbeeld bij ons *in de maak* en *naar de maak*, in uitdrukkingen als *mijn huis is in de maak*, en in 't Engelsch *the theatre is in repair*. Men kan ze voor het gemak passiven noemen, zonder ze als zoodanig te verklaren, daar ze gebezigd worden, als men spreekt van hetgeen bij het actief object is. Dat deze opvatting de ware is, blijkt vooral uit den vorm van het werkwoord, dat met die praeposities gebezigd wordende om die passive uitdrukkingen te beteekenen,

den neusklank verliest, daar hierin de verbale kracht zit. Vandaar dat uit andere talen overgenomen substantiven, die met een neusklank beginnen, dien dikwijls verliezen of in een scherpen vasten medeklinker van dezelfde klasse veranderen, om het voorkomen van een substantief te krijgen. Van daar dat het Arabisch *mimbar* (منبر) — wat R(oorda) niet heeft gezien — in 't passief *imbar* vertoont, alsof dit het stamwoord ware, zoodat daarvan weder *ngimbar* gevormd is geworden. Die passive uitdrukkingen met *di* en *ka* (bij R. subjectief en objectief passief) zoude men verbale locativen kunnen noemen, daar men den inhoud van het werkwoord als plaats opvat, waar in 't subject, zoo men *di* bezigt, verwijlende gedacht wordt, terwijl, wanneer men *ka* bezigt, dat subject als daarheen als 't ware nog op weg zijnde voorgesteld wordt. Daar *di* den nominalen vorm van 't werkwoord voorstelt als iets, waarin 't subject als object van 't actief verwijlt, zoo is natuurlijk de daad onvolbragt, als iets, waarmede de agens nog bezig is, evenals ook in *mijn huis is in de maak* het nog bezig zijn van den maker met het huis opgesloten ligt. In tegenstelling nu met *di* wordt *ka* gebezigd om aan te duiden, dat de daad zijn beslag gekregen heeft, maar als iets, dat de agens niet van plan was te doen Zoo b. v. in het door R. van Wilkens ontleende voorbeeld *asune digitik kutjinge kegitik*: de hond was in het slaan, de kat naar het slaan, d.i. men beoogde het slaan van den hond, maar men sloeg bij toeval de kat". Zoo lezen we op blz. 7 en 8 van Dr. van der Tuuk 's werkje: Taco Roorda's beoefening van het Javaansch bekeken.

Onze geleerde neemt dus aan, dat *ka* en *di*, die als voorvoegsels optreden bij verbaalstammen, praepositiës zijn. Om vele redenen kan ik mij met die opvatting niet vereenigen. Bepalen we ons eerst tot *ka*.

Ka is ontegenzeggelijk ook praepositie, doch, waar het

als formatief element bij verbaalstammen optreedt, niet 1). Reeds eene vergelijking der woorden *karoengoe*, *kagitik* met de vormen *terdengar*, *terpoekoel*, waarin aan *ka* en *ter* dezelfde functie is opgedragen, maakt het onwaarschijnlijk, dat we met een voorzetsel te doen hebben. Als we de beteekenis van *karoengoe* nagaan, dan zien we, dat het woord eene handeling op zeker object als een feit, een voldongen feit voorstelt. Voor mij is *ka* dan ook niet anders dan een woordje, dat *reeds*, *al* beteekent. Ik geef dadelijk toe, dat het kiemwoord *ka* in dien zin nu in het Maleisch niet zelfstandig voorkomt, wèl echter in verlengde vormen van *ka*. In den oervorm doet het in het Atjèhsch nog dienst; in die taal beteekent het *reeds*. Voorbeelden te over kan men daarvoor vinden in de meergenoemde Atjèhsche Taalstudiën.

In het Lampoengsch is *ka'* = *reeds*. *Nja' ka' pajah*, ik ben reeds moe. *Adjå nja' ka' sappaj teb e' ditoetoe oeloen*; *bareng nja' teboe' dianjoe'ken*, zie dat aan mij; de menschen hebben in mij gestampt tot ik door en door gestampt was — en nu laten ze mij wegdrijven 2).

In de woorden *djika* en *maka* vinden wij in het Maleisch ons *ka* terug. *Djika* beteekent *indien*. De woorden nu, welke *indien* weergeven, beteekenen in verschillende talen ook *reeds*, *al*. Vergelijk Fransch en Italiaansch *si*. In het Minangkabausch is *malah* = Maleisch *lah* = *reeds*, doch ook *indien*: in het Bataksch luidt het *molo*, dat uitsluitend in de beteekenis *indien* gebezigd wordt. *Alah* (Minangkabausch) = 't Maleische *lah*, verlengd *telah*: in het Bataksch is *olo* = *ja*.

Djika demikian katanja = reeds zoo zijne woorden, zijne

---

1) In het Javaansch nl.

In het Maleisch komt het vraagwoordje *kah* voor, waarover later, Dit woordje, altijd كه geschreven, wordt evenals ته *tah*, in de Straits, Djohor, Riau, enz. zoo goed als altijd uitgesproken alsof de lettergreep open was als *keu*, *teu*. Van له hoorde ik alleen de uitspraak *lah*.

2) Vide mijne Lampongsche Dwerghertvertalen. Bijdr. T. L. en Vk. v. N. I., 6e Volgr., deel II.

woorden zoo zijnde, indien zijne woorden zoo zijn, als hij dat zegt.

Païmalah (Min.) = *pergilah* (Mal.). *Lah ba' itoe* = *malah ba' itoe* (Min.) = *molo songon i* (Bat.) = indien het zoo is

Kó (Min.) is een bijvorm van *ka*, en gelijk aan *djika*, dat in het Minangkabausch *djokó* luidt.

Het Javaansch *kå* (kok), waarnaast *tekå*, bij uitroepen van verwondering, bevreemding enz. is bekend. 't Doet denken aan ons: Daar heb je 't al!

Zou het Atjèhsche *ada'* (indien) niet samenhangen met *ada*, dat in het Maleisch zeer vaak staat voor *soedah* en derhalve ook reeds beteekent?

Maka beteekent ook: reeds, afgeloopen. *Soedah hoedjan maka berpajoeng* = de regen is opgehouden, reeds (= als dat heeft plaats gehad) een pajoeng opsteken, met andere woorden: een pajoeng opsteken als de regen heeft opgehouden, eene spreekwijze overeenkomende met ons: den put dempen als het kalf verdronken is

Uit den aard der zaak zou een verhaal nooit met *maka* kunnen aanvangen. *Maka* toch onderstelt iets, dat is voorafgegaan, en zou in den gewonen verhaaltrant het best kunnen vergeleken worden met „en toen". Doch zooals het meer gaat, men heeft de oorspronkelijke beteekenis vergeten en het woordje vrijwel verlaagd tot stijlfranje.

Hetgeen vóór eene gebeurtenis plaats heeft is dikwijls van die gebeurtenis de oorzaak, de aanleiding; en zoo kan *maka* in dàt geval door ons daarom weergegeven worden. In elk geval verbindt *maka* zinnen, die feiten vermelden, welke op elkander, soms uit elkander volgen. 1).

(*Hamba*) *hendak meminta pertolongan toean, maka hamba kemari* = ik wou uwe hulp inroepen en daarom kom ik hier. Meermalen worden dergelijke zinnen omgezet. *Maka hamba kemari, (sebab) hendak meminta pertolongan toean.* Dat neemt

---

1) Men vergelijke het Bataksch *anso, so* = *maka*, en het woordje *so*, dat in het Niasch naast zijn, bestaan, ook reeds beteekent.

niets weg van hetgeen boven gezegd is, dat *maka* een feit vermeldt, volgende op een ander feit.

Soedah mandi maka kami makan = reeds wij baden (baadden), daarna (en toen, en dan) wij eten (aten). Na het baden eten (aten) wij.

We zien uit het bovenstaande, dat *ka* somwijlen eene praepositie is, en somwijlen als formatief element in het Javaansch 1) een bijwoord kan wezen. Eene andere functie wordt nog door *ka* vervuld. Het is ook een meervoud aanwijzend woordje. *Kami* en *kamoe* zijn het meervoud van *mi* en *moe*. 2) In *ketiganja*, *kelimanja*, alle drie, alle vijf, herkennen wij hetzelfde woord, dat in het Bataksch *akka* (in Bataksch karakter a n g h a geschreven) luidt, en in die taal overeenkomt met Maleisch *segala*, *sekalian*. Bij de afleiding van praedicaatswoorden speelt *akka* een groote rol. B. v. *akkabola*, in vele deelen splijten, terwijl *mabola* beteekent: in tweeën splijten; *akkahabang* is met velen vliegen; *habang* vliegen. Het Mandailingsch dialect heeft *mangkagotap*, in vele stukken breken, naast *magotap* breken Maleisch p o e t o e s; *mangkatapor*, in vele stukken breken, naast *matapor*, breken, Maleisch p e t j a h.

In *hadoeana*, *hatoloena*, Bat. is *ha*, onverlengde vorm van *akka* (Mandailingsch *angka*) hetzelfde formatieve element, dat we in *kedoeanja*, *ketiganja*, aantroffen.

Ten slotte doet *ka* nog dienst bij de vorming van substantieven: *kekasih*, *kehendak* zijn bekend. Zoo vindt men *ketoea* = hoofd, president. In *ketola*, dat in het Minangkabausch *pitoelâ* luidt, komt het ook voor. Vooral bij de vorming van plant- en diernamen wordt het veelvuldig gebruikt: *kedidi*, *ketitir* (Minangk. katitiran), *kedondong*,

---

1) Of in het Maleisch *kelihatan* ook *ka* de beteekenis heeft van reeds, zullen we later nagaan.

2) In het Lampoengsch vinden we *moe* nog gebruikt als pronomen personale 2 pers. sing. Dang nja' moekĕrĕh! Bijt mij niet; letterlijk in het Maleisch vertaald: *Djangan akoe kaugigit*. In het Bat. en Mal. komt *moe* alleen in de functie van pron. poss. voor.

kelemajar, *kelemboeai*, enz.; *ketimoen* Jav. naast *mentimoen* Mal. Dit *ka*, dat wegens zijne plaatsing *ke* wordt, moet worden beschouwd als een demonstratief woordje: van daar dat het met dergelijke woordjes als *pe*, *me*, *men*, enz. kan afwisselen.

Nu wij de beteekenis van *ka* als formatief element hebben nagegaan, komt het mij ook gewenscht voor *ter*, dat in enkele opzichten zijn acquivalent kan heeten, nader te beschouwen.

De dienst, dien *ka* in het Javaansch heeft te vervullen, is in het Maleisch aan *ter* opgedragen, waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat *ter* een bijwoord van tijd is. Dat die conclusie juist is, hoop ik hieronder aan te toonen.

Toen we *ka* bespraken deelde ik mede, dat het woord in dien vorm in het litterarisch Maleisch niet wordt gevonden; doch in een noot vestigde ik er de aandacht op, dat *kah* en *tah* als *keu* en *teu* in de Straits, Riau en Lingga, Poentianak, enz. worden uitgesproken, wat het vermoeden wettigt, dat zij oorspronkelijk *ka* en *ta* geweest zijn. Dat *kah* en *tah* nu als vraagwoordjes dienst doen, doet weinig ter zake — of liever, ik put uit dat feit het bewijs, dat zij inderdaad oorspronkelijk het werkelijk zijn van iets, het bestaan daarvan als fait accompli voorstelden. Als ik een geluid hoor en vraag: *Apakah boenji itoe*, of *Apatah boenji itoe*? dan veronderstelt die vraag reeds, dat ik een geluid gehoord heb, dat er werkelijk een geluid gehoord is. *Apakah boenji itoe*? Wat is, was dat voor een geluid? — *Apatah boenji itoe*? Wat zou dat voor een geluid zijn, geweest zijn? Wanneer ik vraag: Wat zie je? in de beteekenis van: Zie je wat? — dan is het gebruik van *kah* of *tah* zeker onnoodig. Er moet een object zijn, dat gezien is, zal het bezigen van *kah* of *tah* gewettigd wezen.

Kon ik voor *ka* wijzen op *djika*, *maka*, *tekâ*; voor *ta* zij de aandacht gevestigd op *serta*, dat geheel overeenkomt met *telah*, *setelah* en op *dateng*, hetwelk gelijk is aan Jav. tekâ 1)

1) Ik verwijs hier naar de bekende Kawi-studien van Prof. Kern.

Kiemwoorden uit een open lettergreep ontstaande, worden vaak gesloten door een nasaal, een gutturaal, of eene r. die ik niet uitsluitend gutturaal durf noemen, omdat zij in sommige streken, b. v. Pèrak, een deel van Selangoer, den naam uvulaar zou verdienen. Naast *ta* kunnen dus vormen als *tan*, *tang*, *ta'* *tar*, voorkomen. Dat de *a* in *tar* in eene *e* is overgegaan, kan geene bevreemding wekken, wijl de lettergreep *ter* nooit het accent heeft. I. c. geloof ik, dat het verloop is geweest: *ta*, *te*, *ter*.

In *serta* is waarschijnlijk de *r* later ingevoegd, misschien wel omdat men dit zuiver Maleische woord verwarde of één dacht met *serta* uit het Sanskrt overgenomen en met, mede beteekende. In het Minangkabausch luidt het *satå*, in sommige streken *sotå*. In het Bataksch (Mandailingsch dialect), dat gaarne de *r* behoudt en zelfs herstelt in via het Minangkabausch overgenomen Maleische woorden, is het *soto*.

Een ander voorbeeld van inschuiving der *r* is *tertawa*. We weten, dat een klinker in de Mal. Polynesische talen meermalen wordt gescheiden door eene *h*, b. v. *djat*, *djahat*; of door eene *w* b. v. Bat. *dan* Mal. (tjen) *dawan*. Naast *ra* heeft men *rawa* (Min. *raå*; *Raå* = ons Rau); de *oelar sawa* heet in het Bataksch *oelok sa*. Lachen is in het Bataksch *mantatá* of *martatá*; het grondwoord is *tata*, verdubbeld *ta* dus. In het Maleisch zou het worden: *tawa-tawa* 1). Nu kan men dikwerf waarnemen, dat in plaats van een woord te verdubbelen de Maleier wel voor het enkelvoudige woord de aanvangsletter met volgende *e* plaatst. Men vindt *bebèrèk* naast *bèrèk-bèrèk*; *djedjenang* naast *djenang-djenang*. Verg. ook *lelaki* met *laki-laki*. Op diezelfde wijze ontstond, stel ik mij voor, *tetawa* dat *tawa-tawa* geheel verdrong. Dat de schrijvende menigte in *te* het

waarin de beteekenis van *ta* wordt vastgesteld. Op blz. 58 blijkt duidelijk, dat *mata* = Mal. *maka*. Vgl. ook Lat. *jam* = *reeds*. Quae quum ita sint, jam. etc. = Djikalau demikian, maka, enz.

1) Vgl. *gelak-gelak*.

praefix *ter* zag, wijl ze ook schreef *terkedjoet*, *tertjengang*, enz, ligt voor de hand; *beniaga* zag zij toch ook aan voor een derivaat van *niaga*, blijkens het woord *berniaga*, waartoe zij het vervormde. De spraakmakende gemeente zegt echter *tetawa*. Men schijnt nog de wijze van ontstaan te voelen, wijl van *tertawa* verbaalstammen als *tertawakan* en *tertawaï* gevormd worden, terwijl er bij mijn weten geene van *terkedjoet*, *tertjengang* worden afgeleid.

Is mijne meening juist, dat *ter* niets anders is dan *ta* in de beteekenis van reeds, al, dan is het duidelijk, dat alle afleidingen met *ter* van verbaalstammen aanwijzen, dat eene handeling heeft plaats gehad, werkelijk plaats heeft. Ze verschillen dus in geen enkel opzicht van dergelijke afleidingen met *ka*.

Kagitik beteekent evenals *terpoekoel* geslagen. Uit den vorm is niet op te maken of wij die woorden als passief dan wel als actief moeten opvatten, of we dus moeten vertalen: heeft geslagen of is geslagen. Dat moet door het zinsverband worden uitgewezen. 1).

Door *ter* zeiden we, wordt als voltooid, als een fait accompli aangewezen, wat de inhoud van het verbum is. *Tertoetoep* kan beteekenen: is, was, enz; heeft, had, enz. reeds gesloten; *terangkat* is, heeft reeds opgelicht. Uit het verband kan slechts blijken, of de handeling met voorbedachten rade dan wel zonder opzet, bij ongeluk is geschied. Als ik zeg: *Andjing hamba hamba tèmbak, koetjing si 'Ali tertembak,*

---

1) Evenzoo kan *terangkat* beteekenen „kan optillen" en „kan opgetild worden". Men zie de Sadj. Mel.: *Barang siapa tiada terangkat, alah-alah ia* (79,9). Wie (den steen) niet kan optillen, die heeft het verloren. *Maka diangkat olèh N. N., tiadȧ terangkat* (79,11), N. N beproefde (den steen) op te tillen, hij was niet op te tillen. Beteekent *katon* niet even goed »te zien zijn" als „kunnen zien"? Men vergelijke slechts: *Akoe ora katon nganam ånå ing kene* = ik kan hier niet zien te vechten, en *kang bangsȧ djin ikoe ora katon* = geesten kunnen niet gezien worden, zijn onzichtbaar. Beteekent *akoe ora karoengoe* ook niet: Ik kan het niet hooren? En zegt men niet: *Ia tiada kelihatan* voor: „hij is niet te zien, en hij kan het niet zien?"

dan blijkt uit den vorm *tertembak*, dat de kat van 'Ali geschoten, geraakt is: uit het overige gedeelte van den zin, dat ik niet bedoelde dat dier te raken, maar wel mijn hond; dat het dier dus bij ongeluk getroffen werd.

Zoo kan ook het plotselinge, het onverwachte van een fait accompli door een derivaat met *ter* worden aangewezen.

Wordt mij opgedragen de deur te sluiten, een steen op te lichten en zeg ik: *pintoe itoe tiada tertoetoep, batoe itoe tiada terangkat*, dan constateer ik eigenlijk alléén het feit, dat de deur niet gesloten is, niet tot gesloten zijn gekomen is; de steen niet opgelicht, niet tot opgelicht zijn gekomen is; terwijl sous-entendu is, dat zulks niet is gebeurd, niettegenstaande ik beproefde het te doen Met andere woorden: ik bedoel dus, dat ik de deur niet kan sluiten, den steen niet kan oplichten of wel dat de deur niet gesloten, de steen niet opgelicht kan worden.

Had eenmaal een *ter*-derivaat mèt de negatie de beteekenis van niet kunnen doen of niet kunnen gedaan worden, geen wonder, dat de spraakmakende gemeente, de ontwikkeling van dat begrip vergeten hebbende, aan die afleiding zonder de negatie de beteekenis van kunnen doen of kunnen gedaan worden toekende.

Laten we nu het formatieve element *di*, waaraan in het Maleisch zulk eene belangrijke rol is opgedragen, in nadere beschouwing nemen.

We weten, dat VAN DER TUUK het in *didjocal* als voorzetsel opvat; maar we hebben, vertrouw ik, de overtuiging verkregen, dat *djocal* een verbaalstam is, en wijl eene praepositie wel een nomen substantivum kan regeeren, doch geen werkwoordstam, is de mogelijkheid, dat *di* in *didjocal* een voorzetsel is, al dadelijk geheel buitengesloten. Er zijn wel verbaalstammen, die ook als nomina dienst kunnen doen, evenals er nomina zijn, die zonder de minste vormverandering als werkwoordstam fungeeren, — doch het aantal

verbaalstammen, die als zelfstandige naamwoorden optreden, is uiterst gering.

Indien *di* dan in *didjoeal* geen voorzetsel is, wat is het dan voor een woord?

Moge het mij gegeven zijn op onwederlegbare wijze aan te toonen, dat het niets minder is dan het pronomen personale van den derden persoon.

Logisch redeneerende zou men kunnen beweren, dat indien er vormen *koedjoeal*, *kaudjoeal* bestaan, ook de derde persoon een specialen vorm moet hebben. Maar wijl men in de taal, het product van het minst logische aller wezens, geen logica mag eischen, kan die redeneering geen bewijs opleveren.

We zullen trachten door vergelijking met hetgeen in de zustertalen van het Maleisch valt waar te nemen, eenig licht te verschaffen. Beschouwen wij in de eerste plaats het Atjèhsch.

In die taal treffen we voor den derden persoon drie voornaamwoorden aan, waaronder DJIH. Uit een reeks van voorbeelden, ontleend aan de Atjèhsche taalstudiën van Dr. C. SNOUCK HURGRONJE (Deel XLII, aflevering 2 en 3, blz. 144 en v., Tijdschrift voor Ind. T., L. en Vlk., uitgegeven door het Bat. Gen. v. K. &. W.) kan men duidelijk zien, hoe in die taal DJIH dezelfde functie bekleedt als DI (of IA, DIA) in het Maleisch bekleed heeft of nog bekleedt.

LŌN, JOEË MEUNÒË BAN, MEUDÉH DJIPEULAKOE, *ik gelast hem zus, zoo* (d. i. geheel anders) *doet hij.*

PAT DJIDOEË? *Waar zit* (of *woont*) *hij?*

SI GAM KA DJIDJÉB IË, *Si Gam heeft water gedronken.*

DJIH *han* DJITÉM MOEPAKAT, hij wil niet overleggen.

ANEU LŌN DJIPÒH LÉ DJIH, *hij slaat mijn kind* (of sloeg, heeft geslagen, enz.)

AREUTA GÒBNJAN BANDOEM KADJIBA LÉ PANTJOERI, *al zijn goed hebben de dieven weggehaald.*

Si Gam djingoej atra lōn, *Si Gam heeft het mijne* (een kleedingstuk, waarover gesproken is) *aan.*

Djipòh dròëdji, *hij slaat zich zelven.*

Sòë djipòh? *Wien heeft hij geslagen?*

Ba^{c} that ka djipeu^{c}ét soerat, njang djih ka lōntoepeuë *han* djiwòë, *al heeft hij ook een brief geschreven* (om zijn thuiskomst aan te kondigen), *hij zelf komt niet thuis, dat weet ik al.*

Oereuëng kheun (*de menschen zeggen*); djikheun (*ze zeggen*) of gòb kheun (*de lui zeggen*) = *men zegt.*

Hana lōntoedoem djipet, *ik weet niet hoeveel hij er geplukt heeft.*

Sidadoe djidja^{c} sabé that gaki, *de soldaten gaan zeer gelijk van voeten, met elkander in den pas.*

In die taal bestaat geen praepositie dji.

In het Minangkabausch heeft men in plaats van dilihat meermalen njå̊lihat, als de persoon bekend is. A nan njå̊ liè^{c}? *Wat ziet hij?*

Dat njå̊ is zonder eenigen twijfel niets anders dan het pronomen personale van den derden persoon.

Njå̊ na^{c} lalo^{c}, *hij wil slapen.*

Njå̊ lah paï, *hij is reeds weggegaan.*

Baroe njå̊ bali koedå̊ hambå̊, *pas heeft hij mijn paard gekocht.* Om ze (= *men*) weer te geven wordt vaak gebruik gemaakt van rang, dat de niet-verlengde vorm is van orang, zooals blijkt uit de volgende pantoens:

Si Daoed, ana^{c} rang Padang,
Badètar bati^{c} barèndå̊;
Dilaoet boengå̊ nan kambang,
Didarè^{c} koembang nan gilå̊.

Satali pambali koemajan,
Sakoepang pambali koetajå̊;
Sakali lantjoeng kaoedjian,
Saoemoer tida^{c} rang pitjajå̊.

Vergel. verder het gebruik van oereuëng in het Atjèhsch.

Het is niet aan te nemen, dat de praepositie DI zou kunnen worden vervangen door het nomen RANG, dat als pronomen personale optreedt.

Vindt men in het Minangkabausch zoowel NJALIÈ^{c} als ROEMAHNJA, in het Riausch Maleisch treft men ook naast DIA LIHAT (= *dilihatnja*) ROEMAH DIA (= *roemahnja*) aan. Is het waarschijnlijk, dat DIA, hetwelk pron. pers. is, zou kunnen worden gebruikt, indien DI praepositie, en niet eveneens pron. pers. was?

In het Niasch heeft men het pron. pers. 3 pers, I, dat in het Maleisch alleen in den verlengden vorm IA wordt aangetroffen.

Naast OE'OHE, *ik breng*, enz. heeft men daar: Õ'OHE, gij *brengt* en I'OHE *hij brengt*.

Eene praepositie I is mij in het Niasch niet bekend. We weten, dat de Mal. Pol. talen te beschikken hebben over een heirleger van pronomina personalia. Om zoo te zeggen, elke klinker, elke medeklinker met een daarop volgenden klinker, al dan niet door een medeklinker gevolgd, kan zulk een pronomen zijn. Iedere taal heeft voor zich een stel gereserveerd, waarvan ze bij voorkeur of uitsluitend gebruik maakt. Het is geen wonder, waar de keus zoo ruim was, dat de eene taal tot pron. pers. 1 pers. een woord koos, waaraan eene andere taal de rol van pron. pers. 3 pers. toedeelde. Om maar een voorbeeld te noemen, NJAK is pron. pers. 1 pers. in het Lampoengsch; in het Maleisch en Minangkabausch pron. pers. 3 pers.

Even goed als het kan gebeuren, dat voor denzelfden persoon drie pronomina dienst doen — men denke slechts aan het Duitsch: *du, er, Sie,* — even zoo goed kon het geschieden, dat een en hetzelfde pronomen, al is het ook door eene geringe wijziging, voor verschillende personen moest optreden. Dat geval doet zich o. a. in het Minangkabausch voor.

In den vorm DILIÈ^{c} treffen wij het praefix DI aan. Nu wil het geval, dat het pronomen van den eersten persoon

DÈN in die taal wordt gevonden, waarvan de verschillende phasen van ontwikkeling zijn: *di, din, dian, dèn.* Een verlengde vorm daarvan is DÈNAI, ontstaan uit *dèn* en *ai*, de vorm door uitbreiding uit het demonstratieve *i* ontstaan.

Naast DÈNAI vindt men ook ANGAI 1) van *ang* en *ai*; tegen eene vrouw is *kau ai* te bezigen, hetwelk sprekend het Javaansche *kowé* is.

ko = *kau*; *ai* = *è*,

waaruit blijkt, dat *kowé* niet ontstaan is uit *kowèn* (Poensen, Gramm. der Jav. taal. blz. 254).

In het Minangkabausch wisselen *dèn* en *di* met elkander af. Zoo lezen we in de Oemboet Moedå, blz. 8 en 9: *Sabab karana awa' ang, inda' dèn sangkå moerid lai, inda' diasâ ana' sasian,* enz.

De pantoen

Dèn patah inda' tapatah,
Dèn tatèh djoeâ nan djadi;
Dèn tagah, inda' tatagah,
Dèn tapèh djoeâ nan djadi.

hooren we even vaak met het woordje *di* in plaats van *dèn*.

Zou de conclusie te stout wezen, dat we in dit *dèn* hetzelfde woord hebben als *dèn* in *dèntoekoe* (Jav.)?

Is die gevolgtrekking juist, dan zijn *di* en *dipoen* ook geen praeposities, maar pronomina personalia.

Ware *di* een voorzetsel, dan zou *di* in *dipoen* het ook wezen. Is het nu wel aan te nemen, dat een woord, hetwelk als aanwijzer van eenen persoon dienst deed en nog steeds doet, aan eene praepositie werd gehecht om er een kråmå-vorm aan te geven? Men vergelijke ten overvloede *dipoen, ipoen, nipoen* en *di, è nè* met *di, dia, i, ia, ni, nia* in het Bataksch, Maleisch of Lampoengsch voorkomende.

Ten slotte: indien men nagaat welk gebruik de Maleier

---

1) Vide de Kabar Si Oemboet Moedå, door mij uitgegeven bij Trap te Leiden, blz. 25.

maakt van *koedjoeal* en *akoe mendjoeal*, van *kaudjoeal* en *engkau mendjoeal*, en dat in alle gevallen waarin *koedjoeal* en *kaudjoeal* moeten gebezigd worden ook *didjoealnja* — oorspronkelijk didjoeal, vide beneden — de rigueur is, terwijl waar *akoe mendjoeal* en *engkau mendjoeal* noodzakelijk zijn, ook *ia mendjoeal* absoluut noodig is; dat derhalve *koedjoeal*: *kaudjoeal*: *didjoeal(nja)* = *akoe mendjoeal*: *engkau mendjoeal*: *ia mendjoeal* — dan gaat het toch niet aan in *di* een andere woordsoort te zien dan in *koe* en *kau*.

Ik meen de hoop te mogen koesteren, dat de lezers, die mij tot zoo ver gevolgd hebben, het met mij eens zullen wezen, dat *di* in *didjoealnja* een persoonlijk voornaamwoord van den derden persoon is. De oorspronkelijke 3de persoonsvorm was *didjoeal*. In het Javaansch en in het Tobaasch is dat nog duidelijk te zien, en uit een ander hoofddialect van het Bataksch aan te toonen, hoe men tot een vorm als *didjoealnja* gekomen is.

In het Maleisch zijn er van den ouden vorm nog sporen te ontdekken. Zoo lezen wij in de geschiedenis van Radja Donan 1): *Maka Bendahara itoepoen bangoen, laloe pergi naik keatas tindjauan* 2) *karang serta memandang kesebelah oetara, dan dipandang kesebelah selatan, maka dipandang laoet itoe terang semata-matanja; maka dipandang poela kesebelah matahari naik, itoepoen demikian djoega. Maka dipandang kesebelah barat tepat*, enz. Men zal *dipandang* hier toch wel niet willen vertalen met *werd gekeken door hem*; me dunkt, *dipandang* kan niet anders zijn dan *hij keek* (i-keek).

Maar, zal men opmerken, in het Bataksch dan? Is daar het praefix *di* geen voorzetsel? En Dr. VAN DER TUUK is juist uit hetgeen het Bataksch hem te zien gaf tot de overtui-

1) Raja Donan, a Malay fairy tale, blz. 11.4.

2) Er staat تندجارن *tindjaran* Men bedenke, dat in Pĕrak *ar* vrijwel uitgesproken wordt als *ər*, de ŗ bijna onhoorbaar, de ò liggende tusschen o en au, dichter bij de laatste. Van daar dat de verhaler meende *tindjar* voor zich te hebben in plaats van *tindjau*.

ging gekomen, dat *di* eene praepositie is in *diboenoe*, b. v.!

Ik hoop hieronder nader uiteen te zetten, dat onze groote geleerde zich vergist heeft, toen hij tot die conclusie kwam; dat dus ook in het Bataksch *di* een persoonlijk voornaamwoord van den 3den persoon is.

„Daar de m optreedt bij verbale voorhechtsels, zoo vindt men hem als beginner van een substantief ongepast en verandert hem daarom in den scherpen medeklinker van zijn geslacht, om daardoor 't woord een nominalen vorm te geven, 't zij zulk een woord als substantief in zwang is, of wel alleen gebezigd wordt bij de vorming van de passive uitdrukkingen." Zoo lezen we in het eerste deeltje der Tobasche Spraakkunst op blz 67. Nadat eenige voorbeelden gegeven zijn, waaruit blijkt, dat met „men" niet speciaal de Batak bedoeld is, volgt: „De waarheid hiervan blijkt uit de voorliefde van het Bataksch vreemde met een *m* beginnende substantieven als werkwoorden te bezigen; van daar *masa* en *musim* of *musin* (in den tijd plaats hebben, gebruikelijk zijn, in zwang zijn) uit *masa* (maand) en *musin* (moeson)".

De door VAN DER TUUK aangevoerde voorbeelden bewijzen m. i. al heel weinig voor zijne stelling. *Pasogit* komt naast *masogit* (mesdjid) voor; *beide* vormen bestaan dus. Dat de Batak zoowel *Minangkabo* zegt als *Pinangkabo*, is volkomen juist; doch zulks is natuurlijk, waar het woord *minang* hem onbekend was en *pinang* reeds in andere samenstellingen voorkwam en dus voor hem niets nieuws had, b. v. *Pinangsori*. *Morsa* zegt de Batak, de Maleier *Pertja* (Sanskrt *martya*, i-c. naam van het eiland SUMATRA).

Naar aanleiding van *pukka sopona* (letterlijk: worde door U met eene sopo van hem begonnen, d. i. worde door U voor hem eene andere sopo gemaakt) merkt hij op 1): „Het stamwoord van dit zonderlinge werkwoord is de

1) De overzetting is van v. d. TUUK; m. i. moet *pukka sopona* vertaald worden door: begin aan zijne sopo, begin aan eene sopo voor hem.

nominale vorm van het Sanskrt *mukha* (begin), en verdient de aandacht van die mogten betwijfelen, dat in 't passief een formeel substantief pleegt op te treden."

Wat heeft men onder „nominale vorm van het werkwoord" te verstaan?

„Hieronder versta men een woord, dat naar den vorm als substantief te beschouwen is, zonder altijd als zoodanig gangbaar te zijn, en dus ook niet altijd een voorwerp voorstelt. Zoo is bv. *bunu* niet alleen als stamwoord van *mamunu* te beschouwen, maar ook de nominale vorm ervan, daar het op zich zelf geen gangbaar woord is en slechts vertaald kan worden door een passieven imperatief (worde door U zeker iets of zeker iemand gedood). Van een transitief werkwoord, dat slechts het voorhechtsel *mang* heeft, verschilt de nominale vorm niet van het stamwoord of als zoodanig te beschouwen woord. 't Zelfde is het geval met de werkwoorden die *mar* in plaats van *mang* hebben, b. v. *gadis, ida, sali.* De nominale vorm verschilt soms alleen in klemtoon van een intransitief werkwoord; bv. TINGGÁNG, maar TÍNGGANG, nominale vorm of passieve imperatief van MANINGGANG; HITSÚ', maar HÍTSU, nominale vorm of passieve imperatief van MAKKITSU; TANÓM, maar TANOM, nominale vorm en passieve imperatief van MANANOM. Zoo 't stamwoord van zulk een werkwoord tevens als substantief gangbaar is, dan is de nominale vorm er uiterlijk niet van te onderscheiden; bv. BODIL, *een geweer* of nominale vorm en passieve imperatief van MAMODIL. De nominale vorm is altijd de vorm, die in het passief optreedt, zoodat hij dit in 't al of niet hebben van een aanhechtsel geheel volgt; bv. PAINUM, passieve imperatief en nominale vorm van PAINUM(HON), maar PAINUPPON actief, passieve imperatief en nominale vorm. De nominale vorm heeft bij de meeste werkwoorden slechts de beteekenis van een passieven imperatief: bij de werkwoorden met het voorhechtsel PA en MAR tegelijk die van een actief-verbaal substantief; bv. PARMAHAN, *een veehoeder* of passieve imperatief en nominale

vorm van MARMAHAN; PAGABUR, *zachtmakend middel* of nominale vorm en passieve imperatief van PAGABUR(HON). — Voorts treedt de nominale vorm met een telwoord als benaming van hoeveelheid op. — Hieruit blijkt, dat het passief onder 't substantief behoort."

De reden, waarom VAN DER TUUK zich verplicht achtte *bunu* als een formeel substantief te beschouwen, ligt m. i. hierin, dat de praefixa DI, NI, HA, die in het Bataksch bij de vorming van het passivum, zooals hij meende, dienst doen, door hem geacht worden praepositiés te zijn. En eene praepositie kan moeilijk iets anders dan een substantief regeeren; derhalve moest BOENOE — in DIBOENOE — een substantief wezen, al was het dan ook maar een *formeel* sustantief.

Dr. VAN DER TUUK onderscheidt een *eenvoudig passief*, d. i. een passief, waarbij niet tevens eene omstandigheid, 't zij het voorwerp, waarvan de inhoud van het werkwoord uitgaat, 't zij de uitvoerbaarheid, enz. wordt uitgedrukt, — en een *circumstantieel passief*. Van dit laatste zijn drie soorten te onderscheiden, die *eerste*, *tweede* en *derde* passief worden genoemd.

In het *eerste passief* verschilt de imperatief niet van den nominalen vorm. Bij dit passief noemt men of denkt men aan het voorwerp, waarvan de inhoud van het werkwoord uitgaat (*agens*).

Verzwegen wordt:

1e. de tweede persoon (*ho*) in den passieven imperatief bv. BOEAT = *worde* (het) *door U genomen*; BOENOE = *worde* (hij, enz.) *door U gedood*. Slechts zelden wordt de 2de persoon er nog achter genoemd en ingeleid door de praepositie DI. DI HO = *voor U* (v. d. Tuuk blz. 157), door U.

2e. de derde persoon (IBANA), terwijl voor den nominalen vorm DI (praepositie) geplaatst wordt: DIBOEAT, *door hem, haar, wordt* (het) *genomen*. DIPAROROT, *door hem wordt* (het kind) *opgepast*. Wordt de agens met een substantief genoemd, zoo volgt hij onmiddellijk: DIPANAEK RADJA I, *door den vorst werd* (de boom) *beklommen*.

De eerste persoon enkelvoud wordt uitgedrukt door 't aanhechtsel HOE voor den nominalen vorm. HOEBOEAT = *door mij wordt* (het) *genomen*. Op dezelfde wijze wordt de eerste persoon meervoud *inclusief* door het pronominale aanhechtsel TA, vooraan geplaatst, uitgedrukt: TABOEAT, *door ons, U en mij, wordt* (het) *genomen*.

De eerste persoon meervoud *exclusief* wordt in het Tobaasch dialect uitgedrukt door vooraan HOE en achteraan HAMI te plaatsen, terwijl het Mandailingsch dialect slechts HAMI ervoor plaatst. HOEBOEAT HAMI (Tob.) = HAMI BOEAT (Mand.)

De tweede persoon enkelvoud en meervoud wordt achteraan geplaatst, en DI vooraan; bv. DIBOEAT KO = *door U wordt* (het) *genomen*; DIBOEAT KAMOE (of HAMOENA), *door Ulieden* of *door U wordt* (het) *genomen*.

De derde persoon meervoud (NASIDA, Tob., Mand. HALAHI, ALAI of HALANI) plaatst men achteraan, tegelijk met DI vooraan: DIBOEAT NASIDA, *door hen wordt* (het) *genomen*.

We krijgen dus de vormen:

HOEBOEAT

DIBOEAT KO

DIBOEAT (DIBOEAT IBANA, Tob. DIBOEAT IA, Mand.)

TABOEAT

HOEBOEAT HAMI (HAMI BOEAT)

DI BOEAT KAMOE

DIBOEAT NASIDA (DIBOEAT KALAI)

Om het *tweede passief* uit te drukken wordt vóór den nominalen vorm het voorhechtsel TAR of HA (praepositie) geplaatst. Daar we op het oogenblik met dit passief niet te maken hebben, zal ik er hier verder over zwijgen.

Het *derde passief* bestaat uit den nominalen vorm en de praepositie NI, die in IN wordt omgezet, en in dezen vorm nu eens inhechtsel, dan weder voorhechtsel is. Het Mandailingsch dialect gebruikt bij voorkeur NI.

Zoo de agens erbij vermeld wordt, en door een substantief genoemd, dan plaatst men dit door NI ingeleid achter den passieven vorm, terwijl men een der pronominale aan-

hechtsels bezigt, zoo slechts een voornaamwoord als agens optreedt.

VAN DER TUUK ziet, zooals duidelijk blijkt, in al die voor- of inhechtsels, voor de vorming van het passivum gebezigd, voorzetsels.

Hij vindt een steun voor zijne zienswijze in het feit, dat soms een substantief gebezigd wordt met de praepositie TOE (= *naar*), om een *eenvoudig* passief uit de drukken. Bv.: TOE BAJANGAN (letterl: *naar 't blok*) als eenvoudig passief van MAMAJANGKON (*iemand in 't blok zetten*). „Men kan ook TOE BAJANG (een nominale vorm) zeggen, maar dit is meer gebruikelijk in een bevel; bv. TOE BAJANG MA i, *zet die in 't blok*!"

MOLO INDADONG OLO PARBOROE MANGALEHEN I, TOE GADIS MA BOROE-BOROE I = *indien de vader* (de boete) *niet wil geven, dan worde de* (overspelige) *vrouw verkocht*. En dan geeft VAN DER TUUK nog eenige voorbeelden, waarin alleen TOE GADIS of TOE GADISAN voorkomt, terwijl hij daaraan toevoegt: „Vgl. TOE TALOETOEK, TOE PANTJANG, TOE TALI, enz.," — welke woorden echter beteekenen *naar de slachtpaal, naar de paal, naar het touw*: de met TOE verbondene woorden zijn dus zuivere substantieven.

Krachtig kan ik het door VAN DER TUUK als bewijs voor zijne stelling aangevoerde niet noemen. Wil men GADIS in het bovenstaande voorbeeld als nominale vorm beschouwen, en TOE als voorzetsel, dan moet al dadelijk worden geconstateerd, dat die samenstelling uiterst zeldzaam is. Het feit. dat BAJANG en GADIS na de praepositie TOE: BAJANGAN (*'t blok*) en GADISAN (passief-verbaal substantief) worden, pleit er voor, dat de spraakmakende gemeente, TOE voor een voorzetsel houdende, het laat volgen door een *echt*, en niet door een *formeel* substantief.

Mag men omdat men zegt: „naar stal," „in druk", uitdrukkingen, die vergelijkender wijze gesproken, als eenvoudig passief van „stallen, drukken" kunnen beschouwd worden, concludeeren: *ge* in *ge*drukt, *ge*stald is eene praepositie?

Tegen de voorstelling van Dr. Van der Tuuk heb ik de volgende bezwaren.

1. Het komt mij zeer onwaarschijnlijk voor, dat men begonnen is met, waar men b. v. iemand wilde gelasten, een persoon te dooden, te zeggen: Door U worde gedood, in plaats van: Dood!

2. Het is mij niet duidelijk, hoe door *hoe* (een pronomen personale) te plaatsen vóór een substantief, al is dat ook formeel, moest worden uitgedrukt, dat door mij gedaan wordt wat het volgende werkwoord inhoudt; dat b. v. *hoeboenoe* zou moeten beteekenen: door mij wordt gedood, waar het zoo eenvoudig is, zoo voor de hand ligt te zeggen: ik dood.

3. Wanneer *di* als praepositie wordt beschouwd in *di boeat*, komt men tot een zeer gedwongen explicatie, waar men de plaatsing van *ho*, *ia* of *ibana* na *diboeat*, in *diboeat ko*, *diboeat ia*, *diboeat ibana* wil verklaren. In het Bataksch toch plaatst men bij voorkeur het woord, dat als subject optreedt, na het praedicaat. *Mantjit ia*, hij is ziek; *kehe ia*, hij gaat; *manjoerat ia*, hij schrijft; *mamangkoer ia*, hij spit. *Dibahen ia* zou, waar *dibahen* is in de maak, beteekenen: hij is in de maak, terwijl het beduidt volgens v. d. Tuuk: door hem wordt gemaakt. Trouwens, waarom *dibahen*, waar *di* praepositie is en *bahen* een formeel substantief, beteekenen moet: door hem wordt gemaakt, is niet recht duidelijk.

En waarom zou een formeel substantief, met gepraefigeerd *di* wèl eene passieve uitdrukking kunnen vormen, en een echt substantivum met *di* niet? *Di saba ia* beteekent: hij is op de sawah.

Neemt men aan, dat *di* een pronomen personale is, dan kan *ia* eenvoudig als nadere aanwijzing van den persoon met *di* bedoeld, worden verklaard. Evenals *diboeat bajo i* als: hij nam, die man nl.; *didokon radja i* als: hij zeide, de Vorst nl., te verklaren is, kan men *diboeat ia* als: hij nam hij (de bekende hij) nl. beschouwen.

4. Het verschijnsel hetwelk wij opmerken, dat intransitieve verba in het Bataksch met *di* worden geconstrueerd, pleit niet voor Dr v. d. T's stelling. De vertaling van *diloempat, dilodjong* door: hij springt, hij loopt, komt mij natuurlijker voor dan die: door hem wordt gesprongen, geloopen.

5. Zonder eenig bezwaar kunnen de samenstellingen *di —, di — ia, di — ho, di — hamoe*, enz. steeds door een werkwoord in den actieven vorm worden vertaald, en VAN DER TUUK doet het dikwerf zelf.

LAO MA IBANA MEDANG-EDANG TOE BALIAN, DIDA (= di ida) MA PARBOEË NI ROENGKOENG BANGGIK NOENGA SAI MARRARA DIBAEN LAMOENNA, *hij ging zich naar buiten vermeien* (en) *hij zag roengkoeng banggik-vruchten, steeds rood wegens hare rijpheid.* DIPI (= di ipi) MA RO DOLI-DOLI TOE LAMBOENG NIA, *zij droomde, dat een jongeling aan hare zijde kwam.* DISOLOEK MA BADJOE-BADJOE NAI, *hij trok zijn buis aan.* DIBERENG MA TOE TOROE, *zij keek naar beneden.* En niet zooals VAN DER TUUK vertalen wil: *door hem werden gezien, door haar werd gedroomd, door hem werd aangetrokken, door haar werd naar beneden gezien.*

DITAROEHON MA OGOENG I TOE BAGAS is m. i: *ze brachten de muziekbekkens in huis;* VAN DER TUUK vertaalt: *de muziekbekkens werden in huis gebracht door d' een of d' ander der bij het feest aanwezigen.* DISOEAN, SO RA TOEBOE; DIOEMPAT, SO RA MALOS, geeft hij weer door: *geplant wil het niet opkomen; uitgetrokken, met verwelken* (zoo men het plant, zoo men het uittrekt, enz.). De tusschen haakjes gevoegde woorden geven de beteekenis juist terug. Was werkelijk bedoeld: *geplant wil het niet opkomen,* etc.; dan zoude DISOEAN niet mogen worden gebezigd, doch SINOEAN of NISOEAN.

DINOEM (di + inoem) MA DIDJOELOE, LÒA MA TOE DJAË wordt juist vertaald: *hij wilde* (van het water) *beneden* (aan den zeekant) *drinken*; *het ging naar boven* (naar den bergkant).

En ook: DITANGKOEP MA TIAN TANDOEK NI HORBO I, LAO TOE IHOERNA; DITANGKOEP MA TIAN IHOERNA, LAO TOE TANDOEKNA, *hij wilde* (gemelden vogel) *aan de horens van den buffel vangen*, (de vogel) *ging naar den staart van den buffel; hij wilde hem vangen aan den staart, de vogel ging naar de horens van buffel.*

6. Beschouwde de Batak inderdaad de DI-vormen als passief, dan zouden ze ook kunnen optreden in attributieve zinnen, die door NA (= Maleisch *jang*) worden ingeleid. En dàt is ten eenenmale *onmogelijk*.

De hond, dien hij sloeg, kan niet vertaald worden door: ANDJING, NA DILIPAT (ibana). Komt NA in zoo'n zin als patiens voor, dan moet het door VAN DER TUUK zoo genoemde *derde passief* gebezigd worden.

Hier wijkt dus het Bataksch van het Maleisch af, dat geen afzonderlijke wijze van voorstelling van het passivum kent. Alléén voor den eersten persoon enkel- en meervoud komt het daarmede overeen: HOEIDA doet zoowel dienst in het zg. *eerste*, als in het *derde* passief.

Mijn huis heb ik verkocht, Uw huis hebt ge verkocht, zijn huis heeft hij verkocht, luiden in het

Maleisch:	Bataksch:
Roemahkoe soedah koedjoeal;	*Bagaskoe madoeng koegadis;*
— moe — kaudjoeal;	*— moe — digadisko;*
— nja — didjoealnja;	*— nia — digadis ia.*

Het huis, dat ik, gij, hij verkocht, luidt in het

Maleisch:	Bataksch:
Roemah jang koedjoeal;	*Bagas na hoegadis;*
— — kaudjoeal;	*— — nigadisnoe;*
— — didjoealnja;	*— — nigadis nia.*

Sterker bewijs tegen de bewering van Dr. VAN DER TUUK, dat de *di*-vormen in het Bataksch passief zouden wezen, is naar het mij voorkomt niet aan te voeren.

Als ik het gebruik, dat de Batak maakt van het maderivaat en de vereeniging van een verbaalstam met *di* (eerste passief, v. d. TUUK) en met *ni* (derde passief, id.)

naga, dan kan ik mij niet begrijpen, dat onze geleerde door het bestudeeren van het Bataksch tot de stelling is kunnen komen, dat *di* in *diboenoe* een voorzetsel is. Ik wees er reeds op, dat indien inderdaad *diboenoe* beteekenen kon: door hem wordt gedood, *diboenoe* de aangewezen vorm zou wezen om gebezigd te worden in relatieve bijzinnen door *jang* ingeleid.

Maar er is meer. Waar de Maleiers slechts over twee vormen te beschikken hebben: *memboeat* en *diboeat*, kunnen de Bataks disponeeren over drie vormen: *membahen*, *dibahen*, *nibahen*.

Van den EERSTEN wordt gebruik gemaakt,

1. waar zeer in het bijzonder op den agens de nadruk is;
2. waar meer de handeling op den voorgrond treedt en het object onbepaald is, in elk geval daarvoor de aandacht niet wordt geëischt;
3. De DERDE vorm wordt gebezigd *uitsluitend*, wanneer op den patiens de nadruk gelegd moet worden. In alle andere gevallen bezigt de Batak den TWEEDEN vorm.

Daar van eene passieve uitdrukking slechts daar gebruik gemaakt wordt, waar het object der handeling subject van den zin moet worden, spreekt het van zelf, dat de *di*-vorm niet als een passieve vorm kan worden gebezigd.

Uit de door mij op blz. 176 gegeven voorbeelden blijkt dan ook, dat de *di*-vormen zonder moeite door actieve verbaalvormen kunnen worden weergegeven, omdat ze feitelijk niets anders zijn.

Laten we na de lange uitweiding terugkeeren tot onze verbaalvormen koedjoeal, enz.

Koedjoeal = ik verkoop;
koedjoeal koeda itoe = ik verkoop het paard;
koeda itoe koedjoeal = het paard verkoop ik; 'k verkoop het paard.

Op deze wijze kon men vrijwel te kennen geven, waarop de nadruk moest vallen. Wilde men den agens nog meer aanwijzen, dan kon men *akoe*, een verlengde vorm van

koe (zooals ikke van ik), ervoor plaatsen. *Akoe koedjoeal koeda itoe.* Vooral kon dit geschieden indien men de handeling nader door een adverbium wilde bepalen, b. v. door *tiada, beloem, soedah,* enz.; men plaatste dan dat bepalende woord tusschen *akoe* en den verbaalvorm.

Akoe tiada koedjoeal koeda itoe.

Bij *koeda itoe soedah koedjoeal* was geen *akoe* noodig, of liever dáár zou het niet op zijn plaats wezen.

Precies dus hetzelfde verschijnsel, dat we ook b. v. in het Latijn opmerken.

Vendo equum, *koedjoeal koeda (itoe)*; equum vendo, *koeda koedjoeal*; ego non vendo equum, *akoe tiada koedjoeal koeda.*

Geen verschil vertoonde *kau.* Vendis equum, *kaudjoeal koeda (itoe)*; equum vendis, *koeda (itoe) kaudjoeal*; tu non vendis equum, *engkau tiada kaudjoeal koeda (itoe).*

Hoe was het met *di?*

Didjoeal, vendit, vendunt; *didjoeal koeda itoe,* vendit equum; *koeda itoe didjoeal,* equum vendit; *Ia* (of *dia*) *tiada didjoeal koeda itoe,* is non vendit equum.

Wilde men den agens nader bepalen door een nomen, dan werd het er eenvoudig bijgeplaatst.

Digigit, mordet; *digigit koetjing,* mordet felis; *koetjing digigit,* felis mordet; *toelang digigit koetjing,* os mordet felis; *koetjing digigit toelang,* felis mordet os. *Koetjing tiada digigit toelang,* felis non mordet os; *andjing digigit koetjing,* canes mordent feles; *orang dimakan singa,* homines devorant leones; *harimau dimakan singa,* tigres devorant leones; *koetjing digigit andjing,* feles mordent canes; *singa dimakan orang,* leones devorant homines; *singa dimakan harimau,* leones devorant tigres.

Als we bovenstaande zinnen nagaan, dan blijkt ons ten duidelijkste, dat de vorm ons dikwijls niet wijzer maakte ten opzichte der beteekenis. *Digigit koetjing* en *koetjing digigit* konden beteekenen: mordet felis en mordet felem, de kat bijt en hij bijt de kat.

We weten dat een been geen kat bijt, en dat menschen

in den regel geen leeuwen verscheuren; daarom vertalen we *toelang digigit koetjing* en *koetjing digigit toelang*: *orang dimakan singa* en *singa dimakan orang*, i. c. resp. de kat bijt in het been; de leeuwen verscheuren de menschen.

Wie bijten, de honden of de katten in *andjing digigit koetjing* of *koetjing digigit andjing* weten we niet.

Nauwkeurig kon de gedachte door bovenstaande vormen zeer zeker niet uitgedrukt worden. Maar de moeilijkheden namen nog toe, toen de kring, waarin de Maleier zich bewoog, grooter werd. Kon hij in den beginne vrijwel nagaan wie met *hij* bedoeld was in *dimakan* b v., er moest een tijd komen, dat er vele *hij*'s voor hem bestonden. En zoo kon *diboenoeh* niet alleen hij, zij doodt, zij dooden, beteekenen — allen bekende personen —, maar ook zij dooden, waarin zij geheel onbepaald was. *Si Pandjang soedah diboenoeh* kon niet alleen beduiden: Si Pandjang heeft gedood, maar ook: Si Pandjang heeft hij gedood, hebben zij gedood, waarin zij en hij bekend, maar ook totaal onbekend konden wezen. In het laatste geval (Si Pandjang hebben ze gedood) komt de beteekenis vrijwel overeen met Si Pandjang is gedood. Hier zien we hoe een actieve vorm geleidelijk kan overgaan tot een passieven.

Ter vergelijking kan ik hier op het volgende wijzen.

Zegt de Engelschman niet: *they call him a coward* en *he is called a coward*; of *they say he is very rich* en *he is said to be very rich*? Komt *they are dancing* niet overeen met ons: men danst of er wordt gedanst?

Zeggen wij ook niet: Ze verkoopen dat goed bij de el; men verkoopt dat goed bij el? En is die uitdrukking niet gelijkwaardig met: Dat goed wordt bij de el verkocht?

Men slaat mij = ze slaan me = ik word geslagen.

Onbegrijpelijk is het niet, dat toen *di* voornamelijk werd gebezigd als ze = men, de noodzakelijkheid werd gevoeld den agens nader te definieeren.

Daar „*soedah diboenoeh*" kon beteekenen: men heeft gedood = is gedood, werd dat alléén gebruikt in de beteekenis van „hij heeft gedood", als absoluut zeker was, wie de dader was. Anders werd hij nader bepaald en wel door een pronomen personale. Men had *ia* kunnen kiezen (zooals b. v. de Mandailinger), maar deed dat niet; *nja* viel meer in den smaak. Dat *nja* geen pronomen possessivum is in dit geval, behoef ik zeker niet te zeggen; anders zou in *digigit koetjing* het woord *koetjing* als genitiefbepaling moeten worden opgevat. En dan nog: die klasse van woorden (als afzonderlijke klasse wel te verstaan) kent het Maleisch niet; de persoonlijke voornaamwoorden doen als zoodanig dienst. *Roemahkoe, roemah akoe, roemah engkau, roemahnja, roemah dia* (uitbreiding van di 1)), op dezelfde wijze als *roemah saudagar itoe.*

En *moe* dan? In het tegenwoordige stadium van ontwikkeling is *moe* niet meer als pronomen personale in gebruik, doch slechts als bezittelijk voornaamwoord.

Daar *nja* volkomen gelijkwaardig is met *ia*, *dia*, kan het natuurlijk ook als object gebezigd worden. En zoo vinden wij het woord in *membatjanja*, *mengetahoeinja* 2). Wij lezen b. v. *Tikoes itoelah jang mengetahoeinja* (Pandjatanderan, 75,10); *melainkan Allah soebhanahoe wata'ala djoega jang mengetahoeinja* (Sadjarah Melajoe 28,15); en *melainkan Allah soebhanahoe wata'ala djoea jang mengetahoei dia* (S. M.

---

1) Het Javaansch heeft de uitbreiding van i, nl. ia — ē omahē.

2) In No 10 van de stellingen, gevoegd bij zijne dissertatie, zegt de heer T.: „De uitspraak der Maleische woorden مڠتاهوين en مڠتاهوي in niet *pĕngatahūwan* en *mĕngatahūwi*, maar *pĕngatāwan* en *mĕngatāwi*." Volgens mijne waarnemingen komen *pengatawán* en *mengetahwí* — waarin echter de w niet als onze, maar als de Engelsche moet worden uitgesproken — het meest de gewone uitspraak nabij. Ik schrijf: *pengatahoean* en *mengetahoei*, als zijnde die worden afgeleid van *tahoe*, waarin de *h* dient om aan te wijzen, dat het woord uit twee lettergrepen bestaat; de *h* wordt weliswaar zoo goed als nooit gehoord, doch altijd geschreven. De overgangsletter kan gerust weggelaten worden, daar ze toch van zelf tusschen *oe* en *au* of *i* ontstaat.

37,12). Mag hieruit niet de conclusie getrokken worden: *nja = dia*? In het Bataksch zou dit *mengetahoeinja* moeten worden weergegeven door *manbotosa*. Niemand, die eenige notie van die taal heeft, waarin men o. a. naast *dapot ia* dapotsa vindt, zal beweren, dat *sa* pronomen possessivum is.

Diboenoehnja geeft dus, zooals we boven zagen, te kennen, dat men niet aan „men" als agens te denken heeft, maar aan een bekenden *hij*. Doch uit *koetjing digigit andjing* kon men nog niet met zekerheid opmaken, wie de bijtende, wie de gebetene was. Toen eenmaal *digigit* kon beteekenen: wordt, werd, is, enz. gebeten, maakte men waar noodig gebruik van het woordje *olèh* om den dader aan te wijzen. *Koetjing digigit olèh andjing* is volkomen duidelijk. *Anak itoe digigit andjing* was niet minder duidelijk, wijl kinderen gewoonlijk geen honden bijten, doch dat neemt niet weg, dat men ook *anak itoe digigit olèh andjing* zeide.

Er is meer dan één weg, die naar Rome leidt. Kon men op bovengenoemde wijze misverstand voorkomen door speciaal te vertellen wie eene handeling onderging —, ook door in het bijzonder den dader aan te wijzen kon de vrees niet goed begrepen te worden, worden te niet gedaan. En van dat middel werd door de spraakmakende gemeente partij getrokken. Als ik zeg: *leones qui devorant tigres*, ('t Zijn) leeuwen, die tijgers verslinden, dan is er omtrent agens of patiens geen twijfel meer mogelijk; terwijl *leones devorant tigres* nog aanleiding tot verkeerd begrijpen kan geven. De Maleier kon van *jang* gebruik maken, en zeggen: *Andjing jang gigit koetjing*; maar dat deed hij niet. Hij gaf aan een ander aanwijzend woordje de voorkeur, en wel aan *ma*, dat wegens zijne plaatsing al heel spoedig tot *me* overging.

Ik stelde *me* gelijk aan *jang*. Eene praepositie toch kan het praefix niet zijn, daar het staat vóór een verbaalstam. Een bijwoord kan het ook niet wezen. Want, en hier komt duidelijk uit hoezeer de *me*-derivaten en de verbindingen van een verbaalstam met *ter* van elkander verschillen, —

dan zouden de *me*-derivaten ook dubbelzinnig moeten zijn; ze zouden in tweederlei functie moeten kunnen optreden, èn als passief èn als actief. En dàt is ten eenenmale onmogelijk. De *me*-afleidingen toch kunnen alléén gebezigd worden als praedicaatswoord, indien de agens (of de actie) op den voorgrond treedt.

Om die reden gaf ik *memakan* weer door *qui devorant* en niet door *devorantes*. Waar wij schrijven *leones devorantes video tigres*, is nog niet onbetwistbaar zeker, wie de slachtoffers zijn; *qui devorant* laat geen twijfel over. En i. c. moet juist de dader worden aangewezen.

Woordjes, die in het Bataksch, Javaansch en Minangkabausch thans nog als aequivalenten fungeeren van het Maleische *jang* zijn: *na*, *nan*, *nang*, *sing*, *kang*, enz.

In het Bataksch wisselen *na* en *ma* dikwerf af, vooral in staande uitdrukkingen als *halak na torop* = *halak matorop*; *halak na djadji* = halak madjadji.

Nan galâ (kampoengnaam) vindt men naast *Nanggalâ* en *Manggalâ* (vgl. *Menggala*).

Mandiang (Minangk.) = *nan di* (= pada) *jang* = die bij de goden, de geesten is; het beteekent hetzelfde als ons *wijlen, zaliger*.

Zoo had men, zagen we, een vorm gevonden om met nadruk te kennen te geven wie de agens was. Die vorm, welke zijn raison d'être ontleende aan de onzekerheid, waarin *di* den hoorder kon laten, was dus feitelijk alléén bestemd voor den 3den persoon. De spraakmakende gemeente vond dien zoo practisch, zoo gemakkelijk, dat hij ook in gebruik werd gesteld bij den 1en en 2en persoon. Zoo veranderden niet alleen *Ia didjoeal, ia soeda didjoeal* (zie blz. 179) in *ia mendjoeal, ia soedah mendjoeal*; maar ook traden in plaats van *akoe koedjoeal, akoe soedah koedjoeal, engkau kaudjoeal, engkau soedah kaudjoeal* — akoe mendjoeal, akoe soedah mendjoeal, engkau mendjoeal, engkau soedah mendjoeal op.

Laten we nu de *me*-afleidingen in nadere beschouwing nemen. Dat ze geen verba zijn, blijkt duidelijk, indien wij het vroeger door mij aangegeven criterium toepassen; den naam verbale woorden kunnen zij met recht dragen.

Elk werkwoord heeft een *me*-derivaat 1); naast *djoeal* hebben wij *mendjoeal*, naast *lihat melihat*, enz

Wat is nu het verschil tusschen *akoe djoeal koedakoe* en *akoe mendjoeal koedakoe?*

In zijn proefschrift betoogde Mr. Dr. TENDELOO, dat het verschil hierin moet gezocht worden, dat, terwijl de grondvorm het verbale begrip als zoodanig aanwijst, de afleiding met praefix *me* datzelfde verbale begrip te kennen geeft, maar met deze nuance, dat daaraan tevens de gedachte aan zekeren duur wordt vastgeknoopt.

In verband met deze zienswijze noemde hij den grondvorm *aorist*, en de afleiding *durativum*.

Op welke wijze wordt deze stelling bewezen? Gaan we hetgeen hij ten beste geeft in zijne dissertatie nauwkeurig na.

„Zegt men in het Maleisch *saja lihat seorang perempoean*, dan is in dezen zin *saja* het subject en de rest praedicaat. Wil men niet zeggen: „Ik zag eene vrouw", maar „I was looking at a woman", dan drukt men zich in het Maleisch uit: *Saja melihat seorang perempoean*. Van het verbum *lihat* is dan gemaakt een nomen verbale (en wel een praedicaatsnomen) *melihat*, in beteekenis volkomen beantwoordende aan ons „ziende," welk nomen verbale in het praedicaat hoofdwoord is en dit ook zijn kan, daar een eigenlijk verbum ontbreekt. Zegt men daarentegen: *Saja hendak melihat seorang perempoean*, dan kan die vorm geen

---

1) Mij is slechts ééne uitzondering bekend, nl. *santap*; *menjantap* trof ik tot dusverre in geen enkel geschrift aan. *Minta, makan, minoem*, die nu als verbaalstam gelden — *pinta* is ook nog gebruikelijk — zijn geene uitzonderingen; de afleidingen *meminta, memakan, meminoem* mogen min of meer zeldzaam zijn, zij komen voor. *Akoe memakan boeah-boeahan jang terlaloe lazat rasanja* (P. T. 2.18.; *segala ra'iatnja hendak pergi meminoem air* (id. 93.1)

hoofdwoord meer zijn in het praedicaat, omdat hierin voorkomt een zuiver verbum *hendak*, dat hoofdwoord van het praedicaat moet zijn, evenals in den Hollandschen zin ik wil eene vrouw zien niet zien (*melihat*), waar wil (*hendak*) het hoofdwoord is."

Saja lihat seorang perempoean zou dus beteekenen: I looked at a woman 1), terwijl *saja melihat seorang perempoean* zou moeten worden weergegeven door: I was looking at a woman! Die bewering is ten eenenmale onjuist. De eerste uitdrukking kan even goed beteekenen: I was looking at a woman, als slechts het accent valt op a woman. En de tweede expressie kan zonder eenig bezwaar ook weergeven I looked at a woman, indien de klemtoon slechts gelegd wordt op I of op looked. Of looked at dan wel was looking at de juiste vertaling is, kan alleen uit hetgeen die uitdrukkingen volgt of daaraan voorafgaat, worden opgemaakt.

Als ik zeg: *Akoe djoeal koedakoe*, dan kan die zin gevoegelijk worden vertaald met: Ik verkoop mijn paard. *Akoe mendjoeal koedakoe* kan het best worden weergegeven door: Ik verkoop mijn paard of ik verkoop mijn paard. In het eerste geval wordt de aandacht van hoorder of lezer gevestigd op het object der handeling, terwijl in het tweede degene, die de handeling verricht, dan wel de handeling zelf op den voorgrond wordt gesteld. Ik zal kortheidshalve *akoe djoeal* den patiens-vorm en *akoe mendjoeal* den agens-vorm noemen, omdat, zooals ik reeds zeide, de eerste meer de aandacht op den patiens (*het paard*) de tweede meer op den agens (*ik*) vestigt.

Voornamelijk komt dit uit in relatieve bijzinnen, die met *jang* aanvangen. Het is duidelijk, dat waar we *jang* be-

---

1) Dat zegt de heer T. wel niet maar waar hij *melihat* vertaalt met looking at, kan *akoe lihat* m. i. niet weergegeven worden door I see. *Melihat* kan nooit beteekenen: *looking at*, dat toch = „kijkende naar" is. Doch daar het hier alleen eene quaestie van vorm geldt, heb ik *to look at* als vertaling van *lihat* behouden.

zigen, de aandacht daarvoor (of liever voor den persoon of de zaak, waarop het betrekking heeft) geëischt wordt. Is *jang* agens, dan is de agens-vorm de rigueur, is *jang* patiens, dan is de patiensvorm absoluut noodzakelijk.

Dit is de vrouw, die ik gezien heb, luidt in het Maleisch: *Inilah perempoean, jang (telah) saja lihat.* En daarmede wordt zoowel: this is the woman, that I looked at, als: this is the woman, that I was looking at, vertaald. Blijkt hieruit niet zonneklaar, dat door den Maleier in *lihat* en *melihat* geen verschil als bestaat tusschen aorist en durativum, wordt gevoeld?

Men beproeve eens in het Maleisch over te zetten: Wie zag eene vrouw? of liever: Who looked at a woman? en Who was looking at a woman? Kan men die beide zinnen anders weergeven dan door: *Siapa melihat seorang perempoean?* Of zou de overzetting van: Who looked at a woman? moeten luiden: *Siapa lihat seorang perempoean*, en die van: Who was looking at a woman? *Siapa melihat seorang perempoean?* Dat wordt door de feiten weersproken.

Waar gevraagd wordt naar den agens, zal men zoowel in de levende taal als in het geschreven Maleisch *siapa* steeds gevolgd vinden door een *me*-derivaat.

Iemand, die met *saja tēmbak boeroeng* vertaalt: ik schiet (schoot, zal schieten, enz.) vogels of 'n vogel, in het algemeen, zonder het oog te hebben op een bepaalden vogel of op bepaalde vogels, vergist zich ten zeerste, indien hij meent goed Maleisch te spreken. *Saja menēmbak boeroeng* behoort hij te zeggen.

Er wordt beweerd 1), dat een Maleier, in antwoord op de vraag: Wat doet ge daar? zal zeggen: *Akoe toelis*, om precies hetzelfde te kennen te geven als de Hollander, Duitscher, Engelschman, Franschman met: ik schrijf, ich schreibe, I write, j'écris. Ik durf verklaren, dat het antwoord van den ondervraagden Maleier niet correct is. De

1) Diss., blz. 52.

man zal antwoorden, als hij *akoe* mag gebruiken: *Akoe menoelis.*

Laten we eens nagaan of *salin* b. v. steeds met copy en *menjalin* altijd met copying overeenkomt.

We vragen iemand: Wat doe je? What are you doing?

Zijn antwoord luidt: *Saja menjalin.* I am copying.

Wat schrijft ge over? *Apakah (jang) kausalin?* What are you copying?

Ik schrijf 'n brief van den Resident over. *Saja menjalin soerat Toean Besar.* I am copying a letter of the Resident.

Welken brief schrijft gij over? *Soerat manakah jang kausalin?* Which letter are you copying?

Den brief van den Resident schrijf ik over. *Soerat Toean Besar saja salin* of *saja salin soerat Toean Besar.* I am copying the Resident's letter.

Waar is de brief, dien ge gisteren overschreeft? *Dimanakah soerat, jang kausalin semalam?* Where is the letter you were copying yesterday?

Wie schrijft den brief van den Resident over? *Siapakah (jang) menjalin soerat Toean Besar?* Who is copying the Resident's letter?

Wie heeft den brief van den Resident overgeschreven? *Siapakah (jang) menjalin soerat Toean Besar?* Who has copied the Resident's letter?

Ik schrijf den brief van den Resident, die pas ontvangen is, over. *Saja salin soerat Toean Besar, jang baharoe diterima* I am copying the Resident's letter, that is just received.

„Het verbum *boenoeh* duidt", zegt TENDELOO 1), „eene handeling aan, die uit den aard der zaak niet durativum kan zijn. De vorm *memboenoeh* komt wel in het Maleisch voor, maar het duratieve is dan hierin gelegen, dat men vele sujetten doodt, en dus op een reeks individuen de handeling „dooden" verricht, wat natuurlijk zeer goed

1) Diss., blz. 132.

denkbaar is." Dat men meer dan één persoon doodt, is buiten kijf zeer goed denkbaar; zulks neemt niet weg, dat de bewering als zoude *memboenoeh* uitsluitend een reeks moorden veronderstellen, totaliter onjuist is. Hoe dikwijls zou het woord *memboenoeh* in de Sadjarah Melajoe gebezigd worden, waar slechts van één slachtoffer sprake is? Of er één dan wel meer individuen gedood zijn, indien men wenscht te weten, wie den moord of de moorden op zijn geweten heeft, dan kan men niet anders vragen dan: *Siapa(kah) (jang) memboenoeh orang itoe?*

Van Amat haalt hout is niet *Si Amat ambil kajoe* de juiste vertaling. *Si Amat mengambil kajoe* moet worden gezegd.

„De Maleier", zegt Tendeloo 1), „onderscheidt wel degelijk tusschen: *Saja beloem dengar titah baginda* en *saja beloem mendengar titah baginda.* In het eerste geval zegt hij: I have not yet heard the king's order, en in het tweede: I have not yet been hearing the king's order, welk verschil in onze taal in den regel verwaarloosd wordt en hierop neerkomt, dat men in het eerste geval de handeling, door het subject verricht, als voltooid voorstelt, en in het tweede als onvoltooid. Dat de Maleier altijd zich zelven gelijk blijft in de onderscheiding, zou ik niet willen beweren; maar in het Engelsch is dit evenmin het geval. Het aantal Engelsch sprekenden, die van het intrinsieke verschil tusschen I hear en I am hearing eene juiste voorstelling hebben en hiervan in hun spreken en schrijven ook behoorlijk doen blijken, is zeker niet overweldigend groot. Toch geeft een onderzoek naar dit spraakgebruik in het Maleisch, als men goede teksten raadpleegt, uitkomsten, die werkelijk zoo ongunstig niet zijn."

Met het Engelsch hebben we, meen ik, hier niet veel te maken. Wat den Maleier aangaat, ik weet zeker, dat hem niets van eene onderscheiding, als hem wordt toegedicht,

---

1) Diss., blz. 107.

bekend is. *Saja beloem dengar titah baginda* zou de handeling, door het subject verricht, als voltooid voorstellen, en *saja beloem mendengar titah baginda* als onvoltooid! Neen, *saja beloem dengar titah baginda* (ten rechte *beloem saja dengar titah baginda* of *titah baginda beloem saja dengar*) beteekent: het bevel van Zijne Majesteit heb ik nog niet vernomen. *Saja beloem mendengar titah baginda* beduidt: ik heb het bevel van Z. M. nog niet vernomen.

Nog eens: de verbaalvorm kan alléén dienst doen, waar de patiens; het *me*-derivaat, waar de agens of de actie op den voorgrond treedt.

Een ander dan het genoemde verschil in gebruik tusschen *akoe djoeal* en *akoe mendjoeal*, in het algemeen tusschen verbaalvorm en *me*-derivaat is het mij niet gelukt op te merken; een verschil als tusschen aorist en durativum ziet de Maleier, naar ik zeker meen te weten, er niet in. Het door mij geconstateerde verschil zal men, waar men van „goede teksten" gebruik maakt, steeds bevestigd vinden, en in de levende taal zonder uitzondering. Gunstiger kan het al niet, zou ik meenen.

Nog eene opmerking: bij beide vormen, zoowel bij den verbaalvorm als bij het *me*-derivaat, kunnen allerlei woorden worden gevoegd, die dienen om de handeling voor te stellen als te geschieden in een der drie tijdsferen. Die woordjes zijn: *ada*, dat eene dubbele functie heeft: het kan nl. staan voor *sedang*, *tengah*, *lagi* of voor *soedah*, *telah*; *akan*, *hendak*, enz. — en kunnen als tijdwijzers worden beschouwd.

De juistheid mijner bovenstaande bewering moge uit de volgende citaten blijken

(*Anak*) *itoelah hendak akoe persembahkan kepada Radja Iskandar* (Sadjarah Melajoe, 20.7), dat kind wil ik aan Alexander aanbieden.

Maka iapoen memberi salam, maka disahoet nabi Hidir salam menteri itoe (S. M., 20.19), en hij bracht hem een groet toe, en dien groet beantwoordde de profeet Hidir.

Djikalau anak patik toeankoe peristeri, nistjaja kedal ia (S. M., 48.3), indien U mijn kind tot vrouw neemt, zal zij zeker *kedal* (een soort van huidziekte) krijgen.

Djikalau anak boeah toeankoe dahoeloe mengoebahkan dia, maka anak tjoetjoe patik poen mengoebahkanlah (S M., 49.1), indien Uwe onderdanen het eerst daarvan afwijken, dan zullen mijne nakomelingen het ook doen.

Maka kata harimau: Hendaklah kaubawa akan dakoe sekali lagi, soepaja koetangkap (Maleisch Leesboek van v. d. Tuuk, 16.16), wil hem (den ezel) nogmaals bij mij brengen, opdat 'k hem grijpe.

Maka pergilah serigala mendapatkan keledai itoe. Maka oedjar keledai: Kemana akoe kaubawa tadi, dan apa jang menerkam akoe tadi? (M. L., 16.17), de jakhals ging toen naar den ezel toe. Deze zeide: Waarheen hebt ge *mij* zoo even gebracht, en *wat* besprong me zoo even?

Istimèwa tiada pernah ia melihat roepa harimau (M. L., 17.6), en daarenboven had *hij* nog nooit 'n tijger gezien.

Jang kasih toeanhamba itoe tiada kami sia-siakan; barang jong ada pada kami kami beri (M. L., 2.5). Uwe vriendelijkheid zullen we blijven appreciëeren; al het onze willen we U geven.

Maka kera poen pergilah mentjahari boeah-boeahan, jang amat lazat tjitarasanja, laloe diberikannja kepada orang itoe (M. L., 3.1), de aap ging vruchten zoeken, uitmuntend door haar heerlijken smaak, en *die* gaf-i aan den man.

Tiadakah kami katakan kepada toeanhamba, bahwa jang manoesia itoe tiada tegoeh setianja? (M. L., 5.5). Hebben we 't U niet gezegd, dat de mensch niet standvastig is in zijn trouw?

Segala hal ihwalnja itoe bolèh patik tjeriterakan (Pandja Tanderaran, 24.20). Al die omstandigheden kan ik U mededeelen.

Adakah engkau ketahoei akan tjeriteranja? (P. T., 26.2). Kent ge dat verhaal?

Beloemkah tocanhamba menengar tjeriteranja itoe? (P. T., 49.10). Hebt gij dat verhaal nog niet gehoord?

Ada soeatoe tjeritera; tiadakah tocankoe dengar? (P. T., 106.20). Er bestaat daaromtrent een verhaal; hebt ge dat niet gehoord?

Kelakoeannja seperti malakoe'lmaoet hendak mengambil njawa 1) (P. T., 68.1). Hij is als de engel des doods, die zielen wil nemen.

Apabila soedah koedjoeal tepoeng ini, maka koebelikan poela seèkor kambing; maka apabila besar kambing itoe, maka beranak-anaklah ia; maka koedjoealkan poela kambing itoe, koebelikan poela seèkor lemboe; maka koepeliharakan lemboe itoe barang doea tiga tahoen, (P. T, 126.9). Als 'k dit meel verkocht heb, koop 'k een geit, en als die geit volwassen is en jongen heeft, verkoop 'k die (alle) weer, en 'k koop dan een koe, en die koe houd ik een jaar, twee drie.

Djikalau engkau hendak mengetahoei, akoelah kepala segala pentjoeri dalam negeri ini. Apakah pekerdjaanmoe dateng kemari ini? Maka djawab sètan itoe: Akoe datang ini hendak memboenoeh bcrahmana jang empoenja roemah ini. Maka djawab pentjoeri itoe: Adapoen akoe dateng ini hendak mentjoeri lemboenja. Maka kata sètan itoe: Biarlah akoe boenoeh akan dia dahoeloe, kemoedian bolèh engkau tjoeri lemboenja. Maka djawab pentjoeri: Biarlah akoe tjoeri dahoeloe lemboenja, kemoedian bolèhlah engkau boenoeh akan dia. (P. T., 104.9). Als gij 't wilt weten, ik ben het hoofd van alle dieven in dit land. Wat komt ge hier doen? De geest antwoordde: Ik ben gekomen om den Brahmaan, den eigenaar van dit huis te dooden. De dief zeide: Ik ben gekomen om zijn koe te stelen. De geest sprak: Laat me eerst hem dooden, dan kunt ge daarna zijn koe

1) Omtrent *njawa* moet ik opmerken, dat de *w* genasaleerd moet worden uitgesproken. In mijne „Woordenlijst voor de spelling der Maleische taal met Latijnsch karakter" zijn de medeklinkers, die genasaleerd moeten worden uitgesproken, met vette letter gedrukt, b. v. moHon.

stelen. De dief antwoordde: Laat me eerst zijn koe stelen, dan kunt ge daarna hem dooden.

Benderang ini hendak hamba titahkan ke-Singapoera. (S. M., 80.10). Benderang hier wil ik gelasten naar Singapoera te gaan.

Esok hari Badoeng kita adoe bermain dengan Benderang (S. M, 81.17). Morgen zullen we Badoeng tegen Benderang laten vechten.

Djikalau doeli jang dipertoean hendak mengadoe patik dengan dia. (S. M., 81.22), indien Uwe Majesteit me tegen hem wil laten vechten.

Dapatkah engkau melawan Benderang itoe? (S. M., 80.18). Kunt GIJ Benderang staan?

Siapa kamoe dapat menangkap radja Semoedera itoe? (S. M., 94.8). Wie uwer kan den vorst van Semoedera gevangen nemen?

(Indien U. M. mij 4000 hoeloebalangs geeft), *bolèh patik tangkap radja Semoedera itoe.* (S. M., 94.12) kan 'k den vorst van Semoedera gevangen nemen.

Djikalau kamoe perangi akoe, nistjaja radja kamoe ini koeboenoeh (S. M., 95.12). Indien ge MIJ bevecht, zal 'k zeker UWEN VORST hier dooden.

Wil de Maleier de aandacht vestigen èn op den patiens èn op den agens (of op de actie), dan moet hij van eene bijzondere constructie gebruik maken. Zoo lezen we: *Jang obat isterimoe itoe, akoe mentjahari dia.* (M. L., 12.3). (Wat) het geneesmiddel voor Uwe vrouw (betreft), ik zal het zoeken.

Adapoen harta jang dalam tangan itoe, tiadalah haroes kita memberikan (dia) kepada orang. (P. T., 110.3). Den schat, dien we in onze handen hebben, moeten wij niet aan anderen schenken. In den regel vindt men bij eene dergelijke constructie *dia* niet verzwegen, terwijl het object wordt voorafgegaan door *akan* (wat aangaat).

De juistheid mijner meening omtrent het intrinsieke verschil tusschen verbaalstammen en hunne *me*-derivaten vin-

den we bij de beschouwing van hun gebruik als imperativi geheel bevestigd. Waar de patiens op den voorgrond dient te treden, wordt de verbaalstam gebruikt; wordt de aandacht op agens of actie gevestigd, dan moeten de derivaten worden gebezigd.

Het is duidelijk, dat men iemand gelastende te schrijven, zeide: *Toelis*! schrijf! Toen echter *menoelis* ook ging beteekenen: schrijven in het algemeen, als handeling voorgesteld, zonder rekening te houden met hetgeen geschreven of waarop geschreven werd, toen kwam ook de imperatief *menoelis* in gebruik. *Menoelis*! juist zooals wij zeggen: Schrijven! klinkt het bevel. Of: *menoelis hoeroef 'Arab*! indien niet in het bijzonder de „*hoeroef 'Arab*" bedoeld worden, doch schrijven hoofdzaak is. *Menoelis engkau*! naast *hendaklah engkau menoelis*! *Menoelis hoeroef 'Arab engkau*! De persoon, die de handeling moet verrichten is hier hoofdzaak, de rest bijzaak 1).

Stelt men hetgeen geschreven moet worden op den voorgrond, dan kan slechts de vorm *toelis* gebezigd worden. *Salin soerat ini*; *soerat ini salin*; *soerat ini kausalin*; *hendaklah kausalin soerat ini!* Schrijf dezen brief over!

Evenals vroeger werd aangetoond kan èn voor agens èn voor patiens tegelijk de aandacht gevraagd worden. *Akan boenga tandjoeng ini, hendaklah engkau mempersoenting dia*!

---

1) „Toch kan," zegt de heer Gerth van Wijk (Spraakleer, blz. 146), „ook bij transitieve werkwoorden het praefix *me* behouden blijven, wanneer er namelijk meer sprake is van een aansporing, een opwekking dan wel van een bevel." Ik behoef zeker niet te zeggen, dat ik mij met die zienswijze niet kan vereenigen.

Hai, laki-laki, engkaulah pertama meradjam dia! wordt vertaald: „Gij, o man, werp den eersten steen op haar." Is in dezen zin meer sprake van eene aansporing, eene opwekking dan van een bevel? Me dunkt, die *laki-laki* kan niet in dubio zijn; hij beschouwt die woorden als eene aansporing of opwekking — (anders zou hij immers het steenigen kunnen laten) —; hij weet niet alleen, dat de vrouw gesteenigd moet worden, maar ook, dat hij en niet een ander, wordt aangewezen om haar te executeeren.

Deze tandjoengbloemen moet gij als soenting gebruiken! *Akan boenga tandjoeng itoe, hendaklah engkau persoenting dia*, zou beteekenen: die tandjoeng-bloemen, die moet ge als soenting gebruiken!

Op een derden imperatief-vorm moet ik nog de aandacht vestigen. Wanneer de imperatief niet een bevel betreft tot een bepaalden persoon gericht, maar men meer het raadzame, wenschelijke of plichtmatige van het doen eener handeling door een persoon in het algemeen op het oog heeft, dan wordt van den *di*-vorm gebruik gemaakt. *Seorang disoeroeh kehilir, seorang disoeroeh kemoedik*! Men zende (het zou raadzaam, wenschelijk zijn te zenden) een persoon stroomafwaarts, een ander stroomopwaarts!

Daar ik zinnen als *akoe melihat orang itoe mendjala* opvat als te beteekenen: ik zie die man vangt visch met een werpnet, en niet vertaal — als de overzetting zoo juist mogelijk moet zijn, wel te verstaan — met: ik zie dien man visch vangen, spreekt het van zelf, dat ik in *mendjala* geen infinitivus kan zien. De Maleische zinbouw is, meen ik, zoo eenvoudig, dat hij niet veel meer is dan eene aaneenrijging van zinnen. Dat springt ook bij uitdrukkingen als: *Pergi (engkau) memeriksa perkara itoe* en *pergi (engkau) periksa perkara itoe*, waarin *memeriksa* en *periksa* toch niets anders zijn dan imperativi, in het oog. De constructie is dezelfde als in het Engelsch go and fetch, waar wij zeggen: ga halen!

Ga en onderzoek GIJ die zaak, ga GIJ die zaak onderzoeken; ga en onderzoek DIE ZAAK, ga DIE ZAAK onderzoeken is de vertaling van bovenstaande zinnen.

Na al hetgeen hierboven gezegd is, zal het, hoop ik, duidelijk wezen, dat de verbaalvormen niet gebezigd kunnen worden, tenzij een bepaald object genoemd, althans bedoeld is. *Akoe toelis* zonder meer, geheel op zich zelf staande, is onbestaanbaar in het nu levende Maleisch.

Voor ik overga tot de beschouwing der *ber-* en *per-*verbindingen, komt het mij noodig voor nog even de aandacht te vragen voor 2 vormen, nl.: *memanggil-manggil* 1) en *panggil memanggil.*

Memanggil-manggil is afgeleid van *panggil*; het eenvoudige *me*-derivaat is *memanggil*, waarvan het, waarschijnlijk ter wille der welluidendheid, van *me* ontdane deel herhaald wordt, om aan te wijzen dat de agens de handeling eenige malen verricht.

De verbaalstammen, die met eene hamzah aanvangen of met eene voor hamzah dienst doende h verliezen die hamzah of h niet, indien ze door *meng* worden voorafgegaan; die letters blijven beginletters. Dat blijkt uit *mengangkat-angkat, mengaloe-aloekan, mengikoet-ikoet, mengoebah-oebahkan. Mengangkat* behoorde in Arabisch karakter derhalve geschreven te worden مڠاڠكت; de gewone schrijfwijze is echter مڠڠكت. *Mengikoet* schrijft men مڠيكت; feitelijk moest men schrijven مڠاْيكت. Het Minangk. bezigt *ma*, niet *meng*, vóór genoemde letters: maängkè', maïkoei', enz.

De tweede vorm hierboven aangehaald is *panggil-memanggil.* Indien we zien, dat uitdrukkingen bestaan als *teroes meneroes, toeroen temoeroen* (inf. *em* = praef. *me*), ja zelfs *kitab mengitab* — (in het Minangkabausch komen uitdrukkingen als *kitab mengitab, kedai mengedai, kain mengain, pahat memahat* = allerlei boeken, winkels, lijnwaden, beitels veelvuldig voor) — dan blijkt ons, dat *me* in *memanggil* niet hetzelfde praefix kan zijn als *me* in akoe *memanggil.*

Het voorvoegsel *me* in *teroes meneroes, kitab mengitab* is gelijk aan ons voegwoord EN. Door *en* door, boeken *en* boeken. *Kami panggil memanggil* = wij roepen en roepen, welke uitdrukking de Maleier beschouwt als te beteekenen: wij roepen elkander. De vorm moet, meen ik, zeer oud wezen, en uit den tijd dateeren, toen *me* als agensvorm-

1) De heer T. beweert, dat het moet wezen *memanggil-panggil;* doch dat is volkomen bezijden de waarheid. Alléén de vorm *memanggil-manggil* is in gebruik.

maker nog niet bestond, in het algemeen de noodzakelijkheid van een agensvorm nog niet gebleken was.

Belangrijker nog dan de *me*-derivaten van werkwoorden, zijn die welke hun ontstaan te danken hebben aan eene verbinding van *ber* met een verbaalstam.

Wat we bij de behandeling der *me*-derivaten als regel gaven, dat zij van alle werkwoordstammen kunnen worden gevormd; — datzelfde kunnen we ook omtrent de *ber*-afleidingen constateeren. Van elken verbaalstam kan een *ber*-derivaat bestaan; 't is de vraag maar of de groote menigte van zoo'n vorm gediend is. En dat kan alleen door nauwkeurige waarneming worden vastgesteld.

Wij trachtten hierboven te bewijzen, dat in *terdjoeal* het praefix *ter* beteekent al, reeds. Het praefix *ber* moet ongeveer „nog, bezig zijnde" beduiden. Deze meening bewijzen, zooals mij dat mogelijk was voor de beteekenis van *ka* en *ter*, kan ik niet. Mij is geen kiemwoord *ba* bekend, evenmin daaruit ontstane woorden, welke de beteekenis van het kiemwoord duidelijk vertoonen.

Indirecte bewijzen voor mijne bewering zijn er echter wel. In de eerste plaats de beteekenis. *Berdjoeal* toch beduidt „bezig zijn met verkoopen, verkoopende, aan 't verkoopen, in 't verkoopen." Uit dit „aan 't verkoopen, in 't verkoopen" make men niet op, dat *ber* eene praepositie is; dan toch zou *djoeal* een nomen moeten wezen, en we weten dat *djoeal* een verbaalstam is.

Ter staat tegenover *ber* als reeds tot nog, als afgedaan tot doende.

We zagen, dat *terdjoeal* eene dubbele beteekenis heeft; het kan zoowel heeft verkocht als is verkocht beteekenen.

Merkwaardigerwijze vertoonen de *ber*-derivaten dezelfde dubbele natuur; *berdjoeal* is: verkoopende en verkocht wordende, welke beide beteekenissen zich gemakkelijk laten afleiden uit „in 't verkoopen".

Berdjoeal komt frappant overeen met het Engelsche selling, dat ook in dubbele functie voorkomt. He is selling copybooks. This book is selling well. *Ia berdjoeal tembakau.* Hij verkoopt tabak. *Tembakau ini tiada berdjoeal.* Deze tabak wordt niet verkocht. Evenzoo building. They are building a house. That house is building. *Ia berasah gigi. Giginja berasah. Djasanja tiada berbalas.*

Beschouwen wij *bertjoekoer. Akoe bertjoekoer* kan beteekenen: ik scheer, I am shaving; doch ook: ik word geschoren. Wanneer ik aan het scheren ben en ik word tevens geschoren, als ik derhalve subject en object der handeling ben, dan bestaat er de grootste waarschijnlijkheid, dat ik mezelven scheer. Precies als in het Engelsch dus. I am shaving beteekent ook ik word geschoren en ik scheer mezelf.

Hetzelfde merken wij op bij *bersoetji. Akoe bersoetji* is I am washing: ik wasch, ik word gewasschen, ik wasch mezelf. *Berpakai, berdjemoer* toonen ons dezelfde drie functiën.

Zoo ontstond, stel ik me voor, de reflexieve beteekenis van daarvoor vatbare werkwoorden, uit de dubbele beteekenis, die de *ber*-derivaten hebben. Het reflexivum heeft zich in het Maleisch, dat moge uit het bovenstaande gebleken zijn, niet uit het medium ontwikkeld.

Akoe berboeat beteekent evenmin: ik maak iets ten mijnen bate, in mijn eigen belang, hoofdzakelijk of uitsluitend voor mij zelf als *ia berdjoeal*: hij verkoopt iets ten zijnen bate, in zijn eigen belang, hoofdzakelijk of uitsluitend voor zich zelf. *Berboeat, berdjoeal* zijn: making, selling.

De *ber*-derivaten duiden aan, dat eene handeling plaats hebbende is, in het midden latende of die handeling verricht dan wel ondergaan wordt door het subject. Uit deze grondbeteekenis laten zich de andere op ongezochte wijze afleiden.

Akoe berpegang is ik ben vasthoudende; ik houd (mij) vast. Ons: Houd vast! is ook dubbelzinnig; het staat voor houd (iets) vast en houd U vast.

Akoe berboeang koekoe = ik ben aan 't nagels knippen. *Akoe berboeang koekoe anakkoe* beteekent: ik knip mijn kind de nagels.

Bertanam padi = rijst plantende zijn. In den regel zal dat ten eigen bate wezen; doch men moet ook die uitdrukking bezigen, als men voor anderen rijst plant. Denk aan „*bertanam kopi*" door de bevolking in streken waar de koffiecultuur verplicht is; aan *bertanak*, rijstkoken; aan *bermasak*, koken.

Berkirim soerat = aan 't zenden van een brief of brieven. *Berkirim* beteekent volstreekt niet: „elkaar iets zenden, over en weer," evenmin als *bermain* te vertalen is door „met elkaar spelen, elkaar vermaken."

Berpeloek is „aan 't omhelzen, aan 't omhelsd worden". Daar men moeilijk zich zelf kan omhelzen, moeten er personen zijn, die elkaar omhelzen. Dat „elkaar" zit echter niet in „*ber*".

We zagen, dat de *ber*-derivaten in twee, enkele zelfs in drie beteekenissen kunnen voorkomen. In den beginne, toen door de geringe ontwikkeling van den Maleier zijn gedachtenkring vrij beperkt was, zal er weinig gevaar hebben bestaan voor misverstand, al kon de twee- en driezinnigheid der woorden daartoe aanleiding geven. Doch naarmate zijne ontwikkeling toenam, moet hij behoefte gekregen hebben aan speciale vormen speciale functies op te dragen, om daardoor de duidelijkheid zijner gedachteuitingen te bevorderen.

En zoo kwamen ook de *ber*-derivaten aan de beurt. Om het activum aan te duiden werd bij voorkeur gebruik gemaakt van het *me*-derivaat; ter vervanging van een *ber*-vorm als passief op te vatten, werd de *di*-vorm in gebruik genomen De andere beteekenissen bleven aan de *ber*-afleiding.

Adapoen beras akan koemakan itoe hendak dikoepas, djangan lagi ditoemboek. Maka laloe dikoepaskan orang, tiada ditoemboek lagi datang sekarang ini poen BERKOEPAS *makanan radja Tjina* (M. L., 51.14). *Maka itoelah sebabnja radja Tjina tiada*

makan beras BERTOEMBOEK *datang sekarang ini, melainkan dikoepas djoega,* (S. M., 178,). Blijkt uit deze citaten niet, dat *berkoepas* gelijk *dikoepas, ditoemboek* gelijk *bertoemboek* is?

We zeiden reeds: Het verschil tusschen *dilihat* en *melihat* is niets anders dan dat tusschen er sieht en der sieht: verschil als tusschen aorist en durativum kan derhalve tusschen die twee woorden niet bestaan. Wil men van aorist en durativum spreken, dan zijn *koelihat, kaulihat, dilihat(nja), melihat* aoristen, en de *ber*-derivaten bij uitstek duratieven.

Akoe timba air = ik put *water*;

akoe menimba air = ik die put water, IK put water, ik PUT water;

akoe bertimba air = ik ben water puttende.

Ik ben die put = *akoe menimba*;

Ik ben puttende = *akoe bertimba*;

tusschen die twee uitdrukkingen bestaat niet veel verschil, en, waar zooals ik boven reeds opmerkte, naar een middel gezocht werd om door het gebruik van verschillende uitdrukkingswijzen misverstand te voorkomen, kan het ons niet verwonderen, dat men een *me*-derivaat voor een *ber*-derivaat, dat eene actieve beteekenis had, in de plaats liet treden. Evenmin, dat een *di*-vorm als vervanger optrad van een *ber*-derivaat, waarvan de beteekenis passief gedacht werd. Maar men vergete niet, dat al moge een *me*-afleiding voor een *ber*-derivaat in de plaats treden, het omgekeerde niet altijd mogelijk is. Met een *ber*-derivaat is een duratief begrip onafscheidelijk verbonden.

Toen eenmaal *me-* en *ber*-derivaten elkander konden vervangen, verwisselde men ze zelfs daar, waar het niet noodig was. Zoo liet men, om een voorbeeld te noemen, *berpakai* (zich kleeden) vervangen door *memakai. Pada ketika itoe tocan poeteri poen baharoe soedah naik dari pada mandi, laloe memakai didalam astana, jang ditepi kolam itoe,* (M. L., 30.1).

Berboeat sakit en *memboeat sakit* worden beide gebezigd om ons „zich ziek houden" weer te geven.

Hierboven beschouwden wij uitsluitend de *ber-* en *me-*derivaten van stamwoordelijke verba 1). Al wat echter door ons omtrent deze afleidingen werd in het midden gebracht, geldt ook voor dergelijke derivaten van afgeleide verbaalstammen.

De verhouding tusschen *mempersembahkan* en *bepersembahkan*, tusschen *membaiki* en *berbaiki*, tusschen *melepaskan* en *berlepaskan*, is dezelfde als tusschen *memboeat* en *berboeat*, *mendjoeal* en *berdjoeal*.

Toen wij beweerden, dat de *ber-*derivaten een dubbelzinnig karakter vertoonden, vermeldden wij eenige voorbeelden, waaruit moest blijken, dat de voorgebrachte woorden eene passieve beteekenis hebben. Het zal velen opvallen, dat van menigen verbaalstam geen *ber-*afleiding met actieve beteekenis in gebruik is. We wezen er reeds op, hoe de spraakmakende gemeente ze verving door *me-*afleidingen. Toch zijn er eene ontelbare menigte *ber-*verbindingen, die als actief moeten worden opgevat, maar dan met al of niet verdubbelden verbaalstam, nog voorzien van het achtervoegsel *an*. *Berboenoeh-b enoehan, berlihat-lihatan, berhadapan, berpandangan,* enz. zijn dikwijls voorkomende woorden, terwijl *berboenoeh, berlihat* 2), *berhadap, berpandang* ongetwijfeld hoogst zelden, zoo ooit worden aangetroffen.

Wanneer wij zien, dat *berboeat* als agens-vorm dienst doet,

---

1) *Bermohon* is niet een ber-derivaat van *pohon*, doch van *mohon* (verkorting van *memohon*): het beteekent „mohon zeggen", evenals *bertidak* „neen zeggen" beduidt en *berengkau* gelijk is aan „jou-en" (Duitsch: dutzen). *Berdatang sembah* kan zijn *berdatangkan sembah*, een groet brengen, of wel het moet verklaard worden als: *ber-datang sembah*, d. i. „datang sembah zeggen." In het Minangkabausch beginnen vele oraties met: *sambah hambê tibâ* (= datang).

2) *Berlihat* vond ik eens in M. L., blz. 10,16. *Baik djoega toeanhamba pergi keroemah kami berlihat dengan anak isteri kami.*

terwijl als de daarbij behoorende patiens-vorm *perboeat* optreedt, dan kunnen wij wel begrijpen, dat zoo goed als alle beoefenaars der Maleische taal, die *berboeat* als werkwoord en wel een actief werkwoord beschouwen, en *perboeat* als een passivum, beweren, dat het passivum van *berboeat* gevormd wordt door eenvoudig de *b* van *ber* in *p* te veranderen. Doch die opinie deelen kunnen wij zeker niet. Voor ons is *perboeat* een verbaalstam, terwijl *berboeat* een nomen verbale is. Nu zou het toch al zeer eigenaardig wezen, dat een werkwoordstam werd gevormd van zijn nomen verbale. Dat is absoluut onmogelijk. Uit een verbaalstam ontstaat een nomen verbale, en niet omgekeerd. In casu zou dus moeten worden aangenomen, dat uit den verbaalstam *perboeat* het nomen verbale *berboeat* zou zijn afgeleid, hetgeen volkomen in strijd is met de feiten. Van *pèrboeat* zijn derivaten of kunnen het althans wezen: *memperboeat* en *beperboeat*.

Ware de meening van bovenbedoelde taalbeoefenaars juist, dan zou naast een *ber*-derivaat (agens vorm) steeds een *per*-derivaat (patiens-vorm) moeten voorkomen. De waarneming leert ons, dat van eene groote menigte *ber*-derivaten (agens-vorm) de patiens-vormen niet anders zijn dan de grondwoorden, waarvan die derivaten zijn afgeleid.

Berdjoeal — koedjoeal, niet *koeperdjoeal*;

berdjemoer — didjemoer, niet *diperdjemoer*.

Al wil ik gaarne toegeven, dat naast den verbaalstam *per* veelvuldig een nomen verbale voorkomt, dat alléén van dien verbaalstam verschilt in de beginletter, die *b* is, — aannemen, dat althans oorspronkelijk beide vormen in eenig verband met elkander hebben gestaan, kan ik niet. Zij hebben eerst naast elkander bestaan en zijn later voor elkander geworden wat ze nu zijn.

De oorspronkelijke vorm van *per* is ongetwijfeld geweest *pa*, dat als praefix optredende en dus nooit het accent hebbende, *pe* werd. De *r* is later ingeschoven; al ontbreekt ze in het geschreven woord zoo goed als nooit, in

de gesproken taal hoort men die letter alleen daar waar anders een hiaat zou ontstaan. De inschuiving van *r* heeft zeker plaats gehad, toen men door versterking van *pe* tot *peng*, *pem*, *pen* andere woorden of woordvormen kreeg, waaraan men gevoegelijk eene bijzondere functie kon opdragen.

Pa was in de eerste plaats een demonstratief woordje, dat overeenkomt met *si*, *ke*, enz. Verg. d e r in: d e r K a r l; ons d e dus. Het vormde woorden, die allerlei beteekenissen konden hebben.

Petinggi: de hooge, de „gehoogde", de „hooger" 1), de „hooging", hoogen (hoog maken);

pepandjang: de lange, de verlengde, de verlenger, het verlengen, verlengen;

pebesar: de groote, de vergroote, de vergrooter, de vergrooting, vergrooten;

pedoea: de twee, de tot twee gemaakte, de tot twee maker, het tot twee maken, tot twee maken.

Later, om welke redenen dan ook, zeiden we reeds, werd *pe* 2) in sommige gevallen tot *peng*, *pem*, *pen* of *per* versterkt. Die *per*-derivaten, welke als *verbaalstammen* optreden, hebben wij nu alléén te beschouwen.

Waren de grondwoorden in bovenstaande voorbeelden adjectieven of telwoorden, ook van substantieven werden met *per* verbaalstammen gevormd, beteekenende „iemand of iets maken tot wat het grondwoord is" 3).

Peristeri = tot echtgenoote maken;

persoenting = tot soenting maken;

perkoeda = tot paard maken, als paard gebruiken.

Nu weet men, dat om ons tot deze woorden te bepalen, de vormen *beristeri*, *berkoeda*, *bersoenting* bestaan, die „eene

1) Namen van werktuigen kunnen als verbaalstammen optreden: *djala* (werpnet), *koentji* (slot, niet sleutel), *tjangkoel* (hak); geen uitzondering maakt men voor de *per*-afleidingen.

2) In het Bataksch is *pa* gebleven: *patoean*, *padonok*, *pabahat*, enz.

3) Ook enkele verbaalstammen vormden met *pe* afleidingen, b. v. *pesoeroeh*, het bevel, de bevolene; *pekirim*, het gezondene.

echtgenoote hebben", „te paard zitten", „een soenting dragen" beteekenen; we weten dat indien substantieven door middel van *akan* met die *ber*-verbindingen worden vereenigd, ze beteekenen: (iemand) als of tot echtgenoote hebben, iemand of iets als paard gebruiken, iets als soenting hebben, — maar dat dit *akan* niet absoluut noodig is, om de laatstvermelde beteekenissen aan genoemde *ber*-verbindingen toe te kennen. *Hamba beristeri anak penghoeloe kami*, ik heb de dochter van onzen penghoeloe tot vrouw; *akoe berkoeda kerbau kami*, ik gebruik onzen karbauw als paard; *akoe bersoenting boenga tandjoeng*, ik heb tandjoeng-bloemen als soenting.

Wilde men op *anak penghoeloe kami*, *kerbau kami*, *boenga tandjoeng* speciaal de aandacht vestigen, dan kon zonder eenig bezwaar van de vormen *hamba peristeri*, *koeperkoeda*, *koepersoenting* worden gebruik gemaakt.

Peristeri staat dus tegenover *beristeri* 1), *persoenting* tegenover *bersoenting*, *perkoeda* tegenover *berkoeda* als patiensvorm tegenover agens-vorm.

Tot zoover ging alles op zeer natuurlijke wijze in zijn werk; maar de spraakmakende gemeente liet het niet hierbij *Perdekat*, *perbanjak*, *perdalam* konden niet tegenover *berdekat*, *berbanjak*, *berdalam* staan, waarin *ber* gelijk is aan met of in. Dat begreep ze best; doch wat voor bezwaar bestond er om ze te plaatsen tegenover *berdekatkan*, *berbanjakkan*, *berdalamkan*, vormen bestaande naast *mendekatkan*, *menbanjakkan*, *mendalamkan*, en gevormd van *dekatkan*, *banjakkan*, *dalamkan*, die evenals genoemde *per*-verbindingen een causatief begrip uitdrukken. Zoo kreeg men weer naast *perdekat*, *perbanjak*, *perdalam* de verlengde vormen *perdekatkan*, *perbanjakkan*, *perdalamkan*, waarin *kan* geheel overtollig is en dan ook meestal weggelaten wordt. Van laatstgenoemde werkwoordstammen werden op regelmatige wijze

1) *Peristerikan* staat niet tegenover *beristerikan*, doch is ontstaan uit *peristeri* en *kan*.

weder *me-* en *ber*-derivaten gevormd: *memperbanjak, memperbanjakkan.*

Bij al die nieuwe vormen bleef echter de waarde van *pe* ongerept. Doch men ging steeds verder, en stelde tegenover *ber*-derivaten *per* afleidingen, waarin *per* zijn geheele karakter verloor en dat van *ber* overnam. Tegenover *berboeat* stelde men *perboeat*, tegenover *berhambat perhambat*, tegenover *berikoet perikoet*. En om ten slotte de kroon op het werk te zetten, maakte men, alléén eene valsche analogie volgende, van die zoo eigenaardige verbaalstammen *me-* en *ber*-derivaten. Daartegen voelde men natuurlijk niet het minste bezwaar, toen eenmaal de nieuwe verbaalstammen waren geschapen; maar de sprong van *perdekat* tot *perikoet* is zeker een flinke geweest.

Een sprong in tegenovergestelde richting is gemaakt, toen men tegenover *perdjahat* = slecht maken, zwart maken, *berdjahat*, aan het zwart maken zijn stelde, welk *berdjahat* zonder dien tour de force toch zeker moeilijk de daaraan toegekende beteekenis zou kunnen hebben. Dat *kan* wordt weggelaten, waar het feitelijk noodig zou wezen, wordt even dikwijls waargenomen als dat *kan* zonder noodzaak wordt aangehecht. I. c. moet *berdjahat* beschouwd worden als *berdjahatkan*, dat *mendjahatkan* = zwart maken naast zich heeft. Op dezelfde wijze is *berlepas* te verklaren; de verandering blijkt uit *berdiamkan diri, berdiam diri, berdiam.*

Mempersembahkan en *bepersembahkan* zijn op betrekkelijk natuurlijke wijze ontstaan, vergeleken met *memperhambat* en *beperhambat.*

Dat *per* in eenig opzicht met *ber* samenhangt, geloof ik niet; op geene andere wijze dan hier boven geschetst kan ik me verklaren hoe de menigte er toe gekomen is toch verband tusschen die twee praefixen te zien. Ik geef echter gaarne mijne meening ter zake voor beter.

Waar *per*-afleidingen eenmaal als verbaalstammen optraden, lag het in de rede, dat daarvan *me-* en *ber*-derivaten

werden gevormd, die in dezelfde verhouding tot elkander stonden als *djoeal*: *mendjoeal*: *berdjoeal* 1). Maar waar we bij *djoeal* zagen, dat in den agens-vorm *mendjoeal* werd gebezigd, zouden wij mogen verwachten, dat uitsluitend *me*-derivaten van *per*-afleidingen zouden worden gebruikt, waar de agens op den voorgrond moest treden. Dit nu is niet altijd het geval. *Persembahkan* zullen wij soms aantreffen, waar volgens den regel *mempersembahkan* zou moeten staan. Wat de reden is van deze afwijking, kan ik niet verklaren. Vond men den vorm *mempersembahkan* of *bepersembahkan* te lang; of voelde men in *per* nog zooveel actiefs, dat men dien vorm voor den agens geschikt bleef achten? Of is aan onattentie, aan slordigheid te denken? Me dunkt, de laatste reden is wel de waarschijnlijkste, waar we zien, dat schrijvers *pohonkan* bezigen, waar *memohonkan* op zijn plaats zou zijn 2).

In de *per*-derivaten zien de Maleiers geen grondwoorden, doch ten rechte afgeleide; ik geloof daaraan te moeten toeschrijven, dat zij de *p* behouden na het praefix *mem*.

Dat de *ber*- en *per*-derivaten, en de *ber*- en *me*-afleidingen van de laatste ook als imperatief dienst kunnen doen, behoeft hier slechts even aangestipt te worden.

Berdjoeal kan natuurlijkerwijze gebruikt worden, waar *mendjoeal* zou moeten staan, indien men de in de *ber*-afleidingen liggende beteekenis verwaarloost; anders dient *djoeal* op te treden.

Overigens volgen de afgeleide verbaalstammen en hunne *me*- en *ber*-derivaten, als imperativi fungeerende, geheel de regels voor de eenvoudige werkwoordstammen en hunne *me*- en *ber*-afleidingen gesteld.

---

1) Men beweert, dat *memperisteri* = *beristeri*; *mempersoenting* = *bersoenting*; m. i. ten onrechte. Ik mis in de *ber*-derivaten het causatieve element, dat in *memperisteri* en *mempersoenting* toch aanwezig is.

2) Het Bataksch heeft voor de verbaalstammen, die met *pa* aanvangen, geen *mampa*-vorm. En als agens-vorm èn als patiensvorm doet het *pa*-derivaat dienst.

Misschien is het niet onnoodig er op te wijzen, dat het woordje *lah*, bij den imperatief in gebruik, gelijk is aan reeds.

Pergilah ia geeft aan, dat het gaan een feit is geworden. *Setelah itoe, maka pergilah ia*: daar is geen twijfel aan of hij is gegaan.

Pergi = ga! *Pergilah* = wees gegaan! Het gaan wordt voorgesteld als reeds een feit geworden te zijn; zoo zeker is men, dat aan den last, het verzoek zal worden voldaan.

Het is hetzelfde geval, als zich in het Arabisch voordoet, waarbij men, terwijl men iets doet, doende is, die handeling als voltooid voorstelt. Waar wij zeggen: „Ik geef U dit," zegt een Arabier: „Ik heb U dit gegeven," alzoo het geven als een voldongen feit releveerende.

Ik wijs hier nog op het Bataksch, waarin *ma* met het Maleische *lah* overeenkomt; het wordt evenals dit woord gebezigd. *Pergi* = *kehe; pergilah* = *kehe ma.* In het Mandailingsch komt *ma* vóór een praedicaatswoord zelfstandig gebruikt in de beteekenis van reeds voor. Bv. *ma kehe ia*, hij is reeds weggegaan; *ma mankan ko?* heb je reeds gegeten?

In het Minangkabausch kan *lah* op dezelfde wijze gebruikt worden: *Lah paï njå: lah makan ang?*

De verbaalstammen, eenvoudige zoowel als afgeleide, en hunne derivaten hebben wij nu aan eene nauwkeurige beschouwing onderworpen. Doch ik acht daarmede de taak, die ik mij oplegde, niet afgedaan. Een belangrijke vraag is nog niet ter sprake gebracht, nl. deze: zijn de verbaalvormen als passieve uitdrukkingen op te vatten of als actieve? Is *koedjoeal* „door mij wordt verkocht" of „ik verkoop"; is *boenoeh* „door U worde gedood" of „dood!"?

Ik acht het mijn plicht mijne meening ter zake mede te deelen.

Er zijn waar het bovenstaande vraag betreft, drie gevallen mogelijk:

1. *koedjoeal* beteekent „ik verkoop";

2. *koedjoeal* beteekent „door mij wordt verkocht";

3. *koedjoeal* beteekent zoowel „ik verkoop" als „door mij wordt verkocht".

Laten we, vóór we eene conclusie nemen, die verbaalvormen in hun gebruik nog eens nagaan.

1. Ik mag zeggen: *Akoe djoeal koeda itoe* en *koeda itoe akoe djoeal*; *akoe mendjoeal koeda itoe*, doch niet *koeda itoe akoe mendjoeal*.

Welke conclusie hebben de taalbeoefenaars daaruit getrokken?

Zij redeneeren als volgt: Als *onderwerp* is „de quo loquimur", dan is in *akoe mendjoeal koeda itoe* a k o e onderwerp. In den eerstgenoemden zin is *koeda itoe* subject. *Koeda itoe* doet niet iets, maar ondergaat eene handeling; derhalve is *koedjoeal* = door mij wordt verkocht.

2. Dit is het paard, dat i k verkocht heb.

We weten, dat indien ik zeg: *Akoe mendjoeal koeda itoe*, ik speciaal de aandacht vraag voor den agens.

Vertaal ik bovenstaanden zin door: *Inilah koeda, jang soedah akoe mendjoeal*, dan is die overzetting ten eenenmale onjuist. Zij moet luiden: *Inilah koeda, jang soedah koedjoeal.*

De gevolgtrekking wordt nu gemaakt, dat *jang* steeds subject moet wezen, hetgeen samenhangt met zijn demonstratief karakter — en niet als object kan optreden. Is *jang* subject, dan is *koedjoeal* = „door mij verkocht is" en niet „ik verkocht heb".

3. In de Bloemlezing van Prof. Niemann, Deel I, blz. 88.12, lezen we: *Djika tiada engkau mati olèhkoe, akoe mati olèhmoe*, dat zoo letterlijk mogelijk vertaald beteekent: „Indien gij niet door mij sterft, sterf ik door U"; met andere woorden: „Indien ik *U* niet dood, doodt ge *mij*"; zuiverder: „Indien gij niet door mij gedood wordt, word ik door U gedood". We kunnen dien zin, waarin *engkau* en *akoe* zonder eenigen twijfel subject zijn, als we *boenoeh*

willen gebruiken, niet anders overzetten, dan met: *Djika tiada engkau koeboenoeh, akoe kauboenoeh.*

De lezer begrijpt tot welke slotsom die redeneering leidde. Een viertal regels lager lezen we: *Orang itoepoen alah(lah) olèh kita.* Indien we *alah olèh* door 't verbum *alahkan* willen substitueeren, krijgen we: *Orang itoepoen kita alahkan(lah).*

4 Op blz. 72, r. 10, van dezelfde Bloemlezing, vinden we: *Keris itoe berolèh akan si Djebat itoe.* Op blz. 75.21 staat: *Kerisnja poen berolèh akan akoe.*

Berolèh beteekent hier natuurlijk niet „verkrijgen", doch „verkregen worden" of „zijn", en *akan* = *olèh.* We kennen den vorm *koeperolèh,* in beteekenis gelijkstaande met *berolèh akan akoe.*

Kerisnja poen berolèh akan akoe, waarin *kerisnja* toch onderwerp is, = *kerisnja poen koeperolèh.*

Keris, jang berolèh akan akoe, kan ook door *keris jang koeperolèh* weergegeven worden.

Als we het bovenstaande nagaan, dan begrijpen we, hoe men tot de conclusie kon komen, dat meergenoemde verbaalvormen eene passieve beteekenis hebben in de tegenwoordige phase van ontwikkeling der Maleische taal.

Een bewijs daarvoor wordt ook nog gezien in het gebruik van *olèh,* dat veelvuldig dienst doet als aanwijzer van den agens. Wat *olèh* oorspronkelijk beteekend heeft, doet niets ter zake. We weten haast zeker, dat het niet gelijk was aan ons „door". *Olèh,* primitief een nomen substantivum, duidde een bezit, een hebben, een verkrijgen aan; en kan nu door „ten bate, voor, van wege" enz. weergegeven worden. We vinden als zijn aequivalent bv. in het Bataksch bij het passivum *ni,* dat anders bezitting met bezitter verbindt; in het Bataksch en Minangkabausch *di,* in de laatste taal ook *dè',* woorden, die „aan, voor" beteekenen. Men vergelijke behalve Jav. *olèh, olèhkoe toekoe,* enz. nog ich sterbe VOR Kälte, I die OF grief, ik sterf VAN honger, en denke eraan, hoe ons „door" door von kan

worden weergegeven. Tevens leze men vooral de Kawi-studien van Prof. KERN, waar we vinden 1): Op zichzelf is *i* (dus ook *ira*) nooit „door", evenmin als Lat. mihi „door mij" beteekent, niettegenstaande „mihi legendum" vertaald ten onzent luidt „door mij te lezen". *Olèhmoe* = *ṭibi* = Bat. *di ho* = Min. *di ang*.

Doch zooals ik zeide, waar zoo'n verschijnsel kon plaats hebben als het tot passieve uitdrukkingen converteeren van actieve, daar zij het ons voldoende te constateeren, dat *olèh* staat vóór den naam van den agens, en gelijkwaardig is met ons „door". 2)

Velen zien in *memboenoeh* een activum en in *boenoeh* een passivum op grond van het feit, dat na het verbum *soeroeh* to kill moet vertaald worden met *memboenoeh*, en to be killed met *boenoeh*.

Disoeroeh Baginda memboenoeh perempoean itoe, de Vorst gelastte die vrouw te dooden, the prince ordered to kill that woman. *Disoeroeh Baginda boenoeh perempoean itoe*, de

---

1) Blz. 30.

2) *Didjoeal* kan slechts gevolgd worden door *olèh* met een pron. pers. 3 pers. of een substantivum, nooit door *olèh* met een persoonlijk voornaamwoord van den 1en of 2den persoon. *Koeda jang didjoeal olèh-nja* zal men hooren; doch *koeda jang didjoeal olèhkoe* en *koeda jang didjoeal olèhmoe* bestaan niet. Men moet zeggen: *Koeda jang (a)koe djoeal, koeda jang (eng)kau djoeal*. Ik kan zulks alleen toeschrijven aan het rog voelen van de functie en de beteekenis van *di* in *didjoeal*.

In talen zooals het Bataksch, waarin men de oorspronkelijke beteekenis van *di* vergeten heeft, is een vorm *didjoeal olèhmoe* niet alleen mogelijk, maar hij bestaat. *Hoegadis, digadis ko, digadis ia* heeft men in het Mandailingsch, waaruit blijkt dat de 2de persoon naar het model van den 3den gevormd is. Waar men zegt *na nigadis nia* (3de pers), kan men derhalve ook bezigen *na nigadismoe* (2de pers.), welke laatste uitdrukking zou overeenkomen met *jang didjoeal olèhmoe*.

Een dergelijken vorm voor den 1sten persoon heeft men in het Bataksch evenmin als in het Maleisch. Naast *na nigadismoe, na nigadis nia* is alléén en uitsluitend *na hoegadis* in gebruik = Maleisch *jang koedjoeal*.

Kan men in het Javaansch in plaats van *djaran, sing dakdol, djaran sing kodol* ook zeggen: *djaran sing didòl dèning akoe, djaran sing didol dèning kowè?*

Vorst gelastte die vrouw te dooden, the prince ordered that woman to be killed. *Perempoean itoe disoeroehnja boenoeh*, die vrouw gelastte hij te dooden, that woman he ordered to be killed.

Perempoean itoe disoeroehnja memboenoeh anaknja, die vrouw gelastte hij haar kind te dooden, that woman he ordered to kill her child.

Dan nog wordt het plaatsen van *olèhmoe* bij den imperatief beschouwd als een bewijs, dat *boenoeh* passief is, en dus vertaald moet worden: „worde door U gedood!" 1).

Wellicht zullen er zijn, die in het feit, dat *koetoelis* niet kan beteekenen „ik schrijf" — (zooals wij op eene vraag: wat doet ge? antwoorden: schrijven, of ik schrijf)— een bewijs zien voor den passieven zin van *koetoelis*. Maar dat kan geen bewijs opleveren: want al kunnen wij zeggen: ik schrijf, waar wij bedoelen: ik ben aan 't schrijven, — de Engelschman mag niet bezigen: I write, doch moet antwoorden: I am writing. *Koetoelis* kan alleen gebezigd worden met een object, dat echter niet behoeft uitgedrukt te wezen, doch bij spreker en hoorder bekend dient te zijn; — dat is ook het geval met I write. Mag men nu de conclusie trekken, dat I write passief is?

Mijne lezers weten, hoe ik mij het ontstaan der verbaalvormen voorstel, welke functiën ze m. i. oorspronkelijk vervulden, hoe ze derhalve naar mijne meening eene actieve beteekenis moeten hebben. Doch zij kunnen ook weten, welke groote wijzigingen in de hun opgedragen taak werden gebracht, toen de Maleier behoefte begon te gevoelen aan het zuiverder weergeven zijner gedachten en in het bijzonder middelen zocht en vond om dan eens de aandacht op den agens, dan weer op dan patiens te kunnen vestigen.

---

1) Na den imperatiefvorm *diboenoeh* kan nooit *olèhmoe* staan, hetwelk alléén gebezigd wordt na *boenoeh*. Zou de reden hiervan niet wezen dat de spraakmakende gemeente nog steeds in *di* het persoonlijk voornaamwoord van den 3den persoon ziet, althans voelt?

Van toen af begonnen de oude vormen al meer en meer van hun vroeger karakter te verliezen en tegen hun natuur in moesten zij ten langen leste optreden ook als passieven. Hoe groot de overgang van actief tot passief ook is, hij was toch voor den Maleier, die aan den vorm heel weinig aandacht schenkt, niet zoo bijster moeilijk. En alles is hier immers in hoofdzaak eene quaestie van vorm. Waar een werkwoord gebezigd wordt, zijn een agens en een patiens; er is er een, die een handeling verricht, en een, die de handeling ondergaat. In dat feit kan door den vorm geene verandering worden gebracht. De vorm kan alléén den een of den ander meer op den voorgrond doen treden.

Ik geloof, dat wij verkeerd doen op grond van begrippen, die wij omtrent taal en spraakkunst hebben, conclusies te trekken. Men zal er nooit in slagen te bewijzen, dat *koedjoeal koeda itoe* voor een Maleier eene passieve uitdrukking is; alléén staat vast, dat hij daarmede wil doen uitkomen, dat hij meer nadruk legt op het paard dan op zich zelf of zijne handeling.

We weten immers, dat de Maleier van onze begrippen omtrent woordsoorten en de functies daarvan geen notie heeft; van naamvallen niets weet, zich dus niet bewust is of kan zijn, dat bv. een subject (voor ons) steeds in den eersten naamval moet staan. Laten we ons tevreden stellen met de wetenschap, dat hij niet meer eischt van zijne taal dan dat zij hem de middelen aan de hand doet om zijne gedachten met de door hem noodig geachte nauwkeurigheid uit te drukken; van de verbaalvormen en hunne derivaten in het bijzonder, dat zij hem in staat stellen al naar dat hij dat wenschelijk of noodzakelijk oordeelt de aandacht op den agens of den patiens te vestigen. Wil hij in het bijzonder den agens aanwijzen, dan doet hij zulks soms door een verbaalvorm te doen volgen door den agens met voorgevoegd *olèh*. Alléén als dàt woord gebezigd is, weten wij zeker, dat de Maleier zich de zaak

voorstelt als wij ons bij het gebruik van „door". In alle andere gevallen kunnen wij volstrekt niets bewijzen omtrent hetgeen in zake passief of actief in zijn geest omgaat, zelfs niet of iets dergelijks daarin omgaat.

Laten we aannemen, dat waar *olèh* gebruikt wordt, werkelijk eene passieve uitdrukking bedoeld is, en verder ons bepalen tot eene onderscheiding in patiens-vorm en agensvorm. En dat kan ons niet moeilijk vallen, waar we ons te binnen brengen wat omtrent *didjoeal*, *terdjoeal* en vooral *bertjeokoer* is medegedeeld. We zullen verstandig doen niet aan den vorm te hechten, waar de Maleier zelf er zoo weinig waarde aan toekent; en hem geene ideeën toe te schrijven, die in ons hoofd zijn ontstaan. Wij hebben alléén na te gaan, doch dàt ook zoo nauwkeurig mogelijk, hoe hij zijne gedachten uit, van welke vormen hij daarbij gebruik maakt; en indien wij het dan zoover brengen, dat wij even „onlogisch" of „in strijd met alle grammaticale begrippen" als hij, in zijne taal ons uitdrukken, dan mogen wij dubbel en dwars tevreden zijn.

DE DOERGA-VOORSTELLING

IN

DE BEELDBOUWKUNST EN LITTERATUUR DER HINDOES

DOOR

J. KNEBEL.

Geleid door de vele Doerga-voorstellingen, die ik te Malang te beschrijven en in het Museum van het Bat. Gen. te zien kreeg, wenschte ik nategaan de verschillende vormen, waarin die manifestatie van de gemalin van Çiva, zoowel op Java als daarbuiten, voorkomt, en zoo mogelijk de legende natesporen, waaruit die voorstelling geboren werd.

Wanneer ik nu gedeeltelijk geslaagd ben — eene volledige oplossing van het archaeologisch vraagstuk kan op dit tijdstip niet worden verlangd — dan dank ik dat aan de vingerwijzing van Dr. J. L A. Brandes, die me, na de beschrijving der Malangsche Doerga's, deed kennis maken met de ondervolgende litteratuur:

Hindu-pantheon bij Edw. Moor, London, J. Johnson, 1810

Mahabharata,

Bhagavata-purana

l'Inde francaise van Burnouf en Jacquet, Paris, A. Bertrand.

The industrial arts of India bij G. C. M. Birdwood, London, Chapman and Hall.

Histoire des religions de l'Inde, par L. de Milloue, (Annales du Musée Guimet) Paris, Leroux, 1890.

Indiens Litteratur und Cultur von Dr. LEOPOLD VON SCHRÖDER.

Markandeya Purana, translated bij F. E. PARGITER (Bibliotheca Indica) Calcutta, 1888, 1889, 1891, 1897.

Asiatic researches, voor zooverre Mr. WILKINS daarin eene sanskriet-inscriptie behandelt, die de Doerga-voorstelling opheldert.

Onder de vele namen nu waaronder de gemalin van Çiva voorkomt zijn de meest gebruikelijken Pârvatî, Bhawanî, Doerga, Kalî, Devî, Chandî en Bhairavî, die zoowel in de geschriften als gesprekken der Hindoes zonder onderscheid worden gebruikt, en daarvan schijnt de naam van Doerga of Bhavanî als benaming van de den Mahishâsoera overwinnende godin de meest populaire.

Doerga-voorstelling op Java. Gaan we in de eerste plaats na hoe de bedoelde personificatie of manifestatie op Java gebeiteld werd.

Museum. De algemeene beschrijving, door den heer W. P. GROENEVELDT geleverd als inleiding van de Doerga-voorstellingen, (daar bestaat geen reden, om eigen beschrijving daarvoor in de plaats te stellen) vermeldt „eene godin, „voorzien van 8 (tweemaal ook 10 en eens 4) armen, waarin „zij allerlei wapenen houdt, staande op den rug van den „buffel, die neervalt of reeds ligt; de nek van den buffel „is zwaar gewond of geheel afgehouwen en uit die wonde „springt de daemon te voorschijn als een klein zwaar „gebouwd man, meestal met een knevel, gekleed met een „korten doek, die tusschen de beenen samengebonden is „en voorzien van eenige versierselen als arm-, pols- en „enkelringen en halssnoer. Het eene been (soms ook beide „beenen) is nog in het lichaam van den buffel, en hij is „gewapend met schild en kort zwaard, waarmede hij zich „tracht te verweren; soms echter heeft hij, waarschijnlijk „ten gevolge der onbekwaamheid van den beeldhouwer,

„eene geheel lijdelijke houding. De buffel, waarop Doerga „staat, ligt gewoonlijk met den kop naar den linkerkant „en meestal heeft zij dan in de rechter- voorhand den staart „van het dier en met de linker-voorhand het lange hoofd- „haar van den daemon gegrepen. De godin is op de gewone „wijze versierd en gekleed, en draagt het vrouwesnoer; „meestal staat ze met de lenden naar eenen kant uitge- „bogen en de knie van het tegenovergestelde been voor- „uitgebracht, waardoor, zooals wij boven bij Civa gezien „hebben, eene actieve houding wordt aangegeven, maar „enkele keeren is hare houding ook onbewegelijk en rustig. „De buffel ligt op eene platte steenplaat als voetstuk en „achter de godin verrijst het gewone achterstuk met de „glorie".

Laat deze beschrijving als algemeene typeering van de Doerga-voorstelling niets te wenschen, het kan voor het doel van dit opstel van belang zijn, eenige bizonderheden aanteteekenen, die zooal onder de aanwezige exemplaren voorkomen. (No. 127 tot en met No. 153a van den Catalogus van de archaeologische verzameling)

De handen van deze beelden houden of omvatten de volgende attributen:

tjakra, kort zwaard, trisoela, olifantshaak, schild, schelp, boog, pijl en strik, — terwijl dan bovendien, zooals wij boven zagen, de voorhanden gevuld zijn met den staart van den buffel en het hoofdhaar van den asoera.

Dat dit hoofdhaar meestal sluik, doch somtijds gekruld is, doet niets ter zake.

Maar de Doerga van Baraboedoer (No. 127) heeft op de punt van den wijsvinger van de bovenste rechterhand een tjakra, in de derde rechterhand van boven een drietand, waarvan de punten reeds geheel in het lichaam van den buffel zijn gedrongen en in de benedenste linkerhand het lange hoofdhaar van den daemon.

In No. 128 hangt de linker voorhand ledig naast het lijf (grijpt dus niet het hoofdhaar van den daemon, terwijl

de rechter voorhand wel den staart van den buffel omvat), in de bovenste rechterhand een tjakra.

In No. 129, een Samarangsch beeld, omvatten twee linker handen het hoofdhaar van den daemon, die ongewapend schijnt, en de bovenste rechterhand de tjakra.

In No. 130, een beeld van Kedoe, houdt de bovenste rechterhand een tjakra en grijpen de voorhanden links den staart van den buffel, rechts het zwaar gekruld hoofdhaar van den daemon.

In No. 131 houdt de bovenste rechterhand een tjakra, een andere rechterhand een drietand met de punten op den rug van den buffel, terwijl de linker voorhand ledig is (dus niet het hoofdhaar van den daemon vat, daar deze een diadeem draagt met hoog hoofdtooisel).

In No. 134, een beeld van Pekalongan, houdt de rechter bovenhand een tjakra, rust de linker voorhand op het hoofd van den asoera, die geheel vrij en zonder wapenen op kop en nek van den buffel staat.

In No. 135, een beeld van Magelang, houdt de bovenste rechterhand een tjakra en de linker voorhand is ledig. De kop van den buffel is geheel afgehouwen en de asoera komt ten halven lijve uit den nek te voorschijn.

In No. 136, een beeld van Dieng, houdt de bovenste rechterhand een tjakra, en de voorhanden staart en hoofdhaar van den daemon.

In No. 137, een beeld van Dieng,

idem ac No. 136.

In No. 138, een beeld van Semarang,

idem ac No. 137.

In No. 139, een beeld van het Penanggil-gebergte (Preanger), houdt de bovenste rechterhand een tjakra, een andere rechterhand een drietand, die in het lichaam van den buffel dringt — terwijl de linker voorhand niet het hoofdhaar van den daemon maar een knots houdt.

In No. 140, een beeld van Magelang, houdt de bovenste rechterhand een tjakra, terwijl de linker voorhand ledig

is, dus niet het hoofdhaar grijpt van den daemon, die een zeer groot schild boven het hoofd houdt.

In No. 141, een beeld van Magelang, is het attribuut van de bovenste rechterhand onkenbaar, doch grijpt de linker voorhand het hoofdhaar van den daemon en een andere rechterhand den staart van den buffel.

In No. 142, een beeld van Tjaringin, hoe zwaar beschadigd, wordt in de linker vierde hand het hoofdhaar van den daemon ontdekt.

In No. 143, een Magelangsch beeld, houdt de bovenste rechterhand een tjakra, een andere rechterhand den staart van den buffel, en schijnt de linker voorhand het hoofdhaar van den daemon te hebben gegrepen.

No. 144, als „gebrekkige kunstelooze voorstelling", komt niet in aanmerking.

In No. 145 kunnen de wapenen van de godin niet worden gedetermineerd en „zit de asoera op den kop van den „buffel in biddende houding: de voeten gekruist en de „handen gevouwen voor de borst".

In No. 146 legt de godin de vierde linkerhand op het hoofd van den asoera.

In No. 147, een beeld van Badjanegara, ligt de buffel op een lotuskussen, — staat de asoera geheel vrij van den buffel links op het kussen.

In No. 148 wordt wel (en nu links) den staart van den buffel gevat, maar de correspondeerende rechterhand grijpt niet het haar van den asoera.

In No. 149, een Magelangsch beeld, wordt in de bovenste rechterhand een kort zwaard in stede van een tjakra gehouden, in de rechter voorhand het hoofdhaar van den daemon en in de linker voorhand den staart van den buffel.

No. 150 komt voor onze beschouwing niet in aanmerking.

In No. 151, een beeld van Tjitjalengka, staat de godin op de steenplaat en niet op den buffel, ligt laatstgenoemde voor het beeld; zit de asoera versierd met hoogen diadeem,

rechtsgehurkt op het voetstuk en ligt de rechter voorhand op het hoofd van den daemon.

In No. 152, een beeld van Dieng, is een tijger op den rug van den buffel gesprongen en bezig hem te verscheuren, terwijl de godin op dezen tijger staat.

In No. 153, een beeld van Brebes, houdt de godin met de bovenste rechterhand een tjakra, en grijpt met de rechter voorhand den staart van een buffel, maar de linker voorhand omvat een kort tweesnijdend zwaard, in stede van het hoofdhaar van den daemon.

In No. 153a, een beeld van Wanasaba (Bagelen), houdt de bovenste rechterhand een tjakra, de rechtsche voorhand het hoofdhaar van den asoera en de linksche voorhand den staart van den buffel.

Welke Doerga-voorstelling door de oudheidkundige commissie in Djogja werd aangetroffen.

Gaan we nu over tot de mededeeling van de hoofdtrekken der Doerga-voorstelling, zooals die in Djogjakarta werd aangetroffen.

In de beelden-verzameling aldaar bijeengebracht en door de archaeologische commissie beschreven, vinden we, onder No. 67, een Doerga wier linker voorhand een kort zwaard (?) omvat in stede van het hoofdhaar van den asoera en de rechter voorhand een trisoela in stede van den buffelstaart. De tjakra in de bovenste achterhand. De asoera heeft den linker voet op den kop van den buffel geplaatst en zit met het rechter been nog in het lichaam van het dier. Zijne handen zijn samengebracht tot een sembah.

In No. 68 houdt Doerga in de rechter voorhand geen buffelstaart, maar een trisoela, waarvan de vork op het lichaam van den buffel rust — een tjakra in de bovenste rechter achterhand.

De linker voorhand grijpt niet het haar van asoera, die met de linker voetzool op den kop van den buffel rust en met het rechter been nog in de mahisha zit.

In No. 71 houdt Doerga (8 armig) in de 3e achterhand van voren in stede van de Tjakra een trisoela waarvan de vork rust op het lichaam van den buffel — geen voorhanden, maar achterhanden houden, links en rechts, misschien het hoofdhaar van de asoera en zeker den staart van den buffel. De asoera zit nog met het rechterbeen in het lichaam van den mahisha.

In No. 109 houdt Doerga (8 armig) de tjakra in de bovenste rechterhand, houden de voorhanden, rechts de buffelstaart, links het hoofdhaar van den asoera, die met het rechterbeen nog in het lichaam van den mahisha zit. De nek van den buffel heeft een tjakra-wond.

In No. 153 valt van de Doerga-voorstelling, met zekerheid alleen te zeggen, dat de asoera *gehurkt zit op den kop van den buffel.*

In No. 166 van de Doerga-voorstelling, met zekerheid alleen te zeggen, dat de asoera achter den kop van den buffel *uit het voetstuk verrijst*, het gelaat zijdelings afgewend van de godin en *de handen samengevoegd tot een sembah.*

In No. 216 kan de linker voorhand van de godin niet de haarlokken van den asoera hebben gegrepen, doch de rechter voorhand omvat wel den staart van den buffel. *De daemon staat ten volle uit, in vreedzame houding met de handen gevouwen* tot een sembah, en de voeten geplaatst op kop *en nek van den buffel.*

In No. 217 kan de linker voorhand het haar van den daemon hebben gegrepen — omvat een rechter voorhand den staart van den buffel, terwijl de tjakra hand een opstaand embleem draagt, dat niet meer te onderscheiden is. *De asoera zit met afgewend gelaat achter den kop van den buffel.*

In No. 218 grijpt de linker voorhand de haarbos van den daemon, die *achter den buffelkop* ten halven lijve verrijst.

In No. 259 houdt de godin, wat nog nimmer ontmoet werd, *de tjakra in de opgeheven rechter voorhand* — in een rechter achterhand wordt de staart van den buffel gegrepen terwijl de linker voorhand neervalt.

In No. 265 kan de godin in de linker voorhand het haar van den asoera hebben gehouden; een rechter achterhand houdt den buffelstaart, en de achterste rechterhand *de tjakra*. De asoera komt te voorschijn uit den nek van den buffel.

In No. 290 houdt de godin in de 1e rechter achterhand den staart van den buffel — terwijl de linker voorhand het hoofdhaar van den daemon grijpt.

In No. 305 houdt de godin in de rechter voorhand den staart van den buffel, de *tjakra* in de bovenste rechter achterhand; de linker voorhand grijpt het haar van den asoera, *die op den nek van den buffel zit.*

Van de Doerga-voorstellingen aangetroffen op het erf van den heer E. Kraag, heeft de 8 armige beschreven onder No. 16, in de rechter voorhand een knots in stede van de buffelstaart; houdt ze in de achterste rechterhand een zwaard, in stede van een tjakra; rust *de linker voorhand geopend op de heup*, in plaats dat ze het hoofdhaar grijpt van den daemon, *en zit de daemon op den kop van den buffel.*

No. 17 van die verzameling (Kraag) wordt in de 8 armige Doerga opgemerkt: de staart van den buffel in de rechter voorhand: in de eerste achterhand van voren geteld en niet in de laatste, of derde, *een tjakra. De asoera op den nek van den buffel.*

In No. 23 van die verzameling houdt de 6 armige godin in de rechter voorhand den staart van den buffel, in de tweede rechter achterhand eene aksamala en *geen tjakra*, in de linker voorhand het hoofdhaar van den daemon.

Welke Doerga-voorstelling door de commissie in Oost-Java werd aangetroffen.

De studie van de Doerga-voorstelling in Oost-Java werd voornamelijk mogelijk gemaakt door de verzameling beelden, die door Han-liang-tjwan op een Chineesch kerkhof te Malang werden samengebracht.

De afzonderlijke beschrijving van de oudheidkundige commissie leverde:

In No. 3 eene achtarmige godin, die (voor zooverre

herkenbaar) een *schild* houdt in de rechter voorhand en den staart van den buffel in een rechter achterhand. *De asoera komt te voorschijn achter den kop van den buffel* (verder niets te ontdekken).

In No. 5 een tienarmige godin, die in de rechter voorhand een *schild* houdt, wanneer niet een *tjakra* bedoeld is en in de vierde of bovenste achterhand niets. De linker voorhand grijpt den staart van den buffel (de mahisha ligt naar rechts).

In No. 8 eene achtarmige godin, die met de rechter voorhand het hoofdhaar vat van den asoera, *die in dansende houding het geheele lichaam vertoont.*

De linker voorhand grijpt den staart van den buffel.

In No. 11 een vierarmige godin op een buffel doch *zonder asoera.* Haar linker voorhand grijpt den staart van den buffel (niets anders met zekerheid medetedeelen).

In No. 20 eene achtarmige godin, die met de voorhanden, rechts den staart van den buffel, links het hoofdhaar van den asoera vat (verder niets te herkennen).

In No. 32 eene achtarmige godin, met een rechter voorhand, die met de palm geplaatsf is op het hoofd van *den asoera, die achter den kop van den buffel neergehurkt is.* De linker voorhand van den buffelstaart. In de rechter achterhanden wordt een *aksamala* aangetroffen, waar men een tjakra verwachten zou (ten zij het een maaksel is van later tijd).

In No. 35 eene godin, die te zeer verminkt en gerestaureerd is, dan dat ze als bewijs-materiaal zou bruikbaar zijn.

In No. 37 eene godin met de rechter voorhand *de linker horen* van den buffel vattende, en de linker voorhand plaatsende *op den schedel* van den asoera, *die op het achterdeel van den buffel plaats neemt.*

In No. 69 eene achtarmige godin, die met de *rechter voorhand rust op een knots,* die staat op de linker flank van den buffel terwijl de staart neervalt op de steenplaat. De linker voorhand grijpt het hoofdhaar van den *ongewapende*

asoera, die neerhurkt achter den buffelkop. De achterste tevens hoogste rechter achterhand houdt weer de *tjakra*.

In No. 70 eene 8 armige godin, die in de derde rechter achterhand een *tjakra* houdt; de rechter voorhand den staart van den buffel, de linker voorhand het hoofdhaar van den asoera grijpt. *De asoera komt niet uit het lichaam van den buffel,* doch daar achter te voorschijn, en *zonder schild en zwaard.*

In No. 83 een achtarmige godin, waarbij omtrent buffelstaart en asoera-haar niets met zekerheid te zeggen maar waarvan de achterste rechter achterhand waarschijnlijk de *tjakra* omvat.

In No. 105 een stuk van eene 8 armige godin, die voor het doel van dit opstel niet dienen kan.

In No. 107 eene vierarmige godin, die met de linker voorhand den staart van den buffel vat, en de rechter voorhand laat rusten op een *knots,* die op den kop van den buffel staat, terwijl de opgestoken rechter achterhand een *tjakra* kan hebben gehouden.

In No. 111 eene 6 armige godin, wier rechter voorhand den staart van den buffel grijpt, terwijl de linker voorhand rust op een *knots,* die staat op den nek van den buffel. De rechter achterhanden houden, in volgorde van voren naar achter, een zwaard en een *tjakra*.

In No. 114 eene 8 armige godin, wier rechter voorhand het haar grijpt van den asoera, *die ongewapend op den kop van den buffel zit* en wier rechter achterste hand de *tjakra* houdt. De linker voorhand houdt een zwaard recht naar beneden, met de punt op het lichaam van den buffel, en dus niet den staart van den buffel, die door de eerste linker achterhand gevat wordt.

In No. 189 eene 8 armige godin met eene rechter voorhand, die den staart van den buffel, en een linker voorhand, die *den ongewapenden arm* grijpt van den asoera, die à cheval op den buffelnek zit. De emblemen der rechter achterhanden zijn verdwenen.

In No. 191 eene 8 armige godin met eene rechter voorhand, die de haren grijpt van een asoera, *die op den buffelkop zit* en een voor het lichaam gevouwen linker been en een op de steenplaat neerhangend rechter been; — met eene linker voorhand, die niet alleen den staart van den buffel grijpt, maar *bovendien* rust op de knop van een knots, die, langs staart en bilnaad van den buffel, op de steenplaat staat. De *tjakra* komt weer voor in de achterste (of bovenste) rechter achterhand.

In No. 211 eene achtarmige Doerga, die niet op den mahisha, maar daarvoor op de steenplaat staat.

Op de neergedoken kop van het dier zit de asoera.

Behalve de Doerga-voorstellingen boven genoemd, zouden nog kunnen worden genoteerd de exemplaren, die door de commissie in de districten van Malang werden aangetroffen en beschreven doch voor het doel, dat met dit schrijven beoogd wordt, kan het geleverd materiaal voldoende worden geacht.

Gezwegen van het primitieve, minder fraaie, of fraaie van de techniek, leert ons de Doerga-sculptuur op Java, dat de beeldhouwers, in het leveren van bedoelde voorstelling, zich niet gehouden hebben geacht aan een canon, waarin misschien de voorschriften waren vastgelegd omtrent het aantal der armen, den aard en de plaatsing der attributen, de ligging van den buffel, de plaatsing van den asoera en diens houding tegenover de godin. Doch het is zeer waarschijnlijk, dat alle kunstenaars de Çakti van Çiva hebben bedoeld in hare manifestatie van Doerga, en wel, ondanks haren vreedzamen blik en hare vaak niet-uitgebogen rechter heup, in actie; dat die actie, in hunne voorstelling, eene vijandige was tegen een asoera (als daemon) 1)

1) Nadat door Dr. L. von Schröder is aangestipt, dat Indra in het Vedische tijdvak de daemonendooder was, vervolgt hij: Andererseits finden wir die auffallende Thatsache, dass das Wort *Asura*, — allerdings im Rig-Veda nur in einem Theile der Stellen, und erst vom Yajur-

die, wel is waar, vaak in vreedzame houding en ongewapend, maar meerendeels wordt afgebeeld als aangegrepene, als overwonnene.

Waarschijnlijk ook dat de verhouding van asoera en buffel door hen begrepen is als de voorstelling eener daemonische transformatie, zij het ook, dat die verhouding vaak vergeten schijnt, en eene afbeelding van asoera-buffel of buffel-asoera vervangen wordt door eene voorstelling waarin het eene deel onafhankelijk schijnt van het andere.

Waarschijnlijk ook, dat onder de vele wapens van de godin, die de voorstelling kunnen bedoelen van verschillende aanvallen tegen verschillende wezens, *de tjakra bedoeld wordt als instrument van actie tegen den asoera.* De nek-verwondingen kunnen, wel is waar, zijn aangebracht door een zwaard, dat ook meestal in een der rechter achterhanden voorkomt, doch de tjakra komt meestentijds voor, ook waar het zwaard ontbreekt en wel in de achterste of bovenste rechterhand, — en ook zijn er voorstellingen bekend, waarin de tjakra nog in den buffelnek steekt, al wordt dan ook een tweede tjakra aan de achterhand toegedacht 1).

---

veda an consequent, — bei den Indren böse Dämonen bezeichnet, während das entsprechende Wort *ahura* in Zend die Bezeichnung des grössten guten Gottes ist.

In den Yajur-veden und Brahmana's stehen immer die guten Deva's gegenüber den bösen Asura's; im Avesta dagegen steht der gute Ahura gegenüber den bösen Deva's.

1) Deze voorstelling komt voor in de klenteng van Sawah-besar (Weltevreden) door de oudheidkundige Commissie opgenomen in haar 12e fotogram. De achterste opgeheven rechterhand houdt daarbij een tjakra, en in den nek van den buffel steekt een tweede tjakra die voor de helft duidelijk zichtbaar is. De 10 armige godin grijpt daarbij met rechter voorhand den staart van den buffel en met een der linker achterhanden het hoofdhaar van den Asoera. Bovendien rust op de opgetrokken linker achterpoot van den buffel een knods, die gehouden wordt door een rechter achterhand van de godin. De asoera is gewapend met kort zwaard en schild.

Eene andere voorstelling in die klenteng geeft een 8 armige godin, die met een rechter achterhand den staart van den buffel grijpt, in

Dit denkbeeld van *de tjakra als missiel tegen* den asoera (in de Javaansche reproducties) vindt voornamelijk steun in de vierarmige Doerga-voorstellingen.

Mede vrij stabiel is de plaats van buffelstaart en asoera-haar, en wel in de rechter- en linker voorhand, of omgekeerd, wanneer de buffel mocht neerliggen naar rechts.

Zeker is, dat nagenoeg alle beeldhouwers hebben vastgehouden aan het denkbeeld van een mahisha en niet van een nandi, — al onderstelt ook de heer GROENEVELD, dat de beeldhouwer van No. 146 van de archaeologische verzameling van het Museum, de beteekenis der voorstelling vergeten, en in den buffel slechts een drager gezien heeft als de stier van Çiva.

De laatste aanteekening nu maakt me indachtig aan de kwestie der wahana's.

Dat het dier, waarop Doerga staat, geen wahana kan zijn, behoeft geen betoog.

Dat in de voorgebrachte exemplaren van Java tot nu toe slechts eene enkele Doerga-voorstelling voorkomt met nog een ander dier dan de mahisha (No. 152 van het Museum), stemt tot nadenken, en ik beschouw dit als eene welkome gelegenheid, om de wahana's der andere goden en godinnen optesommen, en die van Doerga optesporen.

Ik maak daarvoor voornamelijk gebruik van de platen van BURNOUF en JACQUET (voornamelijk voor de kust van Coromandel en Malabar) en BIRDWOOD, en vind, dat:

de wahana van Brahma en Saraswati is de zwaan
" of gans
" Saraswati is ook de rijstvogel en de pauw
" Vishnoe met Lakshmi is de slang Sesha, of Ananti, met de 5 koppen boven de makota
" Vishnou is de garoeda,

---

de opgeheven rechter voorhand de tjakra houdt terwijl een tweede tjakra, even zichtbaar, in den nek van den buffel steekt. De linker voorhand is daarbij ledig en naar voren geopend, neergestrekt boven het hoofd van den asoera, die gewapend is met schild en kort zwaard. *In beide voorstellingen komt de asoera niet uit het lichaam van den mahisha.*

de wahana van Vishnou als Narayana is het blad van den vijgenboom Vata.

" " Çiva met Çakti Parwati is de bul;

" " Çiva en Parwati, vereenigd als Ardanari is leeuw, of tijger, en nandi

" " Çiva als Bhairava is de buffel ook de hond.

" " Indra, Çakti Saci, Indrani, is de witte olifant Airavati, eensnuitig en driesnuitig voorgesteld. Indra is de wachter van het Oosten — der Elephant, das Reitthier der Indische Könige

" " Waroena, (lokapala van het Westen, Çakti Kalika) is de makara (zee-monster) met vier pooten.

" " Yama (lokapala van het Zuiden, Çakti Samaladewi, ook Yami) is een os (boeuf à bosse) — ook een blauwe buffel

" " Koewera (lokapala van het Noorden, Çakti Tjitralekha in de Bhagavatapurana (Paris 1844, II 380) wordt als Çakti van Koewera genoemd Dhaneçwari) is een wit paard

" " Agni (tweehoofdig en driehoofdig en tweearmig, Çakti Swaha) is een blauwe ram. Die religiöse Dichtung sucht Gott Agni auch persönlich, menschlich zu gestalten. Er wird geschildert als ein kühner Krieger, der auf dem Streitwage erscheint, die Flammen sind seine Rosse (Birdwood)

Daar komt bij, dat aan Agni in het Vedisch tijdperk de rol wordt toegekend van „bevruchter", die, als bliksem zijn gouden zaad neerlegt in de regendroppels, die de aarde bevruchten en het leven wekken in al het bestaande. Met Soma heeft hij als symbool de arend, die het vuur van den hemel aan de menschen bracht (L. de Milloué).

de wahana van Kamadewa of Manmatha (der Erreger) (çakti Rati, wellust) is een papegaai, soms ook een blauwe buffel evenals Yama.

" " Tjandra en Soma is een vierwielig rijtuig getrokken door een antilope, soms ook een water-lelie als wahana

" " van Soeria is een tweewielig rijtuig bespannen met 7 paarden; voor Soeria en Çakti Sandjua eene hinde

" " Kartikheya is de pauw, genaamd Paravoni (Kartikheya ein Sohn des Çiva, nach anderen Angaben freilich als Sohn des Agni. Der Pfau ist dem Indier ein kriegerischer Vogel, weil er das kleine, giftige Gewürm vertilgt, nicht Sinnbild der Eitelheit wie bei uns)

" " Ganeça is de rat (Dazu reitet er auf einer Ratte, wahrscheinlich weil dieses Thier in die verborgenen Schlupfwinkel eindringt).

" " Roedra, Çakti Priçni is een koe

" " Wajoe of Pawana is een witte antilope

" " Nirriti is een Rakshasa.

" " Sani is een gier 1)

" " Krishna is de slang Wasoeki.

" " Aarde is Akoepara (schildpad)

" " Soepramanî-samî, of Soebramanya, zoon van Çiva, komt op de kust van Coromandel gewoonlijk voor in den vorm van den reuzeslang, Ananta en Mahesesha, 6 hoofdig en 12 armig, zittend op een pauw, die een slang in den bek heeft en weer staat op een Cobra-slang (verg. Kartikheya).

Hierbij worde aangeteekend, dat Krishna op de wahana

1) (Sani (Saturnus?) die het hoofd van den jongen Ganeca in brand keek, zoodat 't verteerde tot asch, waarna zijne moeder een olifantskop nam, en dien plaatste op de hals van Genaca).

staande wordt afgebeeld, en wel, als fluitspeler (herder?) boven op de 5 koppen van de slang, of wel, zonder fluit, op een lotuskussen, dat ligt op het slangelichaam, waarvan de staart triomfantelijk met de linkerhand naar boven gehouden wordt.

Liggende wordt afgebeeld Vishnoe met Lakshmi: Çiva *zit dwars* op het rijdier, met een been voor het lichaam gevouwen en een been nederhangende, en evenzoo de 6 hoofdige Soepramanî-sami.

De andere godheden *zitten à cheval* op de respectieve wahana's, — terwijl Soeria en Tjandra op de zonne- en maanwagen plaats nemen *in sila houding*.

Maar welke is dan de wahana van Doerga?

Voor we Java verlaten, om in vóór-Indie het antwoord te halen op deze vraag, en ook daar een blik te slaan op de Doerga-voorstellingen in het algemeen, moet eerst weer in herinnering worden gebracht de Doerga-voorstelling van het Bataviaasch Museum, die door GROENEVELDT in de archaeologische catalogus beschreven werd onder No. 152; — *het eenig Javaansche exemplaar, waarin een tweede dier (tijger) optreedt in de reproductie van de Mahishasoera-legende* (1887).

Wel had in 1880 Birdwood reeds vastgesteld, dat tijger en leeuw de wahana's waren van Parwati, in de manifestatie van Kali en Doerga; — had in 1890 de Milloue nagesproken: „Sous la forme de Dourga c'est une belle „femme aux nombreux bras chargés de toutes sortes d'ar„mes et montée sur une tigre", — en werden voor en na dien tijgers en leeuwen der godin als wahana aangeboden, maar aan EDWARD MOOR is het voornamelijk te danken, dat, reeds in 1810, de mahishasoera-legende eenigszins in extenso werd behandeld, en met de afbeeldingen van Hindoe-beeldhouw- en plaatwerk verlucht werd.

Maar de Engelsche beschrijvingen van de Doerga-voorstellingen door MOOR geleverd mogen voldoende zijn, omdat ze door illustraties worden aangevuld, — waar dat plaatwerk gemist wordt, schiet de beschrijving te kort, en ik ga er

dus toe over, een eigen meer uitvoerige beschrijving van die afbeeldingen aftelezen.

Op plaat 33 zie ik eene acht-armige godin zittende à cheval op een leeuw of tijger in galop. Rechts van dit rijdier een ter aarde geworpen mahisha, de voorpooten naar voren, de achterpooten naar achter strekkende. De kop van den onthoofden bul ligt ter aarde.

Uit de hals stapt de asoera, gewapend met schild en zwaard, met het lichaam en face en het hoofd gewend naar links, naar de godin.

Van de linkerhanden (der godin) omvat de voorste een zwaard, waarvan het voorste gedeelte onder den oksel door in de borst van de asoera steekt; de volgende hand, naar achter neergaande, omvat den staart van den buffel; de daarop volgende hand is ledig en naar boven gericht; en de vierde linkerhand omvat een speer, waarvan de punt in den mond van den asoera steekt, zoodat de lange tong daaruit te voorschijn komt.

De eerste (voorste) rechter hand is naar beneden gericht in de houding van een bevel tot overgave, en, zoo naar achter voortgaande, omvat de tweede rechter hand een zwaard waarvan het vlijm op den schouder van den asoera is neergelaten; de derde rechterhand omvat *een naga met gezwollen kop*, waarvan de bek neerkomt op het voorhoofd van den asoera; de vierde rechterhand is naar boven gericht, terwijl de wijsvinger daarvan, bij gesloten duim en andere vingers, ten hemel wijst.

Op plaat 34 komt eene vierarmige Doerga-voorstelling voor, waarbij de godin, in groot ornaat, den rechter voet plaatst op een leeuw of tijger en den linker voet op den kop van een bul, uit wiens hals de asoera, gewapend met een breed hakmes, nagenoeg geheel is te voorschijn gekomen. De linker poot van den tijger rust op den kop van den bul, die, geheel afgescheiden van het lichaam, ter aarde

ligt, terwijl de asoera opziet naar de godin. De rechter voorhand houdt een trisoela, waarvan de vork gericht is naar het lichaam van den asoera.

De rechter achterhand omvat een opgericht zwaard. De linker opgerichte voorhand houdt de haarbos van den asoera; de linker opgerichte achterhand een klein schild.

Plaat 35 geeft twee Doerga-voorstellingen: a. Eene vierarmige Doerga, eenvoudig uitgedost met een tjawat als kleedje, met den linker voet ter aarde (niet zichtbaar) en de rechter voet geplaatst op den rug van den bul, die van voren ter aarde gestort is met neergedoken kop. De rechter voorarm is opgericht en houdt een groot *zwaard*, dat weldra den asoera doorhakken zal. De rechter voorhand houdt een trisoela, waarvan twee tanden gedrongen zijn in de rechter borst van den asoera. De linker voorhand van de godin grijpt de haarbos van den asoera; de linker opgestoken achterhand houdt een schild met de achterzijde naar voren.

De asoera *blijkt niet* (evenals zoo vaak bij de voorstellingen op Java) *uit het lichaam van den mahisha voort te komen.* Een tijger of leeuw staat tegen het achterdeel van den bul op en zet de tanden, boven den staart, in zijn lichaam.

b. Eene achtarmige godin, in groot en rijk ornaat, staande met den rechter voet op den bul, terwijl de linker voet geplaatst is op de estrade, waarop het beeldwerk rust.

De bul ligt met opgerichten kop naar links, en laat uit den geopenden bek het lichaam van den asoera, in groot ornaat, dat, als het ware, door de godin er uitgetrokken wordt. De asoera is gewapend met zwaard en schild. Rechts omvat de voorhand eene trisoela, waarvan de punten der drie tanden in het lichaam van den asoera verdwenen zijn, en de achterhanden, van voren naar achter een kort zwaard, een mes (?) en eene geornamenteerde trisoela. Links grijpt de voorhand de haarbos van den

asoera en grijpen de achterhanden een schild, nogmaals een schild (?) en een sangka (?)
(*dus hier zonder leeuw of tijger*).

Op plaat 36, No. 3 komt eene Bhavani-voorstelling voor, waarin eene achtarmige godin in groot ornaat, à cheval zit op een tijger (of leeuw) — it is not easy to define what she holds; a sword, bow, arrow, or shield can be distinguished and a human head — ik herken er nog een wurgstrik bij, — maar dat doet er niet toe, want het is te doen om de wahana

---

Onder den titel „from very ancien casts in brass, etc" komt op plaat 1, onder No. 8, eene voorstelling voor van primitieve techniek, voorstellende eene vierarmige, nagenoeg naakte godin, met den rechter voet geplaatst op een op de rechter zijde plat nederliggenden buffel, en den linker voet op de voetplaat tusschen de beenen door der godin komt een tijger te voorschijn, wiens lichaam in zijn geheel tot achter doorloopt, met de klauwen op het achterlichaam van den buffel. De rechter voorhand van de godin houdt een drietand, waarvan de vork rust op het lichaam van den buffel. Verdere beschrijving is voor ons doel niet noodig.

Op plaat E, onder No. 6 geeft Dr. Birdwood een Parwati als kali (ik stel voor hier „Doerga" te lezen), waarin de godin met den rechter voet rust op een buitelend neergesmakt rund, door een daar achter opstaanden tijger (de teekening geeft eenvoudig een hondje) in den staart gebeten, en met den linker voet staande op de voetplaat.

De linker voorhand grijpt het hoofdhaar van den asoera, die achter den neergebogen buffelnek op het voetstuk staat, terwijl de rechter voorhand een trisoela vat waarvan de vork rust op de rechter schoft van den mahisha. De rechter

achterhand houdt een *zwaard*, de linker achterhand een schild. De geheele houding van de godin (ik bedoel daarmee voornamelijk van de linker voor- en de rechter opgeheven achterhand) spelt het onthoofden van den asoera.

De tijger of leeuw dus de wahana van Doerga, haar toegekend door de beeldende kunst en, zooals we zullen bevinden, na kennismaking met de legenden, ook toegekend door de litteratuur.

Of nu de beeldhouwer ter schoole ging bij den dichter, dan wel, of de dichter geïnspireerd werd door den beeldhouwer, zal wel eene kwestie zijn, waarvan de behandeling in dit opstel niet zal worden gevraagd, omdat ze, a priori, onoplosbaar te oordeelen is. Want voor de oplossing zou noodig zijn, dat met *alle* legenden en met *alle* beeldende reproducties, die ooit hebben bestaan, kon worden kennis gemaakt; dat de *dagteekening* van het ontstaan dier gedichten en beeldhouwwerken bekend waren, en alzoo genesis en evolutie van de geschreven en gebeitelde Mahishasoera-voorstelling zou kunnen worden nagegaan.

Waar die factoren ontbreken, worden de mededeelingen van Sir William Jones, Edward Moor en Wilkins, die de Doerga-legende het eerst uit de Sanskriet-litteratuur hebben te voorschijn gehaald, dankbaar aanvaard.

De Mahabharata nu, die vóór de bovengenoemde geleerden werd geraadpleegd, en, op aanwijzing van het Woordenboek, werd nageslagen in de Çalya Parva en Vana Parva, vermeldt in den eerstgenoemden zang „Mahisha, who was surrounded bij eight Padmas" (een ontzettend aantal) of Daityas, maar stelt hem voor als verslagen door „The puissant and adorable Skanda" — en, in den daarna genoemden zang, een Mahisha, voor wien Indra met leger en vaandels op de vlucht sloeg!

„En toen geschiedde het, dat de machtige Mahasena „van zich deed uitgaan eene glanzende Sakti, ter vernie-„ling van Mahisha, die ter aarde geworpen werd en stierf".

Noch het een, noch het ander een zinspeling op de Mahishasoera-legende. .

De Bhagavata-poerana geeft een Mahisha in voorstelling met Wibhawasoe, — evenmin dus eene opheldering voor de Doerga-legende.

En zoo luisteren we dan gaarne naar Sir Jones, waar hij de geboorte van Doerga vertelt en ons doet kennis maken met eene Doerga-hymne, die ons in het midden van de Mahishasoera-legende verplaatst (As. Mis. and Works).

„The mountain Himalaya (the mansion of snow) being „personified, is represented as a powerful monarch, whose „wife was Mena: Their daughter is named Parvati or „mountain-born, and Durga, or of difficult access. She is „said to have been married to Siva in a pre-existing state, „when she was named Sati".

In de „Asiatic researches vol. VI" deelt Sir William mee: „that she bore no children till she became regenerate in „the person of Parvati. The daughter of Himalaya had „two sons: Ganesa, the wisest of deities always invoked „at the beginning of ever literary work; and Carticeya „Commander of the celestial armies."

Nu het laatste couplet van een hymne:

O Durga! thou hast deign'd to shield
Mans feeble virtue with celestial might,
Gliding from yon jasper field;
And, on a lion borne, has brav'd the fight
For when the demon Vice the realms defy'd
And arm'd with death each arched horn,
Thy golden lance, O goddess! mountain-born,
Touch'd but the pest-he roar'd and died!

De laatste stanza — zegt Moor — slaat op eene transfiguratie van Bhavani, zeer vaak ontmoet in platen en gietwerk. We maakten er boven kennis mee. In de vele teekeningen in het bezit van Moor, die allen het oogenblik

behandelen, waarop de daemon uit den nek van den mahisha, waarvan de kop juist door het zwaard van de godin is afgeslagen, te voorschijn komt, plaatst de godin haar voet op den buffel en doorsteekt het monster (daemon) met haar gouden lans.

Met Moor als wegwijzer, treffen we in het 1e deel van de Asiatic researches eene Bengaalsche inscriptie aan met eene vertaling van den heer Wilkins.

De eerste regels daarvan luiden:

„When the foot of the goddess was, with its tingkling „ornaments, planted upon the head of Mahishasur, all the „bloosoms of the newblown flower of the fountain were „dispersed with disgrace by its superior beauty. May that „foot, radiant with a fringe of refulgent beams issuing „from its pure bright nails, endue you with a steady and „anexampled devotion, offered up with fruits, and shew „you the way to dignity and wealth" (pag. 282 l. c.) — terwijl in het inleidend woord van den heer Wilkins een commentaar voorkomt, die ik in het hollandsch ga meedeelen.

„De eerste regels van het couplet bevatten eene toespeling op de geschiedenis van het dooden van den boozen geest door Bhavani. De daemon Mahishasoera, die, zooals de naam aangeeft in de vermomming van een buffel, gedurende honderd jaren, den strijd aanbond tegen Indra en zijne hemelsche legioenen, bleef overwinnaar in den strijd en maakte zich met geweld van den troon van Indra meester — eene geschiedenis die in extenso behandeld wordt in een boekje genaamd „Chandi".

Zooals Moor vermeldt en door mij in de „Asiatic researches" werd nageslagen, spreekt niemand minder dan Sir Jones met de hoogste waardeering over dat boekje, en mag het dus eene gelukkige vondst heeten voor het samenstellen van eene Doerga monografie.

De overwonnen hemelingen nu, die uit den hemel

verbannen en gedoemd zijn, om op aarde rondtezwerven, komen na een zeker tijdperk bijeen en besluiten met hunne grieven een beroep te doen op Vishnoe en Çiva. Door Brahma verschenen ze in de tegenwoordigheid dier goden. Deze hoorden hunne klachten met meewarigheid aan, en het vernemen daarvan wekte in die mate hunne verbolgenheid op, dat er een soort van vlam te voorschijn kwam uit hunne monden en ook uit de monden van de andere hoofdgoden. Uit die vlammen werd eene godin geformeerd van onbeschrijfelijke schoonheid, met tien armen, en in iedere hand een verschillend wapen. Dit was eene transfiguratie van Bhavani, de gemalin van Çiva, en in dien vorm wordt ze algemeen genoemd Doerga. Ze wordt afgezonden tegen den usurpator: ze bestijgt haar leeuw, een geschenk van den berg Himalaya, en doet een aanval op het monster, die herhaaldelijk zijne gedaante verandert, tot ze ten laatste den voet zet op zijn hoofd en dat met een enkelen houw van haar zwaard afkapt. Onmiddellijk komt uit den nek van den onthoofden buffel het bovengedeelte van een menschelijk lichaam te voorschijn, dat de godin zoekt te treffen met één slag, die door den leeuw met zijn rechter poot wordt afgeweerd — waarop de godin een eind maakt aan den strijd door het hart van den daemon met haar speer te doorboren".

Ik vraag, hierbij in 't voorbijgaan te mogen aanstippen, dat de lichte helft van de maand Aswina de eerste van het Hindoesch maanjaar, inzonderheid aan Doerga gewijd is; dat, op den negenden dag, de offerdieren, die te harer eere geslacht worden, volgens de voorschriften van de Calcia-poerana door middel van een breed zwaard, met één houw moeten worden afgemaakt. De nacht van den vijftienden dag, de nacht van volle maan, moet onder spel, zang en allerlei ontspanning worden doorwaakt, want „it „is unlucky to sleep for on this night the fiend Nicumbha „led his army against Durga".

De beste bron (het is beperkte kennis die spreekt) voor de Doerga-legende bleek te zijn de Markandeya Poerana, waarvan in de Bibliotheca Indica, Calcutta 1888—1899, eene vertaling verscheen van F. E. Pargiter B. A.

Daarvan behandelen Canto 82 de nederlaag van het leger van den Asoera Mahisha, en Canto 83 het verslaan van den Asoera Mahisha zelven.

De inhoud dier zangen zal door me worden medegedeeld in verkorten vorm.

In oude tijden was er, honderd jaar lang, een strijd tusschen de goden en de Asoera's, toen Mahisha de heer der Asoera's en Indra koning der goden was, en in dien strijd werd het leger der goden door de Asoera's verslagen. Toen Asoera Mahisha alle goden onderworpen had, werd hij de Indra (koning der goden). Toen plaatsten de goden Brahma aan hun hoofd en volgden hem naar het verblijf van Çiva en Vishnoe. Daar vertelden de 30 goden nauwkeurig wat hun overkomen was, en de geheele geschiedenis van de nederlaag, hun door Asoera Mahisha toegebracht..... We hebben Ubeiden gezocht als onze toevlucht, moge nu zijn ondergang door U worden uitgedacht.

Op het hooren van de woorden der goden, was Vishnoe vertoornd en Çiva evenzoo, en fronsend werd het gelaat van beiden gerimpeld Toen ging een groote kracht (energy) uit van den mond van Vishnoe en van de monden van Brahma en Çiva en van de lichamen van Indra, en al die krachten werden vermengd. En de goden zagen de massa van intense kracht als een brandende berg, die de andere streken van het heelal vervulde met zijn gloed; en die krachten zonder wederga, die geboren waren uit de lichamen van alle goden, en de drie werelden vervulden met laaien gloed, vloeiden samen tot één en werden eene vrouw.

De wording van haar gelaat kwam voort uit de kracht van Çiva, haar hoofdhaar ontleende wasdom uit de kracht van Yama; hare armen werden geboren uit de kracht van Vishnoe; hare borsten uit de kracht van de Maan;

haar middel ontstond uit de kracht van Indra, hare beenen en dijen ontstonden uit de kracht van Waroena; hare heupen uit die der aarde; hare voeten uit die van Brahma; hare teenen uit die van de Zon en hare handen en vingers uit die van Wasoe; haar neus ontstond uit Koewera's kracht, hare tanden groeiden door de kracht van Pradjapati, en er ontwikkelden zich drie oogen door de kracht van Agni; hare wenkbrauwen waren de kracht van de twee schemeringen en hare ooren de kracht van Wajoe.

De Onsterfelijken, die door Mahisha waren gekweld, staarden in verrukking naar haar, die was voortgekomen uit de vereenigde krachten van alle goden.

En de drager van den boog Pinaha trok een drietand uit zijn eigen drietand en gaf die haar, en Krishna gaf haar een discus, die hij trok uit zijn eigen discus en Waroena gaf haar een zeeschelp, Agni een speer, Maroeta een boog en een gevulden pijlkoker; Indra de koning der Onsterfelijken gaf haar een donderkeil, dien hij trok uit zijn eigen keil; de Duizendoogige gaf haar een klok van zijn olifant Airavata, Yama gaf haar een staf van zijn eigen fatumstaf, en de heer der wateren gaf een strik, en de Pradjapati gaf haar een halssnoer van kralen (rozenkrans?) Brahma een aarden waterkan; de zon schonk haar zijne stralen in alle porieën van haar huid en Noodlot (tijd, Kala) schonk haar een zwaard en een vlekkeloos schild; de Melkzee schonk haar een vlekloos parelsnoer en een paar onvergankelijke kleedingstukken. En een hemelsch kruinjuweel, oorringen, armbanden, een schitterend halvemaansieraad, armringen om alle armen, en ook een paar fraaie enkelbanden, een nekring van het schoonste maaksel en ringen en juweelen aan alle vingers, — dat alles schonk haar Wiswakarma, en ook eene schitterend gepolijste bijl, wapenen van allerlei vorm, en een harnas, dat niet kon worden doorboord. En Oceaan gaf haar een krans van onverwelkbare lotus-bloemen voor haar hoofd, en ook een voor haar borst.

Himvat gaf haar een leeuw om op te rijden, en ook edel-

gesteenten van allerlei soort. Koewera gaf haar een kop, gevuld met wijn, en Sesha, de heer aller slangen, die de aarde draagt, gaf haar een slangen-halsband, met groote edelgesteenten er in. En door de andere goden begiftigd met sieraden en wapenen, hief de godin een luid gebrul aan, dat vermengd was met een schaterlach, keer op keer. En door dat doordringend en heftig gebrul ontstond een echo, en alle werelden schudden, en de zeeën beefden, de aarde trilde en alle bergen waggelden.

En, overwin gij! riepen de goden jubelend tot haar, die reed op den leeuw . . . . .

Ha! wat beteekend dat? — riep Asoera Mahisha woedend, en hij stormde met alle zijne Asoera's voorwaarts op dat gebrul; en hij zag de godin, die de drie waerelden vervulde met haar glans; die de aarde deed buigen onder den druk van haar voet, die het gewelf des hemels aanraakte met haar kruin (kuif); en de geheele Patala deed schudden door het trillend geluid van haar boogpees. . . . Toen begon een gevecht tusschen de goden en de vijanden der goden . . . . .

En de Asoera Mahisha was omgeven door duizend maal tien millioen maal tien millioen wagens en olifanten en paarden, en de Asoera's bevochten de godin met ijzeren beukelaars en werpspiezen, met speeren en knodsen, met zwaarden en hellebaarden. En alsof het louter spel was, werden al die wapenen der Asoera's gekliefd door de wapenen, die de godin Candika ze te gemoet slingerde". . . . En zoo bracht Ambika het groote leger der Asoera's in een oogenblik tot de diepste nederlaag, en de goden in den hemel lieten een vlaag van bloemen neer, als eene streeling voor de godin Candika".

Deze canto der Markandeya Poerana licht ons dus volkomen in omtrent de genesis van Doerga, en van de wapenen, die door hare vele armen worden gevat (zooals Mahisha haar zag, was ze duizendarmig).

Nu gaan we over tot het verslaan van Asoera Mahisha,

doch voordat de heer der Asoera's aan de beurt is, verhaalt de 83e canto den ondergang van den Asoera-generaal Cikshoera, dien de godin door haar piek in flarden deed uiteen spatten; — den ondergang van den Asoera-generaal Camara, wiens hoofd gekloofd werd door den klauw van den leeuw der godin; — den ondergang van den Asoera-generaal Oedagra, die door de godin verpletterd werd met steenen en boomen; — den ondergang van de generaals Karâla, Oeddhata, Vaskala, Tamra en Andhaka, die door de godin met hare tanden en vuisten, met knots en pijlen werden gebrijzeld tot stof; — maar een en ander is van minder belang voor ons opstel, en we vertalen daarom alleen wat betrekking heeft op den Asoera Mahisha.

„En nu bracht Asoera Mahisha, in zijn eigen buffel-gedaante, schrik onder de troepen der godin. Sommigen wierp hij ter aarde met een stomp van zijn muil; anderen werden neergestampt met zijne hoeven; weer anderen werden neergezweept met zijn staart, of neergestoken met zijne horens. En toen hij de voorhoede van het leger aldus had nedergelegd, stormde de Asoera toe op den leeuw van de groote godin.

En daarop ontwikkelde Ambika de krachten van zijn wraak. En hij, in dapperheid groot, stampte het aardoppervlak met den woedenden stamp zijner hoeven; en hij slingerde de bergen op met zijn horens, en loeide. En al wentelend en draaiend en zwenkend, kruimelde hij de aarde in stukken; naar alle zijden vloeide de zee over, gegeeseld als ze werd door den zweepslag van zijn staart; en de wolken, doorstoken door zijn zwaaiende horens, werden in stukken gescheurd, en de bergen vielen bij honderden van het uitspansel, neergewenteld door de windvlaag van zijn adem. Candika zag hem, zooals hij daar op haar aanstormde, gezwollen van razernij, en zij gaf den vrijen loop aan hare gramschap, om hem te verpletteren. Ze slingerde haar strik in zijn volle lengte over hem heen en knevelde den grooten Asoera. Toen lei hij zijn buffel-gedaante af, en werd plotseling een leeuw. En, terwijl Ambika bezig

was met het afsnijden van zijn hals, nam hij de gedaante aan van een man, met een krom zwaard in de hand. En dadelijk doorboorde de godin dien man, tegelijk met zijn zwaard en schild 1), met hare pijlen. Toen werd hij een reusachtige olifant, en hij rukte met zijn snuit aan den grooten leeuw, en hij brulde, maar de godin sloeg, onder het rukken, zijn snuit af met haar zwaard.

Daarop hernam de Asoera zijn buffelgedaante en schudde de drie waerelden, met alles wat daarin bewegelijk en onbewegelijk is. En Candika, de moeder der waereld, zwolg een bezielenden dronk, nog eens en nog eens, en ze lachte met hoogrood-glanzende oogen. En brullend spitte de Asoera bergen op met zijn horens, en slingerde ze der godin te gemoet. En zij brijzelde die bergen tot atomen, met een stortvloed van pijlen, en sprak tot hem verwarde woorden, terwijl hare lippen nog rooder waren van de meede, die ze gedronken had: „brul maar toe, o dwaas, terwijl ik deze meede verzwelg. Weldra zullen de goden een gebrul aanheffen, wanneer ik je hier zal hebben nedergelegd."

En meteen nam ze een sprong, en plaatste zich op den grooten Asoera, en ze trapte hem op den nek met haar voet, en sloeg hem met haar speer.

En daarop ontsnapte hij ten halve aan zijn eigen mond, geheel omvademd door de onversaagdheid van de godin. En de godin sloeg zijn hoofd af met haar groot zwaard....."

Zoo hebben we dus Doerga, als Candika, geschapen uit de energieën van alle goden, als overwinnares van Mahisha den heer der Asoera's, die den hemel van Indra gedurende 100 jaren verontrust had.

Weltevreden, Februari 1903.

---

1) Het schild werd eerst niet vermeld.

DE OORSPRONG

VAN HET

MALEISCHE WOORD BAGAI.

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Het Maleische woord *bagai* beteekent: soort, en wordt vermeld als een Tamilwoord. In mijne verhandeling over het Tamil-element in het Maleisch, in dit Tijdschrift, deel XLV, bl. 102, schreef ik dienaangaande: „Het Tamilwoord is b â g a i. Gewoonlijk gaat de vrouwelijke uitgang â der Sanskritwoorden in het Tamil in a i over; hier is dit niet het geval, en naast den vorm b â g a i komt b â g a m voor. Het origineel is het Sanskrit b h â g a".

Prof. KERN gaf als Naschrift op eene beschouwing van mij over het woord *satai* in de Bijdragen van het Kon. Inst. v. d. T. L. en V. v. N. I. 7e Volgr. I, bl. 52 eenige opmerkingen ten beste over de uitspraak van het Tamil. Daar maakt de heer KERN gegronde aanmerking op de schrijfwijze van het Tamilwoord in quaestie; opmerkende dat „tegenover Tamil p â k a i (spr. p â g a i of p â g e i met Hollandsche g) een Maleisch b a g a i staat. Als op zich zelf staand woord bestaat er geen Tamil b â g a i en heeft het nooit bestaan, maar in den volzin achter een woord op een klinker komende of in samenstelling kan de p verzocht worden tot b. Zoo laat zich de b als beginletter in 't Maleisch verklaren".

Het is een feit dat de labiaal aan het begin van Tamil woorden nooit media is, behalve in enkele uit andere talen, met name uit het Sanskrit, overgenomene woorden zooals

bayam (skrt. bhaya), butti (skrt. buddhi), bâvam (skrt. bhâva) naast pâvam (skrt. pâpa); doch pâgai (en pâgam) behoort niet tot die rubriek, zoodat de verklaring van de in het Maleisch optredende begin-media theoretisch juist kan zijn.

Evenwel, in hetgeen over *bagai* geschreven is, ook door mij op bl. 129 van deze aflevering, waar ik Prof. KERN's verklaring van *bagai* overnam, is één ding over het hoofd gezien, dat in verband met een straks te noemen zaak de geheele gelijkstelling van Maleisch *bagai* met Tamil pâgai omverwerpt, het feit namelijk dat het Maleische woord beteekent *soort*, doch het Tamil woord *deel*. Beide beteekenissen zijn inderdaad zeer verwant, maar de niet te ontkennen moeilijkheid van den beginklank doet den bestaanden twijfel vermeerderen. Aan dien twijfel kan een eind gemaakt worden door de mededeeling dat het Tamil woord voor *soort* is: vagai, dat in het Maleisch noodwendig *bagai* moet luiden. Thans verdwijnen de morphologische en semasiologische bezwaren.

Vagai is een deverbaal nomen van den stam vagu, werkwoord vagukkirrâdu, infinitivus vagukka = verdeelen, classificeeren; vagai is dus: het gesorteerde, de soort.

Het Teloegoe kan ter adstructie aangehaald worden. Het Tamil vagai luidt in die taal vaga = manier, methode, soort, en het Sanskrit bhâga = deel: bhâgamu, naar de van het Tamilsysteem afwijkende methode van overname van Sanskrit-woorden.

De twee genoemde woorden zijn heterogeen, het eene Arisch, het andere Drâvidisch. Met het eerste, het Sanskrit bhâga, heeft het Maleische woord bagai niets uitstaande; zijn origineel is het Tamil vagai.

EENE MODERNE ARABISCHE VERHANDELING

OVER DE

ZWAARTEKRACHT.

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Eene bekende traditie zegt: de slechtste zaken zijn de nieuw-uitgevondene; elke nieuw-uitgevonden zaak is ketterij, elke ketterij is dwaling, en elke dwaling behoort in de hel: فانّ شر الامور محدثاتها وكلّ محدثة بدعة وكلّ بدعة ضلالة وكلّ ضلالة فى النار

Een nieuwe zaak, een nieuwe uitvinding, wordt met hetzelfde woord weêrgegeven als ketterij; al het nieuwe is, uit dogmatisch oogpunt bezien, verkeerde innovatie. Doch de geschiedenis van den islâm leert hoe dikwerf het nieuwe van eene verbodene tot eene veroorloofde zaak werd, hoe genotmiddelen en uitvindingen oorspronkelijk vervloekt, doch in den loop der eeuwen veroorloofd verklaard en gesanctionneerd werden. Gelijk bij het voortschrijden der cultuur verbodene zaken als tabak, koffie en dergelijke langs verschillende graden van appreciatie den moslims artikelen van algemeen gebruik werden, en als zoodanig ook erkend, zoo zal ongetwijfeld met de ontwikkeling der ideeën in den islâm een verketterd novum als de photografie eene practijk worden in de Mohammedaansche wereld, welke alle bezwaren der dogmatische theorie zal overwinnen.

Het nieuwe, de ketterij der innovatie, valt niet buiten

het terrein van de Moslimsche wet en geloofsleer, en onttrekt zich niet aan hare systematiek. Evenals het tabakrooken reeds tot onderwerp van wettelijke beschouwing — en regeling is gemaakt 1), en de vijf wettelijke categorieën van menschelijke handelingen op het genot van rooken toepasselijk zijn verklaard, zullen allengs alle nieuwe objecten van algemeen gebruik aan het systeem der Wet onderworpen kunnen worden. Niet alleen afzonderlijke feiten worden naar den maatstaf van den fiqh in de nieuwere wetboeken beoordeeld, ook het nieuwe als algemeen verschijnsel wordt in beschouwing genomen, en getoetst naar zijne ontvankelijkheid voor de wettelijke oordeelen, de vijf *aḥkâmoe'sjsjarʿi*.

Eene ketterij kan verplicht (*wâdjib*) zijn, wanneer hare aanwending den islâm ten goede komt; zoo kan het gebruiken van papier — eertijds een novum — verplicht worden waar het geldt de verbreiding van de kennis der religie door vermenigvuldiging der werken over de heilige wetenschap. Aanbevolen (*soennat*) is bijvoorbeeld de nieuwigheid van het aankondigen der uren van de godsdienstoefeningen door een bĕdoeg instede van de oude wijze van afzingen der oproeping op de minarets, zoo deze laatste wijze van doen wegens geldige redenen onmogelijk, of althans minder goed dan de nieuwe methode te achten is. Onder de rubriek der veroorloofde zaken (*moebâḥ*) valt bv. het gebruik van Europeesche eetgereedschappen, indien meerdere reinheid dan bij de oude utensiliën daarmede gepaard gaat. Doch de afkeuring der wet treft die practijken (*makrôeh*) welke eenigermate een inbreuk vormen op hetgeen zij aanbeveelt; stelt zij dus als aanbevelenswaardig op te gaan ter godsdienstoefening in witte kleederen, dan is het aantrekken van nieuwerwetsche anderskleurige kleedij afkeuringswaardig te noemen, doch niet bepaald verboden

1) Zie Dr. C. Snouck Hurgronje, Islam und Phonograph, in dit tijdschrift, deel XLII, bl. 407.

(*harâm*). Tot de met dezen term aangeduide categorie behooren de innovatiën op dogmatisch gebied, de werkelijke veranderingen in het geloof, dwaalleeringen, echte ketterijen in den engeren zin des woords.

Het vijandig optreden tegen al wat nieuw is doet zich niet minder dan op het gebied van de zaken des dagelijkschen levens op de terreinen der Wetenschap voor, van de tijden af waarin de Grieksche philosophie in het Mohammedaansche Oosten werd bekend gemaakt, tot op deze dagen, nu aanraking der islâms met de uitkomsten der moderne wetenschap niet kan uitblijven. Thans zijn er ongetwijfeld die, voorzoover zij bemoeienis hebben met physische en medische quaestieën, zich liever houden aan de oude leer van Aristoteles en de oude regels van Galenus, dan de resultaten te aanvaarden waartoe latere onderzoekingen in beide vakken gekomen zijn.

Toch zijn, gelijk bekend is, op menig deel der seculaire wetenschap door moslims, met name door Arabieren, groote dingen verricht. In de physica echter veel minder dan in mathesis en astronomie. De wetten der aantrekkingskracht zijn wel bekend geworden, maar achterlijkheid op cosmographisch gebied: vasthouden aan de Ptolemeische leer van het geocentrisch heelal, verhinderde het volledig begrip van deze en andere natuurwetten.

In de laatste jaren is dit anders geworden; er zijn pogingen aangewend om de cosmogonische leer des islâms te vergelijken met de gegevens der nieuwste wetenschap, en door beider harmonistiek de onaantastbaarheid dier leer wetenschappelijk te verdedigen.

Maar in deze zelfde latere jaren worden pogingen gedaan om tegenover het nieuwe der moderne inzichten het oude der eenmaal ook nieuw geweeste Aristotelische ideeën te handhaven. Een voorbeeld daarvan is een ten vorigen jare verschenen geschrift over de zwaartekracht en verwante onderwerpen, waarin de Arabische auteur den druk der

lucht op de lichamen ontkent en de quaestie van dien druk wil bevrijden van de haar verduisterende verwarring en dwaling der moderne leerstellingen; daarom noemde hij zijn boek:

رفع الخبط عن مسئلة الضغط

De schrijver, Ibn Sjihâb, of voluit Sajjid Aboe Bakr ibn Abdirrahmân ibn Sjihâbi'ddîn al ʿAlawî, afkomstig uit Hadramaut, die ook deze gewesten heeft bereisd, vertoeft thans in Indië, in Hyderabad. Daar is hij moefti en ontvangt als zoodanig een jaargeld van den noewwâb Saif Noewâz Djeng-Bahâdoêr.

De gewone lofprijzing (*taqriz*) op den auteur door een zijner vrienden ontbreekt niet. Allâh heeft hem, volgens den lofdichter, een nieuw inzicht gegeven, hetwelk hij in het boek heeft verkondigd, maar — zoo laat de *moeqarriz* er op volgen - als zijne meeningen onjuist zijn, dan zij het zoo, schade is daarmede niet toegebracht, het is geen beslissende, onder eede afgelegde, verklaring:

لله راى جديد للسيد ابن شهاب
ابدى الحقائق بيضا فى ضمن هذا الكتاب
كذا والا فلا لا يكون فصل الخطاب

Het onderschrift van het titelblad luidt

قد طبع فى المطبع الرحمانى الواقع بحيدرابا د بالدكن . ١٣ هجرى

waaruit wij zien dat het boekje te Hyderabad in het vorige jaar is gedrukt. Het bevat een dertigtal bladzijden in duidelijke lithografie.

De schrijver heeft kennisgemaakt met enkele physische quaesties, sommige natuurwetten zijn hem bekend geworden, eenige punten der oude Aristotelische leer waren hem niet onbekend; voor het overige moet generaliseering en dikwijls verkeerde inductie zijne kennis aanvullen.

Dat in zijn betoog dientengevolge menigmaal halve wetenschap aan het woord is, ligt in de rede.

Het doel van zijne verhandeling wordt in de inleiding vermeld. De bewijsvoering, die hier en daar iets oorspron-

kelijks heeft, maakt door den uitvoerigen stijl en de aan het denkvermogen niet geringe eischen stellende lange volzinnen, in eene vertaling geen aantrekkelijken indruk. Toch scheen het mij verkieslijker den Arabischen vorm zoo getrouw mogelijk in het Hollandsch wêer te geven, dan ter wille van stylistische eischen dezer taal het echte van het vlugschrift verloren te doen gaan. Nu en dan, vooral bij technische uitdrukkingen, is een woord ter verduidelijking tusschen haakjes bijgevoegd, en soms is in noten onder aan de pagina's eene korte opheldering gegeven. Dit alles zoo spaarzaam mogelijk, want niet dan aarzelend beweegt de vertaler zich op een gebied dat niet het zijne is, ook al heeft het hem aan uitnemende deskundige voorlichting niet ontbroken.

De beste wijze van bespreking scheen de volledige vertaling. Niet echter uit een oogpunt van belangrijkheid voor den natuurkundige; doch voor hem die belang stelt in de tegenwoordige stroomingen onder Mohammedanen en in de moderne Arabische litteratuur, kan wellicht eene Nederlandsche bewerking van het strijdschrift eenig nut hebben.

Zoo vindt men in de volgende bladzijden de woordelijke overzetting van den Arabischen tekst. Over de intrensieke waarde zal, buiten hetgeen in de noten hoofdzakelijk uit de tweede hand wordt opgemerkt, niet gesproken worden. Ons trok het geschrift aan als een stuk nieuw-Arabische letterkunde en als een teeken des tijds.

Na de gebruikelijke aanroeping van den naam van Allâh den ontfermenden Goedertierenen, en eene lofprijzing van den wijste der wijzen, en eene eerbiedsbetuiging voor Moehammad en alle andere profeten benevens hunne familiën, vrienden en volgelingen, vangt de auteur aldus aan:

Zijne Hoogheid, de geëerde emîr, de noewwâb Çâliḥ ibn Ghâlib ibn ᶜAuḍ Al Qaᶜîṭî (Saif Noewâz Djeng Bahâdôer) heeft mij verzocht hem uit te leggen hetgeen de natuurkun-

digen zeggen over de quaestie van den druk des dampkrings op de lichamen, en de daarmede samenhangende natuurwetten waarin slechts nieuwe verschijnselen verandering zouden kunnen aanbrengen, en de vraag gesteld of hetgeen de moderne natuurkundigen zeggen over dien druk is: beslissend, vaststaande door bewijzen, of hypothetisch, voortspruitend uit inductie, of wel onjuist wegens feiten die er mede in strijd zijn.

Zijn vraag is als een zware mantel op mij gevallen, daar ik niet tot de vakmannen behoor, en mijn kennis te gering is voor den last dien een onderzoek in dezen mij oplegt, maar wegens zijne goedertierenheid voor mij en mijne hoogschatting van hem, neem ik op mij de verklaring van datgene wat mijne wetenschap bereikt heeft, en ik zal uiteenzetten datgene tot het begrip van welks waarheid mijn verstand mij heeft gebracht, vermeldende vooreerst wat de natuurkundigen daarover zeggen, vervolgens de mij gebleken bezwaren tegen hunne leerstellingen.

De moderne natuurkundigen zeggen dat de dampkring met zijn groot gewicht van alle zijden drukt op alle lichamen die op het oppervlak der aarde zijn, ja ook drukt op het oppervlak des aardbols zelf. Zij hebben elkander bijgestaan voor die theorie, zij hebben er deducties uit afgeleid, en vele der natuurkundige feiten er als gevolgen van beschouwd; de latere volgt er in den vroegere, de leermeester den leerling instrueerende. Zij hebben in dezen minutieuse berekeningen gemaakt, totdat zij hebben vastgesteld dat de mate van dien druk op elk vierkant-vingerlid op het aarde-oppervlak vijf honderd pond is; zoo zeggen zij dat naar dezen maatstaf berekend de druk op een middelmatig-groot mensch meer is dan vijftig qintâr (= honderd pond). Als verklaring van het feit dat wij dien ontzaglijken druk niet voelen en dat die geen invloed heeft op de lichamen, beweren zij dat, aangezien de lucht een vloeibaar lichaam is, zij van alle richtingen drukt

en haar druk niet merkbaar is op een massief zacht noch op een hard voorwerp, zoodat de menschen en de dieren niet vermoeid worden door dien druk, ja zelfs dien niet voelen, noch daarvan invloed ondervinden. En straks zullen de verkeerdheid en de fouten in deze verklaring behandeld worden. 1)

De ontdekker van deze luchtwet is een man uit Italië genaamd Toersjilli (Torricelli); naderhand is het bekrachtigd door een anderen man, Baskâl (Pascal genaamd, met proeven en practische waarnemingen die vermeld staan in hunne boeken, en welke wij straks zullen vermelden. Dit is de quintessence van hetgeen de moderne natuurkundigen over deze quaestie melden.

En het is niet verborgen voor ieder die aanraking met deze wetenschap heeft, dat de meeste ouderen geloofden dat de lucht een uitgebreid element is, dat door zijne gesteldheid steeds naar boven streeft, en nog andere leerstellingen voor welker uitvoerige behandeling geen noodzaak is, en welker vermelding te lang zou zijn.

In zooverre nu als de zinnen en de innerlijke gewaarwordingen weêrspreken de bewering der moderne natuurkundigen, dat de lucht drukt op de lichamen krachtens de zoo even vermelde groote zwaarte, zal het niet noodig zijn voor den verstandige die bewering te begroeten en te aanvaarden alleen op onvolmaakt gezag, tenzij er een snijdend bewijs is dat de fout der zinnen en van het verstand aanwijst; en een bewijs hebben zij hiervoor niet behalve dat wat wij straks zullen vermelden, en welks verkeerdheid en niet bestand zijn tegen tegenwerpingen wij zullen duidelijk maken.

En hetgeen ik zal zeggen is de waarheid, nl. dat de lucht, onbewegelijk met een betrekkelijke onbewegelijkheid d. i. buiten invloed zijnde van accidenten die haar in

---

1) De aanwezigheid van gassen in het lichaam en de daardoor ontstaande tegendruk wordt geheel buiten beschouwing gelaten.

beweging brengen, zooals toename van warmte en van koude en aanraking met haar van lichamen en dergelijke, volstrekt geen druk uitoefent op in rust zijnde lichamen, noch weinig noch veel, noch van boven, noch van elders, ook al heeft zij in haar wezen zwaarte en zoekt zij het middelpunt der aarde — gelijk wij zullen aantoonen —, wat meer is: dat elk deeltje van de onbewegelijke dampkring blijft in zijn deel der ruimte, vast op zijne plaats, niet beweegt behalve door een accident, en nergens op drukt behalve door een dwang van buiten. Gelijk aan de lucht, ten aanzien van het niet uitoefenen van druk op de lichamen die met hen in aanraking komen, zijn alle fluida, behalve in hetgeen ik later zal behandelen: dat bij het doen drijven der vloeistoffen bij verschil van soortelijk gewicht, er drukking is van de deeltjes van het dichte op de deeltjes van het lichte, tengevolge van hunne verplaatsing en den invloed dien zij ondervinden van de nabijheid van het middelpunt. (Zie bl. 258 sqq).

Wij ontkennen intusschen niet dat de lucht zwaarte heeft in haar wezen, en wij verwerpen de leer niet dat hetgeen is boven het lichaam van iemand van gemiddelde statuur gelijkstaat met 50 qintâr volgens hunne opgaven, en minder en ook meer, evenmin als wij ontkennen dat hetgeen is boven iemand die zit in een grot van een berg in geval zijn hoofd er mede in aanraking is, millioenen qintârs kan wegen, maar wij ontkennen dat die groote luchtzwaarte drukt op den mensch en op andere lichamen, in dien zin dat die druk op hem wordt overgebracht, werkelijk in de richting van zijn zenith naar het middelpunt, evenzeer als wij ontkennen dat het dak van de grot drukt op dat gedeelte van het lichaam van den er onder zittende dat het aanraakt, in dien zin dat die druk er op overgebracht wordt in de richting van zijn zenith naar het middelpunt 1). En ik zal voor hetgeen ik gezegd heb be-

1) De begripsverwarring welke in deze vergelijking voorkomt is evident.

wijzen vermelden waarvoor het hart zich opent en die het oog des toeschouwers van zeer nabij ziet.

Ik voel me als tegenover een jongeling die mijne afwijking van de grondstellingen van het vak in deze quaestie zeer groot vindt, en ziet naar hetgeen ik hierover heb gezegd met een scheeven blik. Deze jongeling nu is een van beiden: hij is òf slechts iemand van autoriteitsgeloof, die aanneemt wat hij van zijne leermeesters hoort, dat met de tanden vasthoudt, en gelooft dat af te wijken van hen tot de onmogelijkheden behoort, òf een denker die verwerpt en aanvaardt krachtens bewijs, en het gedemonstreerde door de demonstratie kent, en die bij zijn onderzoek uitgaat van nauwkeurige beschouwing en scherp nadenken en het najagen van de waarheid.

Wat nu den eerste, den autoriteits-geloovige, betreft, zijn ontkenning heeft geen waarde voor mij, en ik bekommer mij even weinig om zijn verschil in opvatting als om zijn dood. Wat den tweede, den denker, aangaat, tot hem zou ik zeggen: zachtjes, zachtjes o denker, heb een klein tijdje geduld, en duld het verlies van een oogenblikje van uwen tijd; beschouw de bewijzen die ik zal bijbrengen welke de juistheid van hetgeen ik gezegd heb naar mijne meening aantoonen, en dan de zaken die ik zal vermelden welke zich verzetten tegen de bewijzen der modernen, en de verkeerdheid die ik zal aanwijzen in het met die bewijzen adstrueeren van hunne stellingen; daarna moet gij een oordeel vellen naar hetgeen u duidelijk blijkt en bij u vaststaat, en indien gij mij dan falende vindt, dan is dat eenmaal de toestand van mij en dergelijke stumperds, doch indien gij bevindt dat ik het doelwit van het pijlschot bereikt heb en ik u de zuivere waarheid gebracht heb, dan is het een schot geweest van iemand die geen scherpschutter is, en dan is er met de niet-treffers een treffende pijl geweest.

Eene Uiteenzetting.

Het staat vast bij de natuurkundigen, dat de lucht

eene materie is, die eigenschappen heeft als de materie in het algemeen, zooals locale uitgebreidheid, d. i. het innemen van eene plaats van de ruimte, uitbreiding hebbende in de lengte, de breedte en de diepte. *En zooals* het niet elkander doordringen, in dien zin dat geen twee lichamen één plaats kunnen beslaan op één tijd. *En zooals* de verdeelbaarheid, in den zin van de mogelijkheid der deeling tot in het oneindige, of in afzonderlijke lichamen als die vereenigd zijn 1). *En zooals* het blijvend zijn, 2) dat is het blijven van het lichaam in zijn' staat van beweging en stilstand, zoolang zich daartegen niets storend verzet. *En zooals* het niet vernietigd worden, in dien zin dat de materie door al hetgeen wij ook met haar doen niet verdwijnt en niet vernietigd wordt, behalve door een bevel van haren Schepper, terwijl het uiterste van ons vermogen is het veranderen van een' vorm van eenige materie in een' anderen vorm. *En zooals* het drukking-ondergaan, dat wil in dit geval zeggen: engheid van het vermogen om omhoog te gaan en om zich uit te breiden, d. i. omvang in wijdte te verkrijgen 3).

Verder kenmerkt haar van de eigenschappen die eigen zijn aan sommige materies, die der veerkracht, dat is der terugkeering of poging tot terugkeering der materie tot haren vroegeren staat nadat zij gedrukt of gerekt is geweest, bv. door de kracht die het geheel heeft samengedrukt of uitgerekt, zoo ik althans niet zeg dat de veerkracht die zich in de lucht bevindt niet behoort bij het wezen harer materie. Dan toch zou haar eigenlijke toestand, waarnaar steeds teruggestreefd wordt, wanneer zij verdund of verdicht is geweest, slechts volgen de inwerkingen van het

1) Hiermede kan bedoeld worden: het splitsen van ongelijksoortige deelen als zij vereenigd zijn geweest, bv. bij een munt van gemengd metaal, e. d.

2) Bedoeld is: traagheid.

3) Duidelijker uitgedrukt: beperktheid van uitzettingsvermogen in drie richtingen.

gewicht der krachten op de ingenomen plaats, ook al ware hare veerkracht inhaerent in haar, daar zij zich uitbreidt als zij naar boven gebracht wordt en zich samenkrimpt als zij omlaag gebracht wordt — in afwijking van de andere veerkrachtige lichamen zooals ivoor en guttapercha en dergelijke, want hunne veerkracht is zoowel in hooge als in lage streken, ook al nemen wij aan dat er geene aantrekking en warmte en andere verdunning of verdichting veroorzakende factoren zijn — voorwaar dan ontbreekt in de lucht dat element van veerkracht.

Verder heeft zij eveneens de eigenschap van zwaarte, d. i. het aangetrokken worden van een voorwerp naar een ander, of beter uitgedrukt het aangetrokken worden van lichamen in de richting van het middelpunt der aarde. Dit alles zijn vaststaande, onweêrsproken feiten; wij zullen hunne verklaring dus niet lang maken, ook al zal het onderzoek ons dwingen enkele daarvan in het vervolg te vermelden; wij zullen slechts even er over spreken waar wij de moderne bewijzen voor den druk der lucht zullen weêrleggen en die nopens de intense kracht, welke de geleerden zwaartekracht noemen, en nopens de onderscheiding van allerlei dat uit hare werking voortkomt zooals wetten en de aanwijzing van feiten, als de onmogelijkheid of zgn. physische tegenstrijdigheid van het absoluut ledig (waarin velen hunner zich zeer vergist hebben), en nopens de mate van die aantrekkende kracht welke zich verzet tegen de exsistentie van het absoluut ledig, en nopens de verdichting en verdunning van de lucht. En in de ontrolling van het woord daarover zal een bevestiging van de afwezigheid der als bestaand beschouwde drukking en van de onhoudbaarheid dier leer blijken, die u zal overtuigen en bij u zal doen vaststaan wat mijne leer is. Intusschen, elk woord hier is naar den maatstaf van het menschelijk begrip en van het menschelijk zijn: de waarheid waarmede geen mogelijkheid van falen in verbinding gebracht kan worden, berust slechts bij den God die alles in zijn weten omvat.

De moderne bewijzen voor den druk der lucht op de lichamen, en hunne onhoudbaarheid.

Een der bewijzen voor dien druk, die algemeen aangenomen is, ja hun fundament en oorsprong, is de leer dat de aarde alle materies aantrekt die in hare nabijheid zijn in de richting van haar middelpunt door de zwaartekracht. De lucht is een dier aangetrokken materies, die het middelpunt der aarde zoeken. Deze aantrekking en aangetrokken wording is een van de onweêrsproken wetten der natuur. Aangezien al hare wetten universeel zijn, moet de lucht drukken op de lichamen met hare zwaarte, welke volgens de physici op den mensch van gemiddelde gestalte een druk oefent van 50 qintâr. En zoo zijn er meer deducties.

Nu zeg ik: de aantrekking der aarde van de materies in hare nabijheid, zooals ook de lucht, in de richting van haar middelpunt, ja zelfs de onderlinge aantrekking der lichamen is een generale natuurwet, waarop de inductie wijst en welke de resultaten bevestigen. Dus kan geen geleerde veronderstellen dat die wet niet zoude gelden voor eenige materies en wél voor andere.

Evenwel wij weten, mede door de volkomen inductie dat, wanneer wij ons bevinden tusschen eenig lichaam en het middelpunt, en wij het beletten te vallen in de richting van het middelpunt of naar een plaats dicht bij de plaats des voorwerps gelegen en dichter bij het middelpunt zijnde dan dat voorwerp, wij er van weerstand en druk ondervinden, dien wij zwaarte noemen, welke wij waarnemen en ondervinden, terwijl wij een zeer groot bedrag daarvan niet kunnen weêrstaan. Dus weten wij dat die ondervinding welke ontstaat door den tegenstand niet achterblijft of vertraagt, omdat het eene universeele wet is, en slechts kan verschillen naar de mate der drukking en het bedrag van den afstand, terwijl die ondervinding en dat gevoel niet voorkomen bij den luchtdruk, noch weinig noch veel. En wij kunnen niet aannemen dat alleen de lucht zou uitgezonderd zijn van de middelpuntzoekende lichamen,

gelijk sommige ouderen leeren, want dat verstoort de wet der algemeene drukking welke vaststaat door de volkomene inductie, daar immers, indien wij de lucht in een glas bv. opsluiten en wij het wegen, hare zwaarte en streving naar het middelpunt der aarde ons zeer duidelijk worden door de gewichtsvermindering van het glas na het verwijderen van de lucht daaruit.

Evenmin kunnen wij de leer aanvaarden dat de lucht uitgezonderd zoude zijn van de tweede wet; dan toch zouden de waarneming en het gevoel van den druk, zelfs van grooten druk, ontkend moeten worden, wat de modernen beweren. Immers dat verstoort de tweede wet die vaststaat door volkomen inductie, daar wij den druk der lucht zelven bespeuren en ondergaan wanneer zij zich beweegt door een uitwendigen factor als warmte of koude of een schok, ja zelfs een kleinen waaier, naar de noodzakelijkheid van samenhang tusschen werking en hetgeen die werking ondergaat. En geen vertrouwen kan gesteld worden in de stelling der modernen dat, aangezien de dampkring drukt van alle kanten op den mensch en andere lichamen, men dien druk niet gewaarwordt en niet voelt, daar dit argument in strijd is met de wetten van tegenovergestelde krachten welke alles wat zich tusschen hen bevindt verbrijzelen 1). Ja, die argumentatie staat dichter bij dwaasheid dan bij wijsheid.

Ons blijft dus niets anders over dan op te sporen de reden die die vermeende afwijking bewerkt, en te tasten de klopping der oorzaak welke de klaarblijkelijke fout heeft doen ontstaan En na het onderzoek en de examinatie en het nauwkeurig nadenken en de zekerheid door de investigatie verkregen komt aan den dag dat de fout ligt en de uitglijding geschied is in de generaliseering van enkele aantrekkingswetten waar gespecialiseerd moest worden, en in hare absolute toepassing waar restrictie vereischt was, en

1) Dit hangt geheel af van de intensiteit dier krachten en van den aard van het tusschen liggende lichaam.

in hare samenvatting waar onderscheiding moest zijn. Let er dus op in hoe verre het onderzoek doet blijken en de proeven bevestigen: de verklaring van de aantrekkingswetten, totdat u de zuivere waarheid blijkt en u duidelijk wordt het aangezicht der fout welke in die onjuiste bewering voorkomt.

De Zwaartekracht.

Een van de door inductie en onderzoek en proeven vaststaande feiten is dat alle lichamen des heelals elkaar aantrekken en elkander trachten te naderen, voor zooverre als de zinnen ze waarnemen, totdat zij elkaar ontmoeten en één worden en een materie vormen in de opvolging van het meest compacte, en dan het daarop volgende in compactheid, in de richting van het middelpunt der aarde, niet door volharding in aanraking en streven naar vasthechting; haar werking wordt niet verstoord, deze wet wordt niet aangevochten en verandert niet dan door een krachtigeren factor dan zij zelf die haar weerstaat en overwint. Deze kracht, welker aard en oorzaak alleen haar Schepper kent, noemen de natuurkundigen de algemeene aantrekking, en aantrekking der zwaarte 1). En de streving zelve en het daaruit voortvloeiende aantrekken, groot of gering, wordt zwaarte genoemd, en de werking die door die streving en door die aantrekking bij indruisching en verzet tegen haar ontstaat wordt drukking genoemd, en het gewaarworden daarvan: druk; en zij, ik bedoel die aantrekkende kracht, geldt voor alle lichamen des heelals. Evenwel wij beperken het onderzoek hier tot de aantrekking der aarde van de lichamen die dicht bij haar zijn, en wij laten varen dat gene welks onderwerp ons afschrikt, nl. wat samenhangt met de sterrekunde.

Wij zullen dus eerst onderzoeken of de bron dier aantrekkingskracht het middelpunt der aarde is, dan wel elk harer

1) Eene vertaling van *gravitatie*?

deeltjes of het geheel dier deeltjes. Het eerste wordt geleerd door sommige ouderen; zij houden het er voor, dat in het middelpunt magnetische kracht is waardoor het de lichamen aantrekt. En deze leer is een fout, omdat zij zoude postuleeren dat die kracht zich bevindt in het middelpunt van elk lichaam, wat strijdt met de werkelijkheid. Neen, de ware is de tweede leer, nl. dat de bron dier aantrekkingskracht is: elk deeltje van de deeltjes der aarde, en elk harer deelen, naar al hare richtingen, gelijk door proeven en onderzoek gebleken is; en daaruit vloeit voort het pogen van alle deeltjes te samen als één geheel. Nu is wel de aantrekking der lichamen langs rechte lijnen naar hunne middelpunten een feit, doch dat komt niet doordat de kracht uit het middelpunt voortspruit, maar omdat de rechte lijn naar het middelpunt de kortste lijn is en het meeste aan materie heeft in haren weg door het aangetrokkene 1). Deze kracht, al is zij ook in haar wezen van ééne wijze en gelijke mate, is toch naar blijk der feiten en naar de evidentie verschillend en onderscheiden; wij zien dat zij vermeerdert of vermindert door twee oorzaken. *Vooreerst*: de materieele omvang van het lichaam. Dus, wanneer het lichaam groot geworden is door toename zijner materie, vermeerdert de kracht zijner aantrekking naar de mate der vermeerdering zijner materie, en wanneer het lichaam klein is geworden door vermindering zijner materie, vermindert zij naar de mate der vermindering zijner materie. En naar de diepte en waarheid der dingen is er geen verschil of verscheidenheid, omdat de vermeerdering en vermindering hier slechts samengaan met de vermeerdering en vermindering der deelen. Wat betreft de aantrekkende kracht in alle deelen, die is naar ééne wijze. Evenals zij in eenig deel is waarin zij afzonderlijk voorkomt, zoo in de andere deelen, geheel gelijk.

Ten tweede: de mindere of meerdere verwijdering der

1) Met materie is bedoeld: materieele punten; meetkundig is dit wel is waar een feit, maar in physischen zin is het niet streng.

twee lichamen. Immers wij zien dat de aantrekking van elk lichaam door een ander vermindert door de meerdere verwijdering in de verhouding van de vierkanten der afstanden van de middelpunten, en vermeerdert op dezelfde wijze. Dit is in waarheid geen verscheidenheid en verschil, want de kracht van het lichaam tot aantrekken is zoowel in de nabijheid als in de verte; dus de kracht der aarde tot aantrekking boven den zeespiegel is hare gewone kracht tot aantrekking, op welken veronderstelden afstand ook. Maar daar de spheren rondom de aarde zich steeds wijder uitspreiden waar zij zich van haar verwijderen, weegt die kracht, rekening houdende met de uitspreiding der ruimte; dus daar vermindert de zwaarte der lichamen. En de verhouding tusschen hunne zwaarten aldaar en hunne zwaarten boven het oppervlak der zee is als de verhouding van het oppervlak der sfeer waarin het voorwerp geplaatst is aldáár, tot het oppervlak van de sfeer der plaats boven den zeespiegel 1).

Deze wet zou ten gevolge hebben dat de densiteit van de lucht geleidelijk afneemt in deze verhouding, van den zeespiegel tot in de oneindige ruimte, ware 't niet dat eenige zaken deze wet verstoren en tegen haar strijden. Bijvoorbeeld dat de lucht eene begrensde, volkomene materie is als het water, en het stof e. a., zoodat zij niet toereikend is om deze groote, wijde ruimte te vullen. Zoo bv. de kracht van verwijdering van het middelpunt ten gevolge van de ronddraajing der aarde. En zoo ook de kracht van afstooting van de deeltjes der lucht door de hitte. Want deze twee krachten maken in haren strijd tegen de aantrekking de verheffing en de dichtheid der lucht geheel afwijkend van de genoemde verhouding, terwijl uitvoerige beschouwingen der modernen hebben vastgesteld

---

1) De vergelijking schijnt in omgekeerde orde te staan. Evenwel *zwaarte* moet opgevat worden als het réciproque der zwaarte, dus de lichtheden van de lichamen verhouden zich enz.

dat de lucht zeker wordt geconstateerd in hare werking tijdens den zonsondergang, terwijl zij zich verheven heeft tot 50 mijlen boven den zeespiegel, en dikwijls doen haar de uiterste tijden van de maansverduistering kennen tot eene verheffing van 200 of 300 of zelfs 500 mijlen 1). Overigens is de dichtheid der lucht geleidelijk afnemend tot den grens dien zij bereikt, naar eene meetkundige verhouding welke zij vermeld hebben, die onveranderlijk is als de omstandigheden dezelfde zijn 2).

Aangezien wij hier spreken over de aantrekking der aarde, kunnen wij dus zeggen dat de bestaande toestand der lucht, nl. die van dichtheid of ijlheid, op welke plaats ook van de ruimte tusschen den zeespiegel en daar waar de lucht ophoudt, in elk geval die is waarin de aantrekking die haar weêrstrevende krachten overwint. Dus in elke plaats, hoe ook gelegen, zelfs beperkt en besloten in een hollen kogel, heeft de lucht door de aantrekkingskracht een bekenden grens van dichtheid en een gewonen staat, naar mate van de meerdere of mindere dichtbijheid bij de aarde, die niet vermeerdert of vermindert behalve door een accident en een nieuwe kracht, door welker ophouden hare verandering een einde neemt en zij terugkeert tot haren gewonen staat, die bepaald wordt door de hoogte en de laagte van hare plaats.

Naar dit principe is de barometer gemaakt tot meter van de hoogte boven den zeespiegel, omdat hij de dichtheid der lucht in elke laag en grens van hoogte aanwijst; door die dichtheid wordt de hoogte der plaats boven den zeespiegel bepaald. De bespreking daarvan zoude uitvoerig zijn, en aan dat onderwerp zijn wij hier niet.

Thans een onderzoek.

De quaestie is: hetgeen de moderne natuurkundigen ge-

1) Hier wordt gedoeld op de straalbreking.

2) De hierop van toepassing zijne formule van Laplace heeft de auteur blijkens het voorafgaande niet bedoeld.

dwongen heeft tot hunne bovengenoemde leer van den druk der lucht, ja ook druk van alle vloeistoffen op de hen rakende lichamen, is hunne stelling, dat het elkaar zoeken en aantrekken der lichamen voortduurt en blijft na de aanraking der twee elkaar aantrekkende lichamen, zoodat elk het ander blijft drukken en beïnvloeden. Evenzoo blijkt uit hunne deducties hieruit: dat de hooge lagen der lucht drukken op de lagere, en dat de lucht op het water drukt met hare zwaarte, en evenzoo op de blootliggende deelen van het aarde-oppervlak, en dat eveneens de hooge lagen des waters op de lagere drukken, en dat het water met zijn zwaarte en de zwaarte van de lucht daarboven drukt op de aarde er onder. En dit is de plaats waar de voeten des vernufts zijn uitgegleden. Want, wanneer wij blik hebben, en het denken doen werken, en de détails nagaan en het onderzoek verscherpen, dan vinden wij dat hetgeen deze zoogenaamde aantrekkingskracht indiceert slechts is de drang tot 't elkaar naderen der lichamen totdat het meest compacte lichaam zich bevindt op de dichtst bij het middelpunt der aarde gelegen plaats; dan het daaropvolgende in compactheid in de volgende plaats ten opzichte van het middelpunt. Of wel 't is het feit dat de dichtst bij het middelpunt gelegen plaats streeft naar het afdalen van het meest compacte lichaam in haar, en dan in de daarop in nabijheid volgende plaatsen.

Dus de werking der aantrekkingskracht is in haar verschillende uitingen en onderscheidene intensiteiten niet buiten of boven één oorsprong, welke als de extreme oorzaak in haar is. Daardoor blaast de wind en valt de regen en stroomen de rivieren enz. Zoo is de rangopvolging der materies in de sferen, van de plaats af die het middelpunt omgeeft, in zoover als elke sfeer bezet is met stoffen waarboven geen dichtere en waaronder geen ijlere stof is. De dichtste materie is dus bij het middelpunt dier sferen, dan het op haar volgende in dichtheid in de daarop volgende plaats, en zoo door totdat 't wordt het absolute

ijlste of wel het ledige, wanneer het komt in de verste plaats 1).

Er is geen aantrekking tusschen de lichamen, behalve wegens eene opvolging in de genoemde volgorde. Dus er is geen aantrekking noch zwaarte, behalve door eene verandering in iets van deze merkwaardige opvolging. Dus elke plaats boven de aarde is begeerig naar een blijven van hetgeen haar bezet, en streeft niet gevuld te worden dan met eene materie dichter dan de haar bezettende uit eene plaats verder dan zij van het middelpunt, en geene materie zoekt het afdalen behalve in eene plaats die ingenomen is door eene lichtere stof en dichter bij het middelpunt is dan haar eigen plaats. En zwaarte en druk zijn slechts op de materie die dringt uit de verdrongene materie om zich niet te bewegen in die plaats welke hare dichtheid medebrengt, zonder uitzondering. Geen drang is er bij de vloeistoffen, wegens de gemakkelijkheid van de scheiding hunner deeltjes, en geen druk is bij hen, behalve door eene uitwendige kracht wanneer zij gedreven worden. Wat betreft de materie die blijft in de plaats welke hare dichtheid medebrengt volgens de genoemde volgorde, zij wordt niet aangedaan door de aantrekking der aarde, dan alleen door dit uiterste feit. Al deze wetten zijn universeel, zonder uitzondering en verandering behalve door een drang, als eene andere natuurwet, en niemand kan ontkennen dat de aarde en de materies, verschillend in dichtheid, die haar omringen, zich verdeelt in lagen naar deze natuurlijke volgorde, en niemand zal verlangen het bewijs daarvan te leveren. En aangezien de aarde de grootste en meest materie-rijke dier aan elkander grenzende materies is, is haar middelpunt dat des heelals, dan het water, dan de opeenvolgende luchtlagen.

Wanneer wij nu iets willen veranderen van deze volg-

---

1) In deze en volgende redeneeringen heeft de auteur hetgeen alleen van fluida geldt gegeneraliseerd.

orde, in welke plaats ook, zijn wij gedwongen bij die verandering eene kracht te gebruiken die zich tegen de aantrekkingskracht verzet en haar overwint. Willen wij dus een kubieke voet water opheffen naar de sfeer der lucht, dan zijn wij verplicht eene kracht te gebruiken om het op te lichten die gelijkstaat met eene zwaarte van 900 dirham (1/8 ons); daar onder kan het niet opgelicht worden. Een wanneer wij de zaak omkeeren, en een vierkante voet lucht willen doen afdalen in de sfeer des waters, dan behoeven wij dezelfde kracht als die waarmede wij den vierkanten voet water ophieven, en niet minder.

Uit deze uiteenzetting blijkt dat de aarde de lucht slechts aantrekt opdat deze vulle de plaats grenzende aan de sfeer des waters, en het water aantrekt opdat het vulle de plaats die grenst aan de sfeer van het stof; zij worden dus één met de aarde, en draajen in hare beweging mede. En zij trekt de lucht niet aan opdat deze kome op de plaats van het water dat dichter is dan zij, zoodat de lucht zou drukken op het water en het water op het stof; ja, indien een quantum lucht komt door eene kracht in eene plaats bezet door water, en dan die kracht ophield, dan ontsnapt het quantum lucht van onder het water naar omhoog, gelijk is waar te nemen. En noodwendig is naar hunne leer dat de lucht zoekt beweging in eene plaats al ontsnappende daaruit in één oogenblik en door één reden van kracht. Dit nu is eene afwijking. En, zelfs indien wij aannemen eene veelheid van redenen van kracht, en de reden van de kracht der streving niet ware die der ontsnapping, zoude toch het resultaat zijn: het evenwicht, en dát is het gezochte.

Wanneer nu de plaats des waters daarvan wordt ontdaan, maakt de lucht zich van haar meester, en komt daarin door de aantrekkingskracht evenals zij zich meester maakt van de ruimten en de poriën die er zijn tusschen de deeltjes van poreuze lichamen. Door deze uiteenzetting wordt betoogd dat, wanneer iets van die volgorde verandert

doordat een der dichte materies die bij de aarde zijn komt in de sfeer van ijlere materie, door een natuurlijke of kunstmatige oorzaak, de aarde slechts dat deel van het lichtere voorwerp aantrekt, met welks materie het de materie overtreft van een gelijk volume in water, d. i. de overmaat van zijn soortelijk gewicht, en geen aantrekking uitoefent op het dichtere, voorzoover het even zwaar is als zijn geheele volume van de ijlere stof.

Dit blijkt duidelijk door het wegen van de materies in vloeistoffen. Immers het in water gewogene verliest aan zwaarte even zooveel als gelijkstaat met zijn volume in water, evenals hetgeen gewogen wordt in kwik en in lucht. Zoo is immers, alleen doordat de aarde dat eene deel niet aantrekt, elke sfeer egaal van dichtheid, door de gehoorzaamheid aan de aantrekkingskracht in den boven bedoelden zin.

Nu zal u eene moeilijkheid zijn, dat water drukt op kwik dat zich bevindt in een vat met twee buizen door het gieten van water boven het kwik in een der buizen terwijl daardoor het kwik in de andere buis omhoog wordt gestuwd, en aangenomen was dat het ijle niet op het dichte drukt, zoodat het geheele betoog van het niet drukken van het ijlere op het dichtere zou omvergeworpen zijn door het gebrek aan consequentie.

Ik zeg thans dat het boven het kwik gegoten water niet uit zijn natuur streeft naar beweging in de door het kwik ingenomen plaats, gelijk men zoude meenen, door het ophouden van de werking der aantrekking op die door het kwik bezette plaats; maar het is bekend dat de aantrekking der aarde op de deeltjes der vloeistoffen van alle zijden gelijk is, en uit die gelijkheid vloeit voort de gelijkheid van de zwaarte van de verticale zuiltjes der vloeistof tot het benedenvlak, en ook de gelijkheid van de afstanden van de bovenvlakken tot het middelpunt der aarde. Als nu de vloeistof wordt geplaatst en gedrongen in een vat of bak, dan is haar bovenvlak convex naar den vorm van den cirkel die het

aarde oppervlak omringt, omdat de bovenste deelen evenver van het middelpnnt moeten af zijn. Is er dan verschil in dichtheid zooals kwik-water-olie, dan worden die stoffen door de aantrekking geregeld in de door ons vermelde volgorde, dus dan zoekt het dichte het aan het middelpunt nabijgelegene, en wat er op volgt in dichtheid het daarboven liggende, enz. Dus de kwik zinkt, het water komt in het midden, en de olie drijft boven.

Voorts is er geen drukking tusschen hunne deelen en deeltjes in verband met de plaats die zij innemen, zooals wij boven hebben verklaard, maar de aantrekking is in verband met de plaatsen tusschen de vloeistof en het middelpunt die ingenomen zijn door lucht, die ijler is dan het vat en zijn inhoud, werkende in de aantrekking van het geheel: het dwingende vat en de gedwongen vloeistof. Deze twee zijn dan ééne materie drijvende in de luchtsferen, waarvan door de aarde aangetrokken wordt wat meer is dan zijn volume in lucht, gelijk wij kunnen constateeren uit de zwaarte van gevulde watervaten.

In geval nu het vat gevuld is, voorzien met twee of meer buizen, gelijk boven beschreven is, dan zijn buiten twijfel de hoogste deelen van het vlak van het kwik gelijk in de beide buizen, en zijne zuiltjes zijn gelijk in zwaarte naar de laagste deelen. Als er nu in een der twee buizen water gegoten wordt boven het kwik, dan vereenigt het zich daarmede als ééne vloeistof, en werkt de aantrekking der aarde op hetgeen in die buis is meer dan op hetgeen in de andere buis is, wegens de vermeerdering van de stof. Dus dan verandert het evenwicht der zuiltjes en stijgt het kwik in dit geval, door afwering der werking, naar de plaats die ingenomen is door lucht in de andere buis en dichter bij het middelpunt is dan de plaats van het water, zoo er geen drang is die het belet zich te bewegen, totdat het evenwicht van de zuiltjes der stof in de twee buizen tot stand komt. Zijn zij gelijk gekomen, dan rijst het niet meer, en wordt het geen haartje meer opgedreven; dus de moeilijkheid is verdwenen.

Thans zeg ik u: pas op, pas op dat gij de helderheid van uw vernuft niet verstoort en het gebouw van uw begrip en scherpzinnigheid niet verwoest door het verschil met deze natuurlijke volgorde, dat gij zult opmerken in de vaste lichamen, alsmede hun zich niet voegen naar vele der détails van deze generale wet. Want gij zult gewaarworden dat een stuk ijzer blijft boven op het hout, dat de takken der boomen hangen in de lucht enz. Zoo past het u thans dat gij alle vaste lichamen ter zijde zet ver van het onderzoek naar hunne toestanden, omdat de hardheid en samenhang en de aaneenhechting tusschen hunne deelen en deeltjes hen belet zich te onderwerpen en ondergeschikt te zijn aan veel van de geheelen der natuurwetten; en het opkomen van eene verhindering aan eene der afzonderlijke zaken van het algemeene doet haar niet gaan buiten haar algemeen verband. Evenwel voor u zal het in hoofdzaak voldoende zijn en van u zal het het bezwaar wegnemen te weten dat, wanneer zij gesmolten en vloeibaar worden, zij zich onderwerpen aan die wetten en zich ordenen naar de genoemde volgorde, terwijl alle vaste substanties vergeleken bij het vloeibare een zeer gering deel zijn, en hun volume geen honderdduizendste van dat der vloeistoffen is.

Wellicht verlangt gij in elk geval eene uitvoerige uiteenzetting, en zegt gij dat de materie van den mensch zonder twijfel zwaarder is in soort dan vele vaste materies zooals kurk en andere houtsoorten enz, en dat wanneer een mensch een stuk kurk draagt dat lichter in soort is dan hij, hij gewaarwordt en voelt den druk en de zwaarte daarvan op zijne hand of zijn hoofd, terwijl de druk toeneemt door vermeerdering van het lichaam en vermindert door deszelfs vermindering; dus waarom wordt verjaagd de praemisse dat de materie niet streeft zich te bewegen dan in een plaats ingenomen door iets ijlers?

Dan zeg ik u dat kurk behoort tot de vaste materies,

welker deeltjes slechts te samen en geheel en al worden medegesleept door de werking der aantrekking, omdat de hardheid en de samenhang tusschen de deeltjes eene verhindering vormt voor het zich richten van elk deeltje afzonderlijk naar het middelpunt, en wanneer een deel ervan wordt gedrongen, dan wordt het geheel door dien drang gedrongen, en wordt de zwaarte van het geheel naar de gegevens van den tegenstand en den drang uitgaande van hem die dringt, naar de wet van dwinger en gedwongene.

Dit kurk door den mensch gedragen valt tusschen twee lagen van de lucht die lichter is dan hetzelve in soort, dus ongetwijfeld zoekt het de plaats die dichter bij het middenpunt gelegen is, welke ingenomen is door de lucht welke ijler is dan hetzelve. Maar de hand of het hoofd van den mensch is een dwinger voor de deelen van het kurk die er mede in aanraking komen, zoodat ze niet kunnen nederdalen; dus wordt de zwaarte van het geheele kurk naar die deeltjes. En die deeltjes, daar zij de zwaarte van het geheel dragen, zijn dichter en zwaarder in soort dan de menschelijke materie, drukken daarop, naar de door ons vermelde wet van rangschikking.

Ja, zij zijn dichter dan kwik; dus wanneer een stuk kurk op kwik geworpen wordt, dan verwijdert het uit het kwiklichaam wat gelijk weegt met zijn geheel; dan is er geen druk, door de gelijkheid der sferen in dichtheid, het evenwicht der zuiltjes en de volkomenheid der volgorde. Naar datzelfde beginsel is het staan van schepen op het watervlak, en van andere lichamen op de vloeistoffen. Gezegend zij de naam van Allâh den voortreflijken Schepper.

Hunne bewijzen voor den druk der lucht op de materies.

Zij leeren dat het staan der kwikkolom in den barometer (lucht-meetinstrument) en haar niet nederdalen tot het vlak van het kwik in het vat, veroorzaakt wordt door

den druk der uitwendige luchtkolom op het vlak van het kwik in het vat, naar de regel van het kwik in het buisje. En zij verklaren het daardoor dat, indien er geen druk der luchtkolom op het vlak van het kwik ware, de kwikkolom in de buis zou dalen totdat zij gelijk wordt met het oppervlak in het vat. Dit is het resultaat dezer bewijsvoering. Nu zullen wij eerst bespreken de tegenspraak daarvan met de quaestie van de onmogelijkheid van het ledig, of de afkeer der natuur daarvan, zooals men dat noemt, en daaruit zal de verkeerdheid dezer bewijsvoering blijken.

Onmogelijkheid van het ledig of afkeer der natuur van het ledig.

Het ledig is het absolute ophouden, uit welks onmogelijkheid voortvloeit het noodwendige van het aan elkaar grenzen van de vlakken der materies, in zooverre als tusschen hen een kunstmatige vanéénscheiding niet mogelijk is behalve zoo 't geschiedt met een vervanger die aanraakt, ter vervanging van het gescheidene, zonder den tijd mede te rekenen waarin het eene vlak zich van het andere scheidt. En dit zoude er niet uit voortvloejen naar de leer dat het ledig mogelijk is en bestaat. Op dit punt verschillen de geleerden. De meeste ouderen leeren dat het ledig onmogelijk is, zoodat het absoluut ontbreekt. Daarvoor voeren zij vele bewijzen aan, maar die bereiken niet den graad van het snijdend bewijs dat hunne beweringen bevestigt, en het uitweiden daarna zou nuttelooze uitvoerigheid zijn 1).

De modernen leeren dat het ledig niet onmogelijk is, en zij brengen de bewering der ouderen van de onmogelijkheid tot domheid en fouten van hen terug, en zij betoogen het bestaan van het ledig met argumenten die gelijken in zwakte op die der ouderen voor de onmogelijkheid er van, daar zij na intense wenschen niet vermocht hebben een

---

1) Woordspeling: والاطالة بعدها تطويل بلا طايل

absoluut volkomen ledig te maken, dat door de bevestiging hunner stellingen zou moeten geschieden.

Laten wij aan ieder zijne leer, en nemen wij niet de absolute ontkenning noch het daadwerkelijke bestaan als bewezen aan, maar noemen wij het bij beide partijen vaststaande feit, dat in het maken van het ledig of wat daar dicht bij komt op eenige plaats eene moeilijkheid en een hevige weêrstand is, door de zintuigen gevoeld, en noch door de ouderen noch door de modernen geloochend. Zoo het althans niet is dat wij de oorzaak van dien weêrstand niet kennen, en niet weten wat zijne origine is; en wanneer wij dat onderzoeken gelijk het onze plicht is, vinden wij als oorzaak voor dien weêrstand en die moeilijkheid, voor zoover ons duidelijk is, niets anders dan het feit dat het ledig staat tegenover het gevuld zijn, en het gevuld zijn is een van de gevolgen der aantrekkingskracht en hare wetten: overal waar materie aanwezig is, trekt de aarde die tot zich. Het tegelijk aanwezig zijn van twee tegenovergestelden, nl. het ledig en het vol zijn op ééne plaats is absoluut onmogelijk.

Dus in geval de aantrekking der aarde en haar werking ongehinderd en onbelemmerd voortgaan, is het gevuld zijn vereischt, daar hare kracht het bereikt en hare macht het beheerscht.

Onbestreden is dat de dampkring de aarde geheel en al omringt; dus het is onmogelijk een ledig of wat daaraan nabij komt te maken, dan door eene andere kracht, die gelijk is aan de aantrekkingskracht, en haar ten slotte overwint. Dus hieruit blijkt dat de onmogelijkheid van het ledig rondom de aarde is een resultaat van de werking harer aantrekking. Telkens wanneer de plaats haar nadert, wordt het maken van het ledig of wat daar dicht bij komt uiterst moeilijk door den weêrstand der aantrekking met een grootere kracht dan wanneer het ver van de aarde was. Want in dát geval is de aantrekking zwakker, en de moeilijkheid van het maken van het ledig geringer dan wanneer het dicht bij de aarde was, naar de mate van de

vermindering der aantrekkingskracht, en der dichtheid van de materie welke die plaats inneemt.

Nu doe ik u er bij opmerken dat, evenals het onderzoek en de inductie hebben aangetoond dat de onmogelijkheid van het ledig een resultaat is van de werking der aantrekking, en het bestaan er van niet mogelijk is dan door een drang gelijk aan en meer dan de kracht der aantrekking, het onderzoek ook heeft aangetoond dat het resultaat van de werking der aantrekking in dat geval niet zich beperkt tot de onmogelijkheid van het ledig alleen, maar dat de zaak algemeener is, nl.: de onmogelijkheid der berooving van een plaats van hare geheele materie of van een deel daarvan, zooals het verminderen in de lucht van den graad van dichtheid die hare plaats vereischt, tenzij door een uitwendigen drang.

Wanneer gij nu weet dat vaststaat de onmogelijkheid van het ledig waar de aantrekking kracht en voortgang heeft, dan zal ik u zeggen dat de oorzaak van het niet neêrdalen van het kwik in de barometerbuis totdat het gelijk wordt met het vlak in het vat, deze is dat noodwendig het nederdalen van het kwik in de buis een ledig zou veroorzaken daar zij van boven is afgesloten, en de lucht er niet in kan komen om in de plaats van het kwik te treden; en, gelijk gij weet, het ledig is onmogelijk in eenige plaats boven de aarde, naar de mate van de kracht der aantrekking en haar heerschen op die plaats 1). En door die kracht houdt de ledige of met de geringe rest lucht, welke zich daar verspreidt, bezette ruimte niet op met te zoeken naar vulling met dat wat de kracht der aantrekking in de betrokken sfeer medebrengt, en zich te hechten aan de binnenzijden van de buis en het kwik daarin. Zoo draagt zij een kwikkolom, welker dikte is als haar grondvlak, en welker hoogte verschilt naar het verschil in aan-

1) Wanneer de buis langer dan 76 c.M. is geldt deze redeneering niet.

trekkingskracht op de betrokken plaats, door de meerdere of mindere verwijdering daarvan van de aarde.

Dit is de oorzaak van het niet nederdalen van het kwik in den barometer, niet hetgeen zij beweren, nl. de druk der buitenlucht op het bakje, welks aanhaling verbazing en verwondering moet te weeg brengen, want men, vooral in Europa, heeft natuurgeheimen ontdekt en begrepen, tot welker begrijpen de menschelijke zinnen zich niet leenen, ja die zij niet willen gelooven, tenzij door een nauwkeurig onderzoek en door het alleszins duidelijk zich manifesteeren ervan. En hoe hebben zij zich tevredengesteld met deze zwakke argumentatie, welke het gevoel weerlegt en waarvan zich het verstand afkeert, uit autoriteitsgeloof in den man uit Italië! Maar, het autoriteitsgeloof, zooals de spreekwijze luidt, is het ergste kwaad.

Thans volge een onderzoek dat bevestigt hetgeen wij zeiden: dat de oorzaak van het stijgen van het kwik in den barometer niet is de druk der buitenlucht met hare beweerde groote zwaarte op het bakje, maar de vastklemming van de open ruimte, of van het boven in de buis overblijvend deel lucht, aan de binnenwanden der buis, en het dragen door hetzelve van die kwikkolom, gelijk wij vermeldden.

Wanneer wij den geheelen barometer, met glas en buis, zetten onder een groote klok en dan de toegangen der lucht terdege afsluiten, zoodat de lucht die er binnen is volledig wordt afgescheiden van die er buiten, dan blijft de kwikkolom zich verheffen in die hoogte, terwijl er geen luchtdruk op het bakje is dan van hetgeen in de klok is; en zulks is zeer weinig en licht, en een kolom daarvan heeft een niet noemenswaardig deel in gewicht van de kwikkolom. En als de lucht uit de klok verdween, zou de kwikkolom dalen, omdat de beide kanten 1) gelijk zijn in aantrekking.

---

1) Bedoeld is: de beide kwikmassa's in het bakje en in de buis.

Zoo blijkt duidelijk de ongeldigheid van hetgeen zij zeggen, en de juistheid van de argumentatie der verheffing van het kwik daardoor dat zijne nederdaling een aanwezig zijn van een ledig boven in de buis zoude ten gevolge hebben, gelijk wij verklaard hebben.

Nu kan iemand zeggen dat de buitenlucht door hare zwaarte drukt op de groote klok zelf en op de lucht die daarin is, waardoor de werking van dien druk overgaat op het glas binnen in de groote klok. Dan zeggen wij: indien de buitenlucht drukte op hetgeen zich in de klok bevindt en haar lichaam dien druk niet onderving, dan zoude zij ook moeten drukken op hetgeen in de buis is, en zoude de kwik daaruit gedreven worden, en dit strijdt met de feiten.

En de barometer zelf levert ons een ander getuigenis voor de ongeldigheid hunner argumentatie, nl. dat, wanneer wij gadeslaan de veranderingen van den barometer op één plaats bij beweging der lucht en verschil in dichtheid en ijlheid, wij zien dat de kwikkolom een weinig stijgt wanneer de atmosfeer helder is en de dampkring ijl, en daalt wanneer de atmosfeer betrokken is, en de dampkring dicht. Als nu de oorzaak van het stijgen en het dalen van het kwik ware de zwaarte der kolom buitenlucht zooals zij beweren, dan zoude de zaak die zich moest voordoen het tegendeel zijn van de werkelijkheid, want het zou moeten stijgen met verdichting der lucht door hare zwaarte op het bakje, en moeten dalen bij ijlwording der lucht door hare lichtheid 1). En de werkelijkheid is anders.

Wordt er gezegd: wat is dan de reden van die veranderingen?, dan zeg ik: ik vermoed — en de ware kennis berust bij Allâh — dat de voorhanden zijnde kracht, welke de verdichting en de ophooping en de vastklamping der lucht veroorzaakt, ook de verdichting van het

1) De begripsverwarring in deze redeneering is evident.

lichaam van het kwik in den barometer ten gevolge heeft, en daardoor het kwik zich samentrekt en verdicht, zoodat de kolom een weinig daalt. En wanneer die werking ophoudt, wordt de atmosfeer helder en worden de beide vloeistoffen lucht en kwik ijler, en keeren terug tot hunnen vorigen staat.

Nu hebt gij nog een ander getuigenis voor de ongeldigheid van de bewering van den druk, en de juistheid van onze bewering, in het volgende

ONDERZOEK.

Wanneer wij aan den kant van de barometerbuis die afgesloten is, voordat wij haar vullen met kwik, een gedeelte lucht wegende 1/10 grein besluiten, en daartusschen en tusschen de rest van de buis eene afscheiding maken door een kraantje, en ze dan met kwik vullen, en haar dan omkeeren in het glas, dan blijft het kwik staan in de buis.

En zij hebben beweerd dat deze kolom opgeheven wordt door den druk van de kolom lucht van het firmament op het bakje van het kwik, welke even zwaar is als de kwikkolom van den barometer. Maar, als wij de kraan openen en er wat lucht daalt in de ledige ruimte boven het kwik, daalt de kwikkolom in de buis aanzienlijk, meer dan 15 vingerlid. Dus moeten zij aannemen dat 1/10 grein lucht even zwaar is als de helft van de kolom lucht van het firmament, daar er slechts de helft of minder van de kwikkolom in de buis overblijft; en dit is de onmogelijkheid zelve 1).

En de waarheid in deze is dat door het dalen van lucht in de ruimte die aanwezig is boven in de buis de kracht van derzelver vasthechting aan het kwik en draging der kolom vermindert, omdat die plaats zoekende is geweest naar vulling met lucht, rekening houdende

1) Hier heerscht verwarring van druk en gewicht.

met de dichtheid die hare sfeer vereischt. Als nu de besloten lucht daarin is afgedaald, blijft zij niet meer zoeken dan met minder dan de helft van het eerste zoeken, zoodat zij te zwak wordt om de geheele kolom te dragen, en er van die kolom in het kwikglas afdaalt naar verhouding van de vulling die in de ruimte heeft plaats gevonden, en er van de kolom overblijft wat in evenwicht is met de resteerende kracht der ruimte ter volkomen making van hare vulling, naarmate van de dichtheid die hare sfeer vereischt. En de waarheid verdient het meest gevolgd te worden.

Zegt men nu: „wat is dan de reden van het niet blijven staan der kwikkolom in den barometer, ook al is zijne buis lang, op meer dan 29 vingerlid, en geschiedt dit alleen door haar gelijk zijn in gewicht aan de kolom firmamentlucht, welker geheele zwaarte is naar de mate van het quantum kwik in de buis?" dan zeg ik: ik vraag u om een weinig uitstel en ik verontschuldig mij bij u omdat ik het antwoord hierop vermelden zal later na de weêrlegging van de adstructie der modernen van hunne beweringen door het stijgen van water in de buis van de zuigpomp, daar de moeilijkheid in beide gevallen ééne is, en dus ook het antwoord in beide quaesties hetzelfde, en er geen noodzaak is voor uitweiding in de herhaling.

Nog enkele bewijzen van hen voor dien druk.

Zij zeggen dat het stijgen van water in de buis der zuigpomp veroorzaakt wordt door den druk van de kolom van den dampkring op het vlak van het water in den bak of in de put, welker grondvlak is als dat der onderste buis, terwijl zij argumenteeren dat zoo die druk er niet ware, het water door het optrekken in de buis geen vingerlang zou stijgen boven het vlak van het water in den bak, gelijk zij dat beweren bij den barometer, op dezelfde wijze.

De waarheid is, dat de oorzaak van het stijgen van water in de buis der pomp is dat zijn niet stijgen het aanwezig

zijn van een ledig zoude veroorzaken omdat de lucht door het zuigen uit de buis gaat, en de ledige ruimte of de geringe rest lucht, welke zich in de buis verspreidt, zich vasthecht aan hare binnenzijden en aan het water. Nu is het een bekend feit, dat de wanden der buis behooren tot de vaste lichamen, welker hardheid hen belet zich te laten vervormen en samen te trekken en elkaar te naderen, en dat water, en evenzoo kwik behoort tot de vloeibare materies welke gemakkelijk golven, en daardoor wordt het geleid en gedrukt in de buis en stijgt daaruit opdat geen ledig ontsta, en telkens wanneer de optrekking vermeerdert, stijgt en verheft zich het water. Dus de reden van het stijgen van het water in de pomp en van het kwik in den barometer is ééne; en uitweiding in de herhaling geeft walging.

Zegt men nu: „wat is de reden er van dat het water in de buis der pomp niet hooger stijgt dan 34 voet, en dat het kwik in de barometerbuis, ook al is die lang, niet blijft staan op meer dan 29 vingerlid, en is dat alleen wegens het gelijk wegen der beide kolommen met de kolom firmament-lucht, die drukt zoowel op den bak, als op het bakje van het kwik naar de mate van hetgeen in de twee buizen is, en welker grondvlak in de pomp is als dat van de waterkolom in hare buis, en welker zwaarte is als de zwaarte van deze, terwijl haar grondvlak in den barometer als dat van de kwikkolom, en hare zwaarte als de zwaarte van deze is?", dan zeg ik: het niet hooger stijgen van de waterkolom in de pompbuis dan 34 voet, en van de kwikkolom in de barometerbuis dan 29 vingerlid ontstaan niet doordat beide gelijk zijn in zwaarte aan de kolom dampkring-lucht van de plaats der werking tot daar waar de lucht eindigt, gelijk zij beweren, maar de oorzaak is dat de aantrekkende kracht welke zich verzet tegen het ledig te zwak is om die twee kolommen op te heffen hooger dan genoemd is, omdat zij haar uiterste en grens bereikt heeft, daar die kracht op elke plaats boven de aarde een maat en grens heeft die zij niet overschrijdt; neen, zij wordt verdrongen door elke

kracht welke die grens en maat overschrijdt. Evenals zij nu gegradueerd is in het verdichten der lucht in de verschillende plaatsen, rekening houdende met de nabijheid der aarde volgens eene wiskundige betrekking, zoo is zij ook gegradueerd, in diezelfde verhouding, in het tegengaan van het ledig.

Is er dus werking boven het oppervlak der zee, dan is hare kracht slechts voldoende om de beide kolommen tot de genoemde hoogte op te heffen, terwijl de zwaarte eener waterkolom van 34 voet lengte en eener kwikkolom van 29 vingerlid lengte dezelfde is, als hare diameters gelijk zijn. Ware de werking op eene groote hoogte boven het oppervlak der zee, dan zou de verheffing der water- en kwikkolommen verminderen, naar gelang van de vermindering van de dichtheid der lucht in de sfeer waar de werking plaats vindt, in vergelijking met hare dichtheid boven het oppervlak der zee.

Zij leeren dat de dampkring door zijne zwaarte drukt op een van lucht ontdane klok, en deze dus zich hecht tegen een koperen plaat daaronder met geweldigen druk, zoodat de sterkste mensch die niet kan verwijderen. Ik zeg: het antwoord hierop is hetzelfde als dat wat diende tegen hunne bewering bij de pomp en den barometer; herhaling en herzegging geschieden niet, maar ik zal een getuigenis vermelden dat hunne leer over den druk ongeldend maakt. En wel: wanneer wij een blaas gevuld met lucht van de gewone dichtheid plaatsen midden in eene klok, en dan de lucht daar uit verwijderen, dan zult gij bevinden dat de blaas, en de lucht die de hare is zich uitzet. Nu was hunne leer dat het hechten der klok aan de plaat er onder geschiedt door de drukking der buitenlucht en hare groote zwaarte op de klok, wegens den weerstand van het ledig van binnen tegen haar. En zie nu eens of de lucht in de blaas dezelfde zwaarte heeft als de geheele buitenlucht zoodat zij de blaas uitzet en haar volume vergroot om te drukken ook tegen de ledige

ruimte? 1) Dan moet het beweren van zoo iets postuleeren de gelijkheid van de kracht van een deel met die van het geheel, wat eene absurditeit is! Neen, hetgeen het hechten der klok aan de plaat en het uitdijën van de blaas van binnen bewerkt, is ééne zaak, nl. het zich klemmen van het restant lucht in de klok, of het ledig, aan hare binnenwanden en aan de buitenzijde der blaas, en het tot zich trekken van een en ander, opdat er geen ledig ontsta. Dit is de oorzaak die ieder billijk oordeelende erkent.

Verder leeren zij dat de twee schalen van Magdenburg 2), dat zijn de helften van een hollen bol op elkander gelegd, wanneer die tot een bol samengevoegd worden, en de lucht daaruit verwijderd wordt, niet dan door eene menigte mannen vaneen gescheiden kunnen worden, en zij beweren dat hunne samenhechting een gevolg is van den druk der buitenlucht op den bol.

En de waarheid is dat de oorzaak hunner samenhechting is hetgeen wij reeds vermeld hebben bij de bespreking der zuigpomp en van den barometer en der luchtpomp. Nu hebben wij in dezen bol een krachtig getuigenis voor de juistheid van hetgeen wij zeiden en de verkeerdheid van hetgeen zij zeggen, door de volgende examinatie, welke alle twist doet eindigen.

En wel door dat wij twee holle bollen van deze soort maken, beide gebroken in twee helften, terwijl het convexe der twee bollen gelijk oppervlak heeft, zegge 100 vierkante vingerlang, en het concave bij beide verschilt, door het één een weinigje grooter te maken dan het ander, waardoor het concave van den éénen bol 80 vierkante vingerlang wordt, en van den anderen 40. Als wij dan de lucht daaruit geheel verwijderen, dan moet, naar hunne bewering: dat hetgeen de samenhechting veroorzaakt de druk der lucht is, de druk op beide bollen gelijk zijn, omdat hunne convexa

1) Hier zijn spanning en gewicht verward.

2) Arab. مكدبرج

die in aanraking komen met de buitenlucht gelijk zijn. En naar onze leer dat hetgeen hunne samenhechting veroorzaakt is: het bewerken van de aanwezigheid van een ledig en de vastklemming der ruimte aan beide deelen van binnen, moet de kracht die hun samenhechting veroorzaakt verschillend zijn met ongeveer de helft naar het verschillen der beide concava die met de aantrekkende kracht in aanraking komen. Wij hebben de proef genomen, en het gedeelte met het kleinste concaaf liet los door ongeveer de helft der vracht als waardoor het andere los liet 1). Zoo blijft er dan geen twijfel na dit feit over nopens de ongeldigheid hunner leer en de geldigheid van hetgeen wij leeren in hetgeen ons gebleken is. En de zuivere wetenschap behoort den Schepper, den verhevene, den hooge.

Deze natuur-regel betrekt zich op elken weerstand die zijn oorsprong vindt in het noodzakelijk maken van het bestaan van een ledig, zooals de spuit, en de lucht inktkoker en de Tantalusbeker, en de metaal-barometer, en alle luchtpompen en de veerkrachtige vaten die daarin geplaatst worden 2), en nog meer dat niet behoeft opgeteld te worden omdat alles op elkaar gelijkt.

Tot de getuigenissen der zinnen voor onze mededeelingen

behoort dat bij den mensch, als de adem opstijgt uit zijn binnenste, sommige der holten die zich bevinden in de longen en in den buik van lucht ontdaan worden, zoodat de mensch voelt het zich samentrekken en zich aantrekken der longen van binnen, daar zij streven naar vulling, omdat de adem welke die holten bezet uit de longen gegaan is, en omdat er eene onmogelijkheid van het ledig bestaat. En hij voelt niet een stoot boven den buik van buiten die hem naar

1) Deze proef leent zich niet tot een nauwkeurig quantitatief onderzoek.

2) Hier is waarschijnlijk de baroscoop bedoeld.

binnen drukt, gelijk de modernen beweren. En het gevoel is een beslissend rechter en een geloofwaardig getuige.

TOT DE ZINNELIJKE GETUIGENISSEN

behoort ook dat de mensch, wanneer op eenige plaats van zijn lichaam een bloedzuiger wordt gehangen, en deze dus door de afwezigheid of geringheid van lucht in zich, een deel van zijn vleesch en bloed in zich trekt, strevende naar vulling, voelt en weet dat het aantrekken van zijn vleesch geschiedt van binnen uit den bloedzuiger, zonder dat hij eenigszins een stoot van buiten voelt die zijn lichaam drukt naar het binnenste des bloedzuigers, gelijk de modernen beweren. Gij weet reeds hoe geloofwaardig de getuigenis der zinnen is, en indien wij al de zinnelijke getuigenissen die op deze twee gelijken wilden bijbrengen, zoude de gordel des geschrifts te nauw worden om ze te bevatten.

Thans is gebleken door wetten der aantrekking die wij onderscheiden hebben, en de bewijzen die wij er voor geleverd hebben, en door het getuigenis der zinnen, en de proeven van nauwkeurig onderzoek dat de in rust zijnde lucht in 't geheel geen druk oefent op de materies die met haar in aanraking zijn, noch op hetgeen onder haar is, d.i. het meer compacte dan zij, en dat er geen druk is behalve door de vaste lichamen, en de vloeistoffen die door hen worden gedwongen, in zooverre als de drang wordt gemarkeerd, naar de onderscheiding die wij hebben opgegeven.

En wij hebben doen blijken de ongeldigheid van de argumentatie der modernen voor de bevestiging van den druk der lucht op de lichamen, argument voor argument.

En ik zal hier thans bijvoegen de opheldering en verduidelijking van de ongeldigverklaring van hetgeen zij verder beweerd hebben over den druk des waters en der overige vloeistoffen op de lichamen, gelijk gij zien zult als Allâh wil.

Zij zeggen dat de hooge waterlagen drukken op de lage, en dat elk deeltje der vloeistof valt onder den druk van

een kolom der deeltjes welke boven hetzelve zijn door de aantrekkingskracht der zwaarte, en dat die druk toeneemt met de diepte, zoodat hij onder den vierkanten voet water ongeveer 60 Engelsche ponden is, op dezelfde wijze als zij dezen druk in de lucht door de aantrekkingskracht hebben vastgesteld.

Nu zeg ik: in het antwoord op de leer van den druk der lucht is reeds uiteengezet, wat hier niet herhaald behoeft te worden, dat de aarde het water slechts aantrekt om te vullen de plaats welke grenst aan de sfeer van het stof en zich daarmede te vereenigen, en niet het water aantrekt opdat het zich bewege in de beweegruimte van het stof, zoodat het daarop zoude drukken, en dat er geen zwaarte en geen druk is behalve bij wijziging der vroeger vermelde volgorde, en dat de materie, die blijft op de plaats welke hare dichtheid vereischt in verband met die volgorde, niet wordt aangezocht door de aantrekking der aarde, dan alleen door dit uiterste, en dat elke plaats boven de aarde door de aantrekkingskracht begeerig is naar het blijven van hetgeen waarmede zij bezet is, en streeft naar hetgeen dichter is dan dat waardoor zij is bezet uit eene verder van het middelpunt der aarde gelegene plaats, en dat de materie geene beweging zoekt dan in eene plaats welke bezet is door iets ijlers en dichter bij het middelpunt der aarde gelegen dan hare plaats.

En ons steunt alles wat reeds betoogd is door experimenten en de getuigenissen van het zien en van het voelen, terwijl de bron van den druk in dit zoowel als in dat geval dezelfde is. Wij herhalen die uitvoerige beschouwing dus niet.

Neen, maar wij zeggen dat elk deeltje van water dat in rust is rustig blijft in zijn plaats, door de aantrekking gedwongen daar te blijven, en niet streeft naar plaatsen die onder en rondom het zijn, omdat het niet meer recht heeft op de plaats grenzende aan de zijne dan op die welke door het bezet wordt, omdat de deeltjes gelijk zijn in

dichtheid en de streving der aantrekking is geëindigd en haar uiterste is bereikt.

Dus de aarde trekt de waterdeeltjes aan opdat zij blijven in hunne plaatsen en die bezetten, en daardoor is er tegenstand en verzet bij poging tot verwijdering van hen uit die plaatsen. Ja, het water dat gedrongen is in een vat of iets dergelijks wordt aangezocht en aangetrokken door haar mét zijn dringend vat omdat het met zijn dwinger zwemt in de luchtsfeer die lichter is dan hetzelve, dus niet heeft zwaarte mét zijn dwinger, zonder eenigen twijfel, maar er is geen onderlinge aantrekking zijner deeltjes, omdat hunne volgorde op de door hen ingenomen plaats volkomen is. En de aarde trekt het geheel dier deeltjes mét zijn dwinger aan, om te vullen de plaats die ingenomen is door iets ijlers, en lager is dan hunne plaats, gelijk wij hebben uiteengezet bij het onderzoek der aantrekking. Sla dat op indien gij 't vergeten zijt.

En de bewijzen des gevoels voor hetgeen wij gezegd hebben van afwezigheid van druk des waters op de lichamen die er mede in aanraking zijn, zijn zeer vele. Zoo bijvoorbeeld dat wij zien dat een boom met dunne twijgen en zwakke takken uit zich zelf staat op den bodem van een meer. De verklaring is dan dat op de diepte niet wordt gewerkt door het water boven haar dat de bruggen bereikt. Is dit nu niet doordat er geen druk van water op haar is? Ware er druk op haar, dan moest er werking in haar zijn, en zoo er werking ware, moest die zich doen waarnemen.

Zoo bv. dat de mensch, telkens wanneer hij duikt in het water tot een diepte van 5 of 10 vadem — de parelvisschers duiken tot op een diepte van 30 of 40 vadem — water boven zich heeft waarvan hij geen honderdste kan dragen; zoo het op hem drukte uit de hoogte of van alle kanten, zooals zij beweren, dan zouden zijne ledematen samengeperst worden en tegen elkander dringen, en zoude hij dien ontzaglijken druk waarnemen, en er door aangedaan worden, evenals hij door den druk des waters aangedaan wordt als het,

hoe weinig ook, in een zak of iets dergelijks wordt besloten. En waar nu die werking, welke eene natuurwet is, niet voorkomt, blijkt het ons duidelijk en staat het vast dat de vloeistoffen geen druk oefenen op de lichamen die met haar in aanraking komen, en dat de aarde slechts aantrekt datgene van het volume des lichaams, dat met de vloeistof in aanraking is, wat meer is dan het volume der vloeistof, nl. het meerdere van zijn soortelijk gewicht slechts, indien er meerderheid is, of wel dat afstoot naar mate het minder is, zoo er minderheid is, en dat er noch druk noch afstooting is als de twee bedragen gelijk zijn.

Wat betreft de leer der modernen dat de hevigheid van den druk des waters in de diepten duidelijk wordt door dit experiment: „wanneer gij een gewone zwarte flesch vult tot op twee derde of drie vierde en ze dan stevig afsluit met een kurk en ze dan doet afdalen in de zee aan een lang touw, dan zult gij ze na het ophalen vol water vinden, en de kurk er in gedrongen; is dat nu niet alleen van wege de hevigheid van den druk des waters in de diepte op de kurk en zijn stooten van de kurk naar binnen?", dienaangaande zeg ik: hiermede wordt niet bewezen dat het water drukt op hetgeen met hetzelve in aanraking is, daar de reden van het stooten der kurk in het hart der flesch niet is de beweerde buitendruk; neen, de reden is het zich samentrekken van het restant lucht boven in de flesch, en van het water daarin door de aantrekkingskracht, terwijl hare dichtheid in die lage plaats waarheen de nederlating geschiedt meer moet zijn dan die moest zijn in de hooge plaats waar de vulling geschiedde. Dus werd de kurk naar binnen getrokken opdat er geen ledig zou ontstaan.

Ik veronderstel dat niet buiten uw begrip gaat hetgeen wij betoogd hebben, nl. dat de aantrekking gegradueerd van kracht is in verband met de meerdere of mindere nabijheid aan het middelpunt, en dat zij werkzaam is in de verdichting van de fluida, op welke plaats ook, met al hare kracht, naar verhouding van de sfeer der plaats in

dichtbijheid en verwijderdheid, tenzij de fluida verschillend zijn in aanvaarding van samendrukking en uitbreiding, en dientengevolge de werking der aantrekking in het verdichten der fluida verschillend is. Dan toch is hare werking in het vergaderen en verdichten der lucht en het verkleinen van haar volume veel meer dan hare werking in het verdichten van water en het verkleinen van zijn volume, omdat de eerste veel vatbaarder is voor samendrukking dan het tweede.

Dat bij die zwarte flesch, zoo zij gevuld werd boven het oppervlak der zee, en dan goed gesloten, en dan geworpen in een meer of een vijver in een hoog gebergte zooals de bronnen van dan Nijl, de kurk in deze omstandigheden niet naar binnen wordt gestooten, zelfs in diepe diepten, is omdat de sfeer waarin zij is niet medebrengt een zich meer verdichten van de lucht en van het water dan die in de flesch. Doch misschien is de zaak juist omgekeerd, zoodat de kurk door het zich verspreiden van de lucht naar buiten gestooten zou worden. En het experiment is een rechter wiens beslissing niet afgewezen wordt.

Nu hebben sommigen der modernen, verdedigende hunne leer, gezegd dat de Groenlandsche visch 1) soms daalt tot op een diepte van een mijl of daaromtrent, en dan boven komt bloed brakende door de grootte van den druk van het water boven haar En de waarheid is dat zij bloed braakt alleen omdat het water haar weerstreeft en haar aanvalt zoolang zij het doorklieft over een zoo grooten afstand, zoowel bij stijgen als bij dalen, en niet door den druk van water op haar, zooals zij veronderstellen. En hoe zou deze kleine visch kunnen dragen een gewicht van ongeveer 330.000 pond, wanneer het bovenvlak van haar lichaam één vierkante voet is! Stel u dan voor wanneer haar lichaam grooter is!

---

1) Er staat الحوت الكرين نندى; het tweede woord is misschien Greenland + i relativum. Opheldering over het hier bedoelde geval kon mij niet gegeven worden.

Aanhangsel.

Hier past het ons te verdubbelen den teugel van het schrijfriet en het te weerhouden om af te dwalen in de woestenijën van dit onderwerp, en ons te beperken tot hetgeen waarin de pen heeft uitgeweid ter verklaring van het beoogde doel. Ofschoon dit onderwerp verheven is zich zelve is, en nuttig voor hem die zijne verschillende toestanden en vormen onderzoekt, is toch het besteden van den tijd voor iets dat wellicht ons van veel meer nut kan zijn in onze verplichte bezigheden van meer belang, ja noodzakelijker dan uitvoerigheid en breedsprakigheid in onze mededeelingen, terwijl ik krachtig hoop en verwacht dat er, zij het na langen tijd, eerbiedwaardige mannen antwoorden, wier zienswijze overeenstemt met mijne uiteenzettingen in dit vlugschrift, en die ze ondersteunen zullen met de bewijzen en redeneeringen die zich aan hun verstand aanbieden. Immers der waarheid ontbreekt het niet aan verdedigers, en de tijd is niet gierig met billijke lieden. Of mocht het anders zijn, dan zullen zij mijne fouten aanwijzen en bewijzen door iets duidelijkers en helderders dan mijn geschrift. Tot nog toe ben ik overtuigd van de juistheid mijner combinaties en analyses, gereed om ze te verdedigen, en te weerleggen die ze aanvallen, op voorwaarde dat het zij in zuiver Arabisch, of met verklaring in het Arabisch van de voorkomende vreemde termen, en zonder rekenkundige kunsttermen en figuren, die speciaal in het ééne land gebruikt worden en niet in het andere.

Verder wete de lezer dat de woorden, die ik heb aangehaald en ontleend van moderne natuurkundigen, door mij niet onmiddellijk uit hunne werken zijn genomen, maar tot mij gekomen zijn in die werken van hen die vertaald zijn in het Arabisch. Is die vertaling juist, dan is het goed; zijn er tekortkomingen in, tengevolge van slecht begrijpen of verandering van woorden, dan rust de fout op den vertaler, en zijn wij er onschuldig aan. En daarom juist sta

ik niemand toe deze verhandeling in welke taal ook te vertalen, tenzij hij in die taal bedreven is en in de Arabische tevens, en ik veroorloof hem niet enkele deelen wèl, enkele deelen niet te vertalen, of een deel daarvan af te snijden en een deel daarvan te laten staan, daar de uitspraken en vraagpunten nauw samenhangen. En Allâh is de eenige Regelaar, en lof zij hem eerst en laatst, en innerlijk en uiterlijk.

NASCHRIFT.

Het komt mij voor na voleindiging van dit geschrift, dat misschien voor sommigen de verklaringen en de argumentaties der modernen nopens den druk der lucht en hare beweerde zwaarte, welke overal en altijd zou aanwezig zijn, eene moeilijkheid bevatten Namelijk: wanneer gij een koperen vat neemt, voorzien van een kraan en het nauwkeurig weegt, en het dan aan de luchtpomp appliceert en de lucht er uit verwijdert, en het dan weêr weegt, terwijl het luchtledig is, dan bevindt gij dat het lichter is dan toen het met lucht gevuld was. Dus zoude de lezer van het eerste oogenblik af meenen dat, zoo de lucht geen druk en zwaarte had, onmogelijk de druk van dat vat gevuld zijnde meer kon zijn dan wanneer het luchtledig is. En wellicht dwingt die meening er hem toe te volharden in het geloof aan de juistheid van de leer der modernen dat de lucht met hare zwaarte drukt op hetgeen onder haar is; en misschien zal hij de oplossing dezer moeilijkheid niet gissen, zoo hij die zoekt in verband met de wetten die wij geëxpliceerd hebben. Welnu, ik zal voor hem den sluier der onzekerheid van het aangezicht van dit verschijnsel verwijderen, en ik zal hem doen uitrusten van de vermoejenis van het nadenken, en ik zal de denkfout voldoende duidelijk aanwijzen.

Ik zeg dan: wij hebben gezien dat de beteekenis dezer werkende kracht, die thans aantrekking genoemd wordt, slechts is de rangschikking der materies in meerdere of

mindere nabijheid aan het middelpunt, in verband met dichtheid en lichtheid. Evenals zij nu bij verandering der volgorde het dichte naar het middelpunt trekt, evenzoo verheft zij het lichte naar het tegenovergestelde aan het middelpunt, en evenals het van het middelpunt weggedrongene dichte zijne zwaarte overbrengt, en het middelpunt naar hetzelve streeft in de richting van zijn verdringer, zoo verplaatst het verdrongene ijle zijne lichtheid, en streeft de hooge plaats naar hetzelve in de richting van zijn verdringer. En zoo is er geen ophouden tusschen aantrekken en opheffen, totdat de merkwaardige volgorde volkomen is.

Wanneer die volkomen is, dan is er noch aantrekking noch opheffing, gelijk wij reeds uiteengezet hebben.

Welnu, dat koperen vat, dat gewogen wordt in de lucht terwijl het met lucht gevuld is, zoekt ongetwijfeld het middelpunt in verband met de materie welke in zijn koper is, die dichter van soort is dan de lucht. De aarde trekt het dus aan in de richting van het middelpunt, niet aantrekkende hetgeen gelijk is aan het volume van het vat in lucht, gelijk bij alles wat gewogen wordt in welk fluidum ook.

Wat nu betreft de lucht die zich in het vat bevindt tijdens het wegen, die zoekt dus niet de richting van het middelpunt noch het daaraan tegenovergestelde, en drukt noch naar beneden, noch naar boven, omdat zij zich bevindt in den staat van dichtheid die hare plaats en hare sfeer vereischen.

En hiervoor getuigt dat, als wij de vlakken van dat vat samenklappen, zoodat er tusschen hen niets overblijft van die lucht die het vat vulde, en wij het dan wegen, de zwaarte van het vat niet vermindert. Hieruit blijkt dat die lucht geen druk en zwaarte heeft, terwijl het uiterste van werking der aantrekking daarin is dat zij blijft innemen hare plaats terwijl zij die vult, zonder quaestie.

Wat betreft de gewichtsvermindering van het vat wanneer het aan de luchtpomp is verbonden geworden, en de lucht eruit verwijderd is, de oorzaak daarvan is dat de

ruimte binnen in het vat vóór de lediging bezet en gevuld was met de lucht van eene dichtheid welke hare sfeer vereischt, in verband met de natuurlijke volgorde. Zij wordt dus niet aangetrokken, zoodat zij zwaar zou zijn, en niet afgestooten zoodat zij licht zoude zijn. Wordt nu de lucht uit het vat verwijderd, dan verandert de volgorde, en wordt de ruimte bezet door een zeer gering deel lucht dat zich in haar verspreidt; dus stoot de natuur dat deel lucht naar het tegenovergestelde aan het middelpunt, en streeft het om omhoog te stijgen wegens zijne lichtheid, maar het vat belet het op te stijgen. Zooals gij weet brengt het gedwongene zijne aantrekking en opheffing over op zijn dwinger, dus naar mate van de streving naar opgeheven wording en omhoog gaan wordt het gewicht van het vat kleiner evenals zijn streven naar het middelpunt 1). Dus, indien de vlakken van het vat elkaar konden naderen, zoude het gewicht daarvan volkomen als vroeger zijn.

En dit is niet iets bijzonders en niet tot de lucht alleen beperkt; gij weet toch wel dat indien wij een stuk ijzer in water wegen, dat nauwkeurig nagaan, en dan daar bijvoegen een stuk kurk, er op bevestigd of gekleefd, en wij het dan nog eens in water wegen, wij bevinden dat het minder weegt dan te voren. Dus is het stuk ijzer alleen als het vat dat eerst gewogen werd, en het stuk ijzer met het kurk als het vat wanneer het geledigd is.

En Allâh weet het 't beste.

Noot: dit is het beginsel van het stijgen der in de lucht zwevende voertuigen, ballon genaamd. Zoo de ballons alleen door het ledig-maken konden worden gedragen, zouden er meer gelukken dan door vulling met hydrogeen, en zouden zij minder voorziening behoeven, en gemakkelijker te besturen zijn.

---

1) De argumentatie bevat eene principieele fout.

AANVULLING

VAN HET

ARTIKEL OVER GEWOONTEN DER PAPOEA'S IN DE DOREHBAAI TEN OPZICHTE VAN ZWANGERSCHAP EN GEBOORTE,

DOOR

J. L. VAN HASSELT.

(Zie Tijdschrift, deel XLIII, bl. 566.)

In het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, deel 19, Januari-aflevering 1903, komt eene aanmerking voor op enkele mededeelingen in mijn bovengenoemd artikel; als toelichting laat ik het volgende dienen:

De Papoea's in de Dorehbaai behooren tot den stam der Noefooren en van hen was sprake. Het eiland Mansinam ligt in de genoemde baai en is mijne woonplaats. Het door den schrijver genoemde Manasbari is hetzelfde eiland; over deze benaming zou nog wel iets te zeggen zijn, doch dat doet thans niet ter zake. Ik erken dat er een punt is in mijne verhandeling waarin ik duidelijker had moeten zijn. De geheele beschrijving heeft betrekking op de gewoonte der Noefooren, doch de opmerking dat de vrouw bevalt in een hokje dat beneden het huis is gereedgemaakt en daar blijft tot de kraamzuivering voorbij is, geldt van de bergbewoners, de Arfakkers. Ik voeg hierbij wat wijlen de zendeling Woelders te Anday mij dienaangaande heeft medegedeeld, en ik indertijd in mijn Gedenkboek heb geplaatst.

„Wordt eene vrouw moeder, dan gebeurt er wat aan het *taboe* der Zuidzee-eilanders herinnert. Als het gewichtige

oogenblik nadert wordt er zoo spoedig mogelijk een hutje voor haar opgeslagen, want in geen geval mag de geboorte in huis plaats hebben. Is het huisje, of beter hokje, nog niet gereed, dan moet zij zich buiten het huis begeven, waar men dan in allerijl eene soort van beschutting om haar heen zet. Zij heeft in het hachelijk uur geene hulp hoegenaamd; geen man, zelfs geene vrouw mag bij haar zijn, zij moet zich zelve helpen, en tien of meerder dagen na de bevalling in afzondering blijven. Opdat zij nu niet dan bij hooge noodzakelijkheid het huisje verlate, heeft men daaraan een zeer gebrekkigen trap vastgehecht, gewoonlijk slechts in een bamboe bestaande. Het huisje waarin zich eene kraamvrouw bevindt mag niemand voorbijgaan; wie deze wet overtreedt, is aansprakelijk voor de schade die de varkens in de tuinen aanrichten, als hij zich ten minste niet reeds vroeger te voren van deze schade heeft vrijgekocht".

Hiermede is, naar ik meen, de zaak voldoende toegelicht.

Mansinam, Maart 1903.

KLEINE BIJDRAGEN TOT DE ETHNOGRAFIE EN DE FOLKLORE VAN JAVA.

DOOR

Dr. G. A. J. HAZEU.

De hier aangeboden kleine bijdragen, korte mededeelingen over verschillende onderwerpen op 't gebied van de ethnografie en de folklore van Java, zijn voor 't grootste deel ontleend aan de aanteekeningen, tijdens een herhaald — doch telkens kortstondig — verblijf in de Vorstenlanden, speciaal in de beide hoofdplaatsen, door mij gemaakt. Hieruit kan men reeds dadelijk afleiden, vooreerst dat die mededeelingen strikt genomen slechts op een klein deel van Java betrekking hebben, en in de tweede plaats dat ze noodwendig fragmentarisch zullen zijn. Toch acht ik het geoorloofd ze te publiceeren, en wel omdat het vooral mijn bedoeling is om, door de aandacht op eenige punten te vestigen, anderen, beter daartoe in de gelegenheid dan schrijver dezes, tot nader onderzoek op te wekken. Niemand zal ontkennen dat er op 't gebied, waarop deze kleine bijdragen zich zullen bewegen, nog veel te onderzoeken overblijft: Java is in ethnografisch opzicht minder, veel minder bekend dan menig ander deel van onzen archipel, als bv. Atjèh of Midden-Celebes.

I. TAALPANTANGS.

Taalpantangs, het verboden zijn of althans het bij voorkeur vermeden worden — onder zekere omstandigheden,

op zekere tijden of op bepaalde plaatsen – van 't gebruik van bepaalde woorden, in de overtuiging dat het wèl bezigen daarvan onheil zal veroorzaken, — zulke taalpantangs vindt men overal, en niet het minst bij de volken van den Indischen archipel. Ze vormen een belangrijk onderdeel van de pantangs, de verbodsbepalingen in 't algemeen, welke, vooral waar ze nog onmiddellijk gevolg zijn van of verband houden met de heerschende religieuse begrippen, een machtigen, meestal belemmerenden invloed oefenen op het huiselijk en maatschappelijk leven der volken waaronder zij vigeeren. Men behoeft het bekende werk van Dr. Nieuwenhuis over Centraal-Borneo slechts na te slaan, om zich daarvan te overtuigen. En ook daar, waar het geloof waarin zij wortelden reeds tot bijgeloof is gedaald, ook daar worden vele dier door adat en traditie geheiligde verbodsbepalingen nog trouw opgevolgd. Zoo is het ook met de taalpantangs, die voor den linguist in 't bijzonder hierom van gewicht zijn, omdat zij ten allen tijde den woordenschat van een volk helpen uitbreiden, nieuwe woorden of vormen doen ontstaan en soms oude, verouderde woorden aan de vergetelheid ontrukken en opnieuw doen in gebruik stellen.

Dr. Snouck Hurgronje heeft er reeds op gewezen 1), dat ook op Java nog tal van taalpantangs, hetzij algemeen, hetzij onder zekere klassen van personen (visschers, jagers, landbouwers) van kracht zijn. Doch voorzoover ik weet zijn tot nu toe nog nergens lijsten van zulke woorden bekend gemaakt, al vindt men ook hier en daar sporadisch en als bij toeval enkele taalpantangs vermeld. Hierin vind ik vrijheid het weinige te publiceeren dat ik op dit gebied voorloopig heb kunnen verzamelen.

Natuurlijk komen hier alleen zulke woorden in aanmerking, die thans nòg inderdaad het karakter van pantangs dragen; van de zoogenaamde taalsoorten kan hier dus geen sprake zijn: het gebruik van Krama- en Krama-inggil-woorden enz.,

1) De Atjèhers, deel I p. 303.

hoezeer ook oorspronkelijk onder den invloed van pantang-voorschriften ontstaan en wortelend in het oude animisme, berust tegenwoordig uitsluitend op zuiver-maatschappelijke overwegingen.

De Javanen, die 't woord pantang niet kennen, noemen zulke verboden of te vermijden woorden: [tĕmboeng] sirikan. Deze woorden, zoo zeggen zij, moet men — onder zekere omstandigheden — noodwendig door andere vervangen (*kĕdah dipoen-santoeni*), en dikwijls weten zij ook voor elk speciaal geval op te geven, welk, ongunstig, gevolg overtreding van dit verbod voor den overtreder hebben zou.

Hieronder volgen nu de mij bekende tĕmboeng sirikan.

Wanneer men vermoeden kan dat een tijger of een kaaiman in de nabijheid is, zijn de woorden *matjan* en *bâjâ* verboden. Men duidt dan beide aan door kjaine of mbahne (d. i. de oude Heer of Grootvader).

De mannen die in een ranggon of goeboeg den aanplant bewaken, vooral tegen wilde varkens, duiden deze dieren bedektelijk aan met wong bagoes.

Wanneer, na den rijstoogst, de padi in de rijstschuur (*loemboeng*) zal gebracht worden, geeft men dewi Sri daarvan kennis door tot haar te zeggen: „Mbok Sri, kowe takoenggahake mĕnjang gĕḍong pĕtĕng", d. i. het donkere pakhuis: 't woord *loemboeng* mag niet uitgesproken worden 1).

Ernstige ziekten, epidemieën mogen in vele gevallen niet bij hun waren naam genoemd worden. Zoo noemt men bv. de pokken (d. i. lara plĕṇṭingĕn): lara bagoes, en de gevreesde cholera duidt men aan met lara sidji kae.

Aan een kraamvrouw mag men niet vragen: „*Apa kowe ora majonĕn*", want dit zou juist het ongewenschte gevolg hebben.

Vooral in den avond en in den nacht moet men vele

1) In plaats van gĕḍong pĕtĕng zegt men ook wel kahjanganira, d. i. Uw hemel, Uw hemelsch verblijf.

woorden vermijden. De *tikoes* (muis) noemt men dan bagoes aloes, den bagoes of mbok ajoene. De *oela* (slang) duidt men aan door ojod (boomwortel); de *klabang* (giftige duizendpoot) door sĕmoet abang d. i. roode mier. In plaats van *lénga* (olie) zegt men liever eenvoudig banjoe (water). De kalk (*ĕndjĕt*), benoodigd voor het geliefde sirihpruimpje, mag men slechts aanduiden met tai manoek of tĕlek (vogeldrek), terwijl bij velen ook de gewone naam voor het sirihblad (*soeroeh*) wordt vervangen door goḍong ḍaḍap. En wie bevel geeft de kĕṇḍi met frisch water te vullen, zegt in plaats van het gewone „kĕṇḍine isenana", liever: kĕṇḍine bantingĕn.

Nagenoeg algemeen schijnt het gebruik om bladen en kruiden, *als men ze tot medicijn aanwendt*, met andere dan de gewone namen aan te duiden. De mij bekende voorbeelden daarvan zijn 1):

Goḍong	awar-awar	noemt	men	dongeng
„	lombok	„	„	sabrang
„	djarak tjina	„	„	djaka toewa of blĕḍeg
„	maṇḍakaki	„	„	djalma toewa
„	kĕtjipir	„	„	tjĕṭeṭet
„	asĕm	„	„	sinom
„	woeni	„	„	modjar
„	indjĕnan	„	„	maling
„	djamboe kloeṭoek	„	„	dipadjaja
„	ḍaḍap srĕp	„	„	tjiptarasa
„	pare beloengan	„	„	toeṇḍoeng
„	kelor	„	„	limaran
„	raṇḍoe	„	„	baladewa
„	papasan	„	„	tapak-angin
„	bantji	„	„	djĕrowan
„	poepoes djambe	„	„	ḍĕḍĕl
„	boeloe of boloe	„	„	tanganan

1) Eenige worden genoemd door WINTER, in het eerste deel zijner Javaansche samenspraken p. 147.

godong	tela-gantoeng	noemt men	kates
„	kĕmandingan	„ „	kalantara
„	loewing	„ „	bĕsero of brobos
„	gĕdang	„ „	rodamala
„	adas poelasari	„ „	adas poelawaras,

terwijl de lĕnga klĕntik door de doekoens wel lĕnga tjeleng wordt genoemd.

Eindelijk vermeld ik nog dat voor diegenen, die de wetenschap der mystiek beoefenen, bepaalde woorden verboden zijn, welke een bijzondere mystieke beteekenis hebben, evenals voor dezulken ook pantang-voorschriften bestaan aangaande het eten van sommige spijzen. Zulke woorden zijn o. a. *polo, manik, angĕn-angĕn, mani, manon,* welke, indien de bedoelde zaken noodwendig moeten worden aangeduid, vervangen worden respectievelijk door oetĕk, bĕboendĕring mripat, tjipta of pikir, kama, tjahjaningmripat of konang. Men vindt dit uitdrukkelijk vermeld in het onder de Javanen van de Vorstenlanden zeer bekende leerboek over de mystiek, de Hidajat Djati, dat naar men zegt afkomstig is van Rangga-Warsita, den bekenden Solo'schen poedjangga, in 1873 overleden.

Hiermede is mijn voorraad van *tĕmboeng sirikan* voorloopig uitgeput. Mogen anderen de zoozeer gewenschte voortzetting en aanvulling leveren: vooral op 't gebied van jacht, vischvangst en landbouw (speciaal rijstbouw) blijft in deze richting nog veel te onderzoeken over.

Talloos zijn ook op Java nog de pantang-voorschriften in 't algemeen, de ongeschreven voorschriften en verbodsbepalingen, die onder bepaalde omstandigheden en door zekere personen trouw worden opgevolgd. Doch daarover kan hier niet gesproken worden; trouwens, een aantal (136) van zulke pantang-voorschriften vindt men vermeld in Rangga-Warsita's Poestaka-Radja-Poerwa, deel I p. 197—204.

Slechts wil ik in verband met de pantang-voorschriften op Java nog wijzen op twee eigenaardigheden.

Ten eerste: Sommige zaken of handelingen zijn verboden voor een bijzondere familie of een bepaald geslacht. Meestal is of heet zulk een verbod in vroeger tijd uitgevaardigd door een of ander [aanzienlijk] persoon, die tijdens of onmiddellijk na het bedrijven van de bedoelde handeling door een ongeluk getroffen werd en daarom — met de zoo gewone verwarring van het *post* en het *propter* — die handeling voor de oorzaak van het gevolgde ongeluk aanzag. Zoo mag bv. tot op den huidigen dag geen der nakomelingen van boepati Banjak-Wide [= Adipati Wira-Oetama] van Banjoemas het tingkĕb-feest 1) vieren botĕn kenging aningkĕbi bodjonipoen ingkang mĕtĕng).

Als aanleiding tot dit verbod (wĕwalĕr) wordt het volgende medegedeeld: Toen deze Banjak-Wide eens bij het tingkĕb van een zijner gemalinnen de lawe wĕnang om haar buik — zooals het gebruik meebrengt — met zijn kris wilde doorsnijden, toen had hij 't ongeluk daarbij den buik zijner vrouw te verwonden, zoodat zij kort daarop stierf. Om die reden sprak hij: Besoek anak-poetoekoe adja pada doewe gawe tingkĕb. Deze „persapa ning lĕloehoer", zooals men dat wel noemt, wordt thans nòg door verscheiden afstammelingen van Banjak Wide in acht genomen, o. a. door eenige aanzienlijke familie's in Jogjakarta. Dergelijke verboden vindt men herhaaldelijk vermeld in de babad's.

Een tweede eigenaardigheid die wel opmerking verdient is deze. Zooals ook Dr. Snouck Hurgronje in De Atjèhers (I p. 410 noot) reeds heeft meegedeeld, men kan de meeste pantang-voorschriften ongestraft overtreden, mits men bijzondere, door de overlevering bepaalde, voorzorgen neemt. Die voorzorgen bestaan dikwijls hierin, dat men bij 't verrichten van de verboden handeling een soort van verontschuldiging uitspreekt, als 't ware uit-

1) tingkĕb: het geheel van ceremoniën, toegepast als een vrouw zeven maanden zwanger is.

legging geeft aan de wraakzuchtige geesten, waarom men in dit geval zich genoodzaakt of gerechtigd acht het verbod te overtreden. De Javanen noemen zulk een verklaring sĕsangi, welk woord in 't algemeen „gelofte, voorwaarde" schijnt te beteekenen (zie Wdbk.), maar hier toch in eenigszins gewijzigde beteekenis gebruikt wordt. Een drietal kenschetsende voorbeelden van zulke sĕsangi laat ik hier nog volgen.

1. 's Avonds of 's nachts mag men zijn haar niet kammen. De kwade gevolgen van deze handeling kunnen echter vermeden worden, als men onder 't kammen zegt: „Akoe arĕp 'ndĕlok wajang leren djoengkatan," of „Ajo paḍa nonton wajang kidoel kono." Men geeft dus (aan de geesten) te kennen, of wendt slechts voor, dat men een wajangvoorstelling moet bijwonen, wat strekken kan als een verontschuldiging voor de gepleegde overtreding.

2. 's Nachts of 's avonds mag men de *djogan* (de lagere vloer vóór de hoogere djrambah van een Jav. huis) niet aanvegen, want wie dat doet, dien worden in den nacht al zijn goederen ontstolen. Ook dit ongewenschte gevolg kan vermeden worden door onder 't vegen te zeggen: „Akoe ora njaponi djogan, akoe njaponi mata ning maling," d. i. ik veeg niet de vloer, maar ik veeg de oogen der dieven weg. Met deze uitlegging, waarbij men een geoorloofd, een goed doel toekent aan de anders niet geoorloofde handeling, stelt men de loerende booze geesten tevreden. 1).

3. Het is verboden zijn kleederen te verstellen of op te lappen terwijl men ze aan heeft (andondomi kahiras). Ziet men zich echter door de omstandigheden genoodzaakt

1) Ook waar niet sprake is van een verboden, doch slechts van een sympathetische handeling, spreekt men wel zulk een sĕsangi uit, opdat de geesten toch vooral de bedoeling niet zullen misverstaan. Zoo bv. als de man, om de bevalling van zijn vrouw gemakkelijker te maken, alles in huis wat gesloten is opent en ontsluit, zegt hij: „Akoe ora ngĕngakake grobog, akoe ngĕngakake dalane si djabang baji" enz.

om dit toch te doen, bv. doordat men niet meer dan één zoo'n kleedingstuk bezit, of bijzondere haast heeft, dan zegt men: „Kidoel kono ana wong ditowok, arĕp anglajat lagi ewoeh 'ndondomi" d. i. Daar zuidelijk is iemand door een werpspies getroffen (gedood); ik wil gaan condoleeren, en nu heb ik het juist zoo druk met naaien (mijn kleed te verstellen)! De bedoeling schijnt te zijn, dat men te zeer gepresseerd is om tijd te vinden zijn kleed eerst uit te trekken, waarbij men bedenke dat het „'nglajat" voor de geburen van een overledene een onafwijsbare plicht is.

't Behoeft niet gezegd, dat de tegenwoordige Javanen de eigenlijke bedoeling van dergelijke sĕsangi niet meer begrijpen.

Literatuur.

Over taalpantangs bij andere volken van onzen archipel zijn vooral in de laatste jaren belangrijke mededeelingen gedaan. Terwijl men de oudere literatuur over dit onderwerp grootendeels kan vinden in het bekende artikel van prof. Kern „Woordverwisseling in het Galelareesch" (Bijdr. Kon. Inst. 5, VIII p. 120 sqq.), noem ik uit de literatuur der laatste jaren nog:

Dr. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, zie den index s. v. pantang, in 't bijzonder deel I p. 303 sqq. en deel II p. 36 en 47. 1)

Ling Roth, The Natives of Sarawak and British North Borneo, zie den index s. v. *tabu*, vooral deel I p. 155 en 224.

W. H. Furness, Folklore in Borneo, p. 27 (zie Dr. Juynboll's aankondiging in Tijdschr. Aardr. Gen. 1899 p. 651). Zie thans ook het nieuwe werk van denzelfde: The Home-life of Borneo head hunters p. 160 sqq.

Dr. Nieuwenhuis, Centraal Borneo, zie den index s. v

1) Zie ook Dr. Snouck Hurgronje's weldra te verschijnen werk over het Gajoland en de Gajo's, register s. v. pantang.

Verbodsbepalingen (taalpantangs worden echter niet uitdrukkelijk genoemd).

E. L. M. Kühr, Schetsen uit Borneo's Westerafdeeling, in Bijdr. Kon. Inst. 6, III p. 58 en 59.

Skeat, Malay Magic, zie den index s. v. taboos (linguistic).

Dr. Adriani, Sangireesche Spraakkunst, Hoofdstuk IV, en Tijdschr. Bat. Gen. deel XLIV p. 234-235.

Alb. Kruijt in Meded. Ned. Zend. Gen. deel XXXIX p. 146-148 en deel XLIV p. 145-146 en p. 228 met noot 3.

J. F. van Hasselt, Gebruik van vermomde taal door de Nufooren, in Tijdschr. Bat. Gen. deel XLV p. 276 sqq.

N.B. De in een tweede artikel van den Heer van Hasselt (Tijdschr. Bat. Gen. XLV p. 557 sqq.) bedoelde vermomde taal vertoont meer het karakter van een geheimtaal of dieventaal, zooals de schrijver dan ook niet nalaat op te merken. Iets dergelijks is de o m o n g a n t ĕ b a l i k, die in sommige kampoengs hier te Batavia door kampoenggenooten onderling wel wordt gebezigd, opdat men door een aanwezigen vreemde (iemand uit een andere kampoeng) niet zal verstaan worden. Bepaalde kampoengs hebben elk hun eigen geheimtaal, die soms hierin bestaat dat men de lettergrepen der woorden op een bepaalde wijze omkeert (bv. loe oemoe kĕnama in plaats van loe maoe kĕmana), soms ook hierin, dat men elke syllabe herhaalt doch daarbij den beginmedeklinker door een anderen, bv. door een *s*, vervangt (bv. kamsampoengsoeng in pl. v. kampoeng). 1)

II. REGEN LOKKEN EN REGEN AFWEREN.

't Is begrijpelijk, dat landbouwende volken, die voor hun

1) 't Gebruik van zulke dieventaaltjes is trouwens nog vrij algemeen. Te Solo bezigen bedienden wel onder elkaar de t j a t o e r a n w a l i k a n; in plaats van 'ndjaloek doewit zeggen ze den bv: ladjoek woedit, enz.

levensonderhoud nagenoeg geheel afhankelijk zijn van regen en droogte, middelen hebben bedacht waardoor zij, naar hun meening, den regen kunnen lokken of verdrijven al naar behoefte. De middelen, toovermiddelen of bezweringen, welke daartoe bij verschillende volken worden aangewend, gelijken in den grond merkwaardig op elkaar: voor verreweg het grootste deel zijn ze van sympathetischen aard, berusten dus op 't geloof aan de werking van de bezwering door sympathie. 't Kan geen verwondering baren dat ook de Javanen nog vele van zulke middeltjes om regen te roepen of regen te verjagen uit hun heidenschen, hun animistischen tijd hebben overgehouden. Wat mij daaromtrent bekend is zal hieronder kortelijk worden medegedeeld.

A. Regen lokken.

Een nog in vele streken van Java gebruikelijk middel om regen te lokken is het baden van een kat, soms twee katten, een mannelijke en een vrouwelijke, wat dikwijls gepaard gaat met kleine optochten en muziek. Men kan het ook te Batavia nu en dan zien: hier wordt de kat door kinderen rondgeleid, en vervolgens bij een put gebaad, waarna men ze laat loopen. Cf. hierover Kreemer in Med. Ned. Zend. Gen. XXX p. 111, Dr. Snouck Hurgronje in de Atjèhers II p. 311 en vergelijk ook Skeat, Malay Magic, p. 108.

Een zuiver sympathetisch middel is ook 't volgende, dat o. a. hier te Batavia wordt toegepast. Men plaatst de bladscheede van een pinang (oepih pinang) in een loempang, en trekt dan een klapperblad herhaaldelijk daarover heen en weer. Het geluid, daardoor veroorzaakt, en dat eenigszins gelijkt op het kletteren van den regen, moet „den regen roepen" (*manggil oedjan*). 1)

Maar vooral de ḍalang was vroeger de toovenaar, de

1) Ook strooit men wel een handvol zout, al of niet met rijst vermengd, op de latar of op 't dak.

priester, door wiens machtige tusschenkomst regen werd verkregen, en ook tegenwoordig doet hij nog nu en dan als zoodanig dienst. Door de desalieden wordt thans nog wel, als het lang droog is geweest en er gebrek is aan water op de rijstvelden, een wayangvertooning gegeven. De vertooning wordt gehouden ten huize van het dorpshoofd of districtshoofd, soms ook bij de leiding of rivier, waaruit het bevloeijingswater moet worden verkregen. Vóór den ḍalang wordt dan geplaatst een kom met water of een pĕngaron met ḍawĕt tjeṇḍol (een saus van kokosmelk en gesmolten suiker, waarin klonters rijstmeel of de geraspte kern van aardvruchten drijven). Opgevoerd wordt de lakon Watoe-Goenoeng of de lakon Windoe-Sĕdjati. Wat de eerstgenoemde lakon betreft, deze handelt over den strijd van Watoe-Goenoeng en zijne zonen tegen Wisnoe en Srigati en wat daar verder op volgt (zie Babad Tanah Djawi p. 4-9); hierbij bedenke men, dat, volgens 't volksgeloof, het in de woekoe Sinta altijd hevig regent, omdat dewi Sinta, toen Watoe-Goenoeng en hare zonen in den strijd tegen de goden gesneuveld waren, door haar langdurig geween een hevigen, zeven dagen en nachten aanhoudenden regen verwekte. 1)

De Lakon Windoe-Sĕdjati heeft tot onderwerp den strijd van Djanaka (Ardjoena) met Windoe-Sĕdjati over de positie van „lanang ing djagad", bij welk gevecht de eerste zich verandert in een vijver, die al het water van de geheele wereld tot zich trekt, zoodat het gansche heelal uitgedroogd raakt en goden en menschen dorst lijden; op verzoek van de widadari's herneemt hij eindelijk zijn gewone gedaante en verspreidt het water zich weer. 's Morgens, na afloop van de voorstelling, wordt de ḍawĕt over de sawah uitgestrooid of gegoten.

---

1) Zie o. a. Raffles, History of Java, I p. 379. Ook in de Bandoeng (HS. Leidsche Univers. Bibl. cod. 1868) wordt dit vermeld, p. 402-408.

Niet iedere ḍalang kan op deze wijze regen bewerken (andadekake oedan). Is de ḍalang werkelijk kundig, zijn vak meester, dan — zoo vertelt men — begint het reeds tijdens de opvoering van een dezer lakons te regenen, en wel meestal tegen den tijd van de *gara-gara* (d. i. ± 12 uur 's nachts, als de panakawan's van den „bambang" optreden). Zulk een toovermachtige ḍalang was o. a de beroemde, legendarisch-geworden ḍalang Nalawangsa, die nu nog heet „pĕpoeṇḍen ing ḍalang sĕdaja", en van wien men allerlei wonderlijks weet te vertellen. 1)

Sommigen achten het niet eens noodig de lakon Windoe-Sĕdjati te doen opvoeren: zij plaatsen eenvoudig de pop (wajang) van Ardjoena pun Mĕṇḍoeng (Ardjoena als regenwolk, een wayang die bij de opvoering van dit stuk wordt vertoond) op het voorerf van hun huis: die pop „roept" den regen.

Dat men ook aan „nini Ṭowong" wel regen pleegt of placht te vragen, werd elders door mij meegedeeld (Tijdschr. Bat. Gen. deel XLIII p. 54).

Een zeer eenvoudig middel werd indertijd toegepast door een pĕngoeloe van de Pakoealaman te Jogjakarta, die erg „kramat" was. Hij legde zijn tulband gedurende eenigen tijd in een pot met water (sĕrban dipoen-koem wontĕn pĕngaron isi toja) en plaatste die op de latar: het gewenschte gevolg bleef zelden uit.

Waren de tot nu toe genoemde middelen zuiver heidensch-animistisch, men past tegenwoordig ook andere praktijken toe, die men met min of meer recht moslimsch zou kunnen noemen.

't Is reeds à priori te verwachten, dat in een land waar de vereering van levende zoowel als doode heiligen welig tiert, ook voor het verkrijgen van den dikwijls onmisbaren regen de tusschenkomst van heiligen zal worden ingeroe-

---

1) De ḍalang als regenmaker vertoont zich nog in zijn oorspronkelijk karakter van priester van het animisme.

pen. Wat de levende heiligen betreft, men vraagt eenvoudig hun voorbede, welke men meestal tegen een zekere vergoeding in geld zich verwerft. De vereerde kjai zal dan òf werkelijk niets anders doen dan bidden, òf, hetzij in het 't geheim hetzij in 't openbaar, bovendien een beproefd toovermiddeltje toepassen, al naar gelang zijner meerdere of mindere rechtgeloovigheid.

Wil men door tusschenkomst van de doode heiligen regen trachten te verkrijgen, dan is de aangewezen weg hen op hunne graven te gaan bezoeken.

Ter illustratie van de wijze waarop dat geschiedt, kan ik het volgende meedeelen.

Dicht bij het Zuiderstrand, het strand van de sĕgara kidoel, bij Mantjingan ten Z. van Jogjakarta (een klassieke plek, het gebied, de kraton van de hoogvereerde Ratoe Lara Kidoel), verheffen zich uit den uitlooper van het Zuidergebergte die hier over eenigen afstand nagenoeg evenwijdig loopt met de kust, twee niet zeer hooge heuveltoppen. De oostelijke, de hoogste, sĕtana Pĕmantjingan geheeten, bevat de „pĕsarejan" van den heilige Seh Maolana Mahribi; dit graf, overdekt door een „tjoengkoeb", is schilderachtig gelegen op een klein plateau, dat den top van den heuvel vormt en, door struikgewas ingesloten, door eenige hooge klapperboomen overschaduwd wordt. Uit het eenigszins verwarde verhaal dat de djoeroe-koentji mij deed, scheen te blijken, dat deze heilige, *asli kilen* (van 't Westen afkomstig), nog in den Madjapahitschen tijd naar Java kwam, dat hij ascese uitoefende in de Goewa Langse (de bekende grot, oostelijk van deze pasareyan gelegen, daar waar het rotsgebergte vlak aan zee reikt en steil daarin afdaalt), dat hij vervolgens in Demak is geweest, en eerst stierf tijdens panĕmbahan Senapati, die hem hoogelijk vereerde. Sultan Agoeng zou een „kidjing" voor hem hebben opgericht, welke later door Soenan V van Jogjakarta werd gerestaureerd. 1) Deze heilige wordt ook thans nog

1) Inderdaad ligt nog vlak oostelijk van het boven beschreven graf-

zeer in eere gehouden; aanzienlijk is nog altijd het aantal menschen die, op malĕm Djoemoengah-Kliwon en andere geschikte dagen, uit Jogja en omstreken zijne bemiddeling (*pangestoe*) komen vragen ten einde te verkrijgen wat zij begeeren.

Op den westelijken, lageren heuveltop, den goenoeng Banṭeng, wordt eveneens een heilig graf gevonden, n. l. dat van seh Bĕla-bĕloe met zijn volgeling (*wong noenoet*) seh Gagang-Aking, terwijl vlak bij hun tjoengkoeb, op een soort kerkhofje nog drie kidjings liggen, naar 't heet de graven van drie sĕkabat's van den eerste. Van dezen seh Bĕla-bĕloe wordt verhaald, dat hij altijd even hongerig was, en daarom 't grootste deel van den dag en van den nacht doorbracht met rijstkoken (in een kĕṇḍil, *ngliwĕt*). Hij had dan ook twee kĕṇḍil's: zoodra de eene was afgenomen, werd de andere alweer op het vuur gezet. Ja zóóveel at hij, dat hij van de *intip* (het aanzetsel van de rijst in de pot), zich een dak en wanden (*pajon* en *ģĕḍeg*) voor een huis maakte. Zijn naam of eigenlijk bijnaam is kenschetsend: *bĕla-bĕloe* zou beteekenen „met een, onder 't loopen heen en weer schommelenden, hangbuik". Toch vond hij genade in Allah's oogen, omdat hij deemoedig en nederig was. 1) Eerst Soeltan II van Jogja zou op zijn graf een tjoengkoeb hebben opgericht. Ook seh Bĕla-bĕloe wordt als een heilige

---

huisje, bijna geheel verborgen tusschen de struiken, een zeer verweerde kidjing; dit zou de oude, door soeltan Agoeng opgerichte kidjing van onzen heilige zijn. In de Sĕrat Kaṇḍa (no. 7 der Jav. HSS. v. h. Bat. Gen.), waaruit Dr. Brandes een gedeelte excerpeerde in zijn Pararaton, wordt een „Seh Sayit Maolana Mahribi" genoemd (zie Pararaton p. 196, 198 en 201). Dat het van ouds heilige strand van de Zuidzee in den omtrek van Mantjingan ook wel door moslimsche Heiligen placht bezocht te worden, blijkt o. a. uit de Babad Tanah Djawi, p. 48 (Pamantingan is het tegenwoordige Mantjingan) en p. 143.

1) De legende van seh Bĕla-bĕloe schijnt ook elders op Java bekend te zijn. Ik kon slechts meedeelen wat mij te Mantjingan werd verteld; de verhouding van Seh B. tot Seh Gagang-aking is mij niet duidelijk.

vereerd: men offert hem bij voorkeur *sĕga liwĕt*, wetend dat deze spijs hem bijzonder welgevallig is.

Wanneer men nu in den omtrek van Mantjingan na een langdurige droogte naar regen verlangt, dan is het meestal de kaoem die voorstelt om regen te gaan vragen aan de heiligen daar in de buurt.

Hij zegt: „Iki wis lawas ora ana oedan; apa ora paḍa eling njoewoen oedan marang ḍing soemare?" Zijn voorstel wordt goedgekeurd en men bepaalt in gemeenschappelijk overleg één dag, waarop men aan seh Maolana Mahribi, en een anderen waarop men aan seh Bĕlabĕloe zal gaan offeren. Op den bepaalden dag beklimmen de deelnemers den heuvel waarop zich het graf van den te vereeren heilige bevindt, een ieder zijn eigen ambĕng medenemende. De ambĕngs bevatten, voor seh Maolana Mahribi: *kĕtan kolak* en *sĕga rasoelan* (d. i. *sĕga woedoek* met *boemboe lĕmbaran*); voor seh Bĕla-bĕloe: *sĕga liwĕt* met *ajam*. Bij de pasarejan gekomen, zet men zich neer rondom de ambĕngs. Het desahoofd of een der oudsten maakt in een deftige toespraak den kaoem officieel bekend met het doel van het offermaal: dat ze eten komen aanbieden aan seh M. M. (of seh B.), en dat ze hem eerbiedig vragen om zijne bemiddeling, opdat de regen moge neervallen en hun aanplant goed moge opkomen. Daarop spreekt de kaoem drie donga's die telkens aanvangen met de „patekah" (de eerste soerah van den Qoerân) en verder eenige korte, rhythmische regels bevatten, gedeeltelijk Javaansch, gedeeltelijk verbasterd Arabisch 1); na elken regel vallen de aanzittenden in met een langgerekt „Amin" (*ka-aminan dening titijang ingkang sami ngĕpang*). Dan volgt het offermaal. Heeft men zulke slamĕtan's gehouden bij de beide heilige graven, dan laat de regen niet lang meer op zich wachten.

---

1) Een dier donga's, mij meegedeeld door raden loerah Mangkoedimĕdja te Jogja, luidt: „Allahoemma moerdjini, siti kang asoeng boekti, djagad kang asoeng barkat, pratala kang asoeng tĕḍa".

Ten slotte dient nog vermeld te worden de *Istika*, d. i. de moslimsche صلاة الاستسقاء (çalât oel-istisqâ), de „godsdienstoefening om regen te vragen" die naar 't schijnt vrijwel volgens de in de sjafi'itische fiqh-boeken gegeven voorschriften wordt verricht. Als het lang droog geweest is, spoort de imam of de pĕngoeloe de bevolking aan deze salat te houden. Men dient dan eerst drie dagen te vasten. Den vierden dag (ook dien dag vast men nog, althans tot na de salat istika), gaat men naar het open veld (*ara-ara*, 't kan ook de aloen-aloen zijn), en verricht daar de salat van twee rĕkangat's. 't Is wenschelijk dat men in een soort optocht zich daarheen begeeft, en vrouwen, kinderen, ja zelfs huisdieren meeneemt. Daarop leest de imam twee koetbah's, die evenzoo zijn ingericht als de koetbah's bij de Feesten, slechts met dit onderscheid dat hij (de imam) in plaats van te beginnen met de takĕbir, aanvangt met de Istipar (Istigfâr, de formule waarin men Allah om vergiffenis vraagt voor bedreven zonden), en wel vóór de eerste koetbah 9 maal, vóór de tweede 7 maal deze formule uitspreekt.

Tijdens die preeken moeten de imam en de deelnemers aan de salat, als ze een *sĕbe* aanhebben, deze omkeeren zoodat wat onder was boven komt te zitten (sĕbenipoen ing andap koewalik wontĕn nginggil), en als ze een baadje aanhebben, het achtergedeelte van dat baadje over hun hoofd slaan, als koedoeng, „zoals men pleegt te doen wanneer het hard regent". Daarop gaat men aanzitten aan een offermaal, waarvan, naast andere gerechten, ook schotels met *dawĕt* noodwendig een bestanddeel moeten uitmaken. Na afloop gooit men elkaar met deze dawĕt en met water, een aardigheid waarbij het dikwijls zeer luidruchtig toegaat.

Men weet, dat „de Profeet zelf in deze çalât enkele zonderlinge bewegingen opnam, die de vergaderden met hunne bovenklêeren uitvoeren", een concessie aan het Arabische heidendom, dat blijkbaar evenzeer sympathetische middelen om den regen te „lokken" kende en toepaste

als de bewoners van onzen archipel (zie De Atjèhers II p. 311); vandaar het omkeeren van de sĕbe, en het over 't hoofd trekken van 't baadje. Het elkaar werpen met ḍawĕt en met water — ook oorspronkelijk een sympathetisch middel — schijnt een zuiver Javaansch toevoegsel te zijn.

De salat Istika wordt betrekkelijk zelden gehouden.

B. Regen afweren (nĕrang of ningkas).

Talrijker nog dan de middelen om regen te lokken, zijn die welke ook de Javaan nog toepast om dreigenden regen af te weren of te verdrijven. Niet alleen in verband met landbouwbelangen, bv. als men padi wil drogen (*meme pari*), worden ze in praktijk gebracht, maar ook uit zuiver-persoonlijke, om zoo te zeggen wereldsche beweegredenen, bv. als men een feest wil geven, als men op reis is enz. enz. Dikwijls schijnen de aangewende middelen, ook hier van sympathetischen aard, zoowel te dienen om te wichelen (om uit bepaalde feiten of verschijnselen op te maken of het al dan niet zal regenen), als om den dreigenden regen af te weren.

De meest-verbreide middelen van deze groep zijn die, waarbij bijzonder droge of heete zaken de hoofdrol spelen. Deze verschillen onderling slechts weinig: ze zijn alle eenvoudige toepassingen van het bekende animistische beginsel: het gelijke roept het gelijke, in casu droge, heete dingen roepen droogte en hitte. Slechts enkele der meest bekende zal ik hier vermelden.

1. Men laat een of meerdere kinderen, jongelingen of jonge meisjes, een sapoe sada omgekeerd op de latar in den grond vastzetten. Daar rondom strooit men asch (*awoe*); en bovenaan, op en tusschen de punten van de sada's steekt men kalk (*ĕndjĕt*), roode lombok (*lombok abang*), uien (*brambang*), kalmoes (*dringo*) en kurkuma (*koenir*). Daarbij zegt men (*sĕsangi*, d. i. stelt als voorwaarde): „Laat het niet

regenen, vóórdat mijn sapoe is omgevallen" (adja oedan-oedan, jen doeroeng roeboeh sapoekoe). Men is overtuigd dat het niet zal regenen, zoolang de sapoe niet omvalt. Valt zij om, dan is dat een ongunstig teeken. 1)

2. Een kleine jongen, die nog niet besneden is, neemt een potscherf (*wingka*) die als *laweh*, d. i als tusschensteeksel tusschen den rijstpot en den rand om 't vuurgat — om lucht door te laten — pleegt gebruikt te worden, terwijl hij zegt: „Akoe 'ndjoekoek djaka lawehan." Op deze wingka wordt met sirihkalk een kruis geteekend (wingka dipoen-prapat mawi apoe). Vervolgens werpt het knaapje de scherf op het dak, onder het uitspreken van de sĕsangi: „Adja patipati oedan, jen doeroeng mĕdoen djaka lawehan." Zoolang de scherf op het dak blijft liggen, zal het niet regenen.

3. Te Batavia wordt wel een „poentoeng api" (d. i. een stuk smeulend brandhout) in de keuken opgehangen. 2)

4. Men steekt wat tjabe in de konde van een klein meisje, en laat haar eenigen tijd op het voorerf rondloopen.

Ten einde de uitwerking van de tot nu toe beschreven middelen nog krachtiger en zekerder te maken, pleegt men zich gedurende eenige, bv. drie, dagen te onthouden van baden en van het eten van zout, of ook van saus of pap, bv. van wat de Javaan *kokoh* noemt.

Tot een andere categorie behooren de twee thans volgende bezweringsmiddelen.

1. Wanneer men een feest, vooral een huwelijksfeest, zal geven en ongerust is dat een regenbui misschien storend zal tusschenbeide komen, bv. den plechtigen rondgang van een bruidsstoet zal verhinderen, dan neemt men

1) Hetzelfde doet men wel met een rijststamper (*aloe*), die men van boven met kalk enz besmeert en op de latar plaatst

2) Mij medegedeeld door den Heer C. von Dewall, die mij voor Batavia ook nog eenige andere gegevens verstrekte.

een door de bruid gedragen kleedje (bv. haar borstkleedje, kĕmbĕn) en werpt dat op het dak, onder het uitspreken van de sĕsangi: Moge het niet regenen, zoolang dit kleedje op het dak ligt." Hetzelfde bewerkt men te Batavia ook wel door een broekje van het laatstgeboren kind (*anak bontot*) op het dak te werpen. Wat de ratio van dit, op Java zeer verbreide, gebruik is, is mij nog niet helder. Men schijnt te meenen dat een bruid, en ook een jongste kind, kĕring (droog) zijn.

2. Te Batavia laat men ook wel een kind, dikwijls een meisje, vooral weer een anak bontot, op het erf voor het huis zich plaatsen in de houding, welke men aanduidt met *djoengking* of *mĕnoengging*, d. i. liggende met de partes posteriores in de hoogte geheven of opgewipt. Dat ook hier bezwering door sympathie in 't spel is, laat zich gemakkelijk gissen.

Eindelijk zijn er nog middelen, waarbij de bezwering uitsluitend door woorden geschiedt. Ook hiervan een paar voorbeelden.

1. Iemand is op weg en vreest door den regen te zullen worden overvallen. Hij vraagt nu aan den eersten den beste dien hij tegenkomt: Ben je zoo even ook soms een zwangere tegengekomen (Sampejan waoe kĕpĕṭoek tijang mĕtĕng)?" Is het antwoord ontkennend, dan behoeft hij niet meer voor regen te vreezen. Ontvangt hij evenwel ten antwoord: „Ja, zoo even heb ik een zwangere ontmoet", dan zegt hij onmiddellijk daarop: „Mangsa bĕḍaha wĕtĕnge", d. i. woordelijk: „haar buik zal (nu nog) wel niet scheuren". Met die woorden belet hij de dreigende, de zwangere, regenwolk zich te ontlasten: immers met „wong mĕtĕng" wordt symbolisch de waterzwangere regenwolk (*mĕnḍoeng*) aangeduid.

2. Kinderen en herdersjongens (*hotjah angon*) kennen bepaalde liedjes of deuntjes om regen af te weren. Bv. „Oṭak-oṭak gilingan, mĕnḍoeng ilang panas

djĕpret, kene memejan tjiṇḍe, goenoeng memejan djagoeng, desa memejan klasa, mĕṇḍoeng ilang, panas djĕpret."

Of wel: „Adja oedan, adja mĕṇḍoeng, ana baja di-tĕlikoeng."

't Is duidelijk dat deze liedjes de kracht hebben of hadden van bezweringsformulieren.

Ten slotte zij nog opgemerkt dat, hoewel ook voor het „nĕrang" doode en levende heiligen wel hun bemiddeling schenken, toch voor dit doel aan de zooeven besproken oude heidensche middelen nog vrij algemeen de voorkeur wordt geschonken.

Uit het voorafgaande bleek ten duidelijkste, dat ook op Java de middelen, die men aanwendt om regen te verkrijgen of om regen af te weren, nagenoeg alle van sympathetischen aard zijn. Immers de „bezwering door sympathie" bestaat hierin, dat men den betreffenden geest of geesten een zekere gewenschte handeling [in miniatuur] voordoet, of door 't een of ander hun aandacht in 't bijzonder daarop vestigt, in de overtuiging dat men hen daardoor kan opwekken of zelfs dwingen datzelfde te doen, het na te bootsen. Van het overoude geloof aan de werking van deze bezwering door sympathie heeft reeds prof. Wilken sprekende voorbeelden gegeven. Dikwijls blijkt uit den gebezigden technischen term hoe men zich deze werking voorstelt, zoo o. a. uit het boven, op p. 298 geciteerde „manggil oedjan." Bijzonder leerzaam in dat opzicht is de aanteekening van Dr. Adriani bij de eerste zijner Toradja'sche Vertellingen, gepubliceerd in deel XLV van dit tijdschrift. In die vertelling „roept" de spookaap den regen door een liedje te zingen, dat aldus luidt: „Regen, regen, daarboven in het woud, spoel hem weg van de rechterzijde" (p. 395). In de aanteekening bij den term *nakelo udja*, die hier is vertaald met hij riep, lokte den regen, zegt Dr. Adriani (p. 402): „*kelo* is: tot nadoen of meedoen trachten te bewe-

gen, tot zich lokken, bv. vogels lokken met andere vogels, buffels en geiten met zout, meisjes tot zingen en dansen lokken, door zelf maar vast te beginnen." Op verrassendheldere wijze geeft dus de uitdrukking *nakelo udja* ons te kennen, hoe de Toradja zich de bezwering door sympathie voorstelt.

Literatuur.

De literatuur over het besproken onderwerp is niet uitgebreid. Verreweg het belangrijkst is het op dit gebied unieke artikel „Regen lokken en regen verdrijven bij de Toradja's van Midden-Celebes,' door ALBERT C. KRUIJT in dit tijdschrift, deel XLIV p. 1 sqq., waar reeds de op hetzelfde onderwerp betrekking hebbende plaatsen in andere publicatie's worden genoemd. Ik kan daaraan maar weinig toevoegen, n. l. SKEAT, Malay Magic, p. 108-110, en

NIEUWENHUIS, Centraal-Borneo II p. 230.

Verder zie men nog: WILKEN, Animisme p. 133, en Primitieve vormen van het huwelijk enz. p 1192,

en TYLOR, Primitive Culture II p. 235-237.

VOORLOOPIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT MINAHASSISCHE UILESPIEGEL-VERHALEN,

DOOR

J. Alb. T. SCHWARZ.

Hulpprediker te Sondër.

Van de verhalen, welker korte inhoud ik hieronder mededeel, wordt eene tekstuitgave met vertaling en aanteekeningen voorbereid. In den vorm waarin zij thans worden bekend gemaakt, geven zij reeds bruikbaar materiaal tot vergelijking met gelijksoortige vertellingen in verwante talen.

De hier volgende Uilespiegel-streken zijn oorspronkelijk in het Tontemboansch (gewl. Tompakĕwa'sch) gesteld. De Tontemboansche Uilespiegel heet *si Towo* „de Leugenaar, de Bedrieger". *Towo* is in het Tomboeloesch, Tonsea'sch, Tondano'sch en Tonsawangsch „leugen, bedrog", als subst. „leugenaar"; als adject. „leugenachtig". Bijv. Tontemb. *ĕn towona ra'itja mapo'ou, anaitu tio'o ma'ema-eman isia* „zijne leugens zijn onafgebroken, daarom moet hij niet geloofd worden"; *tumowo* (Fut.), *matowo* (Praes.) „bedriegen, liegen", *mĕngatowo* „gewoon zijn te liegen".

In de volgende verhalen zal men verder den titel *kolano* aantreffen, dien ik onvertaald heb gelaten. In de Tontemboansche verhalen is de *kolano* de koning, de vorst, een machtig heer, die zich ter dege laat gelden en doorgaans zeer tiranniek optreedt. Nu hebben de Minahassers nimmer hoofden gehad, dien zij met den naam *kolano* aanduidden. Wel noemen zij den Vorst van Mongondou aldus, hoewel de Mongondou-ers zelf hun vorst *datu* noemen. *Kolano*

is dus waarschijnlijk uit het Ternataansch overgenomen, evenals *wowato* „hoofd van den laagsten rang", vgl. Tern. *babato*, een titel die ook hier en daar in de Tominibocht (Gorontaleesch, Ampibabo'sch) bekend is en van welken het zeker is dat hij is overgenomen. Trouwens, ook in onze sprookjes en vertellingen wordt de koning met buitengewone macht bekleed, gelijk ook in de Toradja'sche verhalen *Ta Ilatu*, de koning, doorgaans niet beantwoordt aan een *kabosenja* of een *mokole* van nu of van vroeger.

Thans volgen de verhalen.

1. Er woonde eens in een dorp een jonge man, *Towo* genaamd, de zoon eener weduwe, de slimste en ondeugendste van alle knapen. Eens zeiden zijne makkers tot hem: als je den kolano je achterste laat zien, zonder dat hij boos wordt, dan geven wij je duizend gulden. Goed, zeide Towo. Hij ging nu naar zijne moeder en verzocht haar een kleedingstuk te naaien, dat een baadje met broek aan elkaar was, dat met knoopen van achteren werd toegemaakt en één grooten knoop op de billen had In dit potsierlijke kleedingstuk ging T. vóór het huis van den K. heen en weer loopen. De K. riep hem bij zich, om te vragen wie die hansop met mooie knoopen genaaid had. Ik zelf, antwoordde T., maar het mooiste er van durf ik u niet te laten zien, uit schaamte — Wees niet bang, ik zal niet boos worden, antwoordde de K., waarop T. zich omdraaide, bukte en zijne billen liet zien. De K. zond T. in toorn heen, maar zijne makkers, die getuigen waren geweest van wat hij had gedaan, gaven hem het beloofde geld.

2. Een anderen keer zeiden zijne kameraden: daar ge zoo dapper zijt, moet ge eens oploopen bij den Smid, 1) wiens huis niemand durft te bestijgen, omdat de Smid zoo boos en kwaad is. Als ge in zijn huis zijt geweest, krijgt

1) De Smid is in de verhalen doorgaans eene schrikwekkende persoonlijkheid. Het Tontemb. noemt hem *kipu* (*si Tjipu*), vgl. Sang. *kipung*, ook in het Galelareesch en Noefoorsch is *kipu* overgenomen.

ge geld van ons. Goed, zeide T., ging naar het huis van den Smid en vroeg: heer, hebt ge ook lust om een stuk goud te koopen, zoo groot als een kokosnoot? De verheugde Smid antwoordde: ja, zeker wil ik dat, maar kom eerst boven, dan zullen we samen eten en drinken. Na het eten zeide de Smid: ga nu den goudklomp halen, die zoo groot is als een kokosnoot. O, antwoordde T., ik ben eigenlijk komen vragen of gij ook zulk een stuk goud hebt om het te verkoopen. De Smid werd boos en joeg T. zijn huis uit, maar deze had de weddenschap gewonnen.

3. Na eenigen tijd pleegde T. een diefstal en werd voor den Kolano gebracht. Deze liet hem binden aan een boomstam, om hem te pronk te stellen. Toen hij daar zoo aangebonden stond, kwam er een Bultenaar (*si Wo'ko*) voorbij en vroeg: waarom staat ge daar zoo aangebonden? T. antwoordde: O, ik had vroeger net zoo'n bult als gij en er was maar geen geneesmiddel voor te vinden. Nu heb ik mij hier laten aanbinden en tot mijne blijdschap ben ik recht geworden. De Bultenaar verzocht daarop in zijne plaats te mogen zijn en maakte T.'s banden los, die nu den armen Bochel in zijne plaats vastbond. Toen de Bultenaar het uitschreeuwde van de pijn, riep T. hem toe: Schreeuw toch zoo niet, dan wordt ge niet recht! T. liep daarop weg en de Bochel schreeuwde maar door, totdat de menschen op zijn geschreeuw kwamen aanloopen en vernamen wat Towo had gedaan. Zij zochten hem, maar hij was al lang verdwenen.

4. Na lang zoeken werd hij toch gevonden en voor den Kolano gebracht, die hem veroordeelde om in zee te worden geworpen. Eene prauw werd klaar gemaakt en toen T. er in stapte, zeide hij tot zijne metgezellen: kom, laten we samen zingen, maar dan moet ik bij het roer zitten 1). Ik zal voorzingen en gij antwoordt mij. Aldus zullen wij zingen:

1) De roeiers (scheppers) zitten met den rug naar het roer; T. kon dus, bij het roer zittende, er uit springen zonder gezien te worden. Het zingen dient om op de maat er van te roeien.

Ilĕpoko si Towo, ilĕpoko!

„Towo wordt er in gegooid, er in gegooid".

Al zingende roeide men voort. Toen zij een eindje van den wal waren, sprong T. er uit en zwom naar den wal. Nu riep de stuurman:

Ilumĕpoko si Towo, ilumĕpoko!

„Towo is er in gesprongen, er in gesprongen" 1)

Onnadenkend zongen de roeiers het na, zonder op te houden met roeien, meenende dat T. alleen den tekst van den zang een weinig wijzigde. Toen zij in volle zee waren gekomen, hielden zij op en wilden T. er in werpen, maar vonden hem niet. De stuurman riep: Ik heb het u allang gezegd dat hij er in is gesprongen, maar gij zongt het maar na en roeidet maar door! — Zij keerden nu terug en daar zij bang waren om te vertellen dat hij alweer ontsnapt was, berichtten zij den Kolano dat zij Towo hadden verdronken en hij door een visch was verslonden. De K. was nu gerust en blijde dat hij T. kwijt was.

5. Maar Towo was, nadat hij al zwemmende het land had bereikt, stilletjes naar zijne moeder gegaan en had haar gevraagd: Moeder, weet gij ook wat voor soort van baadje de overleden vader van den Kolano gewoon was te dragen? Zijne moeder antwoordde: Zeker weet ik dat, want wij hebben dat indertijd genaaid. — Wilt ge ook voor mij zulk een baadje naaien? — De Moeder begreep wel niet waartoe dat moest dienen, maar zij deed toch zijn zin en gaf T. het baadje. T. trok het aan en ging er mee voor het huis van den Kolano heen en weer loopen. Toen deze hem zag, schrok hij hevig en verzocht T. boven te komen. T. ging naar boven en de K. vroeg hem: „Wel, Towo, zijt ge teruggekeerd?"

1) *Lĕpok, lumĕpok* (Fut.) *malĕpok* (Pr.) bet. „vallen, zich laten vallen, naar beneden springen". De vorm *i-lĕpok-o* is met 't voorvoegsel *i* gevormd, dat eene passieve beteekenis geeft aan den stam waarvoor 't is gevoegd en thans ook den Imperatief omschrijft, die naar den vorm in de Minahassische talen is verloren gegaan. Het enclitische-*o* is te vergelijken met Mal.-*lah*. *Ilumĕpoko*, slordige uitspraak van *nilumĕpoko*, Act. Perfect.

Ja, antwoordde T., toen ik in zee was geworpen en een vadem of tien gezonken, kwam ik aan een grooten weg, dien ik volgde, totdat ik aan een groot dorp kwam, in het midden waarvan de Kolano woonde. Deze vroeg mij vanwaar ik was. Ik antwoordde: ik kom zoo juist van de aarde. Toen vroeg hij mij of het goed ging met u op aarde en ik antwoordde: zeer goed. De Kolano zeide daarop: ga weer naar boven en zeg den Kolano, dat ik een groot feest aanricht en hem en alle hoofden en notabelen met hunne vrouwen uitnoodig aan dat feest deel te nemen, want de Kolano is mijn zoon. En opdat zij U zullen gelooven, trek mijn baadje aan en vertoon u daarmee Hier ben ik dus en draag het baadje van uw vader.

Toen de K. het verhaal van T. had gehoord, zeide hij: goed, wij allen zullen naar het feest gaan. — Daarop liet de K. alle hoofden en notabelen met hunne vrouwen bijeenkomen, gaf hun de uitnoodiging van den Kolano onder de zee te kennen en ried hun aan allen mede te gaan, opdat de oude K. niet boos zou worden. Hij gelastte nu verder om een groot aantal prauwen gereed te maken, om daarmee naar het midden der zee te roeien en dan naar beneden te springen. Dit gebeurde en allen sprongen over boord. Toen zij allen er in gesprongen waren, zeide T.: nu ben ik kolano, want de Kolano, de hoofden en de aanzienlijken zijn allen verdronken.

6. Toen hij weder eens door den Kolano werd gezocht, omdat hij hem bedrogen had, trof het juist dat Towo zwaar verkouden was. De K. die dit gehoord had, liet hem roepen. T. verscheen zoo verkouden als hij was, het snot vloeide uit zijn neus tot op zijn mond. Hij snoof zijn snot aldaar op, maar dit nam de K. hem kwalijk. Om hem te straffen voor zijn onhebbelijk gedrag, liet hij hem in zijne nabijheid blijven en verbood hem om in drie dagen en drie nachten zijn snot op te snuiven, eerst daarna zou hij worden losgelaten. Waagde hij het te snuiven, dan zou hij gedood worden. T. onderwierp zich aan het bevel, maar na eenigen tijd raakte zijn neus zoo vol snot, dat hij geen adem meer kon halen en

eene list moest verzinnen om zich uit de ongelegenheid te redden. Hij zocht dus den K. iets wijs te maken en vroeg hem of hij een verhaal wilde hooren. Met genoegen, antwoordde de K. — Nu, luister dan. Eergisteren ben ik op jacht geweest; ik had nog niet ver geloopen of ik zag een hert, ik nam mijn geweer en mikte op het hert. Terwijl ik bedacht op welke wijze ik het hert zou schieten, legde ik mijn neus op mijn arm en zóó snoof ik toen mijn snot op. Dit zeggende deed hij een krachtigen haal met zijn neus en zweeg. De K. schudde het hoofd en zweeg, daar T. hem weer had beetgenomen. Maar T. kwam weer vrij, want de K. joeg hem weg.

7. Eens zat de K. op zijne voorgalerij en dacht na over de guitenstreken van T. waarvan hij nu toch genoeg had. Hij liet nu T. komen en zeide: ge zijt een rakkert; ook mij bedriegt ge, hoeveel te meer uwe gelijken; ik zal u straffen. Drie dagen en drie nachten moogt ge niet slapen, anders breng ik u om. De K. liet hem nu bewaken en T. hield het één dag en één nacht uit, maar toen het weer dag werd, kreeg hij vaak en viel in slaap. Toen de K. dat zag, had hij schik en zeide: ziezoo, nu maak ik je dood. T. antwoordde: wel, waarom moet ik gedood worden? Ik heb niet geslapen, ik zat na te denken over de geitenkeutels. Hoe zou het toch komen dat die zoo anders zijn dan die van andere dieren? Allemaal zijn ze even rond, zoo mooi komen ze er uit! De K. begon te lachen om T.'s slimheid, en liet den schalk naar huis gaan.

8. Eens gebeurde het dat T., terwijl hij in het verblijf der gestraften was, een jongen buffel 1) bij zich nam, die soms bij de paarden van den K. ging slapen. De K. beweerde dat die hem toebehoorde; hij wist wel dat T. de eigenaar was, maar hij wilde eens weten wat deze zou antwoorden als hij hem den eigendom er van betwistte.

---

1) In het Tontemb. *kërëwou*, uit het Mal. *kërbau*. In het Minahassa is de buffel geheel onbekend.

De lieden van den K. hadden dan ook in last den buffel niet terug te geven. T. kwam nu klagen en vroeg zijn buffel terug, om dien weder bij de moeder te brengen. Wat, antwoordde de K., uw buffel? wel, het is een jong van mijne paarden!

Op dien dag moest de K. naar een ander dorp en T. vroeg verlof om dien dag naar huis te gaan. De K. stond het toe, en T. ging naar huis, haalde eenige vuile kleederen en ging er mee naar eene rivier, die de K. moest overgaan. Terwijl hij aan 't wasschen was, kwam de K. aan. Zoodra hij T. zag, verwonderde hij zich en zeide: moest ge dáárom naar huis? T. antwoordde: verleden nacht heb ik bericht gekregen dat mijn vader bevallen is van een zoon en nu wasch ik zijne vuile kleeren uit. De K. antwoordde: je bent gek, kan een man soms bevallen? T. antwoordde: 't is waar wat Gij zegt, evenmin kan een paard een buffel jongen. Nu, zeide de K., ga maar vlug uw buffel halen, ik wilde u maar eens op de proef stellen.

9. Eens stond T. te kijken naar het slachten van een varken en vroeg om den staart. Daarop ging hij naar huis en bond den varkensstaart vast met een fijn touw, zóó dat hij buiten het varkenshok uitstak, ter hoogte van een groot zwijn. Het touw liep tot in zijn huis door. Zijne huisgenooten beval hij goed op te letten, wanneer hij terug kwam met lieden die zijn varken wilden koopen; als zij het kwamen bezien, moesten de huisgenooten voortdurend aan het touw trekken. T. ging uit en vond al spoedig koopers voor zijn varken. Hij geleidde hen naar zijn huis en zoodra de huisgenooten hem zagen aankomen, trokken zij ijverig aan het touw. T. wees nu de koopers op het hok waaruit de staart te voorschijn kwam. De koopers verwonderden zich over het groote varken dat in dat hok moest zitten en gaven hem twintig gulden, waarmee T. zich uit de voeten maakte, zoodat hij reeds buiten het bereik der koopers was, toen dezen bemerkten dat zij bedrogen waren.

Zulke verhalen zijn er ongetwijfeld wel meer, 't zij dat zij op rekening van *Towo* worden gesteld of niet. Voor 't oogenblik kan ik nog niet meer dan de bovenstaande mededeelen. Van samenhang tusschen deze verhalen is geen sprake, anders had bijv. No. 5 aan het slot moeten verteld worden. De *Kolano* is een dergelijke figuur als „de Reus" in onze sprookjes: tiranniek, wreed en machtig, maar ook goedig en weinig snugger. Trouwens, het Jav. *kělånå*, o. Jav. *kalana* beteekent „reus, titan".

Van de hier medegedeelde streken zijn sommige als anecdoten ook onder ons bekend. Zoo herinnert No. 6 aan het verhaal van een man die door vlooien geplaagd werd en wien door zijne medereizigers in een wagen werd verboden zich te krabben, waarop hij een verhaal begon waarin de uniform van een generaal werd beschreven, 't geen hem telkens gelegenheid gaf zich te krabben. No. 1 herinnert een streek van „Reinaert de Vos", die een beest zou vertoonen dat zijn kop had waar een ander zijn achterste had en die toen voor de verbaasde toeschouwers zijne achterdeelen ontblootte. No. 3, 4 en 5 zijn reeds door Dr. N. Adbiani onder de Toradja'sche Uilespiegel-verhalen genoemd. Ook No. 7 is, hoewel in een anderen samenhang, elders bekend in Indonesië, zooals o. a. is vermeld op bl. 355 van Deel XL van dit Tijdschrift en in Dl. XLV, aflev. 5.

Sonder, Januari 1903.

EENIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT DE ZEDEN EN GEWOONTEN DER TOERATEYA [1] TEN OPZICHTE VAN DEN RIJSTBOUW. [2]

DOOR

G. MAAN,

Zendeling leeraar van de Utrechtsche Zend. Ver.

Wanneer in het begin van den Westmoeson (de maand December) de regens goed doorkomen, zoodat het water op de sawah's blijft staan, begint de Toerateyer er over te denken, een aanvang te maken met het bewerken zijner niet zeer talrijke padi-velden, die nagenoeg alle van den regen afhankelijk zijn. Dat dit gepaard gaat met tal van ceremoniën, zal ons niet bevreemden, daar hij zeer bijgeloovig van aard is en zich de padi als persoon denkt. Hij noemt het bewerken der sawah's: ádjâma-bârá = westmoesons-werk-verrichten.

Op den dag, die daartoe als „gunstig" is aangewezen (men komt dat te weten door de z. g. n. *kotika* = tabellen van goede en kwade dagen, die door de goeroe's, enz. gebezigd worden) wordt een deel der karbouwen uit de kraal gehaald en gereedgemaakt om te gaan ploegen.

---

1) Toeratêya van toe = tâoe = mensch; râte = boven; a (ya) = de (lidw.) dus: *bovenlander* en wel ten opzichte van Makassar. Van daar toch naar de Toerateya-landen (Binâmóe, Bângkalá en Laîkang) gaande, zegt men „opwaarts gaan". De transcriptie der Makassaarsche woorden in dit opstel heeft plaats met behulp van de door Dr. MATTHES aangenomen teekens (zie Mak. Spraakk. § 29, zoodat de klemtoon valt op de lettergreep met ˆ aangewezen en de klinkers met een ´ er boven kort scherp worden uitgesproken, terwijl — boven een klinker te kennen geeft, dat hij lang uitgesproken wordt.

2) Niet alle teekens welke in het handschrift van den auteur voorkomen zijn ter drukkerij voorhanden. RED.

Voordat men vertrekt ondergaan én de buffels, die in de kraal blijven én zij, zie gaan ploegen een vijfledige bewerking; men noemt dit: nilangîri; nipisôloró, nidoepâï, niboerâï, niminjâhi.

Djêné-lângiri wordt genoemd een soort waschwater, waarin men den bast van den lângiri (Albizzia Japon. Bl.) of van den kanjdjôli (soort boom) heeft gelegd en dat in de inlandsche samenleving een groote rol speelt; *nilangîri* = gewasschen worden met djêné-lângiri. Men wascht daarmee n.l. den rug en den kop van de buffels. Pisôloró = doen heenglijden; wordt gebezigd voor „besprenkelen"; *nipisôloró* = bespenkeld worden met water, te weten de kop en rug van de karbouwen. *Dóepa* = wierook (zie Dr. MATTHES' Mak. Wdb. bl. 476) dat ook veelvuldig wordt gebezigd. Men gebruikt er ook wel areng suiker voor (Toerat. dial. râppo gângga). Men brandt dit in een aarden potje (padoepâng). *Nidoepâï* = bewierookt worden. Men neemt daartoe de padoepâng in de linkerhand, houdt de rechterhand boven de rook van de dôepa en legt die voorts op den kop van den buffel. *Niboerâï* (Toer. dial.) niporâssi (Mak) = bespuwd worden. Men kauwt n.l. de gewone sirihpruim goed fijn en mengt ze met een afschrapsel van den ploeg enz. en bespuwt daarmee weder den kop en rug van den karbouw. *Niminjâki* (van mînjá = olie) = gezalfd worden. Men bezigt daartoe klapperolie. Deze bewerking wordt driemaal herhaald, terwijl men even zoo dikwijls met genoemde zaken rondom de karbouwen loopt. Vraagt men den lieden, waartoe dit alles dienen moet, dan krijgt men geen ander antwoord, dan dat men dit zoo van de voorouders heeft overgenomen; soms krijgt men den indruk, dat zij het zelf niet meer weten.

Daags te voren heeft men reeds de ploegen en eggen te voorschijn gehaald. Ook deze ondergaan eerst eene bewerking. Zij worden vóór het huis op den grond gelegd. Met een mes wordt van ieder der onderdeelen een weinig afgekrabd (nikôró) dat met de sirih wordt vermengd, die den volgenden dag bij het niboerâï wordt gebezigd en

's avonds brandt men op den ploeg (Toer. dial. nangkâla; Mak padjêko) een kanjdjôli (kaarsje) terwijl men er ook sirih en een kokosnoot bij neerlegt.

Nu trekt men met een span karbouwen en een ploeg naar de sawah, waar men op het dijkje bij het gat, waaruit men het overtollige water laat afloopen, ook al weder sirih en een kokosnoot neerlegt. In het midden van de sawah zet men eenig wapen, een lans, kris of badiq in den grond en trekt daar om heen met den ploeg een kring in de sawah. Men noemt dit nililîhi = rondgegaan worden. Terwijl men hiermede bezig is prevelt men een formule, die ik niet heb kunnen uitvinden maar die dient, om de sawah met den ploeg, de karbouwen en de menschen te verzoenen. Men neemt ook een handvol aarde uit de sawah en brengt die naar huis, waar ze op den zolder bij den z.g.n. bêntengpôlong 1) wordt neergelegd. Daarna gaat men over tot de geregelde bewerking der sawah's. Op sommige plaatsen, zooals in Bângkalá, moet de vorst echter eerst beginnen met de ornaments sawah's (-tâna kabaraêngang) te bewerken.

Ook de zaaipadi ondergaat eenige bewerkingen alvorens ze wordt uitgezaaid. Laat me hier mogen zeggen, dat de Toerateyer van Binâmoé niet gewoon is, zijn padi op kweekbedden uit te zaaien en ze later in de sawah over te planten, doch dat hij de padi gewoonlijk direct in de sawah zaait (nitâoeroé), waardoor veel werk wordt bespaard, maar ook een inférieur gewas wordt verkregen. De bossen zaaipadi worden op een rij gelegd in de woning. Evenals bij de karbouwen heeft bij de zaaipadi het nilangîri, nipisôloró, nidoepâï, niboerâï en minjâhi plaats. Daarna wordt de zaaipadi met de voeten op een buffelhuid van den halm gescheiden. Men noemt dat nilêssoró. Hierop zet men de zaaipadi (lêssoró) te weeken in water, waarin men ânrong-

1) bênteng pôlong = afgesneden paal is de voornaamste paal van het huis, die met allerlei snijwerk is versierd en waarin de beschermgeest van het huis woont.

bârà (Curcuma longa L.) 1), een paar sapîri noten (Aleuritis Moluccana Willd,) en bâtang tîre lâlo (de jonge stammetjes van een soort struik) heeft gedaan. Zoodra de lêssoró begint te ontkiemen, wordt ze op een matje uitgestort en haalt men er een balîra (schietspoel) overheen, terwijl men zegt: „têloeï 2) gigîna balaôwa; bêngisika bôetaï, tanadjallîngaï, tanatjinîkaï parêngkoe 3)" = „de tanden der muizen doen pijn; de rijstdiefjes zijn blind, zij gluren noch kijken naar mijn padi!" Voorts wordt er een kip bij de lêssoró gebracht, die men er van laat eten en die daarna geslacht wordt. Men neemt nu de krop dier kip en mengt den inhoud met de zaaipadi. Dat dient om de bêngisî (rijstdiefjes) van de padi af te houden, zij zijn dan bang dat het hun als die kip vergaan zal. Vervolgens wordt met een rijstlepel (sêroeng) van de lêssoró in een lâmpang (= een van lontarblad vervaardigd bord) geschept, terwijl men zegt: „Daôena 4) karâëng Baloembôengang, mâë ámâlli; daôena karâëng Binâmóe, mâë ámâlli; daôena karâëng Bantâëng, mâë ámâlli; daôena Sombâya 5), mâë ámâlli; daôena karâëng Sambâwa, mâë ámâlli = Het deel van karâëng Baloembôengang, kom koopen; het deel van karâëng Binâmóe, kom koopen; het deel van karâëng Bantâëng, kom koopen; het deel van den vorst van Gôwa, kom koopen; het deel van den vorst van Soembawa, kom koopen." Deze formule (dowângang) bevat eene aansporing voor de zaaipadi, een rijk gewas voort te brengen. De zaaipadi wordt nu in manden gedaan en rondom den bĕnteng-pôlong geplaatst. Tot vijf maal toe wordt de zaaipadi nu bewierookt, terwijl men zegt: Nadoepâï-ko I. Hoekoeng, Atjing 6); lêbá

1) bârá (Toerat.) = kóenji (Mak.); bârá (Mak.) = tâppoeng (Toerat.) = bĕdaq.

2) têloe (Toer) = tîloe (Mak.)

3) pâre (Toerat) = âse (Mak)

4) Dâóe (Toerat.) = tawâng (Mak.)

5) Sombâya = de aangebedene, verheerlijkte = de vorst van Gówa.

6) De namen Hôekoeng en Âtjing, die men voor den mensch en de padi bezigt, zijn me nog onverklaarbaar.

singâï-ki, lêbà sikatoetôewi-ki; ikâoe-pa nîyá nanatjînikà bidjângkoe; itîmboró, iwârà, ilâóe, irâya. Ikâoepântoe màngâï rinâkke, natjîni-tômmá bidjângkoe pamanakângkoe, patetêyang lâuri ikâoe; ngâïnjá nakoengâï tôngko; ikâoe pa mángâï rinâkke, koengâï-tong rikâoe = I. Hôekoeng (de mensch) bewierookt je Atjing (de padi). Wij hadden elkaar vroeger reeds lief en zorgden voor elkaar. Wanneer gij er zijt, ziet mij mijne familie (doordat men dan feesten kan geven) van Zuid en Noord, van West en Oost. Indien gij van me houdt, ziet me mijn familie, het komt alles door jou. Houd van me en ik houd ook van jou. Zoo ge van me houdt, dan houd ik ook van jou.

Nu wordt de zaaipadi weggedragen naar de sawah, terwijl men zegt: „Mânge-mâho; kâtte-kâtteré pamangênoe; djômbe-djômbe pabattôenoe; sitjîni-pi ritâlloembôelanga noepôle mâë ripalângga-boelaënnoe; ikâoe irâte kadêra, inâkke irâwa ridjadjârang. = Ga nu heen, kaal geschoren, kortgesneden is je heengaan, met franje zij je terugkomen, wanneer we elkaar over drie maanden weer zien, komt ge terug op je gouden rustplaats (zolder), *jij* boven op den stoel (zolder) *ik* beneden in de ontvangkamer!" Men volgt nu den drager naar beneden en neemt daar een handvol zaaipadi uit den mand en werpt die voor de kippen onder het huis, zeggende: „E, parêngkoe, bâdjiki natôeroengngâseng mâë taôewa ákâtto, bâttoe irâwa, irâte 1), ilâóe, irâya. = O, mijn padi het is goed als alle menschen van boven en beneden, West en Oost herwaarts komen, om padi te helpen snijden!"

Nu wordt de zaaipadi naar de sawah gebracht; men neemt onderweg een hoopje door de wormen opgeworpen aarde en doet dat in den mand (opdat de padi „bij hoopen" terugkome) en zegt de formule van zooeven weer op. Men zet nu de padi op het sawahdijkje neer en neemt een

1) Irâwa (Toer.) het westen; Irâte (Toer.) het oosten; ilâóe = het Zuiden; irâya = het Noorden. Men regele zich naar de zee, die ten Zuiden der Toeratêya-landen is, maar als het Westen beschouwd wordt.

handvol aarde uit de sawah, zeggende: „Ikâoe Iâtjing, inâkke I-Hôehoeng; Ikâoo I Hôehoeng, inâkke Iâtjing (men zegt dit driemaal, telkens de namen verwisselend) Ikâoepa nîyá nanatjîniká bidjânghoe, pamanakânghoe. Pôle-ko mâë nakoehasoewîyangko, nakoetjerâkkangko (terwijl men dit prevelt, strijkt men met de hand over den tong). Boettâya-djîntoe, Iâtjing, ânrong-toemalassoekânnoe; djêneka-djîntoe ânrong-toemakatoewônoe; ânginga djîntoe ânrong toemaroyongânnoe; nanînringa-djîntoe ânrong toe mapasoesôenoe; âpoenga-djîntoe ânrong toemalewaînnoe; sîpahá nakoesîpá tôngho; ngâïyá nahoengâï tônho. Lamoeng-lamôenna nabîta, patoeroenna Alla taâla, la illâha illa'llâhoe = Jij bent I Atjing ik I Hôekoeng; ik ben I-Atjing, jij I Hôekoeng (3 maal). Indien gij er zijt, ziet me mijn familie; keer weer terug en ik zal je eeren, dienen; ik zal bloed voor je plengen (d. w. z. een kip, geit of karbau slachten en met het bloed daarvan de padi besmeeren). De aarde, Atjing, is de moeder, die je voortbracht; het water is de moeder, die je opvoedt (grootbrengt); de wind, is de moeder, die je rôyongs 1) voorzingt en sust; de neergeslagen dauw is de moeder, die je zoogt; de nederdalende dauw, is de moeder, die je staande houdt (in evenwicht houdt). Doe me goed en ik doe je ook goed; houd van me en ik houd

1) Rôyong = soort gezang, dat voor kinderen gezongen wordt, b.v.
„ândi, tînro-mâko nâoeng,
kamatînggi-mi allôwa;
Mâta tadôdò,
Paloengânnoe nâkkoe-tômmi'',
d. i. Jongere broer (of zuster) ga toch slapen,
Want de zon staat al zoo hoog;
Je oogen hebben slaap,
En je hoofdkussen verlangt ook al." Deze kêlong wordt op den dag gebezigd. Men heeft ook rôyong pakîy ó Soemângá, soort zang om den levensgeest, het bewustzijn te roepen, b.v.

„Soemângá ribôting lângí,	d. i. Levensgeesten in den bovensten hemel
Nâoeng ngâseng mâko mâë,	Komt allen naar beneden herwaarts
Rîmpoeng badânnoe,	Vereenig je lichaam
Pakatêpoe tallassânoe."	Herstel (maak volkomen) je leven.

ook van je, de plant van onzen profeet, die neergelaten zijt van God. Er is geen God dan God!

Nu wordt de padi gezaaid (nitâoeroé). Na drie dagen gaat men naar de padi kijken en zegt weer bovenstaande formule op. Is de padi zoo hoog, dat de wind ze raakt, er mee speelt (nakarenâï ânginga) nogmaals, en wanneer de padi spoedig zich zetten zal alweder; deed men dat niet, dan zou de padigeest (soemangâna parêya) boos worden en zich wreken door te verdwijnen.

Bijzondere zorg wordt aan de padi besteed, als de vrucht zich begint te ontwikkelen (pâssoe-mi parêya). Verscheidene dingen zijn dan verboden (kâssi pâlli), o. a. het kappen van bamboe in de nabijheid van sawahs; het roosteren van krabben en garnalen in de woning, dit laatste zou oorzaak zijn, dat de padi door wormpjes gegeten werd, het eerste, dat de soemângá van de bâmboe die van de rijst medevoerde. Zoo mag men ook tijdens epidemiën onder menschen of dieren, vooral geen kippen of karbouwen slachten, geen bamboe en boomen kappen, geen grond omwerken, enz. enz. Op dezen tijd heeft er bij de sawah weer een ceremonie plaats. De hiermee belaste vrouw moet driemaal de sawah rondloopen, iederen dag. In elken hoek zet zij zich neer en houdt met de rechterhand eenige halmen vast, terwijl zij zegt: „Boênga-boênga paranggîhoe, paranggîhoe Si Tanêtte (of Si Bôntotânga enz. de naam van de plaats, waar de eigenaar van de sawah thuis behoort) bâttoe tôdjeng mîntoe môe; tatoeka napanaîki, tatjotjôrang napatagâlli; ôela-oelâna I-Ali 1); bêlo-belôna I-Patîma, nâmpa tabôewa mêne koemángâï, tjîni mêmang pâleng makarâëng-tallas âhkoe. O, Atjing, rônrongi tápperênoe, bâoengi ripaloengânnoe, rênrengi nâï nabî, lewâï malaêká, noepârri-pârri kíloembâi rigolôwa. Boettâga-djîntoo ânrong toemalassoekânnoe, djônéká ânrong toemákátoewônoe, ângingá djîntoe

1) De namen Ali Patîma, nâbi, Awâlli, malaêhá enz. zijn aan het Mohammedanisme ontleend en zullen wel anderen verdrongen hebben, die men mij niet kon of wilde mededeelen.

ânrong toemároijongânnoe, namînringa-djintoe ânrong toemapasoesôenoe; âpoenga djîntoe ânrong toemátàrintînoe! O ápârri pârri ko âtjing! ki loembâï rîijolôwá; nákâmmi ko nabî, nátàrînti ko áwâlli, natambâï ko malaêká, rantêna ko njawâkoe, palemânna ko toebeêkoe. Kâoe mangâi rinâkke âtjing, inâkke mángâï tôdong rikâoe, âtjing! Kâoe pântoe mangâï rinâkke âtjing nanatjîni ká bidjângkoe pámánäkângkoe, patetêijang lâuri ikâoe; itîmboró, iwârá, ilâoé, irâijá; máoelâï maoelâmbing, maoelâmbing-mâko nâï; ânre lômpo, salompônoe; ânre tînggi-satîngginoe, noetarôwe-rôwe nánàtjînïko toe ilâoé, toe-irâwa, toe-irâte. Naîrï-îrï ânging, nákàrenâï sálâtang, sálàtânna pâtoenáijà, ângînná toekámasêija noemamône tôpe ridjôeloe borînoe, natâttoe môë sábàrâpa noe dongkôki". d. i. o. mijn paranggi-bloemen (Mirabllis Jalappa), mijn paranggi-bloemen van geheel Tanettêya (of eenige andere plaats) zij zijn werkelijk al weer gekomen, geen trap bezigden zij om op te klimmen, geen trapleuning hielden ze vast, de wimpels (?) van Jali, de versierselen van Patîma; pas komt ge hier te voorschijn, of ik houd er al van je te zien, hier is dan de vorst van mijn leven 1) O, âtjing, maak je slaapmatje wakker (rol het op); sta op van je hoofdkussen, leidt ze naar boven nabi, ondersteun ze málâêka. Haast je, opdat je de vorige (padi) vóórkome; de aarde is de moeder, die je voortbracht, het water is de moeder, die je opvoedde, de wind is de moeder, die voor je zong en je suste, de op het gras liggende dauw is de moeder, die je zoogde; de nederdalende dauw is de moeder, die je verzorgde. O, haast je wat âtjing, overtref de vorige (padi); de profeet bewaakt je, áwâlli verzorgt je, málàêhä doet je toenemen. Gij zijt de versterker (rânte) van mijn ziel, levensgeest; gij zijt de ondersteuner van mijn lichaam (tôeboe Toer. dial. bâtang-kâle (Mak.). Houd gij van mij, âtjing, dan houd ik ook van jou atjing! Wanneer gij van mij houdt âtjing, dan ziet mij mijne familie, aan jou heb

1) Rijst is het voornaamste voedingsmiddel, zij onderhoudt het leven des menschen en wordt daarom de vorst des levens genoemd.

ik dat te danken; in het Zuiden, het Noorden, het Westen, het Oosten. Slinger je op als de ranken van de slingerplanten. Geen van jelui is groot; je bent alle even groot; geen is er hoog; je bent allen even hoog. Neerhangende beweegt gij je en zij, die in 't Westen, Oosten, beneden en boven wonen, zien je. De wind suizelt, de zuiden wind speelt er mee, de zuiden wind der geringen, de wind der deerniswaardigen; gij vult (trekt aan) een kleedje (of: hebt gemeenschap met) bij uw dorpsgenooten en kom herwaarts zittende op (brengende) lijdzaamheid er vreugd."

Deze vertaling is verre van volmaakt, maar er komen in deze dowângong (smeekgeled om geluk) zinnen voor, die schier niet te vertalen zijn. Het geheel schijnt te moeten dienen, om den padigeest aan te zetten zich flink in het gewas te ontwikkelen.

Als men nu de sawah is rondgeweest en in ieder der hoeken bovenstaande formule heeft opgezegd, gaat men naar huis terug. Nadat men evenwel *drie* stappen gedaan heeft, kijkt men om en zegt: „Pilangêri I Hôekoeng, atjing! pilangêri I atjing, Hoekoeng! (driemaal) pidândang pôelipoelînna, têyaho tabângka-bângka, têyaho takênde-kênde; ikâoe mangâï rinâhhe, inâhhe mangâï tong rikâoe. Apârri²ko, noeloembâï riyolôwa; âdôendoè sidôendoè, noerôkkó sarôkkó; pirassî balassênoe, bône kânroe-kanroepînoe; râssiko samarâssî; sêkeho sama sêhe; kamma-mâmako toeniassakîya bâtoe bâtoe; boelâëng parinrânoe, întang takêwè-kewènoe; katja patjinonnônnoe" d. i. Luister naar Hôekoeng, atjing! luister naar atjing, Hoekoeng! (3 keer) geef acht op zijn woorden, wees niet schrikachtig, wil niet opschrikken, gij houdt van mij en ik houd ook van jou. Haast je en overtref de vorige padi, buig het hoofd, buigt allen te zamen het hoofd; buig je, buigt je allen te zamen (ten teeken dat de aren goed gevuld zijn); maak vol je zakken, vol je zakjes (balâse = een van lontarblad gevlochten zak, houdende $\pm 1/2$ pikoel kaurôepi een van dezelfde stof vervaardigde zak of zakje, waarin men b. v. âse-lôlo = jonge rijst bewaart) vul

je, vul je geheel, breng je in het nauw, breng je geheel in het nauw, wees maar gelijk menschen die onder steenen gestopt worden (laat de korrels in de aar zoo groot worden, dat ze het benauwd hebben als menschen die onder steenen gestopt worden), als goud is je vlammen, als diamanten je glinsteren, als glas je helderheid (d. i. je heldere, witte kleur en weelderige gedaante)." De Maandag en Vrijdag zijn zeer geschikte dagen voor zulke handelingen. In dezen tijd moet men zich 's middags, als de kippen zich naar hun hok begeven, vooral zeer stil houden, daar de padivrucht zich des nachts zet!!

Beginnen er korrels in de padi aar te komen, dan neemt men tôbá bângkalá = afsnijdsel van den bangkal boom (Nauclea orientalis D.C.) râoeng bângkalá 1) (bladeren van idem) târrá-târrá 2) (= een soort struik, die veel vrachtjes draagt) gâloeng bâbalá (= soort struik) bârá (carcama longa L.). Dit alles moet door elkaar gestampt door eene vrouw, die vooral rein moet wezen, d. w. z niet of niet meer menstrueert. Vervolgens doet men er taï gâllong, (d. i door aardwormen opgeworpen aardhoopjes) djêné sôesoe, (= zog, moedermelk) en water bij; ook de koelâoe nanînring (de koelaoe 3) van den dauw) mag niet ontbreken. Met dit mengsel 4) wordt nu de padi besprenkeld en wel door middel van bômbong kôewalá (het uitspruitsel van den Corypha Gebanga Bl.) en den gâloeng bâbalá; dit roept den regen en verkoelt de padi, die juist op dit tijdstip wegens gebrek aan regen dikwijls doodgaat. De koelâoe nanînring wordt na deze handeling ergens midden in de sawah gelegd. Men herhaalt dit drie dagen lang, eenmaal per dag.

---

1) bângkalá = mângkalá b. v. gebezigd van vruchten, die bijna rijp zijn.

2) târrá[2] van târrá = vol, volgeladen.

3) Zie over koe'âoe Dr. MATTHES Mak. W. b. k. bl. 85.

4) Men noemt dit pamâbasá = iets om te sprenkelen, of pakîyóbósi = regenroeper, iets dat den regen roept.

Terwijl men de padi besprenkelt, zegt men: Pôleko mâë nakoekasoewîyangko, nakoetjerâkkangko (men strijkt zich over den tong en zegt verder:) êperépi lilâkoe, noeêperé tôdong Bâttoe ri Bôeloe, bâttoe ri Bâwa karâëng; para râssi balassênoe, bône kânroe-kanroepînoe; noedôendoé sadôendoé doendôenoe; noerôkkó sarôkkó-rokkônoe, kammôewa mamo boelâëng parinrânoe; intang takêwé-kewénoe, kâtja patjinonnônnoe. Ikâoe mangâï rinâkke; inâkke mangâï rikâoe. Ikâoe mangâï rinâkke nanatjînikâ bidjângkoe-pamanakângkoe, itîmboró, iwârá, ilâoé, irâya". d. i. Keer toch terug en ik zal je vereeren en ik zal je bloed offeren. Als mijn tong ijl (zonder vrucht) zal zijn, wees gij dan ook zonder vrucht. Kom van de bergen 1), kom van de Bâwa karâëng. Vul gezamenlijk je zakken, vul je mandjes, buig, buig aldoor je hoofd; buig, buig je aldoor neer. Gelijk goud zij je vlammen (voorkomen), als diamanten je glinsteren, als glas je helderheid. Gij houdt van mij en ik van jou. Gij houdt van me en dan ziet mij ook mijne familie in 't zuiden enz." Dan gaat men naar huis, doch na *drie* stappen gedaan te hebben, draait men zich om en zegt: „Pilangêri I Hôekoeng, Atjing!" enz. (zie bl. 326).

In dezen tijd gaan er 's morgens vroeg twee mannen met een touw van de vezelen van den areng-palm of van die van den kôewalá (Corypha Gebanga Bl.) vervaardigd naar de sawah. Ieder der mannen houdt een eind van het touw vast, dat men over de sawah spant. Men loopt nu langs de sawah en strijkt met het touw over de padi. Men noemt dit: nibârrassá parêya en het dient, om een zeker insect, langôwa genaamd, van de padi te verwijderen, maar ook om de padi goed te doen gedijen. De padi zegt dan,

---

1) Bôeloé = zoo noemt men de bergtoppen in den bergketen, die zich van den piek van Bantâëng westwaarts uitstrekt. De Bâwa karâëng is de hoogste top van het gebergte ten N. van Bantâëng; de Lômpo bâttang is een minder hooge top van bedoeld gebergte, dat men ook in zijn geheel Lômpo bâttang pleegt te noemen.

beweert men; „nirôngrongki, âpârri²ko ambâoeng" = wij worden gewekt, staat zoo gauw mogelijk op!

Doch men heeft nog een ander middel tegen den vijand, langôwa genaamd. Men vangt n l. een der insecten en zegt: „ka dêwa nipatôeroeng djakontoe, bâttoe si potjîna boettâya, âllâ noebattôewi, arîbâko ásôeloé (Men gooit het insect weg van de padi af). Lôewaráki parânnoe, kâbáki românnoe, êrangi palabaînnoe 1) d. i zie, gij zijt maar een goddelijk wezen, dat neergelaten zijt, gij komt uit den navel der aarde, gij komt uit de lucht, vlieg weg; je veld is ruim, dichtgegroeid je bosch; neem mee je verderf (gif). Andere vijanden van de padi zijn: de pôró pôró (Mak. âpo âporó) een soort wormpjes en ôló-ôló ánînting = de doorstekende diertjes; men wendt daartegen aan: tângkoelóe-karâmeng (een soort giftige plant) en pangammêyang târoeng = de reeds afgetrokken târoeng (= indigo plant), die men boven het aftapgat van de sawah stukhakt.

Een der meest gevreesde vijanden van de padi is wel de muis, en men is dan ook goed voorzien van formulen, haar van dit kostbaar gewas af te houden. Er bestaat ook een legende, waarin verteld wordt, dat de muis eenig recht heeft op een deel van de padi. Er was n. l. eens een hol, waarin een muis woonde, die eenige rijsthalmen bezat. De menschen zagen deze (misschien wel in een droom) en wilden de rijstplanten halen, doch konden er niet bijkomen van wege de vele en groote steenen die zich in het hol bevonden. Zij riepen nu de hulp van de muis in, die den menschen de padi verschafte, maar er de voorwaarde aan verbondt, dat de mensch de muis niet mag verbieden, van de padi te eten. Maken de muizen het nu al te bont, dan komt men tusschen beiden. Terwijl men rondom de sawah loopt zegt men: I Patôto arânnoe, têyako sôsó parêngkoe bôeta madôngoló-ko (Mak. tôngoló) têgako sôsó parêngkoe,

---

1) palabâï (van lâba = laf, smakeloos) = dat, wat laf, smakeloos maakt, dus wat bederft, vernielt.

pôenna lanôsóko, pâre marâëngа sôsó = d. i I Patôto = snoeier is je naam, wil mijn padi niet doorkruipen; zijt blind en doof; wil niet doorkruipen mijn padi; indien gij dan al padi doorkruipen moet, ga dan andere padi doorkruipen." Of: O Lakatôto, I Lakatôto âreng kontoe todjênnoe, I Balâwo âreng dôndong dondônnoe, álâmpa mâko nâoeng; irâwadjîntoe rikasarâhkanga bâtoe dôngkó-dongkokânnoe; ilâóedjîntoe ri Djâwa pamantangânnoe d. i. O Lakatôto, snoeier is je ware naam; muis is je bijnaam, ga toch heen. Beneden in het avondland is de steen, waarop je behoort te zitten, in het westen op Java is je verblijfplaats. Nog weer een ander is: O! Lâboe pôti 1) lâboe pôti, têyako kanrèï asêngkoe, âsekarôëng, pamarrîyang toenisômba, d. i. O! langstaart, langstaart, wil mijn padi niet eten, het is padi van een vorst, het is een sawah van een, dien men vereert (vorstelijke hulde bewijst).

Tegen dat nu de padi geoogst zal worden, heeft er nog eene bijzondere plechtigheid plaats. De rijstmoeder, ânrongpâre, moet eerst gehaald worden voordat men mag gaan oogsten, snijden. Dit heeft plaats door eene vrouw, die de formulen kent. Ook voor het snijden van den padi wordt een daartoe gunstige dag gekozen. Is die bepaald, dan gaat men gedurende 3 dagen te voren, de soemangâna âse, den levensgeest, — aether, verzamelen. In ieder der hoeken van de sawah neemt men een handvol padiplanten in de hand en bindt die met hun eigen bladeren aan elkaar vast (niôeyoeng) zeggende: soemangânoe ri Mâroesóe; soemangânoe ri Bantâëng, mâë-ngâsengko kônne ásêre sêre; nakâmmiko nâbi; napabâkká ko awâlli, natambâï ko malêká; rantênako njawâkoe, palemaînna ko toebôekoe. Soemangânoe ri sambâwa; soemangânoe ri Bawakarâëng, kîyó-ngâseng ko mâë ásêre sêre; lêbá sitâlli ki; lêbá sidjanjdjîyang ki, tamâte, tamatôwa; ámântang mako ri batênoe masêresêre; ámparimpôengi njawânoe, ámpaënteng tallassânoe.

1) pôti (Toerat) = îngkong (Mak.).

ámpakalêpoeï pamoînoe, natambâï ko malaêká, nakammi ko awalli d. i. Je levensgeest (aether) van Maros, je levensgeest van Bonthain, kom hier allemaal te zamen. De profeet bewaakt je, de awâlli doet je groeien, de malaëka vermenigvuldigt je; gij zijt de keten (versterker) van mijn ziel; gij zijt de ondersteuner van mijn lichaam. Je levensgeest van Soembawa, jevensgeest van de Bâwakarâëng, roep ze allen hier te zamen; wij maakten reeds samen een verbond, wij sloten reeds samen een overeenkomst; onsterfelijk, nooit oud. Blijft hier op je plaats te zamen; vergader je levensgeest; doet je leven staan, richt het op (handhaaft het) maakt ongeschonden (hul) je gemoed, de malaëka vermenigvuldigt je, de awâlli behoedt je."

De levensgeest (soemângá âse) komt zegt men, uit de 4 hemelstreken. Men maakt nu ook het aftapgat in het sawahdijkje dicht, opdat het water niet meer afloope en de soemangâna âse niet met het water ontsnappe. Al is er echter geen water meer op de sawah, wordt dit gat toch dichtgemaakt. Terwijl nu de vrouw de sawah rondloopt, legt zij knoopen in de bladeren der padiplanten, ook al om het ontsnappen van de soemangá te beletten, en herhaalt in iederen hoek dezelfde formule. Men doet dit drie dagen lang in den namiddag. Op den 3en dag haalt men raôeng rârá (Mak. lêkó pôkó madjânnang: Erythrina indica Lam.) Rârá = djânang = vast, bestendig, duurzaam. Men legt deze bladeren in alle hoeken van de sawah. Op den 4en dag 's morgens gaat de vrouw naar de sawah en zet zich in een der hoeken daarvan neer en kust (bâóe) de padi drie malen, zeggende: „O. atjing lêbá singâï ki, lêbá sikatoetôewi ki ikâoe mangâï rinâkke, inâkke mangâï tôdong rikâoe, (men wendt nu het aangezicht naar de streek, die men noemt en zegt verder) O. ri Mâroesóe nâingâsengko mâë, O ri Bantâëng nâoeng ngâseng mâko mâë; ri Sambâwa antâle ngâseng mâko mâë; ri Bâwakarâëng kalâóe ngâseng mâko mâë ásêre-sêre. Lêbá singâï ki, lêbá sikatoetôewi ki d. i. „O, atjing, wij hielden reeds van elkaar, wij zorgden reeds voor elkaar,

houd gij van mij, dan houd ik ook van jou; O, die te Maros zijt, komt allen herwaarts; O, die te Bantôëng zijt komt allen herwaarts, die te Soembawa zijt, komt allen naar hier over, die op de Bâwakarâëng zijt, komt allen herwaarts te zamen. Wij hielden reeds van elkaar, wij zorgden reeds voor elkaar." 1)

Nu wordt het bosje padi, dat den vorigen dag werd samengebonden en dat uit 9 rijsthalmen bestaat, met de bladeren er aan, die niet weggeworpen mogen worden, afgesneden. Men mag daarbij niet omkijken, niet schreien, niet spreken, noch aangesproken worden. Er mag niet voor de haalster heengeloopen worden; alles moet zich rustig houden, enz. Terwijl men nu het bosje afsnijdt zegt men; „nakâttoko nâbi; koewâlle ko tamakôerang; koekângkangko noekatambâng; natambâï ko malaëka, narinringi ko awâlli, rantânako njawâkoe, palemaînna toetôekoe barâkkâ la illâha illa 'llahoe! d. i. de profeet oogst je (snijdt je af). Ik neem je zonder dat je vermindert; ik kan je (of: ik houd je in de hand) en je vermeerdert; de malaëka vermeerdert je, de awâlli beschut je, gij zijt de keten mijner ziel, de ondersteuner van mijn lichaam, zegen, heil, er is geen God dan God."

Men loopt nu naar den anderen hoek, doch neemt halverwege weer een bosje van 5 aren op dezelfde wijze en zoo gaat men heel de sawah rond en heeft dan $4 \times 9 + 4 \times 5$ padiaren $= 56$ padiaren. Dit is de ânrong pâre $=$ de rijstmoeder. Deze wordt nu bewerkt en wel nilangîri, nipisôloró, niboerâï, niminjâhi, nidoepâï (zie bl. 318). Men maakt daarop een stellinkje in den hoek van de sawah, waarheen de padi neergestreken is, dus vóór de padi en legt daarop de ânrong pâre met de aren naar de padi en de afgesneden einden naar het sawahdijkje gekeerd. De

1) Dit doelt ongetwijfeld op den padigeest, die naar een van de genoemde streken mocht zijn uitgeweken. Men roept hem (en met hem den inhoud van de aar) van daar terug.

paaltjes van dit stellinkje zijn van râráhout, opdat de soemangá pâre zich bestendige. Als nu de ânrong pâre te zamen zal gebonden worden, legt de haalster de groote teenen op elkaar en legt daar de padi op, die men in de hand heeft. Daarna bindt men de ânrong-pâre tot een bosje met een bindsel (pasîkó of pabâsse) òf van den bast van den palînyasá (kleinhooia hoopita) òf van den bînta râtoe = soort boom; die twee mogen nooit *gemengd* gebezigd worden. De 1e n 1 is als de sânro (inl. geneeskundige, toovenaar), de 2e als de vorst. Zij willen beiden No. 1 wezen en twisten daarom geregeld met elkaar. Terwijl men de ânrong pâre tot een bosje samen bindt, zegt men: Lâbigânná (3 keer) lábîna manggannakkîyangá pôli. Nabâsse ko nâbi; natambâï ko malaêka; nakammi ko awâlli. Lêbá singâï ki; lêbá sikatoetôewi ki, d. i. meer, volkomen (3 maal) maakt het overschot weer volkomen voor me. De profeet bindt je tot een bos, de engel vermeerdert je, de awâlli verzorgt je; wij hielden reeds van elkaar, wij verzorgden elkaar." Nu wordt ânrong-pâre gezalfd (nimiminjâki) terwijl men zegt: naminjâki-ko I Hôekoeng atjing, lêbá singâï ki, lêbá sikatoetôewi ki. Ikâoepântoe mangâï rinâkke, nanatjîní ká bidjângkoe, pamanakângkoe, itîmboró, iwârá, ilâoé, irâya, patetêyang lânre ikâoe = d. i. I Hoekoeng zalft je, atjing! Wij hielden reeds van elkaar, we zorgden voor elkaar; wanneer gij van mij houdt, dan ziet mij mijne familie, in 't Zuiden, Noorden, Westen en Oosten, dat komt alles door jou. Dan wordt de ânrong pâre bewierookt (nidoepâï zie bl. 318) terwijl men zegt: nadoepâïko I Hoekoeng atjing enz. Hierna wordt de ânrong pâre op het stellinkje gelegd, dat parâoeng-raôengang = plaats van de bladeren heet. Op dat stellinkje heeft men eerst gelegd: een jong pisangblad, de ingredienten van een sirih-pruim en een menigte andere dingen, waarover ik aanstonds spreken zal; daarop legt men de ânrong-pâre. Vervolgens wordt het stellinkje bewierookt door er vijfmaal met de padoepäng rond te gaan. Bij sommige sawah's, die als tâna pabengîsang

d. i. sawah's, waar de bêngisi (rijstdiefjes) gaarne vertoeven, bekend staan en ook bij enkele groote sawah's wordt een kip geslacht, welks bloed dan in een halven klapperdop een plaats vindt op het stellinkje; ook de krop en de vleugels van de kip legt men daarop neer. Wanneer men nu de padi gaat snijden, mag men die welke onder en bij het stellinkje staat voorloopig *niet* snijden. De eerste *drie* bossen, die gesneden worden, heeten ânrong-pôtó, daar men in het eind van het bindsel een knoop gelegd heeft. Deze drie ânrong pôto worden eerst onder de parâoeng-raôengang gelegd en deze worden ook het eerst naar de woning gebracht. Later bij het opschuren van de padi vinden zij hun plaats in het midden van de onderste laag van de padi-hoop, terwijl de ânrong pâre tusschen die 3 bossen gelegd wordt. Men noemt de ânrong-pôtó ook wel ânrong pangêpe, omdat zij als het ware de ânrong pâre omsluit, omkneld.

De padi, die in een driehoek onder en rondom de parâoeng-raôengang bleef staan, wordt het laatst gesneden en wel altijd 's morgens. Nadat die gesneden is, neemt men de ânrong-pâre, maakt die los en vermengt ze met genoemde padi, bindt ze vervolgens tot één bosje, dat door iedereen naar huis kan gebracht en zijne plaats vindt boven op den rijsthoop, dien men voorloopig vóór of naast het huis op den grond heeft gemaakt. Men moet vooral zorgen, dat de ânrong-pâre niet *valt*, daar ze anders boos zou worden en verdwijnen. Als de ânrong pôtó naar huis gebracht wordt, is het noodig dat ze begroet wordt met de volgende woorden: „Bâttoe tôdjeng mîntoe mâë! Bâdji mâmo; mônjtiong mâmo; matjâya, tjâya mâmo; matînggi tînggi mâmo soewâna 1); ikâoe wangâï rinâkke âtjing, inâkke mangâï tôdong rikâoe, pasorânna karaënta alla tääla, d. i. Zij komt werkelijk weer herwaarts; zij is maar heel mooi; zij is maar enkel kleur; zij glinstert al glinsterende; hoog, enkel maar hoog is haar kapsel. Gij

1) Sóewá = djângka = (kappen, haar kam, kapsel).

houdt van mij, atjing, ik houd ook van U, degene, dien God vasthoudt."

Keeren wij nog een oogenblik terug naar de parâoeng-raôengang en letten wij op, wat daar bij de ânroeng pâre werd neergelegd. Een deel der ceremoniën, die bij het halen van de ânrong pâre plaats hebben, zijn begrepen in het: átjâroe-tjâroe en de spijsoffers, die men daarbij brengt, heeten patjâroe tjâroe. Wat beteekent het woord: patjâroe tjâroe? Dr. MATTHES zegt in zijn Mak. Wbk. bladz. 521, dat het een soort onthaal is voor een schip, huis, land enz. — en ook voor de ânrong pâre.

Men geeft het aan de genoemde voorwerpen, wanneer die voor het eerst gebruikt of bewoond zullen worden. d. w. z. niet aan die voorwerpen als zoodanig, maar aan den geest of de geesten, die er in huizen en nu den gebruiker of bewoner schade en ellende kunnen veroorzaken. Zoo zegt men, moet men patjâroe-tjâroe aanbieden aan de ânrong-pâre, daar haar geest anders den menschen oogziekte enz. bezorgt, of mogelijk wel zelf verdwijnt.

Patjâroe tjâroe bestaat uit; 1e kâure pâtanrôepa = vier soorten rijst, te weten: âse pôenoe lêleng (soort zwarte rijst), âse pôenoe kêbó (soort witte rijst), âse êdja (soort roode rijst) en âse bâkká ni pâlloe (soort gewoon gekookte rijst). De eerste, tweede en derde soort wordt op een bizondere wijze gekookt, wat men sisôngkoló noemt. Op vier stukken pisang- of kanjdjôeiblad wordt van ieder der genoemde rijstsoorten iets neergelegd. 2e pangadjâi sôesoeng, d. i. sirih, waarvan men 3 of 5 bladen op elkaar legt. 3e Een of meer eieren, 4e tôempi tâle en tôempi bakâtoelóe twee soorten van lekkernij, 5e kalôngkong kalôekoe = zeer jonge klappervruchten, 6e ôenti silâlá = een kam pisang. Men onderscheidt ook nog ânrong patjâroetjâroe = de moeder van de patjâroe tjâroe, of de grootste en patjâroe tjaroe tjadi = de kleine patjâroe. Het verschil bestaat alleen in de kwantiteit der ingrediënten; de eerste wordt gebezigd op de parâoeng-raôengang, de laatste in de hoeken der sawah.

Gaat men de ânrong-pâre halen, dan neemt men de patjâroe-tjâroe, voorts bôewang[2] kaurêyang (= soort visch); sikôeyoe (= kreeften); dôwang (= garnalen); djôekóe-kalênteng (= soort visch) verder boetjîtjî kalôekoe (= de pas zich zettende klappervruchtjes); een bos pabâsse = bindsels, om de gesneden padi tot bossen te binden, deze wikkelt men met tôempi en sirih in een zwart baadje, doch legt van het onthaal eerst iets op een padinging (= bamboezen wan), op de stookplaats in de woning, in de tôbang (= bergplaats van ontbolsterde rijst, op de barânning (= watervat), bij de deur, bij de trap, bij het rijstblok, waar de rijst ontbolsterd wordt. Ook op de pântasá en sângará 1), die zich op de zoldering van het huis bevinden en ook bij de saôekang = offerhuisje, verblijfplaats van den beschermgeest van den kampong, zoo er zich een in de buurt bevindt. De rest vindt zijne plaats rondom de ânrong pâre op de parâoeng-raôengang, evenals een potje met water (bôesoe), de padoepang, een potje met olie, een bos pabâsse (bindsels) enz. Een deel van de rijst, waarvan men de kâure-pâtanrôepa nam en een deel der tôempi wordt door de padisnijders en snijdsters gegeten. Men ziet dus uit de ceremoniën, die bij de ânrong-pâre plaats hebben 1e dat men haar hulde bewijst, haar als een grootheid beschouwt en 2e dat

---

1) Pântasá en sângará vindt men in ieder huis der Toerateyers. Het eerste is een miniatuur saôekang, een soort stellinkje op 4 pooten met een omwanding enz. Zie Dr. Matthes Mak. Woordenk. bl. 146 en A. Goudswaard, Siwa-dienst in Zd. Celebes. Karâëng-lôwe Meded. v. h. Ned. Zendel. Gen. dl. IX 4e stuk bl. 295-297. De Sângsará is minder bekend, of liever totaal onbekend in de literatuur over Zd. Cel. en toch treft men die ook aan op den zolder van elk Toerateesch huis. Het is een van bamboe gevlochten vierkantje, waarvan een soort franje neerhangt en dat aan de 4 hoeken vastgebonden wordt opgehangen in den nok van het huis. Het is evenals de pântasá een offerplaats, waar men offert aan de voorouders; op de pântasá offert men aan de vrouwelijke, op de sângará aan de mannelijke voorouders. M. i. z. vervalt hierdoor veel van wat door wijlen zendeling Goudswaard omtrent de pântasá is gezegd en duiden deze twee voorwerpen niet onduidelijk het animisme der Toerateyers aan.

men haar mede, door ze een onthaal aan te bieden, gunstig voor zich tracht te stemmen d.w.z. den geest, dien men zich in de ânrong pâre denkt te wonen, omdat deze in staat is, zijn ongenoegen en toorn op den mensch te verhalen.

Is de padi-oogst afgeloopen en de padi, die vóór of naast het huis voorloopig op hoopen werd gezet, voldoende droog, dan gaat men over tot het opschuren. De kleine man (tâoe sâmará) doet dit op den zolder van zijn huis, de vorsten of rijken in de rijstschuur (palâmpang) die vóór het huis staat. Men gaat evenwel eerst verschillende boombladeren zoeken als: râoeng tômbong[2] (tômbong = vermeerderen, bij doen), râoeng êsoé-êsoé (ámêsoé = zich zittende al voortschuivende over den grond voortbewegen) dit ziet waarschijnlijk op het langzaam afnemen van den rijstvoorraad, râoeng ôra-ôrasa (ôrasá = vol, zwaarbeladen met vruchten), bârang-bârang ritâlaka (= Polypodium quercifolium L.), râoeng palîyasá; râoeng palêmposá (dat zijn z.g n. verkoelings-afkoelings middelen), râoeng kâjoe sôelle (sôelle = plaatsvervanger; dat de menschen elkaar afwisselen om rijst te koopen), râoeng râtá (râtá = vast, bestendig), râoeng lâmbe lâmbe (Cacarbitacea Teysen), râoeng sîri (Calodracon Jacquinii (dat zijn middelen om de soemângá te roepen, lokken). Voorts haalt men steentjes met water en loêmóe = een soort mos uit verschillende rivieren en putten b. v. uit de Tamanroya rivier bij Tabinjdjai; uit een put van Sânging lôwe; uit de put genaamd bôengoeng lômpo; uit de kampong Biring-lôwe enz. dat is, omdat in deze namen de woorden: djâï = veel; lôwe = groot, veel, zeer; lômpo = groot voorkomen. Het water, de steentjes, het mos en de boombladeren doet men nu en een katôwang (soort waschkom). Een ander deel der bladeren hangt men op den zolder op n. l. râoeng êsóe-êsóe en râoeng ôra ôrasá. Vervolgens neemt men op den zolder of in den palâmpang een rond matje, waar naast men de ânrong pâre zet. Op dat matje legt men eerst een stuk pisangblad; daarop legt men lêkó nisôessoeng (5 of 9 sirihbladen

op elkaar met râppo en kalk, de bovengenoemde boombladeren en een ei, daarop legt men râoeng rârá en daarop weer drie stuks lêkó kalômping soelêngka (dat zijn sirihbladen op een bijzondere wijze opgevouwen, kalômping is een voor gebruik opgevouwen sirihblad en soelêngka = met de beenen gekruist zitten). Deze drie bladen legt men in een driehoek. ∴ Daarop weer legt men de bovengenoemde steentjes; rijst in een klapperdop en rijst met zwarte suiker en râoeng kêloró (Moringa pterygosperma Gärtn.) De bladeren van den kêloró vallen spoedig bij menigten af, (zoo wenscht men, dat de koopers zullen komen koopen). Hierop nu plaatst men de ânrong pâre en er rondom bekomen de ânrong pôtó eene plaats. Daarna heeft het ni lângiri enz. (zie bl. 318) weer plaats, waarbij men de formule op zegt: Soemoengânoe bâttoe ri Mâroesóe nâïmâko mâë enz (zie bl. 330). Men voegt er alleen nog de woorden bij: „tôembang-pi Bâwa-karâëng noetôembang tôdong, lôboesóe-pi Bâwa-karâëng noe-lâboesóe sôdong = „als de Bâwakarâëng instort, stort gij dan ook in, als de Bâwakarâëng op is, weest gij dan ook op!" Nu wordt de padi op en rondom de ânrong-pâre en de ânrong-pôtó opgestapeld, want deze mogen volstrekt niet te zien zijn. Men stapelt ze in een vierkant op: de sawah is gewoonlijk ook vierkant en mag nooit hooger komen dan de 1e gording van het dak van 't huis. Is de padi op deze wijze opgestapeld, dan zet men de katôwang met water enz. boven op de padi en besprenkelt die met het water. Voorts legt men er lêkónisôessoeng op met de steeltjes naar den Bâwakarâëng gekeerd. Na drie dagen wordt dit herhaald in den morgen. Niemand mag in die dagen op den zolder komen. Daarna wordt de zolder 40 dagen lang afgesloten.

Er mag nooit djagoeng bovenop de rijst opgeborgen worden: de rijst is te groot. een vorst.

Gaat men na dien tijd de padi halen (ni lâkká parêya = de padi wordt losgemaakt), dan hebben er weer formaliteiten plaats. Men mag nooit padi halen zonder een

baadje te dragen; dat zou weinig eerbied verraden. Men moet nu de rijst eerst te eten geven en ze met bênte = geroosterde rijst bestrooien. Dat eten bestaat uit kâure pâtanrôepa = vier soorten rijst en ook slacht men een kip, wier bloed men op den zolder zet. De 4 soorten rijst doet men in even zooveel mandjes, en zet die met de kip in een kom op een kâpporá (presenteerblad). Men legt nu ook weer lêkó nisôessoeng op de rijst. In den loop van den dag wordt dat eten gehaald en opgegeten. Men bezigt bij deze gelegenheid ook weer de formule: soemângânoe ri Mârocsóe enz. (blz. 330) en de woorden: koewâlle-ko noetamakôerang; koekângkangko noe katambang; natambâï ko malaêka nakâmmí ko awâlli, pasoerowânna Alla taala = Ik neem (haal) je en ge vermindert niet; ik neem je in de hand en je vermeerdert; de malaëha vermeerdert je; de awâlli behoedt je; het bevel van God!

Gaat men de padi stampen, dan zegt men: O atjing! inâkke Ihôekoeng; ikâoe I atjing, lêbá sarênnoe nidêngka; lêbá sarêngkoe tôdong ándêngka-ko; pasoerowânna alla taâla!" = „O atjing, ik ben I Hôekoeng, gij zijt I atjing, het is je lot gestampt te worden en het is ook mijn lot je te stampen. Dat is het bevel van God!"

Van sommige sawah's mag de rijst niet door karbouwen huiswaarts gepikoeld worden, maar moeten de menschen ze zelf dragen. In het algemeen gelooft men, dat het welslagen van den padioogst afhankelijk is van de daden der vorsten enz. Slecht bestuur, d. i. bestuur niet volgens de adat, bloedschande enz. hebben misgewas ten gevolge. Deze gedachte treft men herhaaldelijk in de Makassaarsche literatuur aan.

Bij het dagelijksch halen van rijst mag men niet spreken noch antwoorden en de vrouw, die gewoon is dat werk te verrichten, mag het alleen doen. Eene kat, die op de padi ligt mag men er niet afjagen, daar zij anders de soemângá zou medenemen. Padi, die niet tot een bos kan worden opgebonden, mag niet op den zolder of in den palâmpang

gebracht worden: Zij is afgebroken (tâppoé) en zou het afbreken van de soemângá van de padi tengevolge hebben.

Te Djênépônto (Binâmóe) heeft na afloop van den padioogst een soort feest plaats. Men is daar n.l. gewoon een gelofte (tînjdjá) te doen voor het welslagen van de padi. Men zegt dan ákêro wá, als mijn padi gelukt. Dit ákêro bestaat hierin, dat men alle familieleden en bekenden te zamen roept, om jonge, gepelde rijst eerst te weeken en dan te poffen in een brandpan, waarop men ze nog warm in de âssoeng (rijstblok) plat stampt. Een gedeelte der deelnemers staat of stoot slechts tegen de âssoeng aan in een zeker tempo voor de maat. Deze âse nikêro wordt daarna door alle deelnemers gegeten. Dit feest wordt gevierd als de rijst nog niet opgeschuurd is. Is zij opgeschuurd dan heeft er een groot feest plaats bij de monding van de Djênépônto rivier, waar een karâëng-lôwe huisje staat met een steen er in.

Ook in andere districten van Binâmóe en elders hebben na afloop van den oogst feesten plaats, waarbij o.a. ook de ornamenten der verschillende hoofden (vroeger vorsten) betrokken zijn. In hoeverre deze feesten in verband staan met den padioogst, durf ik niet uit te maken.

Tanetteya, December 1902.

DESA-LEGENDEN

NAVERTELD DOOR

J. KNEBEL.

Ik wensch na te vertellen wat eens voorgekeuveld werd door R. M. Endråhasmårå, Moentahir, Rånådiwirjå, Poespåsentikå, M. Ng. Wirjåprawirå, Mas Djåjådipoerå, Mas Samsoedin, M. Soemåhardjå, R. Nåtå Amidjåjå, R. M. Endråkoesoemå en Oesmanngali, en dat zullen de desa-legenden zijn van Watoesirah, Kjahi Srådjå (Srågå), Singålangoe, Koeboeran Madang, Dekah Sridoe, Selå-lintang, Soemberpenganten, Watoe-gongsa, Watoe-tinatah, Retjå-tjèlèng, Panepen Låwå'idjo, Argå doemilah, Telågå-woeroeng, Ploempoeng, Kali Gandong (deså Dermå), Goenoeng Låwoe, Redi Lawet en Kjahi Mandoeng.

I. WATOE-SIRAH (SÉLA KENONG, SÉLA PENGANTEN).

Op ongeveer een paal afstands van de hoofdplaats Magetan ligt de desa Watoe-sirah, die haren naam ontleent aan een steenen voorwerp van vereering, in den vorm van een hoofd, dat daar neêrligt op de aarde, met een pannen dak overdekt, op een woonerf, dat ligt aan de zuidzijde van den grooten weg.

In dien steen wordt door den devoten bezoeker ontdekt een denåwå-kop met slagtanden — voor al de inwoners van Watoe-sirah een voorwerp van vereering.

Op elken Vrijdag-kliwon wordt hem een offer gebracht (dipoensadjini) van bloemen en borèh, en een iegelijk, die het verlangen koestert, om een kind uittehuwelijken, te laten besnijden, of in de oorlellen zijner dochter gaatjes te

laten boren (nindik) richt een offer-maaltijd aan ter plaatse van Watoe-Sirah.

Nu heeft die maaltijd niet bizonder veel te beduiden (boten sapintenå), want hij bestaat uit één enkelen hoop gekookte rijst (namoeng toempeng satoenggil) met een beetje toespijs, zooals die in het dagelijksch leven op een ambĕng wordt toegediend, doch om den rijsthoop heen gerangschikt. Men vergete niet, dat de toespijs heeft te bestaan uit pindang.

De bedoeling nu van zoo'n slametan is het inroepen van den zegenenden invloed van Kjahi Watoesirah.

De vrienden en bekenden, die aan den maaltijd deelnemen, scharen zich links en rechts van het steenen beeld.

En geen wonder, dat die steen zoo hoogelijk vereerd wordt, en dat er geen voornemen gekoesterd wordt, aan welks uitvoering de bede om vergunning aan den Kjahi niet voorafgaat, want tot den huidigen dag wordt elk offer gevolgd door de voldoening en het welslagen van elken wensch, van elke onderneming.

Maar er zal dan ook iets in den weg komen, of er zal tegenspoed worden ondervonden, wanneer iemand bij een huwelijksplan, of welk plan dan ook, door overschilligheid of gedachteloosheid, verzuimt den Kjahi zijn zegen aftebidden, zonder dat die bede van een slametan vergezeld gaat.

Als voorbeeld zou ik het ondervolgend geval kunnen meedeelen. In vroegeren tijd was er eens iemand, die van plan was zijn kind uittehuwelijken, en heelemaal vergat, om met een slametan de toestemming daarvoor te vragen van Kjahi Watoesirah.

En ziet, met dat de bruiloftsviering op dreef was, kwam er ontsteltenis onder de gasten en geraakte alles in rep en voer, omdat de rijstkookster (djoeroe padang) eensklaps door een duivel bezeten was (kaëblisan), haar werk staakte en aan het babbelen sloeg op de volgende wijze. „Waarom toch, waarom toch heeft de gastheer geen offermaaltijd aangeboden aan mijn verblijf? Daar blijkt uit, dat hij

zich niet om me bekommerd (ngroepéjâ, in de desa ngro péjâ); geef me menjan, ik verlang te eten."

Toen zeide de gastheer aan de bezetene (kasoeroepan): „laat de duivel van u uitgaan; ik zal geven al wat ge verlangt; maar zeg me eerst wie ge zijt?"

En het antwoord luidde: „weet dat mijn verblijf is te Watoesirah, en dat ik Kjahi Watoesirah ben."

Toen werd aan de rijstkookster, tot wie de duivel was ingegaan, wierook (sélâ) gegeven ter hoeveelheid van eene spaansche mat, en toen hernam ze. „het zij zoo! maar gij, gastheer, bereid dadelijk een offermaaltijd, zooals dat van oudsher gebruikelijk was. Nu keer ik huiswaarts. Maar ik deel je nog meê, dat er gisteren een roep ging, dat de gastheer een paar juweelen oorknoppen verloren had. Maak je nu maar niet ongerust. Ik heb ze zoo even op hun oude plaats in de kast teruggebracht."

De rijstkookster viel daarop in slaap.

Maar werkelijk was geschied zooals door haar gezegd was: één dag, voordat ze bezeten was, had de gastheer een paar oorbellen verloren, die in de kast waren opgeborgen.

De kast was daarop gesloten.

En toen nu de rijstkookster was in slaap gevallen, had men de kast nagezien en de oorknoppen er in teruggevonden.

Toen de rijstkookster ontwaakt was, werd ze door den gastheer ondervraagd omtrent hetgeen ze vroeger verteld had, maar ze antwoordde, dat ze zich niets meer wist te herinneren van wat er voorgevallen was

Als men de beeldtenis van Watoe-Sirah goed bekijkt, dan bemerkt men, dat 't heelemaal geen maaksel is van menschen van den tegenwoordigen tijd, en als men dan ook kennis maakt met de desa-overlevering, dan verneemt men het volgende:

In de dagen van voorheen (men stelle dat op 400 jaar) leefde er een man, afkomstig van de desa Mirah, op het

grondgebied van Pånåråga, genaamd Kjahi Oemar. Bij zijn komst te Magetan trof kj. Oemar een huis aan in het midden van het woud, ten westen van de hoofdplaats Magetan. Dat huis had den vorm van een masdjid en, in zijne afmetingen, geheel gelijk aan de meeste huizen; gemaakt van hout en gedekt met de vezels van den arènboom (doek). Toen bouwde kj. Oemar een huis naast die masdjid, en wel ten noorden daarvan. En die masdjid werd met zorg door hem onderhouden en gebezigd als een plaats voor zijne dagelijksche gebeden, want die kj. Oemar behoorde tot de santri's. 1)

Men verhaalt, dat die masdjid eens gebouwd werd door Soenan Koedoes (wali).

Toen deze Raden Mas Goegoer, den zoon van den vorst van Mådjåpahit, zocht te onderwerpen, en er op aandrong, dat deze den Islam omhelzen zou, wilde de Rahden-Mas niet, en maakte zich uit de voeten, achternagezeten door de rijksgrooten (poenggawa's) van Soenan Koedoes.

Toen gaf Soenan Koedoes bevel aan zijne poenggawa's om een masdjid te bouwen, als middel ter overreding van R. M. Goegoer, om hem den Islam te doen omhelzen, — maar de Rahden Mas volhardde in zijne weigering om zich te onderwerpen; nam den wijk naar het Lamoe-gebergte, en vestigde zich daar als kluizenaar.

Niet lang daarna, begon Oemar het woud te ontginnen, voor den aanleg van erf en sawahs.

Toen hij zoo eene uitgestrektheid van 400 Tjengkals 2) ontgonnen had, kwam hij een voorwerp tegen als een steenen beeld, gelijkende op een danåwå, liggende op de aarde, — het beeld, dat zich thans bevindt ten noorden van de masdjid.

* * *

1) Tot op den dag van heden wordt die masdjid onderhouden. De *doek* werd door pannen vervangen. Ook nu nog wordt ze, in elke maand Maoeloed, algemeen bezocht, en wordt er op den 12en van die maand het Maoeloed-feest gevierd.

2) *Tjengkal*, lengtemaat van 12 Rijnlandsche voeten.

Ook ten noorden van de desa Watoe-sirah, in het midden der sawahs, worden overblijfselen aangetroffen van den voortijd.

Zoo wordt er een beeldtenis (gravure in een liggenden steen) gevonden, voorstellende een naakten man, waarvan het volgende verhaald wordt.

In ouden tijd was er een man, die pas getrouwd was, die van het huis zijner schoonouders huiswaarts keerde, zonder reisgezel, zonder gevolg en zonder zijne jonge vrouw;— maar, wat het aardigste was van de historie, met een *kĕnong* bij zich. Toen hij genaderd was tot bij de desa Tĕrbånå, werd hij door roovers overvallen. Hij zette het op een loopen, en onder het voorthollen vielen de bloemen, die hij als bruidegom nog droeg, nêer bij de desa Terbånå. (Dit nu is de reden, dat die desa tot op heden beroemd is om haar overvloed van bloemen, voornamelijk kaṇṭil (tjempåkå), kenångå en melati.

Door de roovers achtervolgd, bereikte hij het woud, waar hij gegrepen, uitgeschud en ellendig toegetakeld werd, zoodat hij moedernaakt en gekneusd liggen bleef.

De kĕnong nu, die hij van het huis zijner schoonouders had mêegenomen, vloog weg, en kwam neer op de plaats, waar zich het beeld van den naakten man bevond.

Als herinnering aan de kenong wordt u nu een steen aangewezen, die in vorm eenigszins op genoemd muziekinstrument gelijkt, en die door de desabewoners genoemd wordt „sélå kĕnong", terwijl aan den daarbij liggenden steen met 't mannebeeld de naam gegeven wordt van „sélå penganten".

* * *

II. Kjahi Sråga.

In de desa Ketawang, ongeveer een paal van koṭa Magetan, en liggende ten westen daarvan, is een graf. Naar verhaald wordt, rust daar een *panembahan*, met name Kjahi Srågå.

Toen deze nog in leven was, woonde in de desa Djedjeroek eene vrouw, die Kjahi Srågå bestond als nicht, en bekend was onder den naam van Njahi Djedjeroek.

Eens op een dag ging de Njahi naar de desa Ketawang eten brengen aan Kjahi Srågå.

Aangekomen op het gebied van Ketawang vielen er, van de gekookte rijst, die Nj. Djedjeroek bij zich had, eenige korrels op de aarde.

Aangekomen aan het verblijf van kj. Srågå, werd hem het eten aangeboden, en nadat de Kjahi er iets van genuttigd had, kon hij niet nalaten optemerken: „maar njahi wat is die rijst, die je me gebracht hebt, toch aangenaam van geur."

Tot op den dag van heden nu heeft de padi, die in de desa Ketawang verbouwd wordt, op de plek, waar de gekookte rijstkorrels van Njahi-rondå Djedjeroek gestrooid werden, een welriekenden geur.

* * *

III. Singålangoe.

Op het gebied van het onderdistrict Slagreng (distr. Balepandjang 1) reg. Magetan, is er eene desa, genaamd Singålangoe. Die desa nu is zeer vermaard om hare (roode) *ketela*, die klein is van stuk, maar buitengewoon lekker van smaak. De reden van de bizondere afmeting en smaak van de Singalangoesche ketela, wordt door de desa-overlevering volgender wijze opgegeven.

Oudtijds was de ketela heelemaal gelijk aan die van andere desa's, maar op zekeren dag was er een reizende *wali*, die ook de desa Singålangoe voorbij zou gaan, maar vooraf bij een der desa-lieden aanging.

De man, bij wien hij aanging, was een landbouwer, die niet wist, dat zijn bezoeker een wali was.

---

1) De Javaansche tekst dezer legende werd opgeteekend vóór de reorganisatie, waardoor Balépandjang een onderdeel werd van het district Plahosan.

De gast werd op passende wijze ontvangen, en onthaald op een kooksel ketela, die over het algemeen klein van stuk was. Maar terwijl de wali daar zoo zat te eten, ontswaarde hij, dat de gastheer in het bezit was van heele groote ketela, die was nedergelegd tegen den bamboezen wand van het huis.

Toen de wali nu gegeten had van het kooksel, dat hem door zijn gastheer was voorgezet, zeî hij zoo voor zich heen: „dat is zeer lekkere ketela, waar wat is ze klein van stuk".

Toen hij dat gezegd had, nam hij afscheid en zette zijn reis voort.

En op datzelfde oogenblik veranderde de ketela, die tegen den wand lag, van gedaante en werd zeer klein van stuk, maar bleef heerlijk van smaak.

En tot den huidigen dag zult ge geene *groote* ketela aantreffen in de desa Singâlangoe, van wege de kracht (mandi) die uitging van het woord van den Wali.

* * *

IV. Het graf Madang.

Op het gebied van het onderdistrict Plahosan, distr. Balépandjang 1), regentschap Magetan, is eene desa, genaamd (Ng)ampin, waaronder sorteert een buurtschap, genaamd Madang.

In die gemeente (padoekoehan) bevindt zich een graf van iemand uit den ouden tijd, en wel van de vrouw van een Empoe, genaamd Kjahi Oemjang.

Het graf ligt ten westen van de gemeente, onder een grooten boom, is omgeven door een steenen muur, en is een voorwerp van vereering voor de menschen van Madang.

Op elken vrijdag-legi wordt de plek schoon gemaakt.

Reeds van oudsher was dat graf heilig verklaard, en mag de padoekoehan niet betreden worden, die, bij officieel

1) Vóór de reorganisatie.

besluit, tot eenige betrekking benoemd zijn (ingkang tjepeng damel kalajan piagem) en alwie, 't zij bekel of ambtenaar, toch de plek betreedt waar het graf is, kan er zeker van zijn, dat zijne betrekking niet van langen duur zal zijn, of wel, dat hij niet lang meer leven zal (oetawi tjoepet oemoeripoen).

De overlevering weet omtrent de oorzaak daarvan het volgende medetedeelen.

In ouden tijd leefde op Java een Empoe, genaamd Kjahi Oemjang.

Eene vaste verblijfplaats was er van hem niet aantewijzen: vandaag had hij bezigheden op een plaats en overnachtte daar dan, morgen vertrok hij weer naar eene andere plaats.

Men verhaalt nu, dat, eens op een dag, dat de Kjahi met zijne vrouw zou vertrekken van het vlek Klinggan, behoorende tot de desa Patjallan-lor, naar de hoofdplaats Madioen, hij zeer verbolgen was en toornde op zijne vrouw, omdat er links en rechts van de doekoeh Klinggan, waar hij en zijne vrouw tijdelijk verblijf hielden, vele menschen door den duivel bezeten waren (kaëblisan oetawi kasoeroepan), en die bezetenen aan ieder, die tot hen kwam om zijne deelneming te betuigen (tiang ingkang sami lajad), toevoegden: „we zijn de sétan van Njahi Oemjang!"

Dat verdroot Kjahi Oemjang, en hij was zeer beschaamd. En zoo geviel het, dat hij met zijne vrouw afdaalde naar Madioen.

En toen hij aangekomen was aan de doekoeh Madang werd Njahi ziek, erg ziek, zoo erg, dat ze aan de ziekte overleed.

Toch bleef er wrok leven in het hart van Kjahi Oemjang, want, al was zijne vrouw nu ook overleden, de vlek, die kleefde op zijn naam, kon niet worden uitgewischt: overal reeds ging de faam, dat Njahi Oemjang in het bezit was van een setan en vele lieden nabij de desa Patjalan-lor betooverd had.

Toen Njahi Oemjang overleden was, werd een graf gegraven, en ze werd daarin nedergelaten.

En toen dat geschied was, sprak de Kjahi aldus tot de lieden van Mandang: „ik heb hier mijne vrouw bijgezet, maar het is niet noodig, dat ge een tjoengkoeb plaatst op haar graf. Vergeet evenwel niet, dat, van dit oogenblik af aan, geen ambtelijk persoon mag heengaan over den grond van Madang, ter plaatse waar mijne vrouw te slapen ligt. En mocht het zijn, dat zoo iemand zich onderwindt dat verbod te overtreden, dan moge hij bedenken, dat zijne betrekking niet van langen duur zal zijn, of dat zijne dagen in het ondermaansche geteld zijn."

Dat nu is de reden, dat, tot heden toe, de padoekoehan Madang niet door ambtelijke personen betreden wordt, en dat, van de leden van het desa-bestuur, niemand anders dan de *behahoe* (rechterhand van het desa-hoofd, *kamitoewa*) zich verstout den grond van Madang te betreden.

* * *

V. Dekah Widoe.

In het district Kěniten, regentschap Magetan, is een gehucht, behoorende tot de desa Prampellan, genaamd Widoe.

Daar komt in die desa iets zonderlings voor: de pisang-kloetoek-boomen dragen er geen vrucht, en de oorzaak daarvan werd door de overlevering bewaard.

Ge moet weten, dat er, in heel ouden tijd, in de doekoeh Widoe een man leefde, die pisang-kloetoek plantte, op het oogenblik dat er een Wali voorbijging.

Wat plant je daar? — vroeg de wali.

— Ik plant pisang kloetoek — antwoordde het boertje.

Komen daar vruchten aan? — vroeg weer de wali.

— Ook al gaven ze later geen vrucht, antwoordde weer het boertje, zou ik toch de bladeren kunnen gebruiken.

De wali ging verder, en van dat oogenblik af aan droegen de pisang-kloetoek-boomen van het gehucht Widoe geen vrucht meer.

* * *

VI. Sela-lintang.

In de desa Teroeng, van het onderdistrict Sadon, district Magetan, is een plek, waar een groote steen ligt, die sélå-lintang genoemd wordt.

Voor de benaming van dien steen geeft de desa-traditie de volgende reden op.

Eeuwen geleden was er eens een ster, die van den hemel neerviel in de desa Teroeng.

En de plaats, waar de ster neerviel, was zeer verlicht, zóó verlicht, dat 't scheen, dat de nacht niet meer door den dag vervangen werd.

Nacht en dag was er groote verlichting in de desa Teroeng.

Nu verhaalt men, dat er tijdens dien sterreval een dief was, genaamd Genṭiri, die begaafd was met eene buitengewone tooverkracht.

Daar deze man zijn levensonderhoud zocht op den weg van het misdrijf, en in de uitvoering zijner booze plannen verhinderd werd, omdat 't over dag en bij nacht voortdurend licht was, door het stralen van de ster, die was nedergevallen in de desa Teroeng, ontstak hij in woede en sprak: „Van het oogenblik af aan, dat de ster hier is nedergevallen, daalde er verdriet in mijn hart, en werd me mijne broodwinning ontnomen, omdat ik zoo niet stelen kan. Ik geloof, dat er niets anders op zit dan de ster uit te wateren."

En zoo geschiedde het, dat de dief Genṭiri zijn water loosde op de ster, en dat haar licht daardoor werd uitgebluscht, zoodat er weêr duisternis heerschte des nachts.

De ster veranderde in een steen, en dat is zoo gebleven tot op dezen dag.

Ik behoef u niet te zeggen, dat, bij het eerste invallen der duisternis, Genṭiri zijn arbeid hervatte, en zijn levensonderhoud weêr zocht op den weg van het misdrijf.

* * *

VII. Soember-penganten.

In de desa Sokåwidi, van het onderdistrict Sadon, van het regentschap Magetan, is een bron, die den naam draagt van Soember-penganten, en gelegen is ten Westen van de desa Tapak (Sadon).

Niet ver daar van daan, waar de bron aangroeide tot een beek, bevindt zich een kolk, waarin het krioelt van *wadĕr*.

Deze visch mag niet gevangen worden, en die het wagen mocht daar te visschen, wordt onvermijdelijk ziek en sterft.

En wanneer iemand van een andere desa die visch vangt, terwijl een inwoner van Sokåwidi dat ziet en niet belet, dan heeft 't geene kwade gevolgen voor den vreemden visscher, maar wordt 't door den geest, die de bron bewaakt, verhaald op de inwoners van Sokåwidi, die ziek worden, of door eenig ander onheil worden bezocht.

De overlevering nu verhaalt het volgende:

Daar waren eens een bruid en bruidegom, die door een stoet van menschen werden begeleid.

Met dat ze gekomen waren bij de bron van Sokåwidi, waren bruid en bruidegom eensklaps verdwenen, en bleef alleen de slendang van de bruid aan den rand van de bron.

Na lang zoeken en wachten keerde de bruidstoet huiswaarts. Bij eene herhaalde opsporing, die telkens en telkens plaats had, werden bruid en bruidegom eindelijk aangetroffen in de kolk, een eind weegs van de bron, waar het krioelde van visschen. En bij die gelegenheid waren er menschen, die eenige van die visschen vingen en daarmee huiswaarts keerden, — en die menschen werden ziek tot er de dood op volgde (sahénggå doemoegi ing adjallipoen).

Van dien tijd af aan zal niemand het wagen in die kolk te gaan visschen, — en het volksgeloof houdt die wadĕr voor afstammelingen van het bruidspaar, dat eens op onverklaarbare wijze verdween.

* * *

VIII. WATOE-GONGSÅ.

In het district Keniten, van het regentschap Magetan, is eene desa, genaamd Grabahan, en daarin bevindt zich een plek, die Watoe-gongså genoemd wordt.

Op die plek namelijk bevinden zich steenen uit den vóórtijd, die het voorkomen hebben van een gamelan, en daaruit werd de legende geboren, die aldus luidt: als er in ouden tijd iemand was, die een bruilofts- of een besnijdenis-feest wenschte geven met muziek, dan ging hij naar de plek, die nu watoe-gongså genoemd wordt, brandde er wierook en sprak aldus tot den geest, die daar woonde: „ik heb een eerbiedig verzoek, Kjahi; ik ben van plan, om op *anggårå-kasih* (dinsdag-kliwon) een feest te geven, en nu wou ik u voor een nacht uw gamelan te leen vragen." Als hij dat dan gezegd had, ging de man weer huiswaarts. Bij het aanbreken van den vastgestelden dag ging hij ten tweeden male zijn opwachting maken bij den geest, en deponeerde dan ter plaatste vijf-en-twintig cent, een streng garen, eenige pinang-nooten, wat sirih, een kip en een *batok* rijst, met de woorden: „Kjahi, ik vraag u eerbiedig verlof, om de gamelan te mogen afhalen, ik heb de offerande meêgebracht, die door de adat is vastgesteld."

En als dat dan gezegd was, werd een compleete gamelan zichtbaar, en de man, die haar te leen gevraagd had, liet haar dan brengen naar zijn huis.

En als het feest was afgeloopen, werd de gamelan teruggebracht naar den geest; die er de eigenaar van was, onder aanbieding van f 2.— of f 2.50 als huurprijs voor een etmaal.

Maar het geschiedde eens, dat die gamelan gehuurd werd door iemand, die, op het tijdstip waarop de instrumenten moesten worden teruggebracht, de *gong* en de kempoel te gelde maakte, en de resterende stukken aan den geest terugbracht.

Toen de geest dat bemerkte, werd hij woedend, doch nam de geschonden gamelan in ontvangst.

Maar, van dat oogenblik af aan, kreeg niemand meer de gamelan te leen, en, als eene blijvende herinnering daaraan, rusten tot op den huidigen dag een gong en een saron in de aarde, op de plaats, waar die geest eenmaal verblijf hield.

* * *

IX. Desa Watoetinatah.

Tot het onderdistrict Pontjol, district Parang, regentschap Magetan, behoort ook de desa, genaamd Watoe-tinatah.

Als oorsprong van dien naam wordt verhaald, dat er in ouden tijd een dief was, die zich, met den rug tegen een steen, had te slapen gelegd, op eene zeer eenzame plaats, en daar bleef liggen tot hij door den dag overvallen werd.

Nu gebeurde het eens, dat er 's nachts iemand bestolen werd, en de bestolene, met een lans gewapend, er den volgenden morgen vroeg op uitging om den dief optesporen.

Toen hij nu den dief in het oog kreeg, die tegen een steen lag te slapen, ging hij met gevelde lans op hem af. Toen hij tot vóór den dief genaderd was, ontwaakte deze en zeî: „'n wonderlijke wijze van doen, met een lans op iemand aftegaan van voren! dat lukt immers heelemaal niet; als je iemand met 'n lans wenscht te treffen, dan moet je aanvallen van achteren."

De bestolene nam daarop den dief in den rug, stak toe en trof den steen, waartegen deze geleund was, zoodat er van achter een gat in gestooten werd, dat heelemaal doorliep tot aan de voorzijde (botol oetawi boetoel)

Door dat gat heen drong de lans in den rug van den dief, en wondde hem doodelijk.

* * *

X. Rètjà-tjèlèng.

In de desa Sidâwajah, in het onderdistrict Sadon, district Magetan, is een steenen beeld, dat door de inwoners daar *retjà tjeleng* genoemd wordt, omdat het de gedaante heeft van een wild varken.

Het is bepaald zeker, dat dit beeld door de wilde varkens vereerd wordt, — en dat 't op de eenzame plaats, waar het staat, niet door de desa-lieden wordt onderhouden, is daaraan toeteschrijven, dat 't aan de landbouwers meer schade berokkent dan voordeel bezorgt.

Wanneer, bij voorbeeld, dat beeldt zich wendt naar het zuiden, dan kunt ge er zeker van zijn, dat de wilde varkens hunne opwachting komen maken in het zuider gedeelte van de desa Sidåwajah en verwoestingen aanrichten in de aanplantingen aan die zijde, — en als het beeld zich wendt naar het noorden, dan is het ook zeker, dat dezelfde verwoesting wordt aangericht in de pålåmdjå-aanplantingen ten noorden.

Waar die varkens vandaan komen is niet nategaan. Meer dan eens is dat beeld door de inwoners van Sidåwajah begraven, om de wilde varkens op een dwaalspoor te brengen en, zoo doende, van de desa afteleiden, maar, wonder boven wonder, zoo vaak het beeld des nachts onder den grond gestopt was, stond het den volgenden morgen weer boven den grond (mentoengoel voor mentongol).

Daarom houden dan ook de landbouwers, die nabij het beeld wonen, hunne aanplantingen in voortdurende en strenge bewaking. In den loop der tijden verdween het beeld, en men weet niet waar het beland is, maar tot op den huidigen dag bleven de wilde varkens hun gevreesd bezoek aan de desa Sidåwajåh voortzetten.

* * *

XI. Panëpèn Lawå-idjo.

In de desa Mategal, van het onderdistrict Sadon, district Magetan, is een steen, die genoemd wordt Låwå-idjo.

Die steen wordt vaak gebezigd als een plaats van afzondering voor menschen, die óf dief wenschen te worden, of hansworst (*badoed*).

Heeft men te wachten wat men met zijne afzondering bedoelt, dan wordt het bezoek dadelijk gevolgd door een

gunstig voorteeken (ilapat), en kan men dadelijk overgaan tot de uitvoering van zijne plannen. Gaat men dan op stelen uit, dan kan men er zeker van zijn, dat het bedrijf al dadelijk op sluwe wijze zal worden uitgeoefend; en heeft men gebeden om een baḍoedschap, dan gaat al dadelijk de roep als baḍoed u voor, en gaat de roem met groote verdiensten weldra hand aan hand.

Als iemand naar den steen Lawoe-idjo gaat, om er genialiteit als hansworst aftebidden, dan zal hij b. v. droomen, dat hem een asceten-muts (*keṭoe*) geschonken wordt.

Na dien droom kan hij zijne afzondering dadelijk afbreken, want hij erlangde daarmee een zeer goed voorteeken, en het bewijs dat Allah zijn verzoek heeft ingewilligd.

* * *

XII. Argâ-doemilah.

Op den top van den berg Lawoe — dus luidt de overlevering — stond eertijds een paleis van Baṭårå Goeroe, en in de maand Soerå kwamen dan vele menschen van heinde en ver op tot een bezoek (soedjarah, in stede van sa- of sedjarah).

Dat *soedjarah* beteekent: op gaan naar eene plaats, om er zegen aftebidden.

Soms werd dan op Argâ-doemilah een offermaaltijd gegeven voor vrienden en bekenden, die mede ter bedevaart waren opgegaan.

Behalve dat er gezondheid werd afgebeden, kon ook het welslagen van eenig handelsbedrijf in de gunstige overweging van de godheid worden aanbevolen, — en rechtstreeks bidden om rijkdom ging ook wel.

Men verhaalt, dat voor een soedjarah eene openbaring des hemels (*wahjoe*) moest worden afgewacht; dat vooraf eene machtiging van den Almachtige noodig was, en dat, eerst ná die hooge toestemming, een begin mocht worden gemaakt met het bestijgen (*manjdjat*) van den Lawoe, waarbij men dan werd te gemoet gegaan door twee martijntjes,

een mannetje en een vrouwtje, die djalak gading of djalak mas genoemd worden.

Die vogels worden aldus genoemd, omdat ze geelachtig van kleur zijn evenals ivoor en een witten kop hebben.

Die martijntjes begonnen dan te zingen en wezen dan voortfladderend den weg aan de lieden, die zich tot een soedjarah vereenigd hadden; — maar wanneer de djalaks niet als geleiders kwamen opzetten, zou men de Argå-doemilah nimmer bereiken.

(Wat daar door me werd naverteld in historischen tijdvorm, kan ook worden gelezen in den „tegenwoordigen tijd").

Men verhaalt verder, dat er van Argå-doemilah niets over is als eenig puin. Ook mag niet worden vergeten, hierbij aanteteekenen, dat wanneer het bezoek aan Argå-doemilah, den Almachtige niet welkom is, ook daarvan eene openbaring toekomt aan hen, die het plan tot een bezoek hebben gevormd Dan zullen de martijntjes ook hun te gemoet gaan, maar hen met den bek trachten tegen te houden, of hen pikken.

Wanneer nu de hoogere beschikking eene soedjarah toestaat, dan komt ook alles in vervulling, wat bij die gelegenheid gewenscht wordt.

Beneden de Argå-doemilah is een meer, dat Telågå Dradjat genoemd wordt.

De reden dezer benaming, zegt de overlevering, is de volgende: het meer ziet er uit als ieder ander meer, maar het kan gebezigd worden als een middel tot proefneming voor menschen, die verlangend zijn naar eenige betrekking, of die tot aanzien hopen te geraken (angsal daradjat).

Iemand wenscht zich b. v. te vergewissen omtrent het lot, dat hem beschoren is.

Wanneer hij nu sterk genoeg is, om een bad te kunnen trotseren, en wel tot zeven malen toe, dan behoeft hij geen twijfel meer te koesteren om het verkrijgen der waardigheid, die door hem gewenscht wordt.

Maar wanneer de bede van zoo iemand niet verhoord

wordt, dan zal hij, bij zijn komst aan het meer, er geen water in aantreffen, doch alleen zand, niets als zand.

* * *

XIII. TELÅGÅ-WOEROENG.

In de desa Gènggong, van het onderdistrict Nitikan, district Balèpandjang, bevinden zich de sporen van een meer of vijver, Telågå-woeroeng genaamd.

Men verhaalt, dat dit meer, of wat dan als meer bedoeld is, het maaksel is van een Wali, doch dat het als meer niet voltooid werd, omdat, toen de Wali bezig was met den aanleg, hij door menschen werd aangetroffen.

De overlevering nu verhaalt mede het volgende:

Op zekeren nacht kwam er een Wali in de desa Gènggong, met het plan, om er een vijver aanteleggen.

Met dat hij zich aan het werk gezet had, of niet lang daarna, was er juist iemand, die rijst stampte in een rijstblok, — en toen de Wali dat hoorde, staakte hij onmiddellijk den arbeid, en zei: het is nutteloos een vijver te willen graven, want het onzichtbare is ontdekt (of wel: men is ontwaakt. Kamanoengsan, zeide men, dat verklaard werd door *ånå wong tangi*), het is maar beter den arbeid te staken.

Toen hij zich ging overtuigen, wie degene was, die aan het rijststampen was, (want dat was toch al te gek en het moest wel een kind zijn, dat in de war was en de nacht voor den dag had aangezien) kwam hij tot de ontdekking dat 't eene maagd was.

Toen sprak de Wali de plechtige gelofte (prasåpå) uit: van dit oogenblik af aan bid ik god, dat de maagden van Gènggong geen man vinden, alvorens het over den tijd is, dan wel zij reeds op leeftijd zijn.

En wanneer iemand van de desa Gènggong rijst mocht stampen in een rijstblok, dat ze dan getroffen worde door den vloek van den Allerhoogste.

Tot op heden wordt de plek, die eens vijver worden moest, Telågå-woeroeng genoemd, en er staat voortdurend

eenig water in, dat kristal-helder is, en dat door de inwoners van Gènggong als drinkwater gebezigd wordt.

En het sproot voort uit de tooverkracht van het woord van den Wali, dat de maagden van Gènggong ook nu nog niet trouwen dan over den tijd (kasèp), op hun twintigste, en dat niemand uit de desa Gènggong het wagen zal, om rijst te stampen in een blok; — als ze rijst te stampen hebben, doen ze dat op de aarde.

Want stel eens, dat ze een blok (*lèsoeng*) daarvoor bezigden, dan zou het water in den onvoltooiden vijver dadelijk wassen, tot er eene overstrooming kwam, die onheil zou brengen over de inwoners van Gènggong.

Nog wordt verhaald, dat nu wijlen R. M. Adipati Soerâdiningrat, regent van Magetan, een proef wenschte te nemen, naar Gènggong toog, een rijstblok liet meênemen, en zich wenschte te overtuigen van de bedenkelijke gevolgen, die het stampen daarin hebben zou; — en of er in Gènggong niemand zou te vinden zijn, die het bevel van den Regent zou wagen te stellen boven dat van den gewaanden Wali.

Toen de Regent met zijn gevolg Gènggong genaderd was, viel er eensklaps een slagregen, en stak er een storm op, — en nu begreep de Adipati, dat er werkelijk een bovenmenschelijk verbod was, om de reis naar Gènggong met een rijstblok voort te zetten, en zoo keerde hij huiswaarts, zonder de desa binnen te gaan.

Behalve die regen en storm werden de inwoners van Gènggong verbijsterd en aangegrepen door hevigen angst, omdat alle keukengerei, zooals potten en pannen en aarden deksels, die omgekeerd waren nedergezet op het gerei, gevuld waren met slangen.

* * *

XIV. Desa Ploempoeng.

In het onderdistrict Plahosan, van het district Balèpandjang, is eene desa, genaamd Ploempoeng, die allerwege vermaard is om hare goede paarden.

De overlevering verhaalt het volgende.

Daar was eens een boer met zijne vrouw, die in zulke omstandigheden verkeerde, dat men ze gerust nooddruftig (*mĕsakat* voor moesakat) zoo kunnen noemen.

Maar eens op een dag ontwaarden het boertje en zijne vrouw, op hun voorerf, een veulen met isabelkleurige robe (*oelĕs proempoeng* of *ploempoeng*), zonder dat ze wisten, waar het van daan kwam.

Daarom meenden ze, dat het uit de lucht gevallen was (*tiban*), en pasten het goed op en bouwden er een mooien stal voor.

Langzamerhand werd het veulen groot, maar kreeg geen tanden, zoodat ze hem alleen pisang te eten gaven, elken dag een tros.

En van het oogenblik af aan, dat het veulen tot hen gekomen was, kwamen ze in goeden doen, want het paard, dat nooit den stal verliet, werd een voorwerp van vereering voor de omliggende desa's, waarvan de inwoners zegen kwamen afbidden van het paardje met isabelkleurige robe.

En die bezoekers braehten dan pisang meê, om het te voeren

En eens op een dag daalde eene openbaring neêr op het boertje, en hij vernam een stem, die tot hem sprak: „weet, dat het tijdstip is aangebroken, waarop je isabel zal worden opgeëischt door den eigenaar; zet je met je vrouw te paard op een rijstblok, want daar zal eene zware overstrooming komen over de desa Ploempoeng. Geef er dus kennis van aan je mede-inwoners, opdat ze elders een veilig heenkomen zoeken, want het gevaar dat hen dreigt is groot."

Het boertje van den isabel gaf dadelijk aan de inwouers kennis van hetgeen op handen was, en porde ze aan om een schuilplaats optesporen tegen het dreigend gevaar.

Maar de Ploempoengers gaven geen gehoor aan zijn raad, omdat ze geen vertrouwen stelden in de openbaring, die aan het boertje ten deel viel, en ze hielden 't heele verhaal voor 'n gekheid.

En zoo geschiedde het, dat het boertje met zijne vrouw het rijstblok bestegen, en niet lang daarna de toorn Gods in aantocht was.

Want op dat oogenblik stortten zich de wolken uit over Ploempoengan; en de luidjes, die het rijstblok hadden bestegen, dreven weg naar eene andere desa.

Want het rijstblok, dat ze bestegen hadden, was hun geworden tot een vlot, waarop een zeil kon worden gebezigd — en de anderen kwamen om in het water.

Ook de isabel met zijn stal dreven mee met den stroom, oostelijk op, tot aan de desa Kintjang, waar paard en stal stil hielden aan den oever van de rivier.

Toen verliet het paard zijn stal, en voedde zich met lo-bladen.

En terwijl hij zoo bezig was met 't eten van lo-bladen in de desa Kintjang, zette hij een poot op tegen den lo-boom, zoodat er een afdruk van een paardehoef ontstond in den stam.

Van dat oogenblik af aan, waren de paarden van Ploempoeng en van Kintjang de besten, die er waren te krijgen, en dat kwam van den zegenenden invloed van den isabel van Ploempoeng, — die eens uit den hemel was nedergevallen

Niet lang daarna stortte de lo-boom, waarin de afdruk van een paardehoef geprent was, van ouderdom ter aarde, en het werd een wedstrijd onder de inwoners van Kintjang, om zich van een stukje van dat hout meester te maken.

Van dat hout werden namelijk wiggen of keggen gemaakt, om er de sluitboomen van paardenstallen en buffelkralen mee vast te zetten, en het bleek, dat de stallen, waarbij die keggen gebezigd waren, hun zegenenden invloed uitoefenden (*anjawabbi*) op de zwangere merries, die daarin gestald waren: ze brachten altijd prachtige veulens ter waereld.

* * *

XV. Kali Gaṇḍong bij de desa Dermå.

In het district Mahospati is eene desa, genaamd Dermå. Men verhaalt, dat daar vroeger een hoofd was, genaamd Kjahi ageng Dermå.

Eens op een dag geviel het, dat de rivier Gaṇḍong (de rivier van Magetan), die uitmondt in de Madioen-rivier, op het gebied van de desa Dermå, was drooggeloopen. De Kjahi ging daarom opwaarts naar de bron, die gelegen is in het district Balépandjang, volgende den loop van de rivier naar boven.

Toen hij was aangekomen in de desa Tapĕlan (onderdistrict Singgit) had hij een samenkomst met Kjahi Tapĕlan, die ook van plan was, om den waterloop van de Gaṇḍong naar boven te volgen, en wel tot aan het meer, dat Telågåpasir genoemd wordt, en gelegen is in het district Balépandjang.

De beide Kjahi's gingen er dus gezamenlijk op uit, om eene grooten water-voorraad te lokken uit het meer, voor de landbouwende bevolking daar beneden.

Toen het doel bereikt was, en het water in massa naar beneden vloeide, keerden de beide Kjahi's huiswaarts, en kwamen overeen, dat het water nu gelijkelijk door hen zou worden verdeeld.

En zoo nam Kjahi Dermå afscheid van Tapelan en keerde terug naar zijn desa.

Maar toen Kjahi Dermå verdwenen was, werd een valsch plan geboren in het hart van Kjahi Tapelan.

Want ze waren overeengekomen, de water-verdeeling uittevoeren in minnelijke schikking, en in den aanvang was dan ook het water ter beschikking van de landbouwers van Dermå, maar niet lang daarna bleef het water daar weg, omdat het aandeel voor Dermå bestemd, door den Kjahi van Tapĕlan was opgedamd en mede was afgeleid naar de desa aldaar.

Toen nu het water van Dermå weêr wegbleef, bevroedde de Kjahi oogenblikkelijk waar het haperde, en zond een

bode naar boven, om zich van den werkelijken toestand te vergewissen.

Toen de bode van Dermå te Tapelan was aangekomen, zag hij dat het water van de Gaṇḍong daar door een dam was afgesloten, en hij vernam ook, dat die dam door Kjahi Tapelan was aangelegd.

De bode keerde huiswaarts en rapporteerde aan Kjahi Dermå, dat het water door Kjahi Tapelan met opzet was afgedamd.

Toen gaf Kjahi Dermå den bode last, om den dam van Tapelan door te breken, en het water te laten afvloeien naar Dermå.

Zoo gelast zoo gedaan; — maar het duurde niet lang, of de desa Dermå zat weêr zonder water.

En toen zond Kjahi Dermå den ouden bode weêr naar boven, met de volgende woorden: Nou dan, nu ga je maar weer; niemand anders dan Kj. Tapelan heeft de Gandong afgedamd; en nu neem me je mijn *tjis* (stok met ijzeren punt) meê, en dien stok, die gemaakt is van de kélo-boom, dien steek-je ten Westen van de desa Tapelan in den grond, en dan breng je maar dadelijk het water meê; ik zal me posteren te Dermå, om het af te wachten (aḍang).

De bode deed zooals hem gezegd was; de stok werd in den grond gestoken, en verdween, maar daar werd onder de rivier een weg zichtbaar, waar het water langs stroomde. En zoo keerde de bode terug naar Dermå, terwijl het water langs den weg onder de rivier medestroomde, tot het kwam bij de desa Dermå en daar door den Kjahi werd in ontvangst genomen.

Van dat oogenblik af aan was het Gaṇḍong-water voor Tapelan zoo goed als verloren; de doorloop bleef vrij, en de water-overvloed van Dermå boven dien van Tapelan herinnert steeds aan de krachtige werking van den stok van Kjahi Dermå, die voor Tapelan noodlottig was.

* * *

XVI. Goenoeng Lawèt.

In het district Thahjana, van het regentschap Poerbolinggo (Banjoemas) is een graf, dat een voorwerp van vereering is voor de menschen aldaar.

Het bevindt zich op den top van de Goenoeng Lawèt, en wordt daarom, tot den huidigen dag, „pesaréjan Gng-Lawet" genoemd.

Het ligt in het noord-oosten van het district, ongeveer 14 paal van de districts-woning en is door een huisje overdekt (*dipoentjoengkoeb*), met *doeken* dak en planken omwanding.

Elken maandag en donderdag zijn er vreemdelingen van heinde en ver, die de goenoeng Lawit beklimmen, tot een bezoek aan het graf; om zegen en welslagen aftebidden voor allerlei plannen en ondernemingen: de koopman bidt er om een goeden afzet zijner waren, de arme bidt er om rijkdom, de kinderlooze (trang gaboeg) vraagt er om zwangerschap, de kandidaat-ambtenaar vraagt er om spoedige benoeming.

De menigte beschouwt dat graf heilig als geen ander.

Allen, jong en oud, die van plan zijn naar de Gng. Lawèt te gaan, of die reeds een begin maakten met de beklimming, kunnen er zich van vergewissen, of hun plan welgevallig is aan hooger, en of hun wensch zal worden vervuld

Wanneer iemand geen verhooring zal hebben te verwachten van zijn gebed, zal hij op het midden van den weg duizelig worden (*lës-lësan*), of hij zal een toeval krijgen (*kesambet* 1) — en in dat geval is hij onvoorwaardelijk gehouden zijn reis niet voorttezetten en terug te keeren. Maar wanneer de wensch, die iemand koestert, aan hooger welgevallig is, zal hij gerustelijk kunnen doorgaan tot aan den top en zal

---

1) Kadostå tiang mentas ngambah koeboeran ingkang angkër, sareng mantoek ladjeng sakit poenikå kawastanan *kesambet* dat de inlander overtuigd is, dat hij in dat geval door een boozen geest bezeten is, behoeft niet te worden gezegd.)

hem de verhooring zijner bede door een of ander teeken worden geopenbaard.

Als iemand b.v. vraagt om ambtenaar te worden, dan zal hij, nadat hij zijn *bëkti* heeft aangeboden, bij het binnengaan van de *Tjoengkoeb*, de verschijning van een ambtenaars-pajong ontwaren, in den hoek van de Tjoengkoeb, die, zoodra hij 't gezien heeft, weêr verdwijnt.

Wanneer er een koopman bidt om een voordeeligen afzet zijner koopwaren, en hij ziet een bij of wesp rondvliegen boven het graf, zal hij zeker kunnen rekenen op de verhooring van zijn gebed.

En wanneer iemand de Goenoeng Lawèt bestegen heeft, om er te bidden om zwangerschap, en ze een pinang-noot mocht ontwaren op het voorerf van het graf, dan zal ze dat mogen beschouwen als gebeds-verhooring, — maar, dan zal ze ook dadelijk een pinang-noot hebben te vragen als ze thuis komt.

En zoo zijn er vele teekenen voor den geloovige, die Gng.-Lawèt beklimt.

Alvorens op te gaan naar den top, verzamelen zich de reizigers ten huize van den *djoeroe-koentji*, en offeren daar ieder evenveel (*radin-radinipoen*), *f* 1.— per persoon, en dan worden ze daar gevoed, alvorens de reis te aanvaarden.

Daar de beklimming van den top 's nachts om 3 uur plaats heeft, en het graf 3 paal van het huis van den djoeroe-koentji verwijderd is, pleegt men daar te overnachten, om dan gezamenlijk het grafbezoek afteleggen (*soedjarah*).

Men wordt dan om 3 uur gewekt, gaat op reis, en halverwege is er reeds niemand, die niet transpireert, of wien het niet dorst.

Een kwart paal vóór men het graf bereikt, gaat men langs een pad, dat „het weeke" genoemd wordt, omdat 't, onder het gaan, week aanvoelt.

De grond bestaat er uit wadas met wortels en stengels

van slingerplanten, en, wanneer men er van beneden tegen op ziet, heeft hij het voorkomen eener holte.

Wanneer de bedevaartgangers „het weeke" bereikt hebben, dan moet men onder het gaan bizonder op zijn hoede zijn, want niet alleen dat men door het zacht-zeepige van den weg in voortdurende angst verkeert, om er in te zakken, meer men loopt ook gevaar, om links of rechts van het pad neer te storten in de ravijnen, die zeer diep zijn, daar het pad bovendien maar een voetzool breed is.

En zoo kan men dan te 5 ure 's morgens zijn aangekomen.

Nadat nu alle reizigers, één voor één, in de *tjoengkoeb* zijn binnen geweest, keert men terug naar de woning van den *djoeroe-koentji*, en, na daar een oogenblik te hebben uitgerust, gaat een ieder zijns weegs.

Maar het wonderlijkst van de historie is het volgende:

Het erfje, waarop de *tjoengkoeb* staat, is maar 5 tjengkal in het vierkant; bij elke bestijging zijn er 300 of 400 menschen, en toch blijkt het erf groot genoeg, om al die menschen te bevatten; ja, wat nog wonderlijker is, laat 't nog ruimte voor meer.

Links en rechts van de Gng. Lawèt zijn vele heuvelen, die naar den berg overhellen, evenals menschen, die met aandacht naar iets luisteren.

Daarover geeft de overlevering mede eene legende ten beste, als volgt.

Wat in het graf van Gng. Lawèt is bijgezet, is niet het lijk van een mensch, maar het haar en de nagels van iemand uit het Poerwå-tijdvak 1), die eens vorst was van het rijk van Amartå, genaamd Praboe Joedistirå.

Toen Joedistirå nog vorst was van Amartå, was hij zeer beroemd om zijne deugden en bekwam daardoor den naam van den „rechtvaardige en edelmoedige" (ratoe adil pårå-

1) Djaman poerwå poenikå alammipoen Djånåkå Werkoedhårå ladjeng gantos djaman gedog alammipoen Pandji Asmårå bangoen ing Djenggålå.

martå) en, door de reinheid van zijn hart, werd verteld, dat zijn bloed wit was.

Met hem werd het poerwå-tijdvak vervangen door het tijdvak der Wali's.

Alle broeders van Praboe Joedistirå waren verdwenen en onzichtbaar geworden (*ngiloeman*), alleen Joedistirå kon geen geest worden, en zwierf rond door bosschen en ravijnen, om den weg des doods op te sporen.

Zoo zwierf hij rond met de *kalimåsådå*, een djimat in den vorm van een boek, en dat boek droeg hij voortdurend op het hoofd.

Daar Praboe Joedistirå iemand was van de djaman poerwå, was hij, door zijne hooge en breede gestalte, een schrikwekkend beeld voor de menschen van het tijdvak der Wali's; behalve de geweldige afmeting van het lichaam, waren haar en nagels bovenmatig lang, en zoo zwierf hij rond, tot hij de desa Soero (distr. Tjahjana) bereikte, en zich daar nederzette onder een grooten boom.

Niet lang had hij daar gezeten, of daar kwam, op zijn doorreis door bosschen en rivieren, een Wali aan op de plek, waor P. Joedistirå gezeten was.

Die Wali was Kangdjeng Soenan Kalidjågå.

Iemand aantreffende onder den boom, riep hij hem een salam-alaëkoem toe.

Maar Joedistirå verstond de taal van dat tijdvak niet, en, op het vernemen van dat salam-alaëkoem, schrikte hij op en vluchtte.

Soenan Kali zette hem na en achterhaalde hem, omdat eene rivier aan Joedistirå belette verder te gaan.

Bij de nu nog bestaande rivier Grantoeng is nog, als merkteeken van de plaats, waar de vluchtende Joedistirå gepakt werd, een steen, die zich voorover buigt naar de rivier.

Soenan Kalidjågå had reeds bevroed, dat de vluchteling een Boeddhist was en geen jota verstond van de taal van het menschen-geslacht van het tegenwoordig tijdvak.

Daarom sprak Soenan Kali hem aan in Buddhataal en

zei: wien ben jij, zoo groot en zoo dik, met zulke lange haren en nagels? Waar kom je van daan, en waar ga je naar toe? En, zeg eens, wat draag je daar op je hoofd?

Praboe Joedistirå antwoordde: ik ben een man van den voortijd, vroeger was ik koning van het rijk Amertå; al mijne broeders zijn reeds geest geworden, ik-alleen ben achter gebleven, en zwerf nu rond, zoekende naar den weg der verlossing; en de reden, dat ik nog maar altijd rondzwalk en den weg der verlossing niet vinden kan, zie, dat is de djimat, die ik op het hoofd draag: de djimat Kalimåsådå.

Toen Soenan Lali het antwoord van P. Joedistirå vernomen had, hernam hij: „maar, vrindje, dat is makkelijk genoeg, om den weg der verlossing te vinden, laat me die djimat eens zien."

Nadat hij de djimat had onderzocht, zei Soenan Kali: weet dan, Koentå-dewå, de reden, dat je niet sterven kunt, is, omdat de bedoeling van je djimat nog niet is doorgedrongen tot je hart: — die djimat is niet de kalimåsådå, maar de *kalimah sahådå*, en volg daarom mijn raad, Joedistirå, en omhels den Islam; houd op met het aanroepen van Batårå Goeroe, als wereldbestuurder.

P. Joedistira antwoordde: ik omhels geen Islam; als ik den Batårå aanroep, ondervind ik daarvan de heilzame werking (moenfangat) en de voortplanting van mijne alverwinning (digdaja).

Daarop hernam Soenan Kali: als je volhardt in je besluit, dan stel ik je voor, onze bovenmenschelijke begaafdheden eens te meten.

— Goed, zeî P. Joedistirå, daar heb ik niets tegen.

Daarop wenschte en schiep hij met zijne verbeelding eieren, die zich opstapelden en reikten tot aan den hemel.

— Toen zei S. Kali: zoo, Joedistirå, is dat nu alles, wat je *digdaja* te scheppen weet?

— Ik vind 't nog al welletjes, antwoordde P. Joedistirå.

Toen trok S. Kali zijn muil uit en wierp die de lucht in.

De muil bereikte den hemel en begon de eieren te tikken en te kloppen, en daalde zoo tikkende, tot ze alle gebroken waren.

Toen P. Joedistirå de wondermacht van de muil had aanschouwd, en zich bewust geworden was, dat die de zijne overtrof, vroeg hij vergiffenis aan S. Kali en zei: ik verklaar me overwonnen, en mijne begaafdheden (kasekten en kadigdajan) aan de uwe ondergeschikt, ik onderwerp me aan uwe onderwijzingen en bevelen, als ik maar sterven mag en die dood volkomen (sampoernå) zij

Toen hernam S. Kali: weet, dat 't de wil was van den Allerhoogste, om je wali te maken, middels de ontmoeting met mij en je een dood te doen vinden van volmaakte heiligheid. Welaan dan, volg me nu op mijn reis naar den top van Gng. Lawèt. Daar zal ik je onderrichten in de Mohammedaansche geloofsbelijdenis sahadat) en in de elmoe der wali's.

Dat ik daarvoor den top van de Lawèt heb uitgekozen, is, omdat we daar geheel afgezonderd (*singkoer*) kunnen zijn, zoodat mijn onderricht niet kan worden afgeluisterd door al wat als mensch, als wild of tam dier geboren is (djelmå manoengså oetåwå sato kéwan).

Toen beklom Praboe Joedistirå met Soenan Kali den top van de Gng. Lawèt, en alvorens P. Joedistirå te onderrichten werden hem haar en nagels geknipt, die begraven werden op de plek, waar nu een Tjoengkoeb is opgericht.

Alstoen werd aan P. Joedistirå uitgelegd de beteekenis en bedoeling van de zoogenaamde Kalimåsådå, die in werkelijkheid was de Kalimah sahadat, en die aldus door S. Kali werd medegedeeld: „asadoe allah ilaha ilalah wahas adoe ånå mohamad dar rasoelloelah."

Daarna werd P. Joedistirå onderricht in de elmoe der wali's.

Bij die gelegenheid nu bogen zich alle heuvelen om den Gng. Lawèt voorover, om te luisteren naar het onderricht van Soenan Kalidjågå.

Toen het onderwijs was afgeloopen, sprak S. Kali tot P. Joedistirå:

Hiermede is de wil van den Allerhoogste volbracht: de elmoe der wali's is u door goddelijke openbaring ten deel gevallen, – daarom zijt ge wali.

Ik geef u den naam van Sèh Djamboekarang, en nu kunt ge ingaan tot een dood, die volkomen is.

Nu groet ik u en ga mijn reis ten einde brengen.

Soenan Kalidjågå zette zijn reis voort, en Praboe Joedistirå ging geheiligd den dood in als Sèh Djamboekarang.

* * *

XVII. Het graf van Ahoelija Kjahi Maṇḍoeng.

Ten oosten van de hoofdplaats Bandjar-nagara (Banjoemas) is een graf, dat een *poeṇḍen* is voor de inwoners van de geheele residentie. Men verhaalt, dat daarin is bijgezet een Ahoelija, wiens handel, wandel en uiting waren als die van een wali, en die genaamd was Kjahi Maṇḍoeng.

Over het graf is een houten tjoengkoeb gebouwd en er is een gordijn gespannen om het graf.

In den nacht, die aan een goeden dag voorafgaat, zijn er velen, die bij dat graf overnachten.

Als bij het graf van Gng. Lawèt, zal een ieder, die iets te verzoeken heeft, de verhooring van zijn gebed te weten komen door middel eener openbaring.

Als voorbeeld daarvan worde medegedeeld, dat er vroeger eens een santri overnachtte, die een zeer zonderlingen droom had.

Oesmanngali — zoo was zijn naam — droomde namelijk, dat Kjahi Maṇḍoeng tot hem kwam en hem aldus toesprak: „Oesmanngali, je bezoek aan mijn graf is met welgevallen door me ontvangen; hier heb je een knipmes, een besnijdenis-knijper en twee harde knobbels houtskool van djati-hout, ga nu maar de geneeskunst uitoefenen, voor zooverre die de besnijdenis betreft. Deze houtskool heeft de geheime kracht (kasijat) om de wonden te heelen van den besnedene, de *gapit* en het andere instrument bezig je eveneens voor de besnijdenis van jongens, maar

de knijper kan ook dienen als geneesmiddel voor impotentie (*peloed*). Wanneer zoo iemand medicijnen aan je mocht vragen, leg je eenvoudig den knijper in het water, en met dat water besproei je de mannelijke schaamdeelen".

Toen de santri ontwaakte, schrikte hij op het zien van de beschreven voorwerpen, die naast hem lagen.

Hij nam ze mee naar huis en oefende van dat oogenblik af aan het vak van besnijdenis-arts uit, en telkens bleek hem in de praktijk, dat alles overeenkwam met hetgeen hem over de geheime kracht zijner instrumenten in den droom geopenbaard was.

Niemand weet iets te vertellen van de komst van Kjahi Mandoeng in Banjoemas; niemand weet u mede te deelen van waar de Kjahi gekomen was.

Maar hij deed als een Wali, woû niet eten en niet slapen, en wanneer men tot hem kwam om zijn zegen, dan gaf hij eenvoudig een zinnebeeld of eene vergelijking of raadselachtige toespeling ten beste.

Zoo kwam er eens iemand tot hem, en bad hem om zijn zegenenden invloed tot het verkrijgen van eene betrekking en kreeg van den Kjahi de volgende woorden: „het zij zoo, geef nu maar een *slametan* van bruine *menjan* (drakenbloed) en als toespijs zeven kinderen." Daarmee kon de man naar huis gaan.

Hij ging dan ook en peinsde na over zin en bedoeling der woorden van den Kjahi, — en de bedoeling was als volgt: bruine menjan = rijst in een dandang gekookt met kurkema en kokos-melk (*sekoel poenar*), en zeven kinderen = zeven eieren.

En op die wijze werd dan ook het feestmaal bereid door de vrouw van den man, die eene maatschappelijke positie had afgebeden van Kjahi Mandoeng. En het geschiedde dan ook, dat de man, 5 dagen later, het baantje kreeg van mandoer.

Te Bandjar-negara is een leerling van Kjahi Mandoeng, genaamd Noerjanom, wonende in de kampong Krandegan,

ten noorden van den grooten weg naar Wånåsåbå, op het zelfde erf als waarop het genoemd graf zich bevindt.

Die Noerjanom, een oud-militair, ging vroeger in de leer bij Kjahi Mandoeng, en toen hem de *elmoe* geleerd was, zeî de Kjahi tot hem: „als je soms nog geen genoegzaam vertrouwen mocht stellen in mijn *elmoe*, doe dan zooals ik je zeggen zal. Wanneer ik aan het einde van de mij toegetelde dagen naar de onvergankelijkheid zal zijn teruggekeerd, zet me dan bij in het graf en graaf me dadelijk weer op. Is mijn lijk er dan nog *(idjèh* voor *isih)*, pas mijn *ilmoe* dan niet toe, maar is het verdwenen, dan moge je dat een waarborg zijn voor de deugd van mijn elmoe."

Toen nu Kjahi Mandoeng overleden was, deed Noerjanom zooals hem door den Kjahi gelast was, — en wat werd nu bij de heropening van het graf aangetroffen?

— Een lijkwa en niets meer.

Ja, dat graf van Kjahi Mandoeng is buitengewoon, heilig!

Iemand, die een geweer afschiet in de richting van het graf, zal niet ontwaren, dat het schot afging, — want daar wordt geen geluid vernomen.

En nog iets, dat u een denkbeeld moge geven van de heilige kracht, die van dat graf uitgaat.

Achter dat graf is eene waterleiding, waarvan het water moet vloeien naar de hoofdplaats, — de zoogenaamde Kotaleiding.

Ontelbaar zijn de fondsen, die aan die leiding besteed zijn (dipoen bandani), maar telkens en altijd weêr is de leiding achter het graf weggeslagen.

Wat men ook deed en wat men er ook op verzon, niets baatte, — ja zelfs een offermaaltijd, waaraan niets ontbrak, om den zegenenden invloed van Kjahi Mandoeng, mocht niet leiden tot de vereischte toestemming: elk herstel werd door nieuwe instorting gevolgd.

* * *

XVIII. Het vliegend paard van Singåsari.

Volgens de overlevering was er oudtijds in Singåsari een plaats, waar een gevleugeld paard, hoezeer ontzichtbaar, vrijelijk rondliep. Naar de kleur van zijn robe te noemen, was het een muisvaal (djanjdjan biroe). Dat park of die weideplaats wordt aangewezen op den top van den berg Gondåmaji, ten noordoosten van de desa Singåsari en 3 paal daarvan verwijderd. Daar bevond zich vroeger een paardenstal, die nu evenwel verdwenen is. Nu was Singåsari bij de omliggende districten, ja zelfs bij de omliggende residenties, beroemd om de mooie en sterke rij- en trekpaarden, en het volksverhaal wist al heel spoedig wat de oorzaak daarvan was.

Wanneer namelijk iemand in het bezit was van eene merrie, die volwassen (*babon*) en nog nimmer gedekt was, dan kon men, den een of anderen nacht, de merrie hooren hinniken, alsof haar het hof gemaakt werd, en dan kont ge zeker zijn, dat de vliegende hengst van Singåsari er was om te paren; want, eenigen tijd daarna, bespeurde men dan dat de merrie zwanger was en op het bepaalde tijdstip wierp ze dan ook een veulen, dat, hengst of merrie, altijd muisvaal was als de vader.

Zoodra nu het veulen 40 dagen oud was, verdween het, en kwam niemand te weten waar het gebleven was.

En dat gebeurde niet, als de merrie een veulen geworpen had, dat niet muisvaal was.

* * *

XIX. Een eigenaardig gebruik in de desa Ardjåwilangoen.

Men verhaalt, dat, in vroeger tijd, in de desa Ardjåwilangoen of Panggang-lélé, gelegen in het onderdistrict Kaliparé, district Senggoeroeh (ꦱꦼꦤ꧀ꦒꦸꦫꦸꦃ), 1) regentschap Malang, telken jare een offermaaltijd moet worden gegeven voor het welzijn van de desa (angloedjengi doesoen).

1) En niet Senggårå, Senggoro of Senggoroh.

Alvorens het feest begon, moesten alle inwoners zich reinigen, wel te verstaan: een bad nemen en het hoofdhaar wasschen met een loog of tamarinde-water (*adoes kramas*). Bovendien moest alles, wat maar voor den offermaaltijd gebezigd werd, een extra-schoonmaak ondergaan — tot zelfs de gamelan en de dansmeiden toe. Als die reiniging had plaats gehad, verzamelde men zich ten huize van het desahoofd, waar dan Praboe Djåkå het voorwerp van eene offerande was (*oedjoeb*) — en eerst na dat offer ging men over tot den grooten offermaaltijd (*dipoen kẹndocrekaken*).

Na den maaltijd ging dan het desahoofd voor met den inleg (*tombok*) van eenig kopergeld met een vierkant gat in het midden (jåtrå gobog), in een kom van geel koper.

Daarop speelde de gamelan de wijzen *lårå-lårå*, *gambir-sawit*, *onang-onang*, *djonjdjang*, *sekar gaḍoeng* en de *bango-bango-mati*, danswijzen, die volgens de overlevering ook gespeeld werden voor den dans van Praboe Djåkå.

Wanneer al die wijzen gespeeld waren, mocht het desahoofd ten dans gaan, en daarna kreeg ieder zijner ondergeschikten een beurt.

Maar bij al die dansen (*bekså*) mocht geen der genoemde wijzen gespeeld worden.

Behalve dat, was er nog een ander verbod: de gasten mochten geen geele (of geel groene) slendang, geen hoofddoek met het patroon *bango-toelak*, en geen kleed (sarong of kain) met het patroon *parang-roesak-barong* dragen, want daarmee zou men zich schuldig maken aan overtreding van het uitdrukkelijk verbod (*pepatjoehan*) van Praboe Djåkå, en zou onverbiddelijk het volgende plaats hebben: of men zou worden opgevreten door een tijger, of men zou, door een bozen geest weggesleurd, eensklaps verdwijnen (*kalap itjal moesnå*). Die gebruiken worden, tot den huidigen dag, getrouwelijk nageleefd (dipoen aloeri).

DE OORSPRONG

VAN DE

KWARTIERSTRAAT IN OUD-BATAVIA

DOOR

H. D. H. BOSBOOM

Gep. Lt.-Kol. N.-I. leger.

Dat reeds 34 jaren na de stichting van Batavia er aan gedacht moest worden, door doorbraak van een straat de gemeenschap tusschen twee grachten te verbeteren en dat Gouverneur-Generaal en Raden daarvoor te vinden waren, leert ons hunne resolutie van 26 September 1653. Deze luidt nl.:

„Aengesien door de Oost Eynde van de Tygersburghwal, beginnende van de Rotterdamse Gracht tot het eynde van genoemde burghwal tot noch toe geen dwars-straat zy geleyt, om naer de Wooningen die achter voorz. burghwal gelegen syn te connen passeren, daerdoor onse goede ingesetenen, die aen die cant dagelyx te doen hebben ende insonderleye woonachtich syn, seer door comen verhindert te syn, dat in tyden van brandt groote ongelegentheyt soude connen veroorsaken, met soo groote omwegen om te loopen: Soo is, tot accommodatie onser ingesetenen, ende om alle ongelegentheden voor te comen, goetgevonden door het midden van de voorz burghwal, door het Erf van den burger Andries Mellinch, dat daertoe voor desen al geprojecteert is geweese, een straet van 2 roeden en 4 voeten breet te doen afsteken, mits dat hem voor syn Erf 2000 Rdald. sullen goetgedaen worden, dat soo veel is, als deselve

by die van den gerechte deser Stede is geoordeelt waerdich te syn. Welcke penningen, d'een helft door de Comp. ende d'ander helft door de naestgelegen wooningen, naer het goetvinden van schepenen sullen yder pro rato opgebracht worden, also de huysingen, daeromtrent gelegen, ende insonderlyk het quartier daer Comps. slaven logeren, door het maken van dese straet seer verbetert syn ende, nu mettertyt by duytsche natien staen bewoont te worden, ook by vercoop hooger prys behalen sullen."

Door deze resolutie komt aan den dag dat de Kwartierstraat, door Dr. Brandes ettelijke malen in zijn „Losse mededeelingen" genoemd, in het laatst van 1653 moet zijn aangelegd; er is hier toch sprake van het afsteken eener straat door het oosteinde van de Tijgersburgwal, d.w.z. het maken van een dwarsstraat van de Tijgersgracht oostzijde naar de woningen die achter genoemde burgwal zijn gelegen, en dat wel in het gedeelte tusschen de Rotterdamsche gracht en het einde van den Tijgersburgwal. Met die Rotterdamsche gracht moet wel bedoeld zijn de gracht, die anders meestal Leeuwinnegracht werd genoemd, vermits die laatste op de Rotterdammer poort uitliep en er geen andere gracht de Tijgersburgwal sneed; en met het „eynde van genoemde burghwal" zal het zuidelijk einde bedoeld moeten zijn, vermits op het noordelijk gedeelte reeds eene dwarsstraat uitkwam, nl. de Jan Vermanstraat, die reeds van vóór 1650 dagteekent.

In de generale missive van 19 Januari 1654 wordt de zaak nog nader bevestigd, waar Gouv.-Gen. en Raden meldden: „Soo is mede goetgevonden langs de Royinge van het Stadhuys, van deselve Tygersgracht na de Caymansgracht daer achtergelegen een straet te royen enz."

Het lijdt dus geen twijfel, of met die in 1653 aangelegde dwarsstraat moet bedoeld zijn de Kwartierstraat, zooals zij in den plattegrond van 1770 genoemd wordt of de Nasse Conings (Nasi koening) straat, zooals zij door Heydt genoemd is; de straat of het straatje dus, dat te bereiken

was van het Stadhuisplein, langs de brug over de Tijgersgracht in den z. o. hoek van dat plein, en dat naar het Slavenquartier aan de Kaaimansgracht voerde. 1)

De officieele kaart van Batavia van het jaar 1667, aanwezig in het Rijksarchief te 's Gravenhage onder nr. 1182, wijst dan ook daar ter plaatse een straat aan, al is die, evenals andere dwarsstraten, in die kaart ook niet benoemd. Vreemd moet 't worden geacht, dat Nieuhof, die Batavia in 1654 voor 't eerst bezocht en die tusschen 1667 en 1670 aldaar verbleef, van die straat in zijne opsomming der straten van Batavia geen melding maakt; mogelijk is 't dat de straat in Nieuhof's tijd nog niet bewoond, nog niet bezet met huizen was; dat 't dus maar een doorbraak was en dat Nieuhof er daarom geen melding van maakte; dat zij in 1653 werkelijk aangelegd is, mag als stellig worden aangenomen, ook omdat in evengenoemde gen. missive gemeld wordt dat de 2000 Realen aan den Burger Andries Mellinch *betaald zijn*.

Minder duidelijk is de inhoud eener volgende resolutie, nl. die van 30 September 1653, en omdat zij eenigermate verband houdt met de topographie van het stadsgedeelte waarin de Kwartierstraat lag, wordt zij hierbij aangehaald; zij luidde dan:

„Alsoo met het maecken van de straet door d'Oostsyde van de Tygersgracht het quartier daer Comp. slaven logeren, dat achter gen. Tygersgracht annex is, nu merckelyck verbetert sy, dat tot groot sieraet van dese stadt sal comen te strecken; ende alsoo genoemde quartier bevonden wordt van geen genoegsame breedte te syn om aldaer bequamelyck een dubbele rye van huysingen te connen bouwen: Soo is, om aen hetselve wat meerder ruymte te gewinnen ende aldaer een dubbelde rye van huysingen

1) In den aanvang van de 19de eeuw, toen vooral dat gedeelte van Batavia gesloopt werd, zal ook dat straatje verdwenen zijn; thans is ongeveer ter plaatse van het vroegere Kwartierstraatje het emplacement van het station der N.-I. Spoorweg Mij.

te stellen, goetgevonden ende verstaen de gracht, die tusschen voors. quartier en de Tygersgracht gelegen is, met aerde te doen aenvullen; waertoe jegenwoordig bequame gelegentheyt becomen hebben, alsoo de stadtsbinnengrachten nu opgeruymt werden, die daertoe spyse genoeg sullen uytleveren ende het voors. quartier daertoe aen te leggen, om met gelegentheyt by perceelen vercocht te worden."

Ook in de hooger genoemde generale missive van Januari 1654 wordt op de verbetering, op de meerdere waarde van den grond van het Slavenkwartier door het aanleggen van die dwarsstraat gewezen en wordt het voornemen geuit „Comps. lyfeygenen metten eersten van daer te verplaetsen, op een ander, daer het soo costelyck niet en sal wesen, en het oude erf aen de meestbiedenden by perceelen te vercoopen"; maar dan gaan Gouv.-Gen. en Raden voort op de volgende wijze:

„Aengesien dat de Gragt aen de groote Stadtspoort tusschen het Sieckenhuys en de straet loopende, geen behoorlycke doortogt en had, waerdoor veeltyts een vuylen stanck uytgaf, ook aldaer een seer gebroocken werk was maeckende: soo hebben mede raedsaem gevonden deselve te dempen, daertoe gebruykende de aerde, die uyt de gediepte grachten daeromtrent was opgeworpen, dat al voor een groot deel geschiet is ende voort volbracht te werden staet, waerdoor de straet veel verbetert sal worden, behalve de waerdye van het Erf, dat daermede aengewonnen wort, ende mettertyt als de grondt wat bestendicht sal syn geworden met schoone huysen sal connen werden bebout."

Hier is dus sprake van een geheel andere gracht als in de resolutie en toch wordt ook het dempen van deze gracht besproken, onmiddellijk na de quaestie van het verplaatsen van het Slavenkwartier; maar dit is niet zoo vreemd, daar in de generale missives alle onderwerpen van den meest verscheiden aard achter elkaar, soms zonder overgang, worden behandeld.

Nu, dat het Slavenkwartier *niet* is verplaatst, dat het

gaandeweg het Ambachtskwartier is geworden, dat er steeds uitbreiding aan is gegeven, zoodat het ten slotte de geheele ruimte tusschen het middendeel van de Kaaimans- en de Stadsbinnengracht, van de Rotterdamse gracht tot aan de Zuiderstadswal is gaan beslaan, dit weten wij, ook dat de Comps. slaven of lijfeigenen er tot het einde der 18de eeuw gelogeerd zijn gebleven.

Ook is *niet* gedempt de gracht waarvan in de resolutie van 30 September 1653 sprake is, waarmede toch de Malabaarsche of, wat hetzelfde is, de Kaaimansgracht bedoeld moet zijn: die gracht bestond nog in 1770 en later. Vermoedelijk zal, door het niet vinden van een geschikt terrein voor de slaven, zijn afgezien van het verplaatsen van het kwartier en daarmede van het dempen van de Kaaimansgracht. In de generale missive van het volgende jaar is niet op de zaak teruggekomen.

Uit het tweede aangehaalde gedeelte van de generale missive van 19 Januari 1654 zou echter blijken dat er langs een gedeelte van de Heerenstraat, later Binnen-Nieuwpoortstraat, een gracht of een sloot heeft bestaan; met de „groote Stadtspoort" moet toch wel de Nieuwpoort bedoeld zijn en dan zou moeten worden aangenomen dat er langs „het Sieckenhuys", vermoedelijk van de Bruchstraat tot aan de Nieuwpoort een sloot geloopen heeft, die dan in 1653 gedempt zal zijn. Het is of Gouv.-Gen. en Raden geen raad hebben geweten met de aarde die uit de uitgediepte grachten was gekomen, zoodat men eerst daarmede de Kaaimansgracht heeft willen vullen en later tot het besluit kwam, de hinderlijke sloot aan de oostzijde van het hospitaalterrein te dempen.

Hoe het zij, de goede voornemens die Gouv.-Gen. en Raden hadden, om na den aanleg van de Kwartierstraat de achter de Tijgersgracht gelegen wijk tot een mooier stadsgedeelte, bezet met een „dubbele rye van huysingen" te maken, zijn niet verwezenlijkt; die wijk is een arme buurt gebleven en de Kwartierstraat zelve schijnt het niet

verder gebracht te hebben dan tot een doorgang, vooral bezet met chineesche warongs, waar de ambachtslieden zich kwamen vergasten aan inlandsche of chineesche gerechten.

's Gravenhage, Maart 1903.

Uittreksel uit de Generale Missive van Gouv.-Gen. en Raden aan Heeren XVIIen dd. 19 Januari 1654.

„De Tygers ende dwarsgragten, aen de oostsyde der rivier, door de stadt loopende, syn mettertyt seer ondiep ende vervuylt geworden, soodat met laegh water dickmael een vuylen damp uytgaven, ende met vaertuygen niet na behooren conden worden gebruyckt, om waerin te voorsien wy met advys van de magistraet ende voorname burgeren, deselve dit jaar op nieu hebben laten uytdiepen, tot laste van de erven ende huysen daeraen gelegen synde, hebbende gecost int geheel 4375 Realen, die sy goetwillig hebben betaelt. Ende alsoo de gen. Tygersgragt van de Rotterdamse dwarsgragt tot aan de Stadtswal aen de oostsyde tot noch toe geen straet en heeft gehadt, om na de erven ende huysen, daer achter gelegen, te connen gaen, waerdoor die daerachter woonen groot ongerief lyden, ende altyt om by de wercken te comen een grooten wegh moeten omgaen: Soo is mede goetgevonden langs de Royinge van het Stadhuys, van deselve Tygersgraght na de Caymansgraght daer achter gelegen een straet te royen van twee roeden ende 4 voeten breet, gelyck geschiet is door het Erf van eenen Andries Mellinch, Burger, wien dan voor het missen van sooveel gront goedgedaen ende betaelt is 2000 Realen, te dragen d'eene helft by de Eygenaers der Erven die door voorsz straet verbetert syn, na taxatie van den Ed. gerechte, ende d'andere helft by de Comp., voor het Slavenquartier, daer deselve straet op uytcomt, ende hetwelck daer mede meest by verbetert is. Ende alsoo hetselve quartier daermede nu een seer costelyck stuck erf

is geworden, dat vele duysenden bij vercoop soude renderen: Soo hebben voorgenomen Comps. lyfeygenen metten eersten van daer te verplaetsen, op een ander, daer het soo costelyck niet en sal wesen, en het oude erf aen de meestbiedenden by perceelen te vercoopen. – Aengesien dat de Gragt aen de groote Stadtspoort tusschen het Sieckenhuys en de straet loopende, geen behoorlycke doortogt en had, waerdoor veeltyts een vuylen stanck uytgaf, ook aldaer een seer gebroocken werck was maeckende: soo hebben mede raedsaem gevonden, deselve te dempen, daertoe gebruykende de aerde, die uyt de gediepte grachten daeromtrent was opgeworpen, dat al voor een groot deel geschiet is ende voort volbracht te werden staet, waerdoor de straet veel verbetert sal worden, behalve de waerdye van het Erf, dat daermede aengewonnen wort, ende mettertyt, als de grondt wat bestendicht sal syn geworden, met schoone huysen sal connen werden bebout. Welcke verbeteringen wy verhoopen dat hy Ued. voor welgedaen sullen werden gehouden.

Ende alsoo wy soo by andere gelegentheden als jongst mette aencomste van de voorsz. Javaense ambassadeurs, met soo grooten macht als verhaelt hebben, waerom seer groote alteratie onder de Burgeren ende ingesetenen was, soo dat al eenige hare beste goederen int Casteel quamen vluchten, vermeent hebben, dat de stadt jegens vyandelycke assaulten van buyten redelyck wel voorsien ende in defentie sy, maer van binnen tot beschermínge van de ingesetenen tot nog toe cleyne gelegentheyt heeft gehadt: soo hebben nodich geacht daer een weynich in te voorsien, ende daertoe op de westsyde van de Rivier tusschen de punten Uytrecht ende Rotterdam tegen malckander overleggende een steenen redout te leggen, blyckende by resolutie van 26 Mart voorleden, die al voltoyt is, synde een hecht ende vast werck, ende rechtevoort met 10 soldaten onder een sergeant beset, dat groot ontsach onder de vreemdelingen in de stadt geeft."

Dan wordt gezegd dat er een pakhuis (twee verdiepingen hoog) tusschen de punten Zeeburgh en Cuylenburgh is gemaakt, dat zeer groote quantiteiten peper en andere koopmanschappen zal kunnen bergen.

Voorts nog een en ander over een hoofd op Onrust *te maken.*

Verder de Latijnsche school onder Joannes Rooman nog aangehouden.

Bladz. 341-342 blijkt iets over een dochter van den overleden kapt. Joan Silvernagel, die niet wil trouwen met een zekere Willem.....

De culture buiten Batavia neemt toe.

Uittreksel uit de Gen. Missive van G.-G. en Raden aan Heeren XVIIen dd. 26 Januari 1655.

„Met Generale woorden hebben wy Ued. in onse voorige bekent gemaeckt den tamelycken welstandt van Batavia ende dat de schade die de Ingesetenen aen de stadts westsyde door den brandt in haere bamboese huysingen geleden hebben, door het bouwen van steene wooningen verset wierd; dat in't eerste costelyk synde haer naderhandt wel dubbelt..... ende soo wel voor haer als voor het gemeen groote gerustheyt baaren sal, behalve het aensien ende sieraet dat de stadt daerdoor sal crygen, welcke Timmeringhe noch al wacker voortgaen tot verwonderens toe, ten aenschou van de sobere tyden. Ende alsoo de gem. Westsyde rechtevoort doorgaens niet minder dan de oost bewoont wort, ende vry meerder getal menschen behelst dan den anderen, ende dat noch toe geen meer dan een bruch over de Rivier hebben gehadt, ende dat noch aen 't eynde van de stadt, tot seer groot ongerief van de goede ingesetenen soowel van d'eene als de andere syde, synde soo het schynt het leggen van een tweede permanente brugh uytgestelt geworden na het vorder doorgraven ofte rechten der Rivier al voor veele jaren begonnen

ende door 't een of 't ander empeschement ten halve gestaeckt, ende wellicht nae het leggen van de voorsz. brugh, dat misschien doen ter tyt niet gelegen con syn gecoomen, nadien het voornoemde begonnen werck juyst afgelaten is, daer deselve gelecht moest worden. Soo hebben wy, om hetselve ongerief der Inwoonderen voor te coomen, mitsgaders meteene de deformitdijk (*deformiteyt*), stincknesten ende modderpoelen, die het voorsz. half voltrocken werck in het voorste aencoomen ende principaelste van de stadt hadde gelaten, wegh te nemen ende te suyveren, op het ernstich versoeck derselve Ingesetenen goetgevonden ende nodich geacht de aengeroerde doorgravinge der rivier, volgens de voor desen genoomen Royinge te voltrecken, ende tegelyck aldaer een steene brugh te leggen, hebbende aen yder syde een steene boogh ende in 't midden een valbrugh, om voor de vaertuygen en schepen te dienen, breeder blyckende by de resolutie daervan getrocken op p°. May voorleden. Welck werck rechtevoort ten principale volmaeckt is, ende de rivier wedersyts met eene steene cay versekert, sullende al veel costen maer seer tot verbeteringh ende sieraet van de stadt strecken, mitsgaders insonderheyt tot gerief van de inhabitanten, gelyck UEd uyt d'overcomende vrunden, die kennisse van de vorige ende tegenwoordige gelegentheyt hebben, omstandiger sullen connen verstaen. De costen worden by provisie gedragen by de Comp., om wanneer het werck voltoyt sal weesen dan een ommeslach gemaeckt ende door de eygenaeren der erven ende plaetsen na welckers (*lees:* elcks) gelegentheyt gerembourseert ende weder uytgekeert te worden, gelyck te voren gepresenteert hebben; nu gebreeckt er noch een brugh tusschen beyden, die wy voornemen metten eersten mede by der handt te nemen, te weeten van houdt, om het slaan van dammen ende uytmalen van de Rivier te excuseren, sullende responderen op de straet Utrecht, nevens de Redout Middelsteyn, die voorleden jaer op de rivier gelecht hebben, soo Ued. doen is geadviseert. De Inlandtsche ofte maleyt-

sche ende portugeese kerck, die tot noch toe op een particulier Erf gestaen heeft aen de Oostcant van de Rivier ende door ouderdom niet langer gebruyckt conde worden, hebben wy verplaetst ende aen de oversyde van de Rivier doen setten, alwaer het meeste getal Inlanders syn wonende, in de Thuyn die voor desen d'Engelsen heeft toebehoort, te weten wederom by provisie van bamboes en adap, tot de tyt sal toelaten een vast werck van steen te maken, daer deselve gemeente het costende geern van sullen dragen, in getal, geschicktheyt, aensien ende ryckdom Godt sy gelooft van jaer tot jaer seer toenemende ende aenwassende. Soodat noch al wat groots van deselve te verhoopen is. Totte gem. kerck en sal niet licht bequamer ofte beter gelegen plaets connen worden uytgevonden dan de voorsz. Engelse thuyn, sullende meteen tot een kerckhof voor de gemeente aen die cant connen verstrecken. Ued. gelieve ons te adviseeren of wy oock qualyck sullen doen hetselve erf daartoe te gebruycken ende met een steene kerck ten dienste van het gemeen te vercieren, om ons na te reguleren. Het groote packhuys dat wy voorleden jaer begonnen hebben te bouwen aan de Westsyde tusschen de punten Zeeburch ende Cuylenburch aen de stadtsmuyr syn wy genoodsaeckt geworden door gebreck van . . . . . houdtwerck een wyle tyt te laten steecken".

De peper werd zoo lang onder atap geborgen.

De bouw van de huizingen binnen 't kasteel had om dezelfde reden (gebrek aan hout van Japan) stilgestaan.

Dit zijn de woningen voor de Raden nevens de corps de guarde voor de hoofdwacht.

Dan wordt nog gezegd dat het noodig zal zijn molens op te richten „voor het cruyt te malen".

OPGAVE VAN CALQUES EN REPRODUCTIES NAAR KAARTEN EN PLATTEGRONDEN AANWEZIG IN HET RIJKSARCHIEF TE 'S GRAVENHAGE EN IN DE UNIVERSITEITS BIBLIOTHEEK TE LEIDEN,

AAN HET

Bataviaasch Genootschap toegezonden

DOOR

H. D. H. BOSBOOM,

Gep. Lt.-Kol. N.-I. leger.

I[a]. Een calque van een plan van Batavia en omstreken met aanwijzing der versterkte punten. 1656. In acht bladen.

No. 1181 R. A. „Batavia. Anno 1656".

II[a]. Een calque van een schetskaart van Batavia en omstreken, tot aan de schans Noortwijk en Rijswijk. 17de eeuw.

No. 1183 R. A. Zonder titel.

III[a]. Een calque van de kaart van de stadt Batavia, waarop voorkomt de nieuw geprojecteerde waterleiding, dammen en sluizen tot het opstoppen van het water binnen de stadt. 1730. Acht bladen.

No. 1188 R. A.

IV[a]. Een gekleurde photographische reproductie van een kaart der stad, speciaal de stadswallen en naaste omgeving, uit het jaar 1788.

No. 1189 R. A. „Platte grond van de Stad en Casteel Batavia met de daarnaast gelegen situatie, gemeten en in kaart gebracht door C. F. Reimer. 1788." Drie bladen.

Twee ongekleurde photogr. reproducties van dezelfde kaart.

V^a. Een gekleurde photographische reproductie van een kaart der stad, speciaal de wallen en nabijliggende forten.

No. 1191 R. A. „Platte grondtekening der vestingwerken van de stad en 't kasteel Batavia, benevens daar volgende Batterijen C. F. Reimer" „1788." Tien bladen *a*. Het Loo *b*. Dieren *c*. Het Waterkasteel. *d*. De Batterij Ploederkaasie.

Twee ongekleurde photogr. reproducties van dezelfde kaart.

VI^a. Een gekleurde photographische reproductie van een ontwerp teekening voor een nieuwe landpoort met twee wachthuizen.

No. 1200 R. A. „Plattegrond van de nieuwe gordijn met de twee corps de Guardes. C. A. Luepken. C. van Barnekow. 1762."

Twee ongekleurde photogr. reproducties van dezelfde teekening.

VII^a. Een gekleurde photographische reproductie van een teekening van het bolwerk de Diamant.

No. 1201 R. A. „Plan van 't Kasteels bolwerk de Diamant, nevens de daarnaast bijgelegene gebouwen en souterreins. Reimer."

Twee ongekleurde photogr. reproducties van dezelfde teekening.

VIII^a. Een gekleurde photographische reproductie van een teekening van het bolwerk de Robijn.

No 1202 R. A. „Plan en profil van 't Kasteels bolwerk de Robijn en den daaronder leggenden kruytkelder, enz. Reimer."

Twee ongekleurde photogr. reproducties van dezelfde teekening.

IX^a. Een gekleurde photographische reproductie van een teekening van het bolwerk de Saphier.

No 1203 R. A. „Plan van 't Kasteels bolwerk de Saphier, met een detail van de daaraan leggende soogenaamde Casemat. Reimer."

Twee ongekleurde photographische reproducties van dezelfde teekening.

X^a. Een gekleurde photographische reproductie van eene afbeelding der Diestpoort in 1658.

No. 1233 R. A. „Afteekening van de Diestpoort te Batavia". Achter staat: Behoort bij de papieren van algemeen Bestuur 1658 no. 6, 5 stuks.

Twee ongekleurde photogr. reproducties derzelfde afbeelding.

I^b. Drie photographische reproducties van een plattegrond van Batavia uit omstreeks 1650.

No. 34; Portef. No. 57; Verz. Bodel Nijenhuis. L B. „Afbeldinge van 't Casteel en de Stadt Batavia gelegen op 't groot Eylandt Java-Major, int Coninckryck van Jaccatra". „'t Amsterdam by Clemendt de Jonghe".

II^b. Drie photogr. reproducties als I^b.

No. 35; Portef. No. 57; idem. Titel als boven doch met: 't Amsterdam by Hendrick Focken.

III^b. Drie photographische reproducties van een plattegrond van Batavia uit ongeveer denzelfden tijd doch met het jaar 1681.

No 36; Portef. No. 57; idem. „Waere affbeeldinge wegens het casteel ende stadt Batavia gelegen opt groot Eylant Java Anno 1681".

IV^b. Een gekleurde photographische reproductie van een teekening van een buitenplaats in de nabijheid van Batavia, uit het jaar 1755.

No 62; Portef. No. 57; idem „Platte grond van de Thuyn en Woonhuys behoorende aan den WelEdele Gestr. Heer Jan Schreuder, Raad Extr. Ordi^r. van N. I. zynde geleegen beoosten Batavia

de Groote Revier en de Jacatraase Heere Wegh opgenoomen in de Maand van May 1755"

Twee ongekleurde photogr reproducties der zelfde teekening.

AANTEEKENINGEN.

ad I[a]. Het origineel, op stevig papier geteekend, in de kleuren als de *calque*, bestaat uit acht aaneengeplakte bladen.

De kaart is gehavend; ten gevolge van het langdurig vroeger opgevouwen liggen is het papier op verscheidene plaatsen gebroken en verteerd, waardoor de kaart hier en daar onleesbaar is, met name een deel van de westerstad, eenige deelen van de Crocotrivier, een deel van het fort Rijswijk, waarvan ook de naam niet meer te zien is. Op verschillende plaatsen zijn in de kaart met potlood huisjes geteekend en enkele voetpaden aangegeven; al het in potlood geteekende is in de calque met rooden inkt weêrgegeven.

De kaart werd overgezonden bij de Generaele Missive dd. 4 December 1656 van Gouv.-Generaal en Raden 1), waaruit blijkt dat in het toen bijna afgeloopen jaar herhaaldelijk last was ondervonden van roovende benden in de Ommelanden, o a in den nacht van 8 op 9 Juli, toen „verscheijdene suijckermolens" aan de overzijde der rivier Angke in de asch waren gelegd. G.-G. en R. berichtten dan verder:

„De Thuijnen die rond om de stadt leggende sijn, en hebben tot noch toe, Goddanck, geen schade geleden, ende wij hebben ondertusschen tot beschermínge van deselve, ende om den vijandt het verder woeden te beletten, hier ende daer een schansken ofte redout gelecht, namentl. een

---

1) Voor een deel overgenomen in: De Jonge, Opkomst, enz. Deel VI bl. 67

op 't eynde van de anchiolse vaert, een op de groote Heerewech, aen de stads oostsyde, - omtrent de waeterplaets, twee, aen de stads suydtsyde, een op de wech naa Anké, aen 't eynde van de welcke op de rivier selfs, al een maendt of twee te vooren een kleyn schansje gelecht was, welcker situatie UEd uyt de overgaende caerte van Batavias landerien claerder sullen sien, met welcke fortificatien deselve Thuynen ende landen nu redelyck tegen soodanige stroopers beschermt sijn."

In een volgende Generaele Missive dd. 31 Januarij 1657 kwamen Gouv.-Generaal en Raden nader op de ligging en de inrichting der versterkingen terug. (Zie Bijlage A).

De kaart „Batavia Anno 1656," d. i. de evenvermelde „caerte van Batavia's landerien" is vooral leerzaam voor wat betreft den loop der rivieren in de Ommelanden van de oude stad, in den tijd toen die rivieren nog niet door kanalisatie in haar loop gewijzigd of ten deele of geheel verdwenen waren.

Ten einde na te gaan in hoeverre die rivierloopen door de kaartenmakers in 1656 juist of waarschijnlijk juist zijn aangegeven, moest vergelijking met latere nauwkeurige kaarten te hulp worden geroepen; de tegenwoordige topographische kaart is daartoe minder geschikt, omdat de kanaliseering 1) en de bebouwing met rijstvelden vooral, met de daarmede samenhangende waterverdeeling, de oorspronkelijke watertoestanden geheel gewijzigd hebben; de kaart „Situatieplan van Batavia, desselfs stranden en ommelanden enz. door C. F. Reimer" 2) geeft echter gelegenheid tot vergelijking. In die kaart, uit omstreeks 1790, zijn de oude rivierloopen nog grootendeels aangegeven; naast „de Mookervaert", die het grootste deel van de Angkee in zich opnam en naast „de gegravene rivier Ankee"

1) Het afvoerkanaal van de Krokotrivier om de west en het Goenoeng Sari-kanaal alsmede het Tandjong Priok-kanaal om de oost van Batavia.

2) Aanwezig in 's Lands Archief te Batavia

vertoont zich nog de vroegere loop dier rivier; de „Bambouze rivier" (1656) is nog in de kaart van REIMER terug te vinden, al wordt haar water daar, bij de Tolbrug, in de Mookervaart opgenomen en al is haar naam ook niet meer vermeld; de oude loop der Grogol met de daarin bij de redoute Vijfhoek uitloopende „spruyt Warande", is nog geheel in REIMER's kaart te onderkennen, al bestonden toen ook reeds „de gegravene Krogol of zoogenaamde Hilgersweg" en „de oosterringsloot", die beiden het water van Grogol en Warande opnamen of afvoerden 1). Dat de oude loop der Krokot en der Tji Liwoeng in de kaart van REIMER zoo goed als geheel zijn aangegeven, maakt de vergelijking gemakkelijk; de monding en de laagste loop der Antjolrivier zijn in die kaart — in 1790 nog niet radikaal gewijzigd door het Tandjong Priok-kanaal — nog goed te herkennen; de hoek van Slingerland noordwest van het fort Antjol (REIMER) wordt in de kaart van 1656 noordwest van de „schans Soutelande" teruggevonden, al zou de naam Slingerland ook eerst veel later ontstaan.

Uit de vergelijking nu van REIMER's kaart 2) met die van 1656 kan in het algemeen het besluit worden getrokken, dat die laatste de natuurlijke waterloopen in de Ommelanden van Batavia juist aangeeft. Op enkele verschillen dient echter gewezen. Die van 1656 vertoont nog een spruit, ontstaande in de lage landen west van de stad en uitloopende in de wester buitengracht, welke spruit in REIMER's kaart gemist wordt, maar in andere oudere kaarten wel voorkomt; het water van die lage landen werd later waarschijnlijk opgenomen en ingedijkt door de sloten langs

1) De Bambouze rivier en de Warande zijn niet meer in de tegenwoordige topographische kaart terug te vinden. Waar de naam Warande, die geen inlandschen klank heeft, vandaan komt, is mij niet duidelijk; om de oost van de stad was ook nog een „Cleyne Warande".

2) Deze mag wel als de oudste, bepaald vertrouwbare, kaart worden aangemerkt, omdat daaraan opmetingen onder deskundig toezicht ten grondslag liggen en omdat vergelijkingen met kaarten van veel later dagteekening er de waarde van bevestigden.

den Groninger weg, de Garnaals- en de Klappus-rivieren en de Middelsloot 1), zoodat het niet behoeft te verwonderen dat bedoelde spruit bij REIMER als zoodanig niet meer voorkomt. Evenwel wordt een kleine affluent van de Antjol, nl. de Soenter, die, hoewel zonder naam, nog bij REIMER wordt aangetroffen, in de kaart van 1656 gemist; toch moet die spruit, wier water grootendeels door het Soenterkanaal werd opgevangen, in 1656 bestaan hebben.

Opgemerkt wordt nog dat de hoofdbochten der Groote Rivier (1656) nabij den Jacatraschen weg werkelijk vrijgoed in die van de Tji Liwoeng van de tegenwoordige topographische kaart zijn te herkennen.

Voor de gegraven kanalen en de aangelegde wegen, zooals die in 1656 bestonden, is de kaart als een niet te versmaden leiddraad te beschouwen; alleen zijn bij de kanalen geen namen vermeld, terwijl het schijnt of de wegen die er langs loopen belangrijker zijn in hun soort dan de vaarten. Om de west van de stad is geteekend een weg met slooten, die voert van de wester buiten-stadsgracht, bij de Utrechtsche poort, naar de Angke; om de oost een weg met slooten van de Rotterdammerpoort naar de schans Soutelande aan de Antjol; die twee moeten dus resp. de Ammanusgracht en de Antjolsche vaart met daarlangs loopende wegen voorstellen, welke beide vaarten reeds in 1647 of iets later moeten zijn aangelegd 2); voorts om de west een weg met vaart, die van de Angke, bij de Sterreschans

---

1) Waarschijnlijk zal de spruit in de kaart van 1656 de Garnaalsrivier zelve zijn, die later genormaliseerd en tot een gracht gemaakt werd; de plaats waar de spruit in de stadsgracht valt, komt overeen met de plaats waar later de Garnaalsrivier (gracht) zich met die buitengracht vereenigde.

2) Zie Plakaatb., Deel II, bl. 114-116. 15 Junij, Octrooi verleend aan den procureur J. AMMANUS tot het heffen van tol op de door hem gegraven gracht; 27 Augustus, idem aan F. CARON, Raad v. Indië en J. SILVERNAGEL, fabryckmeester tot het heffen van tol op eene door hen te graven gracht; de Ammanusgracht bestond dus, de Antjolsche vaart moest nog gegraven worden in 1647.

aan den linkeroever, naar de stad voerde en onderweg water van de Warande en de Grogol opnam; dit moet de Bacherachtsgracht zijn 1).

Aan de oostzijde worden verder aangetroffen de Gelderlandsche weg en die naar de schans Jacatra, alsmede de wegen langs het latere Soenterkanaal en de Tjampaka Poetih, welke laatste in REIMER's tijd nog een goede weg schijnt geweest te zijn, doch thans in vervallen staat verkeert; ook een stuk van den Grooten Zuiderweg (later Goenoeng Sari) bestond reeds in 1656. De weg eindelijk, die thans Molenvliet heet, is reeds in de kaart te zien en wel doorloopende tot aan het latere Tanah abang, waar de weg de Krokot nadert; de zijweg, die thans Noordwijk

1) Dr. C. SWAVING (zie Batavia's sanitaire geschiedenis, bl. 60 v. d. overdruk) zegt dat de „Baccharusgracht" van 1653-1659 werd gedolven en dat deze de „Pessagrahan en Crocotrivieren" opnam en in de Weststad uitstroomde. Hier vergiste Dr. S. zich in zooverre dat, zooals de kaart van 1656 uitwijst, de Bacherachtsgracht al het water van de Grogol en de Warande en wellicht, doch dan slechts ten deele, water van de Krokot opnam; de Sanggrahan, die nog op de tegenwoordige topographische kaart voorkomt, is een rechter nevenrivier van de Angke, die niet ver van Pesing, dus hoogerop, daarin uitloopt, terwijl de Krokot hoofdzakelijk direct in de Groote Rivier uitliep en dit nog doet, als is 't ook mogelijk dat een arm van de Krokot vroeger met de Bacherachtsgracht in verbinding heeft gestaan; de kaart van 1656 is hier juist wat onleesbaar geworden. Dr. S. zegt trouwens elders (t. a. p. bl. 66) dat „de rivier Passanggrahan in de rivier (Angke) bij Pising, 1½ uur boven den Angke-mond zich ontlastte" en is dus op dit punt in tegenspraak met zich zelf. Met de „Pessagrahan" en de „Passanggrahan" zal toch wel dezelfde rivier bedoeld worden, die evenzeer identiek is met de Sanggrahan.

Voorts blijkt uit de Gen. Missive van 17 Dec. 1657 (hierachter, Bijlage B.), dat de Bacherachtsgracht in 1657 reeds gegraven was; daar staat toch „gracht voor desen gedaen graven door den burger Jacob Bacherach". Volgens Dr. S. (t. a. p. bl. 65) ging „Jacob Bacharach" in 1651 als gezant naar Bali; uit Bijlage B blijkt nu dat hij waarschijnlijk in 1657 te Japara in insolventen toestand is overleden. Merkwaardig is, dat in 1653 een andere Bacherach opperhoofd te Wingurla was (zie Dagregister bl. 104), welke Bacherach in of vóór 1661 aldaar overleden is (zie Dagreg. bl. 215 en 264) en evenzeer schulden schijnt te hebben achtergelaten.

heet, was er echter nog niet; evenmin als de afleiding uit de Groote Rivier naar het Molenvliet; deze zou eerst in 1657 gegraven worden (zie ad II*a*).

In het algemeen kan gezegd worden, dat de hoofdwegen in de naaste omgeving van de stad reeds getraceerd waren, zooals die later zouden blijven en nu nog grootendeels bestaan; alleen de wegen en vaarten, die van uit de in de kaart niet benoemde sterreschans voeren naar Soutelande en naar Jacatra, komen op de latere kaarten niet voor. Van die groote sterreschans wordt ook in de Gen Missives van 4 December 1656 en 31 Januari 1657 1) geen melding gemaakt; ook in later tijd lag daar geen versterking, wel meer zuidelijk, naar Jacatra toe, waar de Wilgenburg op het naastliggende wegenkruispunt werd gebouwd; voor de teekening van die groote schans is voorshands geen verklaring te vinden; aan veronderstellingen dienaangaande waag ik mij niet.

Wel mag de veronderstelling worden uitgesproken, dat met het kleine vierkant in den zuidoostelijken hoek van de zuidervoorstad en aan den rechteroever der Groote Rivier, bedoeld wordt het oude fort Hollandia, dat in de verdediging der stad in 1628 en 1629 zoo'n belangrijke rol heeft gespeeld en dat ook de namen van Bueren, Maeghdelins Reduit, en Kota Tahi gedragen heeft 2).

Eindelijk wordt nog opgemerkt, dat de plaats van den toren Grün- (of Grim-) bergen op den noordwestelijken hoek van het binnenhospitaal hier is vastgesteld 3), dat de

---

1) Zie hierachter Bijlage A, waarin een overzicht gegeven wordt van al de toen bestaande versterkte punten buiten de stad.

2) Zie Dr. F. DE HAAN, Uit Oud-Batavia: Kota Tahi. Deel XLII, afl. 6 van dit Tijdschrift en Dr. J. BRANDES, Van Oud-Batavia: Losse mededeelingen, tweede reeks. Deel XLIII afl. 1.

3) De meening van Dr. BRANDES dat Grimbergen aan den rechter oever der rivier, dus onmiddellijk aansluitende aan den hospitaalmuur of gebouwen heeft gelegen, wordt ook door mededeelingen van REIMER bevestigd. (Zie Dr. BRANDES, Van Oud-Batavia: Losse mededeelingen; bl. 543 en 544 van afl. 6 Deel XLIII v. h. Tijdschrift).

aanslibbing van de kust in 1656 nog gering was, daar het kasteel nog bijna aan de zee paalt, en dat er nog geen gebouwen op het voorplein van het kasteel zijn aangegeven.

---

ad II^a. Het origineel, op stevig papier geteekend in de kleuren als in de *calque*, bestaat uit één blad.

De kaart heeft geen titel en er komen ook geen namen op voor, als van de forten Jacatra, Noortwijck en Rijswijck; zij moet van jonger dagteekening zijn dan no. 1181, omdat de schans Noortwijck er op vermeld is, waarvan de aanleg toch eerst in 1657 plaats had 1). Zij zal waarschijnlijk zijn overgekomen met de Generaele Missive dd. 17 December 1657 2).

---

1) Zie hieronder.

2) Zie hierachter Bijlage B. In het begin en aan het einde van het uit die missive aangehaalde is sprake van het „Pavilloens velt", in de nabijheid waarvan het fort Noortwijk zou moeten gelegen zijn geweest. Waar die naam van moet worden afgeleid en waar dat veld moet gezocht worden, is voor mij niet zeker. De door Dr. Brandes aangehaalde passages uit de Dagregisters van 1632 en 1665 (zie „Een Plattegrond v. Batavia v. 1632. Deel XLIII blz. 267 en 272 v. h. Tijdschr.) geven geen voldoende licht; evenmin De Jonge V, 178. Ik opper daarom eene veronderstelling. Op een „kaart van de omstreken van Batavia met de daarom heen leggende bebouwde landen, benevens de namen der bewoners of eigenaars tusschen de stad en de Cleyne Warande en verder Z. O. en O. waarts" (R. A. no. 1184) komt voor onder de vele namen van eigenaars „De Hr. Anto Paviljoens Erffgenen"; die kaart dagteekent uit de eerste jaren der 18de eeuw, maar zij bevat de namen van eigenaren met de jaartallen van donatie of bezit, terugloopende tot in de 2de helft der 17de eeuw. Nu hebben die *erfgenamen* van den Heer Anto Paviljoen volgens die kaart zeer uitgestrekte stukken land bezeten, aan weêrszijden van de rivier, en wel ter hoogte van het tegenwoordige Paser Senin en Kramat; een van die stukken land is vermeld als behoorende aan „De Hr. Cornelis Chastelijn destyds de Hr Anto. Paviljoens Erffgenen.; dat moet het latere Weltevreden zijn. Nu is 't natuurlijk mogelijk dat de Heer *Anto. Paviljoen zelf* reeds veel eerder landen zoo vèr buiten de stad bezeten heeft en dan zou de naam Pavilloensvelt van hem kunnen afgeleid zijn. Betwijfeld moet echter

Het is een vreemd product, deze kaart: de Antjolsche vaart om de oost van de stad komt er op voor, doch de kanalen en wegen om de west zijn er niet op vermeld, terwijl de loop der rivieren en spruiten aan die zijde der stad stellig geheel foutief en de Krokot niet in de Groote Rivier maar in de Grogol uitloopende is geteekend. In het terrein ten zuidoosten van de stad is wel de Tjampaka Poetih, maar niet het Soenterkanaal en de Jacatrasche weg aangegeven, terwijl de Groote Zuiderweg er weder wel op geprojecteerd schijnt; ook het Molenvliet is als kanaal niet, als weg wèl vermeld; de in of omstreeks 1657 gegraven afleiding uit de Groote Rivier, boven, dus zuid van de schans Noortwijck, welke afleiding het heldere water van die rivier in het Molenvliet en daarlangs naar de Waterplaats moest brengen, komt echter wèl in de kaart voor, doch als uitloopende in de Krokot en niet als water gevende aan het Molenvliet.

Op meerdere onnauwkeurigheden en fouten in deze kaart zou te wijzen zijn; zij moet dan ook worden beschouwd als een waarschuwend voorbeeld, dat niet alle kaarten in het Rijks Archief opgelegd als vertrouwbare bronnen moeten worden aangemerkt, en dat voor het maken van gevolgtrekkingen uit kaarten, vergelijking met andere hoog noodzakelijk is.

Op een groote fout, die beslist kan worden bewezen, moet echter nog de aandacht gevestigd worden, nl. op de plaatsaanduiding van de „Sterreschans Noortwijck".

In de A° 1658 van Batavia overgekomen stukken, aanwezig in het R. A., komt voor een „Beschryvinge van 't voornaamste gebouwt ter ordre van, enz .... soo binnen

---

worden of die Ant°. Paviljoen reeds in 1632 daar ter plaatse landen in bezit heeft gehad; stellig heeft hij in die toen onveilige landen niet gewoond, maar de omstandigheid dat het fort Noortwijk in de nabijheid van dat „velt" werd gelegd in verband met die, dat de landen van Ant° Paviljoen evenzeer dicht bij Noortwijk gelegen hebben, deed mij de veronderstelling toch niet onaannemelijk achten.

als buyten der Stadt Batavia in den jare Anno 1657", waarin wordt vermeld: „No. 1; de schans Noortwyk liggende omtrent een ure gaens buyten den S. Oen. deser stadt aen d'oostsyde van de grote Revier gelyk breder door d'onderstaende letteren in d'afftekeninge gesien kan worden".

Nu is die schans in de kaart (No. 1183) aan de westzijde der rivier geteekend, wat bepaald foutief is; al zou men ook aan eene vergissing in het geschrevene kunnen denken, uit verschillende andere vertrouwbare kaarten is de zekerheid verkregen, dat het voormalige fort Noordwijk oost van den ouden loop der Tji Liwoeng heeft gelegen 1).

In een verder gedeelte van het zoo even bedoelde in 1658 overgekomen stuk, komt bij eene beschrijving met kaart van de Waterplaats nog het volgende voor:

„O. Gragt bij gen^e Bingam doen graven, waerdoor het water uijt de grote revier, omtrent de schans Noortwijk door 't stoppen met een dam tot voor en door de sluijs en molens *sullen* leyden." Daaruit zou reeds de gevolgtrekking kunnen worden gemaakt, dat men in 1657 nog bezig was

---

1) Uit de in het R. A. aanwezige kaarten Nos. 1205 en 1207, beide van de schans Noortwijk als fort, met heel weinig van het omliggende terrein, is niet stellig af te leiden hoe de schans ten opzichte van de rivier lag; in de laatste is de schans geteekend vlak aan en oost van de rivier; in de eerste is de situatie geheel anders, daar ligt de schans west van een rivierarm, doch is een andere rivierarm ten zuid westen van de schans geteekend. Nu is de laatste kaart No. 1207 overgekomen in 1658, deze geeft dus den toestand van 1657, alzoo onmiddellijk na de oprichting, aan; de eerste kaart No. 1205 moet dus van later dagteekening zijn en wel van nàdat de afleiding uit de Tji Liwoeng naar den zuiderweg (Goenoeng Sari) reeds gegraven was, dat is het kanaal, 't welk onder de Sluisbrug en langs het tegenwoordige postkantoor en den Schoolweg loopt. Dit aannemende is de zaak geheel verklaard: de schans Noortwijk heeft dan gelegen vlak aan en oost van den ouden loop der Tji Liwoeng; later, na het afleiden van de rivier naar het Molenvliet werd de leiding naar Goenoeng Sari gegraven en wèl, vlak langs doch aan de oostzijde van de schans. De kaart van Reimer bevestigt dat laatste volkomen.

met het maken van de groote afleiding uit de Tji Liwoeng, die het Molenvliet en daarmede de Waterplaats en alzoo de geheele Bataviasche bevolking en de schepen van versch water moest voorzien Uit de Generale Missive dd. 16 Januari 1658 1) zou evenwel kunnen worden besloten dat die groote afleiding, de tegenwoordige vaart Noordwijk, in 1657 gegraven is, terwijl echter uit Daghregister 1659 2) weêr zou kunnen worden afgeleid, dat men toen nog bezig was met het maken van den „dam tot verleydinge der groote rivier" 3). Het waarschijnlijkste is wel dat het maken van dien dam en het graven van het kanaal een geruimen tijd heeft gevorderd, dat men er lang meê bezig is geweest.

Met Dr. Swaving voorshands aannemende dat de vaart Molenvliet door den capiteyn der Chinesen Bingam reeds in 1648 werd gegraven 4), zeker is 't, dat die vaart eerst in of kort na 1657 haar water van de Groote Rivier ontving; vóór dien tijd kan zij blijkens de kaart van 1656 met de Krokot in verbinding hebben gestaan, waarvoor zou kunnen pleiten de omstandigheid dat in 1661 bepaald werd 5) „die pachter zal blijven van Molenvliet voorn. sal met eene hebben ende genieten de voors. *oude gerechtigheijt van de Crocot*, te weten enz.", waaruit is af te leiden dat de pachter van het Molenvliet vroeger pachtrecht uitoefende op balken enz. van de Krokot afkomende; ook uit andere redenen mag worden aangenomen dat de Krokot

1) Zie hierachter Bijlage C.

2) Zie aldaar bladz. 223, aangehaald door Dr. J. Brandes in zijn „Losse mededeelingen, 2de reeks" bl. 27 Deel XLIII afl. 1.

3) Die dam moet gelegd zijn noord van de brug over de vaart Noordwijk, bij den Citadelweg, waar die vaart nagenoeg een rechten hoek maakt; het water langs (west van) het terrein van de Citadel is dan de oude rivier, wellicht eenigszins recht gegraven; voorbij de brug begint dan de *gegraven* leiding.

4) t. a. p. bl. 60.

5) Zie Plakaatb, Deel II, bl. 356; in 1661 wordt het Molenvliet voor het eerst in het Plakaatb. genoemd.

vroeger met het Molenvliet ter hoogte van de tegenwoordige societeit de Harmonie of van het cavalerie-kampement in verbinding heeft gestaan: er bestaan meerdere oude kaarten waar dat terrein als bijzonder moerassig is aangegeven.

De onbenoemde kaart (R. A. no. 1183) vertoont zelfs de vaart Noordwijk en de Krokot geheel samenvallende en daaruit het Molenvliet voortkomende, maar zóó kan 't haast niet geweest zijn; ook de spruit Menteng heeft in die streek nog een rol gespeeld en wellicht bijgedragen tot het moerassig maken van de omgeving; niet onwaarschijnlijk acht ik 't dat de bocht in den grooten weg Rijswijk-Molenvliet bij de Harmonie een dam is, die het water van de Krokot en de Menteng van het Molenvliet heeft afgesloten.

Hoe 't zij, de onderwerpelijke kaart is naar mijne meening niet vertrouwbaar; toch vertoont de kaart van Batavia en omstreken in het werk van Nieuhof bijzonder veel overeenkomst met haar; waaruit ik de gevolgtrekking maak dat Nieuhof voor wat betreft zijne kaarten niet onvoorwaardelijk te vertrouwen is, zooals ik dit ook voor zijne prenten van Batavia elders reeds aantoonde 1).

---

ad III[a] Het origineel, op stevig papier, geteekend in de kleuren als in de *calque*, bestaat uit acht bladen, die thans aaneengeplakt zijn.

Deze kaart werd overgezonden met een min of meer particulier schrijven van den Gouv.-Gen. Diderik Durven, gericht aan Heeren Bewindhebberen, dd. 15 October 1730, welk schrijven te wijdloopig is om het in z'n geheel hier over te nemen. Durven wijst op het gevaar van het toenemend verdroogen der grachten te Batavia en het vergrooten van de zandbank voor de rivier; op de ongezondheid door de vervuiling der grachten en op het gebrek

1) Zie bladz. 200 v. h. Tijdschr. Bat. Gen. Deel XLV afl. 3.

aan water in het geval van brand, waardoor „dese Hoofdplaats" in een „slegte en periculeuse constitutie" verkeert; hij rekent Heeren XVIIen voor, hoeveel het uitdiepen der grachten en van de bank aan de Compie reeds heeft gekost en draagt nu „op het eerbiedigste" voor: „het leggen en maken van twee groote schutsluijsen, na de wijze van die binnen de stad Amsteldam op de Zeedijk zijn geformeert, waarvan egter die aan de boom grooter zoude dienen gemaakt te werden, dan die aan de Diesspoort, beyde in de nevensgaande caerte aangewezen met de Lettrs C. C., door dewelke dan niet alleen het varsse water in de stad soude worden opgehouden tot zodanige hoogte als men begeerde, maar ook zo veelmalen ververst als dat zoude worden nodig geoordeelt" 1); het afkomende water zou dan „door de gegravene Ansjolsche gragt en de rivier van Anké" — waarmede natuurlijk de Bacherachtsgracht wordt bedoeld — naar zee kunnen worden geleid 2). De te maken kosten voor die werken zouden worden gevonden in een „taxt op het dragen van sombreelen en waxdammers" 3). Voorts oordeelde D. Durven: „Van geen min-

1) Het is hier de plaats, nogmaals op de nauwkeurigheid van een der teekeningen van Racu te wijzen: de beide landhoofden, afgebeeld in teekening no. 17 (Verzam. A, voorheen Boursse Wils) moeten zijn de overblijfselen van de hier bedoelde schutsluis aan (d. w. noord van) de Diestpoort. De plaats in de teekening komt geheel overeen met die in de kaart van 1730. Dr. Brandes vestigde indertijd reeds mijne aandacht er op, dat die landhoofden de restanten moesten zijn van de daar gebouwde en later weêr gelichte sluis; de brief van D. Durven, in verband met de kaart komt nu die veronderstelling of die mededeeling bevestigen.

2) Het is wel opmerkelijk dat D. Durven in 1730 de Bacherachtsgracht wilde gebruiken om het water van de stad af naar de Angke toe te voeren, terwijl men in den tijd van J. Maetsuykee, in 1657, juist een dam legde in de Angke, ten einde het water van die rivier naar de stad te voeren (zie Bijlage B hierachter).

3) In Febr. 1745 waren de sluizen er nog niet, doch werd er eene belasting ingevoerd om aan het geld er voor te komen (zie Plak. boek Deel V bl. 185); in April 1745 werd een reglement op het schutten, uit en in de stad, vastgesteld voor de sluizen bij de „visbazaar als aan

der nuttigheyd zoude zijn dat men door middel van leydingen onder den grond, na het voorbeeld van de Caeb de Goede Hoop, koste te weeg brengen, dat het drinkwater, 't geen in desen tijd met groote moeijte van de waterplaats met de booten der scheepen werd afgehaalt, aan het eynde van het Hoofd konde werde becomen, na het aangewezene bij meermelte caerte, waerdoor veel moeijelijkheden, moorden en doodslagen niet alleen zoude konnen werden gemijd en uijt den weg geruijmt;" dan zou het water in bakken kunnen worden geleid waar ieder zijn drinkwater zou kunnen bekomen; ook blijkt dat de waterhalers „'s Compagnies dierbaare specerijen" smokkelden door die in de ledige leggers en watervaten meê te nemen en aan de Waterplaats te verhandelen. D. Durven stelt dan voor, de Bataviasche wegen te doen bestraten en verlichten en geeft de middelen daartoe aan de hand.

In hoeverre die leiding ondergronds is aangelegd is mij niet bekend; Reimer spreekt van „houte buijsen" 1) waarmeê het water naar de stad geleid werd. Het bestaan van een fontein op het stadhuisplein o. a. in 1759 en later 1) en van meerdere fonteinen in de stad 2) zou moeten doen veronderstellen dat aan dit voorstel van D. Durven gevolg in gegeven; echter niet vóór 1745. Een eerste „preuve" om „de meest noodzakelijkste plaatsen in de stad en Zuider voorstad des avonds en 's nagts met lanthaarns te doen verligten" zou eerst in 1780 onder R. de Klerk worden gedaan 3). Tot de bestrating met klinkers, zooals Durven dit voorstelde, werd zelfs tot heden nog niet overgegaan.

De kaart is alleen belangwekkend als toelichting op de

---

de Diespoort" zie Pl. b. Deel V bl. 461), zoodat moet worden aangenomen dat eerst in 1745 deze plannen van D. Durven tot uitvoering zijn gekomen.

1) Zie „naar aanleiding van teekeningen enz." in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen., Deel XLIV, afl. 2 en 3, bl. 155 en 143.

2) Zie Plak. boek, Deel VI bl. 54, 3de alinea.

3) Zie Plak. boek, Deel X bl. 435.

plannen van D. DURVEN; meerdere dammen en schutten, in de kaart alle gemerkt met B, zouden moeten dienen om het water tijdens het sluiten van de groote sluis bij den Boom in de stadsgrachten te houden en deze daarna bij opening van de sluis door schuring en strooming te zuiveren. Hoe men zich voorstelde door middel van die sluizen het water in de stad te ververschen en op peil te houden, kan blijken uit de reglementen op het schutten uit en in de stad Batavia, vastgesteld bij plakkaten van 23 Maart 1751 en 20 April 1752 [Pl b. Deel VI blen 52 en 197] 1).

Nieuws met betrekking tot de stad zelve geeft de kaart niet; de spelling der namen is erbarmelijk slecht, als: Jonkes- en Recostesgragt voor: Jonkers- en Rhinostergragt, Bagergragt voor: Bacherachtsgragt, enz. Aan de Waterplaats, waar blijkens den brief van D. DURVEN zooveel ongerechtigheden voorvielen, waar moord en doodslag plaats had bij het waterhalen 2) is de redoute Batenburch niet meer afgebeeld; een groote plas doet denken aan een reservoir.

De kaart en het naar aanleiding daarvan aangehaalde brengt ons in herinnering, hoe in de eerste helft der 18de eeuw steeds naar middelen werd gezocht om de toenemende vervuiling der grachten en de daarmede verband houdende ongezondheid te verbeteren; dat die middelen echter niets geholpen hebben, en dat in de tweede helft dier eeuw de toestand steeds meer onhoudbaar werd, zoodat de stad ten laatste als een pestoord werd geschuwd, is genoeg bekend.

---

1) In het laatste plakkaat wordt gesproken van: „de waterloosen of boeren verdrieten, soo *in de grippen*, als binnen de stad" (bl. 198, 4de alinea); waaruit zou moeten afgeleid worden dat met „grippen" bedoeld worden grachten of wateren buiten de stad, dus vaarten, kanalen; „boerenverdrieten" schijnen overlaten te zijn.

2) In 1744 was er „een onbepaald en bijna ongelooflijk getal van kroegen onder den naam van herbergen" binnen de stad Batavia [zie Plak. boek, Deel V, bl. 174]; geen wonder dat moord en doodslag veel voorkwam. Van af 1 Januarij 1745 zouden er niet meer dan 12 binnen de stad mogen zijn; buiten bleven er echter nog genoeg over.

ad IV^a en V^a. Het origineel van IV^a bestaat uit zes aaneengeplakte bladen; de afmetingen van den binnenrand der kaart zijn 1,315 op 0,595 M.

Dat van V^a bestaat uit tien aaneengeplakte bladen; de afmetingen van den binnenrand zijn 1,665 op 0.970 M. De beide photographische copiën zijn dus nog al sterk verkleinde reproducties der kaarten, zooals die zich in het R. A. bevinden.

Beide kaarten moeten beschouwd worden als fortificatieteekeningen, die door den capitein ingenieur C. F. Reimer werden vervaardigd, naar aanleiding van een hem door de Hooge Regeering gegeven opdracht 1). Als zoodanig hebben de kaarten thans geen of weinig waarde meer; alleen wordt opgemerkt dat in deze officieele bescheiden de namen der punten, rondeelen of redouten weder geheel overeenkomen met de namen, voorkomende in de authentieke kaart van 1667 (R. A. no. 1182) 2) en dus zóó als zij in 1634 officieel reeds waren vastgesteld, terwijl aan de westzijde de bastions Oost-Vriesland, Leiden en Kampen tusschen de oudere zijn ingeschoven, gelijk door Dr. Brandes reeds werd opgemerkt 3) en dus hier alleen nog eens bevestigd wordt; eindelijk droeg een klein werk tusschen Leiden en West-Vriesland in 1788 den naam „de Klip".

---

1) Zie origineele Secreete Missive v. d. G.-G. en R. v. I aan de Vergadering van XVIIen dd. 26 Februari 1788: „ De capitein Ingenieur Carel Fredrik Reimer gelasteden wij ter selver tijd op den 9en deeser, om soo spoedig mogelijk te gaan opnemen de Batterijen die in den jongsten oorlog met Engeland op het strand boven de post Ansjol zijn geërigeerd om de landing van den Vijand aldaar te beletten en van sijne bevinding derselve ons te dienen van sijn bericht, en vervolgens eene generaale opneem van alle de stranden rondom deese stad te doen, en een Plan te formeeren hoe deselve in cas van nood het best tegen eene landing van eenen Europeeschen Vijand te dekken soude weesen."

2) Zie Notulen v. d. Vergaderingen Bat. Gen. Deel XL 1902; afl. 2; Bijlage VI; bl. LXV.

3) Zie „Losse mededeelingen" Eerste reeks; Deel XLII afl. 2 en 3, bl. 114, 116 en 117 waar die namen reeds genoemd zijn als voorkomende in Plakaatb. van 1797, 24 Maart.

Wat wellicht het meest de aandacht trekt in kaart IV^a, is de situatie van de Waterplaats en omgeving; voor de oude redoute Batenburg, die van de steenen van den voormaligen Chineeschen tempel was gebouwd, is reeds voorlang een driehoekige lunette in de plaats gekomen, maar de kruit-, de meel- en de zaagmolens, die reeds van 1657 of iets later daar op het water waren geplaatst en die daar gedurende een kleine 150 jaren zouden blijven, zijn in 1788 nog in volle werking. Het was een merkwaardig punt, die Waterplaats. Herinnerd wordt dat eene afleiding van het Molenvliet ter hoogte van de tegenwoordige fabriek Wilhelmina het water uit die vaart voor een deel in noordoostelijke richting voerde, terwijl een andere arm iets boven de tegenwoordige woning van den directeur der gevangenis evenzeer water afvoerde uit het Molenvliet, doch in verbinding stond met de eerste afleiding. Daardoor werd als 't ware een langwerpig eiland gevormd; nu werd het rond dat eiland in die twee armen of afleidingen stroomende water gestadig op hoog peil gehouden door een stuw of een sluis in het Molenvliet zelf, beneden den tweeden arm, en een andere stuw beneden het punt waar de beide armen te zamen kwamen. Terwijl dat eiland tot een open ruimte werd gelaten, vermoedelijk gebruikt voor het bewaren en opstapelen van materialen, waren de verschillende molens geplaatst aan de overliggende oevers van de beide armen, dus niet op het eiland zelf, maar aan de overzijde van het water. Verschillende kleine afleidingen uit beide armen brachten nu de molens in beweging; de kleine afleidingen uit den eersten arm vielen in een kanaal, nagenoeg evenwijdig aan het Molenvliet, het latere Tangke-kanaal; die uit den tweeden arm stortten uit in het gedeelte van de Groote Rivier, 't welk de zuidervoorstad omsloot.

De waterbak, het reservoir, waaruit de „houten buysen", die naar de stad geleid waren, het water ontvingen, was geplaatst binnen den muur van de lunette, die in den noordwestelijken hoek was gebouwd, aansluitende aan het

voormalige rondeel, waarvan in 1898 nog een stuk van den muur, staande in de gracht bij de Glodokbrug, aanwezig was. Die waterbak lag dus even ten zuidoosten van het cirkelvormige bastion.

De kruitmolens stonden boven de afleidingen uit den eersten (oosterlijken) arm; de maal- en de zaagmolen stonden boven die uit den tweeden arm.

Die waterplaats moet een aardige plek zijn geweest, met het stroomende water, de in beweging zijnde molens en de kleinere en grootere watervallen. De plaats van den grooten waterval, waarvan Dr. SWAVING spreekt 1), zal moeten gezocht worden in den noordoostelijken hoek, waar de reeds vereenigde armen in het oostelijke kanaal uitliepen; van uit de Nieuwpoortstraat, langs de Voorrei en door de Buiten-Kaijmansstraat was het punt te bereiken.

De kaart geeft een recht duidelijk beeld van de situatie.

Voorts wordt nog opgemerkt dat deze kaart ook de plaats aangeeft van „'t Observatorie", dat is den toren van MOHR, en volgens die plaatsaanwijzing zou deze toren toch meer naar het zuidwesten hebben gelegen dan ik vroeger aannam 2), zoodat de gegevens, door MELVILL VAN CARNBEE genoemd, toch wellicht juist kunnen zijn.

Ten slotte wordt nog de aandacht gevestigd op het terrein noord van de stad, met het Waterkasteel palende aan de zee en het Jaagpad met de daaraan gelegen boomwacht, paardestal en bootmanswoning.

Kaart V^a moet vooral beschouwd worden als gevende een beeld van de wallen, de poorten met aanliggende gebouwen 3), de bastions en min of meer van het kasteel in het laatste

---

1) T. a. p. bl 68.

2) Zie Tijdschr. Bat. Gen.; Deel XLIV afl. 2 en 3 bladz. 159. Het hangt er van af hoe men zich ten opzichte van den Chineeschen tempel plaatst; dit is door mij vroeger over het hoofd gezien.

3) Waarvan de teekeningen van RACH ons zoo'n goed denkbeeld hebben gegeven.

stadium van hun bestaan 1); dat de soldaten, behalve in de punten van het kasteel, in nauwe smalle kazernes langs die wallen, bij de poorten vooral, gelogeerd waren, komt hier duidelijk voor den dag. binnen de stad toch waren geene kazernes 2)

Opgemerkt wordt dat, blijkens deze kaart, de boom, het tolhuis aan den linker oever der rivier moet gezocht worden. Kwam weleer alles wat voor Batavia bestemd was door de Waterpoort binnen het kasteel, in 1788 en wellicht reeds vroeger kwam alles door de Vierkantspoort naar binnen. In 1840 was dat nog zoo 3); eerst in later jaren werd de zoogenaamde kleine boom, aan den rechter oever, de aanlegplaats voor alles wat Batavia binnenkwam.

---

ad VI*a*. Het origineel is eene fraai uitgevoerde teekening, in de kleuren als de copie, op stevig papier; de lengte van de geheele frontlijn is 1,24 M.; de photographische reproductie is dus eene sterk verkleinde copie.

De teekening moet stellig worden beschouwd als een ontwerp, dat niet tot uitvoering is gekomen. Ik ben er nog niet in geslaagd, de missive te vinden, waar bij deze teekening werd overgezonden; zij wordt echter overgelegd als

1) 15 Februari 1809 werd bepaald dat het Generaal Gouvernement evenals andere gebouwen, forten, kazernes enz. in en buiten Batavia buiten onderhoud zouden worden gelaten; (Plakaatb. Deel XV bl. 527). Dit was het begin van het einde; 3 Juni 1808 waren reeds maatregelen beraamd om de Gouvernements bureaux naar een meer gezonde inrichting over te brengen, 13 Maart 1809 werd besloten de schrijfkantoren over te brengen naar het nieuwe Gouvernementshuis (Plakaatb. Deel XIV bl. 777), het „Kantor Baroe", gelegen op den hoek van het Molenvliet oostzijde en de Prinsenlaan.

2) Het zou wel interessant zijn, na te gaan hoe slecht die militairen wel gehuisvest zijn geweest; die menschen sliepen maar op houten britsen in lege vunzige vertrekken.

3) Zie J. G. F. Brumund. „Een en ander uit het oude Batavia" (Tijdschrift v. h. Bat. Gen. Deel XXV; 1879; bl. 362) „toen volgden we te voet onzen kapitein, over een smal dijkje, een ophaalbrug, door een muurpoort, over een onregelmatig plein, naar het huis van Levi". Levi's huis stond tegen over de Werfpoort; dat zal dus geweest zijn aan het Vierkant.

een staaltje van welke plannen men in 1762 nog zwanger ging tot de versterking, ja, wellicht is het beter te zeggen tot de verfraaiing van het kasteel.

De geprojecteerde poort met den wal en de aan de binnenzijde van het kasteel tegen den wal ontworpen wachthuizen, zouden moeten komen tusschen de bolwerken Diamant en Robijn, dus in plaats van de onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Van Imhoff afgebroken landpoort en gordijn aan de zuidzijde, dat is aan den kant van het nog bestaande kasteelsplein.

De poort is ontworpen geheel in den stijl van de Waterpoort, die wij uit de teekening van Rach kennen 1), zooals die omstreeks 1760 werkelijk bestond; alleen was die Waterpoort nog fraaier, zelfs met beelden versierd. Uit den plattegrond blijkt hoe die wachthuizen (corps de guarde, tevens kazernes) tegen den walmuur waren aangedrongen, hoe zij den walgang onderbraken. Deze ontworpen huizen hebben ten minste een voorgalerij, waardoor de zonnestralen nog eenigszins uit de lokalen zouden worden geweerd; de andere kazernes hadden zulk een voorgalerij niet, zooals ons uit sommige teekeningen van Rach is gebleken.

---

ad VII^a, VIII^a en IX^a. De origineelen zijn op stevig papier geteekend in de kleuren als de gekleurde photographische reproducties en van de afmetingen resp. van 0,810 op 0,455; 0,550 op 0,405 en 0,720 op 0,350 M; de reproducties zijn dus op eenigszins verkleinde schaal.

Uit de beide eerste teekeningen blijkt o. m. welke onderaardsche vertrekken binnen den omtrek dier bolwerken zijn aanwezig geweest.

Tredende door de Amsterdamsche poort en het kasteelsbuitenplein recht overstekende naar de plaats van het voormalig kasteel toe, moet men zich de Diamant denken

1) Zie teekening no. 6 van de Verzameling A. I. (Voorheen Boursse Wils'); in dien tijd werden blijkens die teekening de goederen nog door de Waterpoort binnen Batavia gebracht.

als gelegen aan de overzijde van de nog bestaande gracht, links en de Robijn rechts. Onder die Diamant nu zijn, blijkens de teekening VII^a, aanwezig geweest twee kruitkelders en een rij brandvrije vertrekken, de laatsten zelfs twee étages diep, grootendeels onder de provoostwoning, die gewoon op den beganen grond stond. De étages dier brandvrije vertrekken zijn ieder ongeveer 2 M. hoog geweest, zoodat men kan rekenen dat met de dikte van zolder- en vloerbalken — die niet gering was — meegerekend, ongeveer 5 M. onder den grond dáár vertrekken zijn geweest; wij zullen maar hopen dat er geen soldaten gelogeerd hebben, dat die vertrekken alleen in geval van beschieting zullen hebben moeten dienen. Ik zou wel haast moeten aannemen dat met de destructie van het kasteel in den aanvang der 19de eeuw die vertrekken wel onaangeroerd zullen zijn gelaten, zoodat ze er nu nog zouden kunnen zijn. Binnen de Robijn is evenzeer een kruitkelder geweest onder de kazerne, die op den beganen grond stond. Een der trappen, toegang gevende tot de brandvrije vertrekken in de Diamant, was niet overdekt; men daalde dus als 't ware in een put af om de vertrekken te betreden; het bovenste der vertrekken kon ook bereikt worden door middel van een trapje van 7 à 8 treden onder de provoostwoning en te naderen langs een nauwen gang, achter de „Boekdrukkerij" om.

In het bolwerk Robijn werd, behalve een kazerne, ook een „capiteins woning" aangetroffen en terwijl de bodem van het bolwerk, evenals bij de andere punten, ter wille van het geschut opgehoogd was, stonden die kazerne en die woning weêr op den beganen grond, zoodat men langs een trap moest afdalen naar een ingezonken binnenplaats om de kazerne en de woning te bereiken; men kan zich voorstellen hoe weinig frisch dat wonen daar zal geweest zijn. Al staken dan ook, zooals uit meerdere teekeningen blijkt, de daken der woningen boven de bolwerken uit, de toegang daartoe moest soms heel wat dieper gezocht worden.

Ook tegen het bolwerk de Saphier, aan den noordoosthoek van het kasteel, waren kasematten aangebracht, maar deze ontvingen ten minste eenige luchtverversching van de ruimte binnen het kasteel. Hoe ongezellig, steenen wanden met houten britsen, die kasematten waren ingericht, blijkt duidelijk uit de teekening; de provoostlokalen zijn tegenwoordig beter.

De teekeningen zijn zeer duidelijk en voor wie ze met aandacht beschouwt geven ze een volledig beeld van de inrichting der bolwerken, ook van de dikte der steenen muren en verwulven; alleen de inrichting der kazernes en woonhuizen blijkt er niet uit.

---

ad X^a. Het origineel is een grof uitgevoerde teekening in fletse kleuren op geel geworden stevig papier; de grootste afmetingen van de teekening zijn 0,71 M. (hoogte) en 0,49 M. (breedte); de photographische reproductie is dus een ongeveer op de helft verkleinde copie.

De teekening werd overgelegd bij de „Beschrijvinge van 't voornaamste gebouwt enz." „in den Jare 1657" 1) naar patria overgekomen in 1658. Als toelichting wordt daarin gezegd:

„No. 6. Opstal van de poorte diest soo als deselve sig vertoont binnen de stadt, gemaekt in de gordyn aen de westsyde van de grote Revier, tusschen diest ende nassauw, responderende perpendiculaer met de burgwal van de grote Revier, synde van brete en hoogte gelijk door de schael daernevens staende ondervonden kan worden."

„A: syn de strykpalen ofte schutpoort.

„B: schietgat waerdoor de burgwal bovengent met een stuck bestreken kan worden."

Hier hebben wij dus een authentieke afbeelding van een der oudere poorten van Batavia, zooals die in het midden der 17de eeuw gebouwd werden. De renaissancestijl, die toen in het vaderland bloeide, is er in te herkennen; had de

1) Zie ad II^a.

poort niet zoo'n hoog puntdak gehad en ware de bekroning boven de niet onaardige vensters wat stijlvoller geweest, dan zou 't een, weliswaar eenvoudig, maar sierlijk gebouw zijn geweest 1). In later tijd is er nog eene verdieping opgezet, maar de poort zelf schijnt, zooals ons uit de teekening van Rach 2) alweder blijkt, haar eigenaardig karakter behouden te hebben.

Opgemerkt wordt, dat de sluiting niet plaats had door middel van deuren, maar door „strykpalen", die van boven zullen zijn neêrgelaten; voorts dat de geschutpoort boven was aangebracht, zoodat het kanon op den zolder moet zijn opgesteld geweest.

Naar het mij voorkomt vormt deze teekening een aardige bijdrage voor de kennis van het uitwendig aanzien van het Batavia der 17de eeuw; het ware te wenschen dat men dergelijke teekeningen ook van gewone huizen vond.

---

ad I^b en II^b. De origineelen dezer beide kaarten, behoorende tot de verzameling Bodel Nijenhuis, aanwezig in de Leidsche Bibliotheek, zijn fraaie kopergravuren.

De photographische reproducties zijn op dezelfde grootte als de origineelen; de afmetingen zijn 0,498 op 0,405 M. langs den rand.

Zij zijn volkomen gelijk; alleen is de eerste uitgegeven bij Clemendt de Jonghe 3), de tweede bij Hendrick Focken, beiden t' Amsterdam; de eene is dus vermoedelijk een nadruk van de andere.

---

1) De Vierkantspoort, zooals die in den tijd van Rach er uitzag, herinnert aan den bouw van de Diestpoort; zie teekening no. 7, Verz. A. I. (voorheen Bourse Wils').

2) Zie teekening no. 17, als boven.

3) Op den photogr. afdruk staat De Jonge; dit is niet goed: op het origineel staat „De Jonghe"; omdat de kaarten van Clemendt de Jonghe en Hendrick Focken volkomen gelijk zijn, werd slechts één cliché gebruikt en werd de naam van den drukker weggedekt en later op den afdruk bijgeschreven, waarbij de teekenaar de *h* abusievelijk wegliet.

Het jaar van uitgave is niet op de kaarten vermeld. Nu is het merkwaardig dat er, blijkens verschillende aanteekeningen van Dr. J Brandes 1), meerdere kaarten bij het Batav. Genootschap aanwezig zijn, die veel overeenkomst met deze Leidsche exemplaren hebben en wel inzonderheid is dit het geval met de kaart „Gedruckt bij Clemendt de Jonghe t' Amsterdam", waarvan de titel eenigszins afwijkt van die op de kaarten I^b en II^b en waarop het jaartal 1650 is vermeld, en die weliswaar veel grooter afmetingen heeft dan I^b en II^b, maar waarvan overigens, rekening houdende met Dr. Brandes' aanteekeningen, kan gezegd worden, dat zij zeer veel op deze beide Leidsche kaarten gelijkt; of eigenlijk zou men 't moeten omkeeren en zeggen dat deze laatste veel overeenkomst met de Bataviasche hebben, want laatstgenoemde zal wel de oudste en de origineele zijn. Toch zijn er ook nog al verschillen; vooreerst in het bijwerk. Zoo ontbreekt in de Leidsche kaarten de passer, in de plaats waarvan daar tuinen met slooten en huisjes zijn geteekend; zoo is in den linker benedenhoek wel de plaats en de omlijsting voor de windroos, maar die roos zelve is er niet. Punten van overeenkomst zijn er echter vele; ik noem slechts voor het bijwerk: de opstaande leeuw, het carton bevattende het gezicht op Batavia; voor den plattegrond zelven: het nog niet aanwezig zijn van de Kwartier- (alias Nasi koening-) straat; het nog bestaan van de redout Buyren bij het Vierkant; het verwisselen van den naam van het bastion Enkhuizen met Delft; het aangeven van het bastion Zeeburg als het grootste en belangrijkste (een zware toren) 2); zoo zouden nog meer punten van overeenstemming zijn op te merken.

Ook waar bepaalde fouten of vergissingen zijn gemaakt,

---

1) Laatstelijk in de Notulen v. d. Vergaderingen v. h. Bat. Gen, Deel XL, afl. 2, bl. LVI en volgende.

2) Alleen het bastion Gelderland steekt Zeeburg naar de kroon, in de Leidsche kaarten althans.

heerscht haast aandoenlijke overeenstemming tusschen de Bataviasche en de Leidsche kaarten; No. 12 ONTBREEKT IN DE LEGENDA; bij de Amsterdamsche gracht, waar volgens de legenda *k* had moeten staan, vindt men tot tweemaal toe *r*, die de Princestraat aanwijst; de letters *i* en *s*, die resp. den toren Grimbergen en de Princesteegh moesten aanwijzen volgens de legenda, worden ook in de Leidsche plattegronden gemist; evenzoo is 't met *y* en *z*. Maar wat merkwaardig is: in de Leidsche kaarten staat werkelijk *t* in de Bruch- (of Hospitaal-) straat 1) Is dit bij toeval goed of is dit een bewijs dat een deskundige de kaart heeft verbeterd? Ik geloof het eerste, want bij den toren Grimbergen staat in de Leidsche plattegronden zeer beslist 14, wat volgens de legenda zou zijn: „Redut van CAP. SILVERNAGEL."

Voorts moet nog gelet op twee aanwijzingen in de legenda der Leidsche kaarten, die in de Bataviasche ontbreken; nl. een kruisvormig en een stervormig teeken in de „Aenwijsinge", waarvan het eerste verwijst naar „'t Oude kerckhoff" (in den plattegrond geteekend in de zuidervoorstad, aan den rechter rivieroever aan het einde van de latere Tijgerstraat) en het tweede naar „'t Huys van Generael ofte speelhuys", dat dan zou gelegen hebben binnen die voorstad, vlak tegenover de latere redout Batenburg, waarmede dan weder een ander speelhuis bedoeld zou zijn dan dat, 't welk later in de voorstad ook aan den rechteroever, doch ter plaatse van het oude fortje Hollandia zou gelegen zijn geweest. In hoeverre zijn die aanwijzingen te vertrouwen, in hoeverre is ook hier weer verwarring?

Vreemd moet 't worden geacht, dat het kerkhof daar zou gezocht moeten worden, indien men althans daarbij tevens aan de plaats van eene kerk zou moeten denken. Het houten kerkje, waarin op 9 Februari 1625 „d' eerste predicatie gedaen" 2) werd en dat in den nacht van 20

1) In afwijking dus van de Bataviasche kaart.

2) Zie Daghregister 1625, bl. 126.

op 21 September 1628 tijdens het beleg van de stad werd verbrand 1), lag wel aan de rivier, zooals ook uit deze aanhaling uit het Daghregister van 1628 blijkt, maar moet volgens de nasporingen van Dr. Brandes 2) op een geheel andere plaats gezocht worden, nl. dicht bij, even zuidwest van de latere Nieuwpoortsbrug (thans Pintoe besar). „t' Oude kerckhoff" zou dan eerder de plaats aanwijzen van „het ziekenhuis" dat vóór de belegering der stad en vóór het verlaten van de zuidervoorstad moet gelegen hebben aan het einde der (latere) Tijgersgracht, tegen de rivier aan en ten oosten van de redoute Brassenburch 2); het is natuurlijk mogelijk dat men op die plaats later, dat is dan tusschen 1629 en 1650, een kerkhof heeft aangelegd; de plaats van dat oude kerkhof komt dan geheel overeen met die, door Dr. Brandes aangewezen voor het eerste ziekenhuis in de afgesneden stad.

---

ad III^b. Ook het origineel dezer kaart is een kopergravure, niet zoo scherp als de vorigen, aanwezig in de verzameling Bodel Nijenhuis; de afmetingen van origineel en photographische reproductie zijn 0,520 op 0,404 M.

Deze kaart, wier titel weêr overeenkomt met die van 1650, doch die brutaalweg het jaar 1681, in stede van 1650, vermeldt, lijkt mij, altijd op grond van de opmerkingen over Cl. de Jonghe's kaart van Dr. Brandes, een meer slaafsche copie van die kaart, dan de beide andere. Het

---

1) Zie idem 1628, bl. 357 21 Sept, »den ver'eeden nacht maeckte den viandt allarm, in d'affgesneeden verlaeten stadt ende verbrande de kerck, de siampan die op de riviere daer dicht bij lagh schoot op haer als ook insgelicxs de soldaatten en borgerije wtte stadt, dan namen dadelick weder de vlucht sodat de kerck tenemael in dasche viel." Naar deze pasage in het Daghreg. werd verwezen in Dr. F. de Haan's boekje „Uit Oud Batavia. De Portugeesche Buitenkerk" 1898.

2) Zie Dr. Brandes' Iosse mededeelingen, 2de reeks Deel XLIII, afl. 1 en 2; bl. 14.

carton, bevattende het gezicht op Batavia alsmede de passer en de staande leeuw, zijn er weêr, maar het terrein ten westen en zuidwesten van de stad is er, voor zoover passer en de „Eschale" dit niet verhinderen, met tuinen en slooten volgeteekend. De windroos is nu verhuisd naar rechts en aangeschoven tegen het carton, evenals bij den plattegrond van 1652. De legenda is geheel gelijkluidend met die van 1650; er is niets weggelaten maar ook niets bijgevoegd, zelfs niet de kasteelskerk, die toch stellig in 1681 niet alleen reeds lang bestond, maar ook in gebruik was genomen 1); alleen worden dezelfde verschillen in spelling, die ook in den plattegrond van 1652 zijn opgemerkt, hier aangetroffen (bijv. Logiment voor Logement, Javaensche voor Javaense, enz.); „'t Oude kerckhoff" en „'t Huys van Generael" worden ook hier gemist. De plattegrond zelf vertoont ook verschillen met I^b en II^b; de zuidervoorstad schijnt in III^b veel minder bebouwd; hetzelfde is het geval met het noordelijk gedeelte van de westerstad, waaruit zou moeten worden afgeleid dat de plattegrond,

1) In de Gen. Missive dd. 14 December 1658 komt onder meer voor: „De Capel binnent casteel door d'Ed. generael Anthony van Diemen loffelycker memorie op eygen costen ter somma van 30 duysent gulden aengevangen te bouwen, is naa syn Ed overlyden dan door de een dan door de andere verhinderingh onvoltoyt blyven staen ende naderhandt door gebreck van andere ruymte eenige jaeren achter malcander tot een packhuys gebruyckt, deselve hebben wij nu mede ledich doen maecken en by de handt genomen te voltrecken en dewyle in middelerwyle door de onvastheyt van de gront soo seer gesackt was dat de drumpel al met de straet was gelyck geworden ende binnen weynich jaeren daer beneden stont te comen, soo syn wy genootsaeckt geworden om het selve voor te comen de vloer een voet 5 of 6 te verhoogen, ende met de drumpel van de generaelswoninge gelyck te maecken" In 1650 zal die „Capel" dus nog niet in gebruik zijn geweest en daardoor kan verklaard zijn, al werd het gebouw ook in den plattegrond geteekend dat zij ook niet in de „Aenwysinge" werd opgenomen; ander zou een kerk, in die dagen vooral, stellig niet over het hoofd zijn gezien. Door bovenvermeld oponthoud zal de capel ook niet zijn voltooid naar het zeer fraare project dat er in den tijd van Van Diemen voor gemaakt werd, welk projeet in het R. A. aanwezig is.

zoogenaamd van 1681, een ouderen toestand aangeeft dan die van I^b en II^b; maar eigenlijk valt er heelemaal geen staat op te maken: vermoedelijk zal 1681 een tamelijk getrouwe nadruk van 1650 of van 1652 blijken.

Dit moet te Batavia worden uitgemaakt, en als dit blijkt dan is er verder met den plattegrond van 1681 geen rekening meer te houden.

Het vertrouwen in de oudere plattegronden en kaarten van Batavia en van die stad met hare omgeving moet na aandachtige beschouwing en onderlinge vergelijking daarvan aanmerkelijk geschokt zijn. De kaartenmakers of teekenaars maakten er soms maar wat van; de een teekende den ander na en bracht soms willekeurige wijzigingen in zijn model aan. Jaartallen van uitgave worden niet altijd genoemd en als dat het geval is, dan zijn die jaartallen nog niet eens te vertrouwen. Ook voor later zou dit aan te toonen zijn; HEIJDT bijv., die anders nogal vertrouwbaar is, geeft in zijn kaart van Batavia met omgeving [Plaat XL, pag. 118] een geheel verkeerde voorstelling van den loop der rivieren 1).

Alleen door raadpleging en oordeelkundige vergelijking tevens van dagregisters, plakkaatboeken, resolutiën, enz. enz. zooals Dr. BRANDES dit met zoo groote scherpzinnigheid en speurvermogen heeft gedaan in zijne vijf reeksen „Losse mededeelingen" over Oud-Batavia, kan men, met behulp en zeer voorzichtig gebruikmaken van die kaarten, zich de topographie van Oud-Batavia in haar opvolgende stadia voor den geest halen.

Het valt toch niet te ontkennen, dat door die vijf reeksen mededeelingen al heel wat meer omtrent die topographie

1) Die kaart is trouwens van een ander overgenomen; terwijl anders alles bij HEYDT Duitsch is, legenda, verklaringen, enz. enz. staat op die kaart: Garten of Thuynen van Europeërs enz; kore, kruyt en saagmolen; Reysvelden, Laagland, enz., dus alles in het Hollandsch. Vermoedelijk was de foutieve kaart van NIEUHOF de bron van HEYDT; al was die ook van ± 1670, dat kwam er voor een kaart minder op aan.

is kunnen worden vastgesteld dan door de kaarten, al mag ook worden toegegeven dat deze laatsten de veronderstellingen of de gevolgtrekkingen, op grond van de geschreven of de gedrukte bronnen gemaakt, soms op voor den onderzoeker aangename wijze kwamen bevestigen.

---

ad IV*b*. Het origineel is een keurig net uitgevoerde situatie-teekening, in de kleuren en van dezelfde afmetingen als de gekleurde photographische reproductie, die dan ook een volkomen getrouwe copie van deze merkwaardige teekening is.

Zij geeft toch een denkbeeld van de uitgebreidheid, den rijkdom, de gesteldheid van een der groote buitenplaatsen (thuynen) aan den Jacatraschen Heereweg uit het midden der 18de eeuw, toen de weelde in dat opzicht wel haar toppunt had bereikt.

Het was eerst mijn voornemen, met deze teekening als basis, een omstandige beschrijving van zoo'n tuin, met het heerenhuis, de bijgebouwen, stal en koetshuis, speelhuizen, vijvers, enz. enz. te geven; de zeer uitvoerige teekening zou mij daartoe gemakkelijk in staat stellen; ik hield die echter in de pen, omdat ik te veel van den zetter zou vergen, en ook omdat voor den lezer dan eene afbeelding van de kaart zou moeten gereproduceerd worden, wat wellicht te veel zou kosten.

Ik bepaal mij nu tot de mededeeling dat de plaats van dezen „Thuyn" van Jan Schreuder thans nog met behulp van de topographische kaart 1) volkomen zeker is aan te wijzen. Hij lag nl. tusschen den weg en de S-vormige bocht van de rivier, oost van de spoorbaan en besloeg de ruimte tusschen rivier en weg boven de letters *a* en *b* van den naam „Mangg*a* *b*ĕsar", de ruimte dus, waarin een paar klapperboompjes geteekend zijn en waar in den rechter

---

1) Uitgave 1897.

bovenhoek, grenzende aan den weg, een omlijnd plekje groen is aangegeven; speciaal in dat plekje groen heeft het heerenhuis gestaan en de ingang tot den „Thuyn" is geweest daar waar dat plekje groen den weg raakt 1).

Jan Schreuder, die in 1755 die fraaie buitenplaats liet opmeten, mogelijk spoedig nà hare voltooiing, moet kort daarop naar Ceilon zijn vertrokken, waar hij tot 1762 bleef; nadat hij als aftredend Gouverneur van Ceilon eene memorie van honderden bladzijden aan zijn opvolger Lubbert Jan van Eck achtergelaten had, vertrok hij naar Batavia, waar hij spoedig daarop, blijkens Gen. Missive dd. 18 October 1762, benoemd werd tot Raad Ordinair; wellicht zal hij daarna wêer bezit hebben genomen van zijn landgoed met al zijn heerlijkheden.

's Gravenhage, Maart 1903.

---

1) Zeer opmerkelijk is 't, dat in de kaart (± 1740) van Heydt [Plaat no. XXII pag. 64] de door mij aangewezen plek nog als onbewoond of onbebouwd wordt aangegeven, terwijl elders langs den Jacatraweg, in die kaart, reeds vele Gärten zijn vermeld. Jan Schreuder is dus mogelijk wel de eerste bebouwer van dat plekje geweest en dan heeft hij er een goed gebruik van gemaakt.

Bijlage A.

(bij het aangeteekende omtrent de kaart genummerd 1[a])
Uittreksel uit de Gen. Missive van G.-G. en Raden aan Bewinthebberen dd. 31 Januarij A° 1657. 1)

„In de vorige brief hebben wij opgeteld de redouten ende vestingen, die tot beschermínge der thuijnen ende landen naest aen de Stadt gelegen, mitsgaders om den Vijandt niet onder de muyren van deselve te hebben, gemaeckt hebben, namentlijck *eene aent eijnde van de ansolse vaert*, sijnde van aerde opgehaelt in forme als de afbeeldinge bij het resolutieboeck overgaende uijtwijst, sijnde wat irregulier, dat de gelegentheijt van de plaets soo . . . . . vereijscht, gedoopt *Soutelande* om de bracke gronden, in de welcke se is leggende, gemonteert met 4 stucken, verder als gesecht, op de groote wech, **nevens de Waterplaets, soo van outs genaemt sijnde** 2), **een Royale schans** met 4 punten mede van aerde hebbende 24 stucken genaemt **Jacatra**, *de derde op de overcant van de groote revier bijsuijden de Voorstadt*, sijnde gemaeckt van een tempel, daer eenige jaren voorleden door de Chinesen, tot haer duijveldienst gebout, geheten *Batenburch*, ende gemonteert met 8 stucken, een **vierde in de rijsvelden**,

1) In 't verkort reeds medegedeeld door Mr. N. P. van den Berg; zie Tijdschr. Bat. Gen. Deel XVIII, bl. 328.

2) Het is niet duidelijk wat hier bedoeld wordt met „op de groote wech nevens de Waterplaets"; in de Gen. Miss. dd. 4 December 1656 stuit men op dezelfde onduidelijkheid, waar sprake is van „de groote Heerewech aen de Stads oostsyde — omtrent de Waterplaets"; de resolutie van 11 Juli 1656, waarbij wordt besloten tot den bouw eener schans „bij het bruggeken besijden de waterplaetse", welke schans bij resolutie van 25 Juli daaraanvolgende den naam Jacatra erlangde (hier heet zij te liggen „nevens de waterplaats") doet denken dat oudtijds het water van hier werd gehaald en niet van de latere Waterplaats.

aen deselve cant gelegen, ende na deselve genaemt **Rijswijck** is een stene redout met een aerde wal ofte trenchement omtogen, met 8 stucken voorsien behalven die alst de noot vereijscht, int trenchement connen gelecht worden, als wanneer het van behoorlijck getal krijchsvolk gesterckt sijnde een stercke plaets sal wesen daer groot gewelt uijt sal connen werden gedaen; *de vij de is geleyt op de wech naer Anké* mede een steene redout, na hare forme genaemt *de Vijffhoeck*, ophebbende 5 stucken, ende de **sesde op de rivier Anké** aen de oversijde, daer de voors. wech eyndigt, en is geheten **de Sterreschans** insgelijcx van aerde opgeseten ende mede een sterck nest, tegen een aenloop, maer en heeft geen canon. Doch deselve was daer al een maent ofte twee voort uijtbreken van den oorlogh begrepen om te dienen tot een retrait voor de luijden die over deselve rivier haere thuijnen en landen hebben; voor deselve vestinge waren wij in 't eerste al seer becommert, sijnde wat verre van de handt gelegen ende niet bequaem om geschut in geplant te worden, soo dat al verscheyden maelen in berade is genomen of men deselve niet verder behoorde te demolieren en die landen te abandonneren, maer den vyandt en heeft de couragie niet gehadt, die oyt aen te doen De regte situatie deser vestichheden sullen UEd. beter verstaen uyt de *caerte van batavia's landerijen hier nevensgaende*, en uyt het resolutie boeck de forme derselver, waertoe ons, om daer ..... geen lange verhael van te doen gedragen, deselve hebben aen arbeytsloon en materialen volgens speciale rekeningen daer van gehouden gecost te weten enz."

Verder wordt gezegd, dat uit vrees voor een aanval „'t Eylandt Onrust met een muyr omtrokken" was.

(bij het aangeteekende omtrent de kaart genummerd IIa.)
Uittreksel uit de Gen. Missive van G.-G. en Raden aan Bewinthebberen dd. 17 December 1657.

G. G. en Raden berichtten:

„dat zij tot beschermingе van het bestiael *omtrent het Pavilloensvelt* aen de cant van de Rivier een cleyn aerde schansje opgeworpen, in forme als het nevensgaende caertje verthoont, gemonteert met vier stucken ende ordinaris met 20 man beset, en alsoo de sterreschans op de Rivier van Anké een swack werck was..... ende deselve plaets emportant geoordeelt wort te sijn, ende geensints verlaten dient.....; soo hebben goet gevonden deselve swacke schans, daer anders al groote reparatie aen nodig soude sijn geweest, weder af te smijten ende geslecht, en aen dese sijde op de genoemde rivier een vaste steenen redout te leggen, die van haer can bijten ende voor geen gemeene macht en behoeft te vresen die al ettelyke maenden in haer postuur is geweest (*volgt de bezetting*) gelegen aent eijnde van een Wateringh ofte gracht voor desen gedaen graven door den burger Jacob Bacherach streckende uyt de Zuyt Westhoeck van de Stadt ofte van de punt Zeelandia tot in de voorsz rivier Anké, ende alsoo deselve wateringh den burgers seer dienstig ende gerieflijck is om binnen door de voorsz rivier te bevaren, soo hebben wij deselve voor rekening van de Comp van denselven Bacherach aengenomen, ende gecocht voor de somma van 5000 Realen in afcortinge van sijn schult die de Comp van hem moet hebben, hebbende aen de eene syde een royale wech, een groot stuck weegs aen wedersijde met Clappus boomen beplant die vast vrucht beginnen te geven, ende bij hem

al geruijmen tijt herwaerts voor ses Realen sijn verpacht geweest, maer sullen eerlangh 25 en 30 ende meer Realen 's maents connen geven, daer toe soo sijn wij voornemens aenstaende nieuwe jaer de vaert van deselve aen de meest biedende te verpachten, in maniere gelyk met de Ancholse vaert geschiet, 't rendement wordt UEd mette volgende besendinge geadviseert. Ende opdat de gem^e gracht door 't Jaer te meerder diepte ende de stadt te beter schuiringe van water mochte hebben, voornamentlyck in de drooge tijt, soo hebben wij de genoemde Rivier Anké aen de voorsz nieuwe Redoubt, daer voor desen een houte bruch plach te leggen, met een stercke aerde dam doen stoppen, met hope dat deselve daer door met eene beneden aen de mondt van de zee toegeslagen sal worden, ende daermede verhindert, dat geen Vianden daer meer sullen comen nestelen, gelyck se voor desen veel plagen te doen om menschen te stelen, ende na Bantam te voeren. . . . . .

Te eer sijn wij gemoveert geworden deselve gracht ende wech ter somme voorsz aen te nemen, omdat de genoemde Bacherach gehouden wiert voor insolvent, gelijk naderhandt ook is gebleken met sijn overlijden tot Japara nalatende een arme desolate weduwe met een onoosel kint, soo dat het als gevonden goet is.

. . . . . .

Al over vele jaren is geoordeelt, dat de Stadt aen de poort Diest, gelegen aen de lands-sijde bewesten de rivier, gants swack was, om eenige force uijt te staen hebben gestaen (*hebbende bestaen*) in een blote enkelde muijr, die niet seer dick is, soodat men se met een groot branthout bijcans soude hebben connen oploopen, niettegenstaende buijten deselve even over de gracht een seer groote menichte Javanen, Baliers en de Macassaren alle periculens volk sij wonende; hetwelk wij insiende goet hebben gevonden deselve poort te verstercken ende met een dubbelde muijr, mitsgaders met een Valdeur te maken, sijnde al meest

voltoijt informe als UEd uijt het overgaende caertje 1) gelieve te sien, dat vooral een nodig werck is geweest ende dient ook gelijke voorsieninge te geschieden aen de Zeepoort 2) by den Generalen Ontfanck om de vreendelingen die geduijrich buijten deselve in groot getal in de vaertuygen sijn leggende ende deselve in ende uijt gaande, daer voornemen op te letten; *De Redoubt aen Anké* is dan, na de bovengenoemde Dam, in de rivier gelecht, *genaemt Nieuwendam*, ende *het schansje bij het Pavilloens Velt Noordwijck*, welke naem de plaets van outs al heeft gehadt."

Verder wordt bericht dat hoewel er vele huizen ledig staan in de stad, wat voor vele burgers schade is, toch niet kan worden toegestaan dat Javanen binnen de stad wonen, behalve hunne „hoofdofficieren"; dat het wonen buiten de stad dan ook alleen wordt toegestaan aan hen die tuinen aanlegden; dat er nog veel bamboe huizen zijn.

---

1) Zie ad Xa.

2) Dit moet de Vierkantspoort zijn, die blijkens teekening no. 17 (A I) van Rach hetzelfde karakter had als de Diestpoort.

(bij het aangeteekende omtrent de kaart genummerd IIa)
Uittreksel uit de Gen. Missive van G.-G. en Raden aan Bewinthebberen dd. 16 Januari 1658.

„De Cruytmolens die wij hier opgerecht, hebben ons sedert goeden dienst gedaen en veel gerustheyt gegeven, maer aengesien de buffels die totte selve worden gebruyckt een groot gedeelte van de oncosten geven, die daertoe gedaen worden, ende dat hier schoone gelegenthd is om deselve molens op het waater te leggen alwaerse veel minder costen ende veel gemackelijcker ende verdraeghsamer ofte eenpariger sullen gaen, soo hebben wij de nooten daer naa gestelt ende tot dien eijnde het water van de groote rivier boven van het schansje Noortwijck gebracht in de gracht voor desen door de Capn. der Chinesen Bingam gegraeven ende deselve gracht beneden omtrent de reduijt Batenburgh daerse in deselve rivier uytvalt toegemaeckt, met een sluijs die noch onder handen is om het water op te houden, dat aldaer dan wel 5 off 6 voeten vals sal hebben, om de molens om te voeren, ende nemen voor wanneer de cruijtmolens sullen in wesen sijn ter selver plaetse oock een corenmolen en de houdtsagerie te maecken, tot gerieff soo van de Comp. als de ingesetenen, sullende haer oncosten wel ryckelyck betaelen connen behalve dat wij ook de doorvaert van deselve sluys sullen connen verpachten enz."

UIT OUDE NOTARISPAPIEREN II.

ANDREAS CLEYER

DOOR

Dr. F. DE HAAN.

In de protocollen van den 17e-eeuwschen Bataviaschen notaris DISPONTIJN vond ik, zoekende naar andere zaken, de volgende acte:

„Op huijden den 19en November anno 1681 compareerde etc[a]. 1) d'hr: ANDREAS CLEYER, lidt in den E. aghtbaeren raet van justitie mitsgaders medicijne doctor deses casteels Batavia ter eenre, Ende HENDRICK CLAUDIUS apoteker ter andere zijde, beijde mij notario bekent, de welcken verclaerden metten anderen gecontracteert ende overeen gecomen te zijn op manieren en conditie hier naevolgende, namentl. dat den compt. 2) ter andere zijde met de tegenwoordige gereetleggende retourscheepen van hier sal vertrecken naer d'caep d' bon Esprança, ende aldaer ten dienste van hem compt. ter eenre verblijven, int opsoecken van cruijt, ester 3), boomen, met haer bloemen, vrughten, zaeden, stam en wortelen, die den compt. ter andere zijde oock aenneemt voor den compt. ter eenre te teijckenen en te schilderen

---

1) Aldus aan te vullen: „voor mij, DAVID DISPONTIJN, openbaer notaris bij den Ed. Hove van Hollant mitsgaders in 's Gravenhage ende in Nederlants India geadmitteert, binnen der stadt Batavia residerende, ende de getuijgen naergenoemt".

2) Comparant.

3) Misschien het Duitsche Aeste = takken? Beide contractanten waren Duitschers en CLEYER zal wel het concept onzer acte opgesteld hebben. Verderop wordt gesproken van „tackjes". Of is er eene botanische onderscheiding (grassen, *heesters*, boomen) bedoeld?

waer voor hij compt. ter eenre gehouden sal wesen aen den compt. ter andere zijde boven de betaelinge sijner gagie alhier in cassa 1), te betaelen drie swaere schellingen voor elck stuck, dat hij op pampier off boecken, hem ten dien eijnde mede gegeven, sal brengen, en zal 't gewas van een plant op de eene zijde van 't bladt gewasschen, off met chineese inckt curieus 2) naer tleven geteijckent met alle desselffs lineamenten en trecken en op d' andere zijde daer nevens dito planten naer 't leven met alle desselffs coleuren, bloemen, lineamenten, vruchten, wortelen, curieus moeten geschildert staen. En sij verder conditie dat den compt. ter andere zijde gehouden zal wesen, den compt. ter eenre toe te senden met alle herwaerts naer Batavia comende scheepen soo 't mogelijck geschieden kan, alle usualia en bekende cruijden, wortelen, bloemen, gummata, in de officijnen 3) gebruijckelijck, en die aldaer te erlangen sijn, mitsgaders alle andere, die den compt. ter eenre soude mogen komen te eijsschen off te ontbieden, sinlijck opgedrooght en uijtgelesen in sacken wel geconditioneert, waer toe den compt. ter eenre gehouden sal wesen een ofte twee kloecke slaven te versorgen om tot dien dienst gebruijckt te werden. Oock sal den compt. ter andere zijde gehouden wesen van alle kruijden, blaeden, bloemen, tackjes, vrughten en wortelen, Item rariteijten van steenen die eenigh medicijnael gebruijck hebben en in kooijen off andere beesten 4) gevonden werden van elckx, het zij bekent off onbekent, eenige weijnige, tot een monster, met alle gelegentheden herwaerts aan hem compt. ter eenre over te stieren. Mits-

1) Men zal beneden zien, dat Claudius niet in dienst der Compagnie was, maar „borger" heette; vermoedelijk was hij dus bij een vroeger contract in dienst van Cleyer gekomen, en dan denkelijk als „chymicus"; zie beneden.

2) Zorgvuldig.

3) Laboratoria of apotheken.

4) Bedoeld worden steenen als de pedra del porco, pedra della cobra, bezoar. Zie Valentini, Historia simplicium reformata p. 318, 357, 308 en 498.

gaders een herbarium vivum in de beste form toe te bereijden, in soodanige boecken als hem compt. ter andere zijde daer toe sullen gefourneert en mede gegeven worden. Eijntelijck is geconditioneert dat den compt. aen cabo voorsz 1) gecomen zijnde, niet vermogens zal wesen daer van daen naer 't vaderl^{t} te vertrecken voor en aleer hij van de hooge regeeringe op batavia te rugh ontboden 2) ende van den compt. ter eenre van dese contracte ontslagen zijn, ten welcken eijnde 3) zijn loopende reecq. alhier sal continueeren Tot naercominge deses verbinden sijluijden comparanten respective haere persoonen en goederen ten bedwangh als naer rechten Ende consenteerde sijluijden compten hier van twee alleensluijdende actens gemaeckt en gedepecheert te werden

Aldus gedaen en gepasseert binnen 't casteel Batavia ter presentie van Pieter Beer en Louijs Gerrelagh mijnne clercquen als getuijgen hier toe versocht."

P. Beer. A^{s}. Cleijer

Louijs Gerrelagh. H^{s}. Claudio m. 4) propria

D. Dispontijn, Nots. Publ.

37 5) 1681 $\frac{11}{19}$

---

1) Voorschreven.

2) De Regeering had niets over Claudius te zeggen, maar zij kon hem passage weigeren of toestaan. Deze conditie bewijst, hoeveel invloed Cleyer bezat: wanneer het hem geliefde het contract te doen eindigen, behoefde hij zich maar tot den G.-G. te richten en verleende deze aan Claudius vrijen overtocht van de Kaap naar Batavia. Ik geloof dat het woord *ontboden* in onze acte is gebruikt kortheidshalve, doch ten nadeele der duidelijkheid.

3) Of dit hier, zooals gewoonlijk, beduidt: tot welk doel, dan wel: tot hoe lang, is mij niet helder.

4) *Manu.* Er schijnt inderdaad *Claudio* te staan; misschien te lezen *Claudii.*

5) Uit vergelijking met andere acten blijkt, dat dit getal 37 den leeftijd van den notaris aanduidt, en dat hij moet zijn geboren op 29 Maart. Sommige notarissen voegden aan hunne handteekening allerlei dergelijke aanduidingen, vaak in Grieksche letters, toe, waarschijnlijk als waarborg tegen vervalsching, aangezien de acten destijds te Batavia nog niet genummerd en in een register genoteerd werden.

Evenals mij, zal het anderen wellicht niet onaangenaam zijn, eenig licht te zien opgaan over de in dit stuk vermelde personen en zaken: een Bataviaasch doctor toch, die voor eigen rekening een apotheker naar de Kaap zendt, niet alleen om geneeskrachtige kruiden en dergelijke te verzamelen, maar vooral ook voor een wetenschappelijk doel, verdient wel, al zijn er twee eeuwen sedert zijn dood verstreken, onder de aandacht van het nageslacht te worden gebracht.

Andreas Cleyer is trouwens geen geheel onbekend persoon; bij zijn leven en ook later wordt nogal eens zijn naam vermeld, doch samenhangende mededeelingen zijn, voor zoover mij bekend, niet te vinden. Zie hier wat ik uit verschillende bronnen mocht samenbrengen.

Hij was geboren te Cassel in Hessen 1) en, zooals hij zelf vertelde 2), als soldaat naar Indië gegaan Dit laatste wil nu niet per se zeggen dat hij in een berooiden toestand Europa verliet Wanneer wij bijvoorbeeld vernemen dat de latere Gouverneur-Generaal Wiese naar Indië toog als hooplooper, d. i als lichtmatroos, en tevens weten dat deze tegen Van der Parra, den toenmaligen Landvoogd, oud-oom 3) moest zeggen, dan begrijpen wij licht dat zijn naam alleen op de scheepsrol was gezet om hem aldus vrije passage te bezorgen. Of dit met Cleyer het geval is

---

1) Joh. Wilhelm Vogel, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Altenburg 1716, p. 180 zegt dat Cleyer „aus Hessen gebürtig" was. De geboorteplaats Cassel wordt in de beneden te noemen notarieele acten herhaaldelijk vermeld; evenzoo in eene procuratie 8 Nov. 1678, Dispontijn en op den titel van zijn te vermelden geschrift.

2) Vogel l. l.

3) De relatie tussen Wiese en Van der Parra, die aan Van Rhede van der Kloot evenzeer onbekend is gebleven als die tusschen Valckenier en Jeremias van Riemsdijk, tusschen Thedens en Mossel, tusschen Alting en Nicolaus Engelhard, was, blijkens verschillende notarieele acten, aldus: Wiese's moeder was de dochter van Hendricus Dreier of Dreijer, die als predikant te Batavia huwde met Maria Margaretha Comans, halfzuster van mevrouw Van der Parra, en vervolgens te Bremen ging wonen.

geweest, laat zich niet uitmaken; waarschijnlijk is het niet, maar toch — ook hij had vrij goede relaties te Batavia.

Immers uit eene notarieele acte 1) bleek ons, dat hij een oom-zegger was van JOHANNES AMMANNUS 2), een Bataviaasch procureur, die, hetzij door een goed huwelijk hetzij door eigen verdienste eene niet onaardige maatschappelijke positie had weten te verwerven, en zich vooral en évidence had gebracht door het graven der Ammanusgracht, eene vrij lange vaart van den stads-buitenwal naar de Ankee, welke diende om een veiliger en gemakkelijker aanvoer van hout en bamboe stadwaarts te verzekeren 3); van de Regeering erlangde hij niet alleen een octrooi van tolheffing gedurende twintig achtereenvolgende jaren van de zijne vaart passeerende schuiten, vlotten, voetgangers en ruiters, maar bovendien het recht om de Ankee door eene „toepaggeringh" voor het verkeer over zee af te sluiten en aan anderen het graven van een tweede kanaal te verbieden. Daarenboven verkreeg hij 4) een stuk land van 78 morgen (93 bahoe) aan de oostzijde der Ankee, vermoedelijk (evenals bij dergelijke kanaalgraverijen meer het geval is geweest) aan weerskanten van zijne vaart gelegen, zoodat hij van eigen bodem timmer- en brandhout kon kappen voor de steeds wassende consumptie der stad Batavia.

Het ligt dus voor de hand te onderstellen dat CLEYER, toen hij voor Indië teekende als soldaat, eenige zekerheid had dat hij zijn verband niet zou behoeven uit te dienen, en dat zijne Indische relaties, die blijkbaar een wit voetje bij de Regeering moeten hebben gehad (zonder dat kreeg

---

1) HUIJSMAN 20 Mei 1665.

2) Omtrent AMMANNUS vergelijke men het Aanhangsel.

3) De Resolutie van 15 Juni 1647, waarbij octrooi aan AMMANNUS wordt verleend, vindt men vrij volledig geresumeerd in het Ned.-Indisch Plakaatboek II, 114.

4) De donatie van het land van AMMANNUS, gedateerd 6 Oct. 1650, wordt, voor zoover ik weet, alleen vermeld in eene Resolutie van Heemraden van 6 Maart 1694, waaruit zij is overgenomen in de Resolutie van G.-G. en Raden van 13 Maart 1696.

men toenmaals niet veel gedaan), wel kans zagen hem aan een beter baantje te helpen. Hoe dit zij, wij ontmoeten hem in 1665 1) (zeer kort na het overlijden der erftante) in een officieel stuk als Doctor (elders heet hij Doctor in de Medicijnen); hij stelt aan de Regeering voor, „chimise medicamenten" voor haar te destilleeren tegen betaling van een 50 % 2) hoogeren prijs dan in het vaderland werd betaald en erlangt het fiat hierop voor den termijn van een jaar, met vergunning om datgene, wat hij voor de destillatie noodig zou hebben, uit 's Compagnie's winkel aan te schaffen, doch de helft duurder dan de gewone prijs bedroeg. Dit besluit is in zooverre merkwaardig, omdat het een van de vele contracten is welke toenmaals door de Regeering met burgers werden aangegaan tot levering van artikelen die zij anders gewoon was òf door eigen personeel te doen vervaardigen òf uit patria te ontbieden; men zal vermoedelijk het hieruit blijkende streven om de Bataviasche burgerij te bevoordeelen op rekening moeten stellen van Pieter van Hoorn, een Amsterdamsch patriciër, die in 1663 als Raad-Extraordinair was uitgekomen en ijverig voor de ontwikkeling der kolonie heeft gestreden.

Het volgend jaar trad Cleyer meer op den voorgrond. Nadat in 1656 de Latijnsche school te Batavia was opgeheven, hadden Heeren Zeventienen herhaaldelijk op de wederoprichting van eene dergelijke instelling aangedrongen; zoo hadden zij, toen in 1662 de veelbelovende Herbert de

---

1) Resolutie van 15 Dec. 1665.

2) In het origineel staat: „1/2 cent"; dit beduidt natuurlijk: een half „cent per cent" zooals Dagr. 1644/5 pag. 63 staat, d. i. een half honderd per honderd, of, zooals men ook wel zei: een half kapitaal advans, dus 50 % winst. Het zou overbodig zijn hierop te wijzen, wanneer niet herhaaldelijk in het Plakaatboek zie bijvoorbeeld deel III, 36 vergeleken met ib. 140, 414 en 418; verder aldaar pag. 281, 6; 311, 342) gesproken werd van verkoop (notabene door de Compagnie, tegen wier schraapzucht men te pas en te onpas declameert) met 1, met 3/4, ja zelfs met 1/2 % winst, waar gesproken moest worden van 100, van 75 en van 50 %.

Jager werd uitgezonden, dezen jongen geleerde der Regeering aanbevolen als Rector „of Opziender" van het toekomstige gymnasium 1); G.-G. en Raden, die niet bijster met het denkbeeld van het herstel dier inrichting waren ingenomen, hadden hem echter aan die bestemming onttrokken. Het Opperbestuur evenwel zag van zijn plan niet af, gelastte de wederoprichting der school en zond een Rector uit, die ongelukkig op reis overleed. Echter schijnt toen de Indische Regeering de stellige patriasche orders niet langer te hebben willen ontwijken, zoodat zij, toen Cleyer zijne diensten aanbood, den 31 Augustus 1666 besloot „met denselven een preuve te nemen hoedanigh het sal willen gaen", hetgeen eenigszins op een testimonium zijner wetenschappelijke paupertas lijkt, dat echter wel vooral uit gemelijkheid over de onaangename vasthoudendheid van XVIIen kan zijn gesproten. De preuve liep althans vrij goed af: op den eerstvolgenden nieuwjaarsdag werd Cleyer's positie geregeld door de toelegging van een tractement ad 60 gulden per maand met 10 realen kostgeld. Maar mocht hij misschien de Bataviasche jeugd bij de lectuur Cornelii Nepotis de overtuiging weten bij te brengen

Dat men altoos een bengel blijft
En dat de Rector groot is,

voor de school, voor plak en roede, schijnt Cleyer toch weinig enthousiasme te hebben gevoeld; reeds den eerstvolgenden 20en Mei trad hij af, om de insigniën zijner waardigheid over te dragen aan den schoolmeester Augustinus Thornton, die trouwens, als zijnde proponent, beter onderlegd was en later als Predikant opgetreden is. Echter hielden Cleyer's aanrakingen met de school niet terstond op, want nadat het aantal leerlingen binnen enkele maanden tot 40 was gestegen, achtte de Regeering het noodig twee scholarchen of curatoren te benoemen, waartoe zij den 12en Augustus 1667 het lid in den Raad van Justitie Andries

1) Zie de missive van 18 Sept. 1662 in Leupe's tweede opstel over Herbert de Jager (Bijdragen, 3e Volgr. IV, 67).

Bogaert aanwees en onzen Cleyer, „beijde mannen van goede studie sijnde".

Dat deze laatste het rectoraat had laten varen, was geweest omdat zich eene betere plaatsing had aangeboden: de Medicinale Winkel des Kasteels was vacant geworden, Cleyer had zich daarvoor aangemeld en was den 13 Mei 1667, als zijnde „Medicinae Doctor ende een goedt chimicus" tot Opperhooft daarvan benoemd. Of ondertusschen het contract tot destilleeren van medicamenten steeds doorliep, moge de vraag blijven; zooveel is zeker, dat tijdens Cleyer's beheer van de Medicinale Winkel herhaaldelijk de noodzakelijkheid eener meer nauwgezette contrôle van de zijde der Regeering noodig bleek 1). Dit belette echter niet, dat zijne maatschappelijke positie steeds beter werd. Toen den 6 Oct. 1667 zijn dochtertje Cornelia werd gedoopt, verscheen niemand minder dan Zijn HoogEdelheid Joan Maetsuyker daarbij als getuige. Den 7 Juni 1669 werd hij benoemd in het College van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken (den „primus gradus ad honores", zou hij zelf voor de klasse gezegd hebben) en den 29 Mei 1672, toen Speelman tot President van Schepenen werd aangewezen, erlangde Cleyer in dit zeer geziene College zitting, dat destijds veel meer invloed op den gang der stadszaken uitoefende dan later. Hij bleef hiervan twee jaar lid. Kort te voren (30 Juni 1671) was hij bovendien Vaandrig geworden van de compagnie Suppoosten van het Kasteel, hetgeen doet onderstellen dat hij een goed inkomen had en van goede sier hield, want de Vaandrigs der schutterij behoorden op den herdenkingsdag van Jacatra's verovering hunne manschappen te onthalen 2), en trachtten dan elkander in royaliteit de loef af te steken. Intusschen, het officieele inkomen van het Opperhooft der Medicinale Winkel

1) Zie het Plakaatboek deel II, 535, 579. Het laatstgenoemde besluit, van 3 Nov. 1676, dus den dag waarop Cleyer deze betrekking neerlegde, spreekt van bestaande malversatiën bij dien winkel.

2) Zie bijvb. Bogaert's Historische Reizen p. 181.

was niet groot; toen CLEYER's verband was afgeloopen werd den 26 Nov. 1669 zijn salaris vastgesteld op 90 gulden per maand „zonder verbant, eens voor al", zoodat hij, hetgeen zeker eene groote gunst was, zijne betrekking kon neerleggen wanneer hem goeddacht. Ook dit wijst al weer op hooge protectie; wij zullen weldra zien, wie hierbij achter de schermen zat.

Tot 1676 bleef CLEYER het gezegde magazijn beheeren, om den 3 November van dat jaar over te gaan naar den Apothekers-Winkel. De chef dezer inrichting had in 1668 1) een contract met de Regeering aangegaan, waarbij hij zich verbond alle voor het Hospitaal benoodigde medicijnen te leveren, berekend op een stuiver per patient en per dag, waarbij dan zijne gage en kostgeld vervielen; instrumenten en verdere benoodigdheden zou hij van de Compagnie ontvangen tegen betaling, om na afloop van het contract voor het kostende teruggegeven te worden; medicamenten en chemicaliën zou de Compagnie hem eveneens op zekere voorwaarden leveren; deze laatste gaf hem een huis dat voor winkel zou dienen en bepaalde een tarief voor de aan de burgerij te leveren geneesmiddelen. Dit contract, oorspronkelijk voor drie jaar aangegaan, werd later verlengd; toen in 1676 de Apotheker repatrieerde, verviel „de apothekerswinckel en 't geen daaraan dependeert" bij taxatie aan de Compagnie Thans sloot CLEYER een nieuw contract voor 10 jaar, waarbij hem o. a. het behoud zijner gage en emolumenten werd gewaarborgd en waarbij ook overigens, zooals men veilig mag aannemen, uitstekend voor zijne belangen werd gezorgd 2). De gunst der Regeering bleek den 3 Juni 1678 al weder door eene benoeming tot lid van Weesmeesteren (hij bleef twee jaar in dit College) en den 6 Febr. 1680 opnieuw door eene assumptie in den Acht-

1) Zie de Resolutie van 14 Mei 1668.
2) Zie de Resolutie van 3 Nov. 1676.

baren Raad van Justitie. In dit besluit heet hij „Doctor deses Casteels". Daarop volgde 19 Aug. 1681 eene benoeming tot inspecteur der Leprozen. Maar vooral trad die gunst aan den dag toen hij den 10 April 1682 werd benoemd tot Derde Opperhoofd van Japan.

De factorij te Decima toch was bij alle ongerief, dat het Opperhoofd te verdragen had, een der voordeeligste posten waarover de Regeering toenmaals te beschikken had. Er werd thans bepaald dat één der drie Opperhoofden steeds te Batavia zou blijven om in te vallen wanneer de collega te Decima volgens gewoonte na afloop van zijn jaar naar Batavia terugkeerde. „Met eenparige stemmen" werd nu Cleyer aangewezen om dit jaar naar Japan te vertrekken, als zijnde een man „in wiens conduicten en besadigden ommeganck mitsgaders de verdere vereijschte bequaamheden deese Regeringe een volkomen genougen heeft genomen". Hij bleef in den Raad van Justitie „zijn rang en stoel" behouden, maar zijn contract voor levering van medicijnen, „waarover agter de hant al vrij wat veel geschreven schijnt te wesen naar het vaderlandt", zooals de Resolutie, naïef genoeg, te kennen geeft, werd thans verbroken. Dit doet denken dat de Japansche benoeming eenvoudig geschiedde bij wijze van vergoeding der door de beëindiging van dit contract te lijden schade; vandaar vermoedelijk ook dat te voren onbekende getal van *drie* Opperhoofden.

Veertien dagen later werd Cleyer bovendien bevorderd tot Opperkoopman; hierbij hoort men met verbazing dat hij al eenige jaren in qualiteit van Doctor van het Kasteel de daartoe staande gage van 100 gulden had getrokken.

Omtrent deze eerste Japansche reis vernemen wij het een en ander uit de Afgaande patriasche missives van 19 Maart 1683, 3 Jan., 31 Mei en 11 Dec. 1684. Cleyer vertrok den 28 Juni 1682 in gezelschap o.a. van zijn schoonzoon den Onderkoopman Pieter van Dijck, die in de Japansche negotie ervaren was. Hij kwam te Decima 10 Aug. van dat jaar. De winst

die hij kon behalen was gering, omdat de Japanners de artikelen der Compagnie ditmaal zeer laag taxeerden, ondanks dat de Regeering, om hare gevoeligheid over de voortdurende vexatiën te kennen te geven waaraan haar handel was onderworpen, dit jaar slechts betrekkelijk weinig goederen naar Japan had gezonden. Wat hielp dit echter, waar zij zelve moest verklaren dat door bizondere personen „soo veel en meer" dan voor Compagnies rekening naar Japan werd verzonden? Maar men wilde niets zien. Toen iemand in '83 aan SPEELMAN iets over deze dingen vertelde, werd hem toegebeten: „Vent, zwijg stil! Wie vraagt u naar den bijzonderen handel van Japan?" 1). Het spreekt daarbij van zelf, dat CLEYER in dezen handel betrokken was; de factorij te Decima toch was zóó bekrompen, dat er onmogelijk iets buiten zijn medeweten verhandeld kon worden. Ook het Opperbestuur werd wakker: het klaagde bij missive van 8 Oct. 1685 over de zonderlinge gedragingen van het Opperhoofd, en gaf last, de zaak justitieel te vervolgen. Daarvan kon echter niet zoo spoedig komen, want nadat CLEYER den 8 Nov. 1683 uit Japan was vertrokken, op de terugreis Malakka had aangedaan en den 1 Maart 1684 te Batavia was gearriveerd, had hij weliswaar verzocht, thans eene beurt te mogen overspringen en niet weer terstond naar Japan te gaan (mogelijk vereischte de afwikkeling der zaken van den onlangs overleden G.-G. SPEELMAN zijne tegenwoordigheid te Batavia), doch den 30 April 1685 was hij waarlijk andermaal tot dien belangrijken post aangewezen.

Juist thans was te Decima een bizonder beleidvol optreden ten zeerste gewenscht. Immers de Regeering had haar uiterste best gedaan om afschaffing te verkrijgen van den zoogenaamden taxatiehandel, die het percentage harer winsten afhankelijk maakte van het goedvinden der Japansche ambtenaren. En het scheen dat die poging met succes zou worden bekroond.

1) NIC. DE GRAAFF, O.-I. Spiegel, p. 19.

Dat onder zulke omstandigheden een CAMPHUIJS, die toch grondige kennis juist van de Japansche zaken had, er toe kon besluiten iemand als CLEYER, die ambtshalve nooit met Aziaten had omgegaan, behalve dat ééne jaar te Decima toen hij zijn plicht niet had betracht, naar zulk een post te zenden, mag inderdaad verwondering wekken; het is, dunkt ons, wel een bewijs welk eene rol favoritisme zelfs bij de beste mannen der Compagnie speelde. Of ook op CAMPHUIJS van toepassing is wat KÄMPFER 1) zegt, die een paar jaar later naar Decima ging als dokter, dat namelijk een Japansch Opperhoofd behalve een flink kapitaal ook het talent moet bezitten om „waardige erkentenissen aan zijne weldoenders" te Batavia aan te bieden, kunnen wij niet uitmaken. Misschien zei Zijn HoogEdelheid met Tante DE HARDE: „Als het er zoo nauw op aan kwam, zou de hel veel te klein zijn".

CLEYER vertrok 2) den 29 Juni 1685 en kwam den 26 Aug. te Decima aan. Hij vond er de blijde tijding dat de taxatiehandel inderdaad opgeheven en de vrije verkoop der Compagnies-waren (bij openbare vendutie) toegestaan was, behalve voor het zeer belangrijke importartikel zijde, dat slechts aan zekere bepaalde kooplieden mocht worden verhandeld, doch tegen den besten prijs dien de Comp. bedingen kon. Daarentegen was eene nieuwe hoogst hinderlijke bepaling gemaakt: de totale invoer der Nederlanders mocht niet stijgen boven een zeker jaarlijksch fixum, dat voor de Compagnie 300.000 tael en voor bizondere personen 40.000 tael, d. i. 140.000 gulden bedroeg. Van dit laatste was de Indische Regeering zoo vrij, het

1) KÄMPFER o. l. pag. 262.

2) Zie de Afg. patr. missives van 11 Dec. 1685, 13 Dec. 1686, 18 Maart 1687 en vooral OSKAR NACHOD, Die Beziehungen der Niederl. Ostindischen Kompagnie zu Japan im siebzehnten Jahrhundert, Leipzig 1897, p. 386 e v., een voortreffelijk werk, waarin onze Compagnie nu eens *niet* stelselmatig zwartgemaakt wordt, zooals anders met voorliefde door landgenoot en vreemdeling, dikwijls zonder veel kennis van zaken, wordt gedaan.

Opperbestuur onkundig te laten: het kwam Heeren XVIIen eerst tien jaren later ter ooren dat de vloekwaardige particuliere handel in Japan eene gewettigde instelling was geworden onder den naam kambang-handel. Intusschen, Cleyer en zijne ondergeschikten hadden op die beperking niet gerekend en waren weinig geneigd, met hunne negotie te blijven zitten. Er moest dus wel gesmokkeld worden. Ongelukkig kwam dat aan het licht en de Japansche ambtenaren, die nooit gewoon zijn geweest met zich te laten spelen, (Camphuijs zei eens 1) in de vergadering van G.-G. en Raden op zijne sarcastische wijze: „dat het doen van die natie boven ons begrijp gaat, toonende dat se hun eijgen staatsmaximen prefereren boven het gelt en particulier intrest"), grepen terstond met groote gestrengheid in en lieten een aantal hunner medeplichtige landgenooten ter dood brengen 2). Er werden, zegt iemand die destijds ter plaatse was, „18 Mann schmählichen nicht allein vor ihre Person gecreutziget, sondern auch, welches fast ohne Thränen zu vergiessen der aller unmittleidigste Mensche von Christen (*christenziel*) nicht mit ansehen sollen, viel ihrer unschuldigen Kinder zugleiche von denen Scharffrichtern jämmerlichen die Köpffe abgehauen, welche unschuldige Lämmer nebst ihren Vätern, als sie nach ihrem Golgatha in starcker Begleitung des Käysers Soldaten, mit Ober- und Unter-Pangosen 3) vor unsern Desima vorbey und wie geduldige Schafe zu ihrer Schlacht-Banck abe giengen, uns freundlich grüsseten, sich beugeten und gute Nacht nahmen, welchs in Wahrheit einen fast das Hertze brechen machte,

1) Resolutie 29 Juni 1685.

2) Nachod p. 395; Kämpfer p. 402; G. F. Meylan in Verh. Bat. Gen. XIV, 145; Meister o. l. pag. 102; Nic. de Graaff O.-I. Spiegel p. 18 en Reisen p. 215; Valentijn u. s. Afg. patr. miss. 18 Maart 1687. De getallen der terechtgestelden worden verschillend opgegeven.

3) Het Hollandsche *banjoosen* of *banjoosten*; de Opper-Banjoosen waren (zie H. Doeff, Herinneringen uit Japan, Haarlem, 1833 p. 5) raadsheeren van den Gouverneur te Nagasaki, en belast met het onderzoek van alle rechtszaken; onder hen stonden (ib. p. 26) de Onder-Banjoosen.

wenn man das leichte Verbrechen und die unschuldige Unschuld des Todtes bey sich erwegete, bevor der armen unschuldigen Kinder, welches ich nimmermehr vergessen werde".

Of ook onzen CLEYER het harte week werd en bijna brak bij dit droevige tooneel? Hij had reden genoeg om over zijn eigen lot te jammeren.

De Japanners sloegen acht Compagnie's dienaren, die aan de sluikerij meegeholpen hadden (twee Onderkooplieden, vier Adsistenten, een Onderstuurman en een Bottelier), in de boeien en verbanden hen ten slotte voor eeuwig uit het eilandenrijk. Dit laatste lot trof ook het Opperhoofd CLEYER: den 19 Dec. 1686 bereikte hij Batavia in qualiteit van Japansch banneling.

Gelukkig was de Regeering terstond gereed, zijn vuile linnen voor hem te wasschen. Evenals zij na zijn eerste verblijf in Japan, toen uit Nederland op onderzoek was aangedrongen, zich er toe had bepaald, hem door den Fiscaal te doen ondervragen, zoo schreef zij thans naar patria dat hij was verbannen „dewijle geen betere ordre op het onderhouden van 's Keijsers bevelen van niet meer als 300 kisten (*zilver*) te mogen negotieren onder sijne suppoosten had kunnen of weten te practiseren, hoewel Sijn E. segt, meer ten insigte van dat sigh eenigermaten tegen het verblijven (d. i. *het gedwongen overblijven in Japan*) van de resterende onvercogte Comp. waren had gekant, sulx geschiet te wesen, sustinerende daardoor voordaan alle occagie tot de minste particuliere negotie benomen te sullen werden (*hij wilde dus de onverkochte artikelen direct naar Batavia terugzenden*) dat wij mogen verhopen". De arme man was dus eigenlijk een slachtoffer van al te nauwgezette plichtsbetrachting! Vervolgens werd de gebruikelijke komedie weer afgespeeld: de Fiscaal verhoorde de uit Japan overgekomen ambtenaren en kreeg last „het recht van d' E. Comp. te betragten en te bewaren" 1), maar daarbij bleef het — niemand werd gestraft, Heeren XVIIen kregen offi-

1) Zie de Resoluties van 20 en 27 Juni en 1 Juli 1687.

cieel niets meer van de zaak te hooren, en toen zij zelven maatregelen beraamden om zulke dingen in het vervolg te voorkomen, stuurde CAMPHUIJS, zich beroepend op zijne grootere zaakkennis, hen met een „dat *gàát* niet, Heeren!" in het riet 1).

En — vriend CLEYER was binnen.

VALENTIJN 2) weet te verhalen, dat onze man na zijn eerste verblijf in Japan „het grootste huis bouwde dat tot nog toe op Batavia is, en dat de naam wel van een zeer schoon huis verdiend, alzoo 't ruim 50,000 gl. (zoo men wil) gekost heeft" en dat hij ook bij zijne verbanning „zoo veel goude coebangs (à ieder tien rijksdaalders) medebragt, dat hij 'er niet weer na toe behoefde te gaan". En VALENTIJN was natuurlijk de eenige niet die met jaloersche oogen naar den rijkdom van dezen champignon de fortune gluurde. Zoo zal ongetwijfeld op CLEYER slaan wat men bij NIC. DE GRAAFF 3) leest omtrent „dien Heer, met sijn ledere boxen uit 't Moffeland in Indiën gekomen en op Batavia in dat grote huis van 19 duisent Rijxdaalders op de Tijgersgracht wonende", die in Japan rijk geworden was; hier werd de blik van afgunst nog gescherpt door de jalouzie van den kaal-fatsoenlijken Compagnie's chirurgijn tegen den welvarenden collega. Ook een ander contemporair beoefenaar der ars taillandi, saignandi, coupandi et impune occidendi, zooals MOLIÈRE zegt, AEGIDIUS DAALMANS 4),

1) Zie NACHOD p. 400.

2) V, 2, Beschrijvinge van Japan, p. 44.

3) Oost-Indische Spiegel p. 19. Dat CLEYER aan de oostzijde der Tijgersgracht woonde, staat in zijn testament van 29 Oct. 1692, REGULETH. Ik denk dat hij de woning zijner tante zal hebben verbouwd na de eerste Japansche reis.

4) Dezelfde DAALMANS die omstreeks 1690 eene beschrijving der stad Batavia opstelde. Zijn werkje: De nieuw hervormde geneeskonst, 4e druk, Amsterdam 1703, werd mij geleend door den heer VAN DORSSEN. Ongetwijfeld bedoelt deze onzen CLEYER met den aldaar p. 191 vermelden „seker Heer" die te Batavia tevergeefs had beproefd een melaatsche te cureeren en toen wilde verhinderen dat DAALMANS dit deed, omdat zijn naam daaronder zou lijden. Immers, die „seker Heer"

stond op kwaden voet met CLEYER, den „Hoch Edlen und an vieler groszen Potentaten Teutschlandes Höfen weitberühmten Herrn", zooals de goede MEISTER zijn patroon betitelt. Dat deze zich om die bisbilles niet veel behoefde te bekreunen en eene geachte positie bleef innemen, ziet men hieruit, dat hij bij voortduring zijn zetel behield in den Raad van Justitie, totdat hij zelf den 9 November 1696 ontslag uit dat College verzocht op grond van zijn hoogen leeftijd en de toenemende gebreken van den ouden dag. Dit ontslag werd met stilstand van gage toegestaan; den rang van Opperkoopman 1) zal hij wel tot zijn dood hebben behouden, die ongeveer een jaar later volgde 2).

Nog maar vier jaar was het geleden dat een dichterlijk procureur hem deze schoone woorden had toegezongen 3):

Is KLEYER grijs van kruin en vrij wat hoog bejaard
Daar werd een frisse geest in 't oude hooft bewaard:
Die blinkt nog daaglijks door in 't regt, na regt, te spreken,
Waarvan dat vroom gemoed nog noit is afgeweken.

---

was een „Meester", d. i. dokter, had veel invloed en bezat een geschrift, „door de Chineesche Genees-Meesters opgesteld" betreffende de lepra, „doch den Heer Doctor TENRHIJNEN had dit al veel klaarder gedaan in een klein Tractatje van de Asiatische Lasarye". Over CLEYER'S Chineesche geschriften zie beneden.

1) In de protocollen van notaris REGULETH vond ik eene procuratie van CLEYER dd. 25 Oct. 1694, waar hij wordt genoemd Opperkoopman en Raad van Justitie; dezen laatsten titel draagt hij eveneens in zijne testamenten van 1685 en 1692.

2) Dat CLEYER overleden is, wordt vermeld in eene obligatie Bolswart 26 Maart 1698. Eene acte Reguleth 20 Dec. 1697 ten name van Mr. JOHANNES CLEYER, Onderkoopman, procuratiehouder van zijn vader ANDREAS CLEYER, doet zien dat hij toen nog leefde. Het is mogelijk dat hij zeer plotseling stierf, zonder over zijne nalatenschap te hebben beschikt; althans dit is zeker, dat hij na den dood zijner vrouw niet weer een testament heeft gemaakt; dit blijkt uit het ontbreken der copie in de registers der Weeskamer. Vandaar ook dat ik den datum van zijn overlijden niet nauwkeuriger heb kunnen bepalen.

3) Bij VALENTIJN, IVe deel, 1e stuk, p. 353.

Maar die man rijmelde om uit de boeien te raken, en wat zegt men dan al niet?

Toen CLEYER nog niet lang in Indië was, had hij eene zuster 1) uit Hessen laten uitkomen, die, hoewel niet meer in hare eerste jeugd, te Batavia tweemaal een man in haar fuik wist te krijgen. Hij zelf was getrouwd en had 2) twee zoons (waarvan één in Holland den meesterstitel

---

1) In het archief van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken vond ik de inschrijving op 14 Nov. 1669 van het huwelijk van GODTSCHALK TRAP van Lubeck Adsistent, jongman, 30 jaar, en ANNA ELISABETH CLEYERS van Cassel in Hessen jongedochter, oud 31 jaar. Onder de testamenten van notaris REGULETH is te vinden eene donatio inter vivos van 23 Nov. 1688 van GEORG PAULUS MEISNER „deser stadts appotecaris", gehuwd met ANNA ELISABETH CLÉYER, aan de kinderen van SYMON KADENCIE, opperchirurgijn te Cochin. Deze ANNA ELISABETH kan toch moeielijk wat anders zijn dan eene zuster van onzen held.

2) Eene procuratie DISPONTIJN 8 Dec. 1681 vermeldt CLEYER's vrouw, die de dochter is van CORNELIS VAN RENSEN en CLARA VAN VLISSINGEN, beiden te Middelburg. De beneden te noemen testamenten geven den naam der vrouw: CATHARINA VAN RENSEN. Dat deze vrouw ziek is, wordt vermeld in het testament 29 Oct. 1692 REGULETH; dit is bij de Weeskamer ingeschreven 6 Mei 1693, dus toen was zij overleden. Dit testament noemt drie kinderen: *Cornelia*, vrouw van den koopman PIETER VAN DIJCK (even vóór CLEYER's eerste Japansche reis maakte dit echtpaar een testament, DISPONTIJN 26 Juni 1682, dat geene verdere bizonderheden geeft; de vrouw wordt als weduwe vermeld in eene acte REGULETH 3 Jan. 1693 en eene procuratie voor denzelfden notaris opgemaakt, 18 Febr. 1694; naar haar zal wel genoemd zijn CORNELIA CLEYER, weduwe van den Schepen JACOB VAN VELSEN, aan welke de weduwe van den G.-G. THEDENS bij eene acte Domburg 12 Aug. 1757 No. 21419 per donatio inter vivos eene schenking deed); *Johannes*, oud 22 jaar (blijkbaar de op de voorgaande pag. vermelde Meester in de rechten; gedoopt 10 Aug. 1670; het Dagregister vermeldt op 8 April 1696 't binnenkomen van een schip, waarop de Onderkoopman JOHANNES CLEYER was uitgevaren, die echter aan de Kaap was gebleven; zijne aankomst te Batavia wordt aldaar 10 April 1696 genoteerd. Hij had dus in Holland gestudeerd, en keerde kort vóór 't overlijden van zijn papa terug en wel als Onderkoopman, hetgeen weer wijst op goede relaties in patria. Den meesterstitel draagt hij ook in eene procuratie DELDIJM 19 Jan. 1703, waar hij Secretaris van Huwelijksche en Kleine Zaken heet; hij was daartoe benoemd bij Resolutie van 26 Aug. 1701) en *Cornelis Andreas*, oud 15 jaar. Deze laatste wordt als burger vermeld in zijn

in de rechten haalde) en eene dochter. Hij liet een vrij belangrijk 1) vermogen na, waaronder ook verschillende landerijen behoorden.

Dit brengt ons op iets anders: CLEYER's verhouding tot den Gouverneur-Generaal SPEELMAN.

Wij hebben gezien dat zijn oom AMMANNUS een octrooi van tolheffing op de naar hem genoemde vaart had erlangd. Aangezien dit eerst in 1667 expireerde, zal CLEYER al dadelijk bij zijn optreden als erfgenaam in zaken gewikkeld zijn die in betrekking stonden tot de particuliere landerijen bewesten de stad. Bovendien had hij het land van AMMANNUS geërfd 2).

---

testament DELDIJM 3 April 1699, waarbij hij o. a. een legaat maakt aan de Gereformeerde armen te Middelburg, denkelijk omdat dit de geboorteplaats zijner moeder was, en aan de Gereformeerde en Lutherse armen te Cassel in Hessen, omdat, zegt het testament, zijn vader daar geboren is. Dit laatste wijst er tevens op, dat de oude CLEYER Luthersch moet zijn geweest. In eene obligatie VEENENDAEL 15 Jan. 1706 komt CORNELIS ANDREAS voor als oud-cornet der burger-cavalerie, hetgeen weer aantoont dat hij veel geld had geërfd, want de burger-cavalerie was een corps waarbij veel vertoon werd gemaakt; zie bijvb. BARCHEWITZ, Ost-Indianische Reise-Beschreibung, Chemnitz 1730 p. 598

1) Den 9 Juni 1685 deed CLEYER een testament opmaken voor notaris DISPONTIJN; hierbij krijgen de kinderen 15 000 Rds. te zamen als legitieme portie. Ofschoon hieronder, blijkens codicil van 26 Juni daaraanvolgende, niet begrepen was het legaat van SPEELMAN, groot 5000 Rds., aan CORNELIS ANDREAS, kan ik dit bedrag niet bizonder hoog vinden. En bij 't testament van 1692 werd die legitieme portie nog verminderd tot 12.000 Rds. Rekent men nu het huis aan de Tijgersgracht op 25.000 Rds. en neemt men in aanmerking dat de waarde der overige vaste goederen niet bijster hoog kan zijn geweest (land was destijds zeer goedkoop), dan zal men, geloof ik, niet zeer misgissen door het heele vermogen in 1692 te taxeeren op 125.000 Rds. Voor die dagen was dat vrij veel, maar niet enorm.

2) De Resolutie van 13 Maart 1696 bepaalt dat een erfbrief zal worden verleend aan JAN LAMBERTSZ. RADDER, oud-Vice-President van Schepenen, waarin de eigendom zal worden vervat van de door hem gekochte landen van den G.-G. SPEELMAN in het Ankeesche, van welke vroeger, naar 't schijnt tot SPEELMAN's dood, een gedeelte had behoord aan ANDREAS CLEYER; daarop volgt de opsomming van 5 landen, waaronder dat, in 1650 aan AMMANNUS gegeven en het land, groot 163 mor-

Niet oninteressant is het, te zien hoe hij hiermee handelde.

Het land was, zooals wij zagen, nominaal 93 bahoe groot, dus een flink stuk grond (het Koningsplein is volgens den heer TREUB 126 bahoe); wij zeggen „nominaal", omdat de opmetingen destijds hoogst slordig geschiedden, zoodat het best kan zijn dat het perceel veel grooter was. Bij acte van 6 April 1667 (HUIJSMAN) verhuurde CLEYER dit gansche land aan een Europeeschen burger voor de kapitale som van 25 rijksdaalders per jaar; dat het heele aan AMMANNUS geschonken perceel werd verhuurd, blijkt uit de in die acte vermelde grensaanduiding, welke zich bepaalt tot eene verwijzing naar de bestaande kaart, dat is, naar den erfbrief. De huurtermijn was zes jaar; de eerste twee jaar behoefde echter geene huur betaald te worden, hetgeen bewijst dat het land destijds, 17 jaar na de uitgifte, nog niet ontgonnen was: AMMANNUS had zich blijkbaar bepaald tot het kappen van 't bosch om het hout te verkoopen. De huurder verbond zich, het land „schoon te maaken, schoon te onderhouden en ter expieratie oock alsoo over te leveren". Ik denk dat hij het resteerende hout en de boomstronken door vuur zal hebben opgeruimd, om vervolgens op de niet bevloeide velden rijst te doen planten; ofschoon immers de bepaling der twee jaren vrijdom van huur eerder op sawah aanleg schijnt te duiden, kan het „schoon te onderhouden" kwalijk op natte rijstvelden doelen.

CLEYER breidde later dit land uit door een daaraan grenzend perceel te ontginnen en dit in 1674 van de Compagnie aan te vragen 1). Vervolgens verkocht hij beide perceelen

---

gen, bij erfbrief van 2 Nov. 1674 aan CLEYER geschonken. Al de vorige donatiebrieven worden nu geroyeerd en aan RADDER een nieuwe erfbrief gegeven; uit de grensaanduiding volgt, dat hij nog andere landen bezat die aan dit uit 5 landen gecombineerde eigendom paalden. Zijne aldus tesamengetrokken landen vormden, zooals ik te zijner tijd elders zal bespreken, het landgoed Soetendaal.

1) Bij erfbrief van 2 Nov. 1674 erlangt Doctor ANDRIES KLEYER, oud-Schepen, in eigendom twee stukken land, door hem schoongemaakt en gezuiverd van struikgewas, gelegen bij de fortres Ankee, voor een

aan SPEELMAN. Wij vinden hem ook als ontginner of wel eigenaar van een land beoosten de Pasanggrahan, dat hij nog kort vóór zijn dood òf in eigendom verwierf òf uitbreidde.

Nu was SPEELMAN, evenals meer andere Gouverneurs-Generaal vóór en na hem, een groot speculant in vaste goederen, als men ten minste van speculeeren mag spreken waar de belanghebbende voortdurend den beslissendsten

---

gedeelte grenzend aan zijn eigen land; slechts van één der twee perceelen worden de afmetingen vermeld. In een erfbrief van 23 Nov. 1676 wordt een land beoosten de Ankee vermeld, grenzend aan CLEYER; evenzoo in een van 17 Sept. 1677 en een van 9 Maart 1678. De Resolutie van Heemraden van 16 April 1686 spreekt van „de gesamentlijcke Bougijsen die al van lange op d'E. CLEYER's land boven Ancke tot nog woonden en van daar verhuijsen moesten" volgens een onlangs genomen besluit der Regeering. Dit is de Boegineesche vestiging die in de Resolutie van Heemraden van 5 April 1687 (en al veel vroeger) wordt vermeld als de „Bougis onder den Juribassa (d. i. *djoeroe bahasa, tolk*) van Ankee" die, met Boegineezen onder andere hoofden, „eenige jaren soo op het lant van den E. ANDREAS CLEYER als elders versprijt hebben gewoont".

Een erfbrief van 27 Sept. 1687, uitgereikt aan den toenmaligen Raad Ordinair WILLEM VAN OUTHOORN, betreft een land aan den oostoever der Pasanggrahan dat in 't Noorden grenst aan CLEYER. Nu erlangt CLEYER in Maart 1696 (de datum is niet ingevuld) voor 200 Rds. van de Comp. in vollen eigendom een land, groot 89 morgen, aan den oostoever der Pasanggrahan. In verband met zijn hoogen leeftijd houd ik het er voor, dat deze koop betzelfde land betreft, dat in VAN OUTHOORN's erfbrief wordt aangeduid; dat CLEYER namelijk dit perceel, zooals veel gebeurde, geoccupeerd en ontgonnen had en vóór zijn dood den eigendom geregeld wenschte. Dit klemt te meer, omdat de Resolutie van 9 Maart 1696, waarbij CLEYER dit land krijgt, zegt, dat het hem door VAN OUTHOORN was overgelaten, aan wien Heemraden het reeds 22 Juni 1686 hadden „aangetaxeerd". Denkelijk had VAN OUTHOORN toen geen lust aan de ontginning en deed hij zijne rechten (zooals zeer dikwijls is geschied zonder dat de Regeering het land al had overgedragen) aan CLEYER over. Deze deed 25 Juli 1697 (folio 60) dit perceel overschrijven op NEELTJE KOEK weduwe RADDER, voor een koopprijs van 200 Rds.; hier leest men dat het hem 6 Juni l. l. door de Regeering is verleend. Vier andere perceelen gingen voor de aan CLEYER behoorende helft op NEELTJE KOEK over den 18 Sept. 1697, folio 125; deze 4 perceelen waren in 1689 door hem en RADDER voor 4050 Rds. uit SPEELMAN's boedel gekocht, maar Heemraden hadden meer dan 1/3 er van ingetrokken.

invloed op het welslagen der onderneming heeft. Hij had groote zaken gedaan met den Landdrost VINCENT VAN MOOCK, den graver der Mookervaart waardoor de Ankee met de rivier van Tanggeran werd verbonden; hij liet zelfs van Regeeringswege, op het belachelijke voorwendsel dat zulks de verdedigbaarheid der stad zou bevorderen, een groot kanaal, de zoogenaamde Ringsloot, graven, dat de ontginning van zijne landen bewesten Batavia moest vergemakkelijken 1), waarvoor aan „alle erven en landen soo binnen als buijten dese stadt" eene zekere heffing zou worden opgelegd, doch dat eindigde met een groot deficit in de kas van Heemraden. Had hij meer land noodig, hij occupeerde eenvoudig, zooals trouwens gewoonte was, een stuk Compagnie's grond 2).

Onze CLEYER nu was voor een gedeelte een participant in SPEELMAN'S ondernemingen. Dit blijkt uit diens boedelbeschrijving 3), waarin, na vele andere landen, ook wordt vermeld „een groot stuck land, gelegen aen de westzijde van de stadt, tusschen de fortresse Ancke ende Vijffhoek, in gemeenschap met d'hr. ANDREAS KLEYER, daerop staende twee stucx suijckermoolens met haer toebehooren ende packhuijs beneffens de uijtstaende schulden tot incooping van riet uijtgeset ten bedragen van 2741 Rds.", van welk bedrag eene som van 514 Rds was uitgeschoten aan „NAJA

---

1) Over SPEELMAN's manoeuvres kan ik hier niet uitweiden. Ik hoop dit te doen wanneer ik Deo volente de geschiedenis van het particulier landbezit in haren samenhang zal kunnen behandelen.

2) Zoo wordt in de Resolutie van Heemraden van 5 April 1687 gesproken van een uit den boedel van SPEELMAN gekocht land, dat feitelijk nog steeds eigendom der Compagnie was. Dergelijke dingen, meer slordigheden dan wel direct misbruiken (want vóór 1685 kreeg men het land gratis van de Comp.), komen zeer vaak voor.

3) Dit stuk, dat wel verdiende met opheldérende aanteekeningen te worden uitgegeven (het is van bizondere waarde om de inrichting en de verbazend weelderige meubeleering van het Generaal Gouvernement in SPEELMAN's tijd te leeren kennen) is te vinden in een bundel testamenten van notaris DISPONTIJN en draagt den datum 8 Jan. 1684.

Gaty Javaen", de rest aan tal van Chineezen en andere inlanders. Deze vermelding maakt de onderneming geheel duidelijk. De landheeren schoten (welke praktijk trouwens ook uit vele andere notarieele stukken blijkt) geld voor aan inlandsche hoofden (Naja Gati was 1) een der toenmalige twee Kapiteins der Wester-Javanen) of andere inlanders en Chineezen, om volgens contract zeker aantal laksa's suikerriet op hun land te planten en hun te leveren, dat dan op den molen van den landeigenaar door Chineezen en inlanders werd verwerkt De landheer was hierbij niet veel meer dan geldschieter; de bebouwing der rietvelden ging hem evenmin aan als de suikerfabricatie, waarvan hij geen verstand had en die hij aan den Chineeschen potia overliet. Was het land echter niet voor suikerindustrie bestemd, dan trad de landheer meer persoonlijk op Ook op die wijze heeft Cleyer geld gemaakt. Immers wij vinden eene acte van 1688 2), waaruit blijkt dat hij met drie andere personen uit den besten stand der Bataviasche burgerij „eenige landerijen in gemeenschap" bezat buiten de Utrechtsche poort, dus alweer bewesten de stad Hierop waren slaven, koeien en verdere ommeslag, waaronder blijkbaar eene arakbranderij en steenbakkerij; immers dat eigendom leverde behalve boom- en aardvruchten en melk, ook steenen en arak. Dit land, dat uit de nalatenschap van Speelman was gekocht, werd door elk der vier participanten op zijne beurt een jaar geadministreerd, hetgeen wel bewijst dat ook deze administratie niet bijster veel vakkennis vereischte behalve eenig verstand van boekhouden.

Zien wij hier Cleyer als kooper van Speelman's land, de omgekeerde verhouding was eveneens, zooals wij

---

1) Zie bijvb. Dagregister 1 Oct. 1682.

2) Gepasseerd voor notaris Reguletu, 23 Dec. 1688. De daarin vermelde eigenaren zijn: Jan Koek (een zeer rijk Heemraad), Cornelis Swart (oud-Vice-President van Schepenen), Joh. Lambertsz Padder (Schepen, getrouwd met Neeltje Koek, eene zuster van Jan) en Cleyer.

reeds zagen, ontstaan. Daarbij had eene zonderlinge transactie plaats, die eenigszins doet zien op welke wijze SPEELMAN zijn kolossaal fortuin bijeenbracht Een notarieel stuk 1) namelijk bewijst, dat SPEELMAN een deel van het land bewesten de stad, dat hij met VINCENT VAN MOOCK „in gemeenschap" bezat, in 1679 voor 20.000 Rds. verkocht aan HANS HELT, een gewezen Schipper. Deze som is zoo buiten alle verhouding hoog, de toenmalige waarde van land in aanmerking genomen, dat ik er werkelijk niet veel anders in kan zien dan de koopsom, door HELT betaald voor het ambt van Dijkgraaf; hij is de eerste en eenige persoon geweest die dit baantje heeft bekleed, waartoe hij den 10 Maart 1679 benoemd werd, en zijne bezigheid was vooral het leiden der graverij van de beruchte Ringsloot 2). HELT maakte het echter niet lang en kwam een paar maanden later te overlijden, misschien van hartzeer over zijn goede geld; men kan zijn grafsteen, met den titel „Dijck- en Brug Graef Der Bataviase ommelanden en out Schepen Deser Stede" en den sterfdag „21 Julij a°. 1679" nog op het kerkhof van Tanah Abang vinden. Na zijn dood viel het de weduwe onmogelijk de nog onvoldane koopsom aan SPEELMAN uit te betalen; bovendien had zij het land toch niet kunnen administreeren, zoodat zij den bij onderhandsch geschrift gesloten koop ongedaan wenschte te maken. Voor rouwkoop vroeg SPEELMAN toen HELT's aandeel in zekere andere landen, die zij te zamen van CLEYER hadden gekocht en waarvoor de arme Dijk- en Bruggraaf 4000 Rds. had betaald, wat ook te veel was. De weduwe was toen genoodzaakt in dien rouwkoop toe te stemmen.

Misschien zal men zeggen dat het beter ware, dergelijke zaken, die op de nagedachtenis van een groot man als den bedwinger der Makassaren eene smet werpen, onder het stof bedolven te laten dat een paar eeuwen daarover hebben

1) Acte REGULETH 19 Juni 1687.

2) Dit laatste blijkt niet zoozeer uit zijne instructie (Plakaatboek, III, 26), die fraai genoeg is, als wel uit latere Resoluties.

uitgespreid. Wij kunnen dit echter niet toegeven. Onze wensch is niet, SPEELMAN of anderen met vileyne propoosten te bekladden, maar wel, hen te begrijpen, hen te zien zooals zij waren, niet zooals op VALENTIJN'S prenten, in hun beste pak, met den staf van commando in de vuist en in martiale of schutterige houding den naneef aanstarende.

Bij eigen onderzoek komt men gewoonlijk tot de conclusie:

Black 's not so black, nor white so *very* white.

Wij kunnen gelukkig, wat SPEELMAN aangaat, op iets anders de aandacht vestigen, dat, naar het schijnt, nog nooit het oog van den geschiedvorscher heeft getroffen.

Père TACHARD namelijk, een der Fransche Jezuïeten die in 1685 door LODEWIJK XIV werden uitgezonden om den Koning van Siam te bekeeren, weet te verhalen 1) dat, toen de smeulende twist tusschen den Bantamschen Sultan AGENG en zijn zoon Sultan HADJI in Februari 1682 in lichter laaie uitbarstte, en deze laatste zich tot de Hollanders om hulp wendde, de „gantsche Raad" zich daartegen verklaarde, uit zeer verklaarbare en door latere gebeurtenissen geheel gerechtvaardigde vrees voor verwikkelingen in Europa met Frankrijk en Engeland, wier handelsbelangen ongetwijfeld zeer zouden te lijden hebben door het ingrijpen der Compagnie 2); dat SPEELMAN toen de eenige was die de gunstige gelegenheid durfde aanvatten om den ouden vijand, den steeds machtiger wordenden handelsconcurrent voor altijd te fnuiken; dat hij op zijne persoonlijke verantwoordelijkheid als Gouverneur-Generaal de expeditie onder SAINT MARTIN uitzond, die de vijandelijkheden begon. Kan men zich heden een Nederlandschen staatsman denken, die iets zou wagen wat in de verte op dergelijk optreden gelijkt? En ik zie geenerlei reden om de juistheid van TACHARD'S mededeeling te betwijfelen.

Het Fransche gezantschap toch, waaraan deze Jezuïet

1) Zie TACHARD'S Reis na Siam, vertaald door G. V. BROEKHUIZEN, Amsterdam 1687, p. 102.

2) Zie daarover DE JONGE VI, 144; LAUTS, Geschiedenis II, 145.

was toegevoegd, kwam, alvorens het Batavia bereikte, te Bantam, waar het door de Nederlanders alleronbeleefdst werd behandeld, onder het voorwendsel dat Sultan HADJI dit zoo wenschte en dat men niet anders kon dan diens bevelen uitvoeren. Het spreekt dus van zelf dat TACHARD bij zijne komst te Batavia (waar hij van 18 tot 26 Aug. 1685 vertoefde) navraag deed hoe de verhouding der Compagnie tot Sultan HADJI eigenlijk was, en natuurlijk is toen de Bantamsche oorlog, die nog maar drie jaar was geleden, ter sprake gekomen. Van wien kreeg TACHARD nu zijne inlichtingen? Niet van zijn landgenoot SAINT MARTIN, die blijkens het Dagregister pas den 27 Aug. te Batavia kwam, maar wel van iemand uit diens kring. Dit blijkt uit de omstandigheid dat SAINT MARTIN'S rol in den Bantamschen oorlog door TACHARD te gunstig wordt beschreven; deze had namelijk getalmd en getreuzeld en was ten slotte teruggeroepen. Nu was het getal der Nederlanders met wie TACHARD *kon* verkeeren, uit den aard der zaak klein, want weinigen verstonden Fransch; met den G.-G. CAMPHUIJS bijvb. onderhielden de Jezuïeten zich in het Portugeesch (zie zijne reis, p. 114). De persoon echter met wien hij de meeste aanraking had, was, zooals hij zelf zegt (p. 106 e.v.), de „Groot-Schatmeester", bedoeld wordt de Ontvanger-Generaal. Dat sprak van zelf, want dat ambt werd destijds bekleed door JAN PARVÉ, die tevens Shahbandar was, of, zooals men ook wel zei: „Introducteur der vreemdelingen"; ambtshalve was deze de aangewezen persoon om het gezantschap te helpen. PARVÉ (wiens personalia ik in hun geheel elders denk te geven) was in Frankrijk geboren, zoodat hij vermoedelijk behoorlijk de taal sprak; dat hij tot SPEELMAN in goede betrekking stond blijkt daaruit, dat hij een der executeuren van diens testament was; dat hij verder tot den kring van SAINT MARTIN behoorde ziet men uit de omstandigheid dat SAINT MARTIN'S vriend CAMPHUIJS tot erfgenamen had: twee zoontjes van JAN PARVÉ, een zoon van diens broeder DANIEL en een zoon van CORNELIS CHASTE-

LEIN; JAN en DANIEL PARVÉ waren met zusters van dezen laatste getrouwd, zoodat de erfenis binnen een zeer eng kringetje bleef; bij codicil benoemde echter CAMPHUIJS een neef tot vijfden erfgenaam. Het lijdt dus, mijns inziens, geen twijfel of TACHARD had zijne mededeeling omtrent SPEELMAN's kloekmoedige houding van PARVÉ en deze kon er alles van weten.

Men zal misschien zeggen, dat PARVÉ wat overdreef, evenals hij SAINT MARTIN's zwakheid maskeerde. Maar het merkwaardige is, dat de mededeeling van TACHARD, zegge van JAN PARVÉ, omtrent SPEELMAN's eigenmachtig uitzenden der eerste expeditie tegen Bantam, den sleutel geeft tot het tot dusver onopgehelderde begin van dien oorlog, waarvan M. L. VAN DEVENTER (Geschiedenis der Nederlanders op Java I, 312) in het Rijksarchief te vergeefs eene verklaring had gezocht. SPEELMAN is in de Bantamsche zaken voorgelicht en geleid geworden door den gefailleerden en voortvluchtigen Bataviaschen koekbakker JACOB DE ROY, die aan het hof van Sultan HADJI leefde en op dezen zeer veel invloed had; met dien DE ROY heeft de G.-G. zeer verdachte zaken gedreven, waarop in de Resoluties der Regeering na SPEELMAN's dood herhaaldelijk wordt gedoeld, zonder dat men ooit verneemt wat eigenlijk was gebeurd. Ook de houding der Regeering tegenover De ROY, die later meer dan eens in de gevangenis verdwaalde, de vlucht nam en een avontuurlijken tocht begon, waarover hij een boek heeft geschreven, is allerwonderlijkst; het blijkt daghelder dat de schavuit ontzien moest worden.

Het moet erkend — SPEELMAN, de schrandere staatsman, de kloeke vastberaden admiraal en veldoverste, was tevens een aartsknoeier, die zelfs kon afdalen tot den gemeensten woeker met inlanders 1). Zóó werden die millioenen bijeengebracht, waarvan zijne boedelbeschrijving ons een begrip geeft; uit dergelijke bronnen vloeiden de tonnen gouds die zijne begrafenis verslond.

1) De bewijzen voor dit laatste zal ik nu maar onbesproken laten.

Hij had, naar het schijnt, een zwaren doodsstrijd.

Den 5 Januari 1684 liet hij notaris DISPONTIJN roepen, om zijne laatste beschikkingen op te stellen. Hij bepaalde daarbij onder anderen dat CLEYER's zoontje CORNELIS ANDRIES (denkelijk SPEELMAN's petekind) een legaat van 40.000 gulden zou ontvangen, veel meer dan zijne neefjes, kinderen zijner overleden zuster MARIA. Tot het teekenen van dit stuk kwam de zieke echter niet. Drie dagen later werd DISPONTIJN weder gehaald, om bijna het gansche ongeteekende stuk te hooren herroepen; het legaat van den jongen CLEYER werd tot 10.000 gulden verminderd, en daarbij bleef het. Den 11en Januari blies de G.-G. den laatsten adem uit. Men kan uit VALENTIJN zien 1), welke plaats de CLEYER's bij SPEELMAN's uitvaart innamen. Het petekind was de tweede rouwdragende achter het lijk; CLEYER zelf, die nog niet uit Japan terug was, werd vertegenwoordigd door zijn schoonzoon die vóór de Regeering liep; zijne dochter was een der drie dames welke, bij ontstentenis der familie van den overledene, de condoleanties na afloop der begrafenis op het Kasteel ontvingen en, mag men er bij denken, voor „het collation van eeten en drinken" zorgden, dat „op diverze plaatzen in Zijn Edelheids wooninge toebereid" was voor den ganschen, uit een paar honderd menschen bestaanden stoet.

Een geheel ander karakter dan SPEELMAN was diens opvolger.

Moge de overledene misschien eenige belangstelling hebben gehad in wat toen voor wetenschap gold 2), het is bekend dat CAMPHUIJS, de vriend en beschermer van RUMPHIUS, haar een warm hart toedroeg en, bij gebrek aan eene

---

1) Deel IV, 1e stuk, p. 313 en 315.

2) Het eenige wat ik weet dat hiervoor zou kunnen pleiten, is een brief van SPEELMAN aan MENTZEL, doctor in Brandenburg, over het Makassaarsche pijlgift, in extract te vinden bij M. B. VALENTINI, India Literata, Frankf. a/M. 1716 met doorloopende paginatuur uitgegeven achter zijne Historia simplicium reformata, p. 434.

behoorlijke opleiding, die hem in staat had kunnen stellen zelf iets goeds te leveren, steeds bereid werd gevonden om anderen, die wat deden verwachten, te gemoet te komen en te helpen.

De onderstelling ligt dan ook voor de hand, dat CLEYER zich na SPEELMAN's dood in de gunst van CAMPHUIJS wist te handhaven juist door zijne bemoeiingen van wetenschappelijken aard en dat hij hieraan ook, trots zijne antecedenten, de tweede benoeming tot Japansch Opperhoofd dankte. Overigens dient daarbij ook in aanmerking te worden genomen, dat de Japansche Regeering niet duldde dat een Opperhoofd langer dan een jaar op Decima bleef, waarvan, in verband met de noodzakelijkheid om aldaar zooveel mogelijk geroutineerd personeel te hebben, het gevolg was, dat dezelfde personen herhaaldelijk, doch met overspringen telkens van een jaar, tot Japansch Opperhoofd werden benoemd; CAMPHUIJS zelf had driemaal dien post bekleed.

Met RUMPHIUS stond CLEYER in briefwisseling 1); als hij

---

1) RUMPHIUS, Amboinsch Kruijdboek deel V, eerste stuk p. 31 vermeldt dat C. hem „omtrent anno 1675" aan planten van Batavia hielp; aldaar p. 123 ziet men dat beiden over botanische onderwerpen correspondeerden; zie ook deel V, tweede stuk (of Auctuarium) p. 327, waar RUMPHIUS over planten schrijft, door hemzelven aan CLEYER gezonden en door dezen in zijn tuin geplant, en CLEYER's brief daarover van 25 Febr. 1689. Men zou zeggen dat hier de tuin van 't huis aan de Tijgersgracht wordt bedoeld, daar er sprake is van een „burgwal", waarin zekere dingen uit den tuin worden geworpen, en een „tuin agter mijn huis", in tegenstelling tot „mijn huis buiten de Stad".

In P. A. LEUPE's biographie van RUMPHIUS (Verhandel. Koninkl. Akad. van Wetensch. XII, 1871, laatste stuk, p. 47) ziet men dezen in 1694 spreken over „mijn jonge CORNELIS, die een jaer op Batavia bij den Heer CLEYER gewoont heeft". Deze persoon is RUMPHIUS' teekenaar CORNELIS ABRAHAMSZ, die toen weer op Ambon hem hielp, maar later opnieuw naar Batavia getogen is en ook voor CAMPHUIJS werkte (b. p. 46, 58). Zie ook het Rumphius-Gedenkboek (Haarlem 1902) p. 53 noot 3 en p. 57. Gekleurde teekeningen bij RUMPHIUS' werk van de hand van dezen „jonge CORNELIS" zijn nog aanwezig; eene zeer fraaie is gereproduceerd in het Rumphius-Gedenkboek en bewijst hoe goed er

kon zond hij de planten naar Ambon, die de blinde geleerde wenschte te beschrijven; wederkeerig ontving hij van dezen zeldzame Ambonsche schelpen en gewassen voor zijn tuin achter het huis op de Tijgersgracht of een tweeden aan het Molenvliet. Na den brand die in 1687 RUMPHIUS' met groote zorg bijeenverzameld materiaal voor zijn beroemd werk vernietigde, was het CLEYER die voor een teekenaar zorgde om de geleden schade zoo goed mogelijk te herstellen.

---

gewerkt werd onder CLEYER's oog. VALENTINI (l. l. Prooemium p. 380) zegt, dat CLEYER onder de Indische geleerden behoorde, die correspondeerden met de leden der Academia Naturae Curiosorum en wier mededeelingen en brieven gedeeltelijk gepubliceerd waren in de (voor mij niet bereikbare) Miscellanea Curiosa. Men vindt bij hem (p. 381 en 382) een brief van HERBERT DE JAGER aan RUMPHIUS dd. 20 Mei 1683, waaruit weer blijkt dat de laatste met CLEYER correspondeerde en dat CLEYER zekere plant had beschreven; p. 389 ziet men dat RUMPHIUS aan C. gedroogde planten had gezonden; elders (p. 404) noemt DE JAGER in een brief van 25 Febr. 1689 CLEYER een zijner beste vrienden; p. 424 vindt men het extract van een brief van RUMPHIUS aan CLEYER dd. 18 Aug. 1682 over botanische onderwerpen; de toon van dezen brief is veel minder uit de hoogte dan die der brieven van dezelfde hand aan HERBERT DE JAGER; RUMPHIUS zendt aan CLEYER eenige gedroogde planten; p. 428 worden brieven vermeld, tusschen beiden gewisseld; p. 429 vindt men een brief van RUMPHIUS aan CLEYER dd. 15 Mei 1688 in antwoord op een van 20 Jan.; hij zendt eene partij der destijds zoo geliefde Ambonsche zeehorentjes of schelpen; er is bij hem een „miles maritimus" aangekomen, (denkelijk de scheepsjongen PHILIPS VAN EIJCK die zoo vele der bewaarde illustraties van het Kruijdboek heeft geteekend en van 1688 tot 1696 bij RUMPHIUS werkte) dien CLEYER hem heeft gezonden als teekenaar en schilder om de door brand vernietigde platen van het Kruijdboek opnieuw te teekenen; RUMPHIUS verwacht zekere botanische zeldzaamheid van CLEYER en zendt hem andere; CLEYER heeft hem de beschrijving van de Arundo Japonensis gezonden, die R. in zijn werk, met vermelding van C.'s naam, wil inlasschen; p. 432 een ongedateerd extract van een brief (die geschreven moet zijn 20 Dec. 1683 te Malakka, op de terugreis uit Japan, zie het Rumphius-Gedenkboek p. 190 noot 2) van CLEYER aan Doctor SEBASTIAAN SCHEFFER, te Frankfort aan de Main, vooral over de moxa, een door den gewezen Bataviaschen dominé H. BUSCHOF aangeprezen middel speciaal tegen de jicht of, zooals men toen zei, het flerecijn, dat in Europa (jicht was destijds eene algemeene kwaal van den ouden dag) een bizonderen opgang had gemaakt

Daarentegen gaf RUMPHIUS hem 1) een handschrift over het polsvoelen der Chineezen, dat door CLEYER goed gebruikt is geworden.

Ook tot den thans bijna geheel vergeten HERBERT DE JAGER (een zeer veelzijdig ontwikkeld man, vooral taalgeleerde, die wel een woord van herdenking verdient als de eerste Nederlander door wien het Sanskriet 2) werd beoefend) stond CLEYER in zeer enge betrekking.

(over die moxa zie ook MEISTER o. l. pag. 171; DAALMANS o. l. p. 168; KÄMPFER o. l. p. 463 e.v.); hij klaagt over zekeren doctor en over TEN RHIJNE (zie hierbeneden in mijn tekst) en zendt eene partij schelpen; hij vermeldt JOHAN OTTO HELWIG, „meus, si Diis placet, Laborator Chymicus", hetgeen haast zou doen denken dat die persoon mee naar Japan was gegaan in particulieren dienst van CLEYER of wel, dat het de beste was dien C. te Malakka, waar hij eenigen tijd bleef, had kunnen vinden; van alchemie wil C. niet weten, omdat die een geheel man eischt (hij had er dus geen tijd voor) en die goudmakerij tot niets leidt dan ijdele droomen en een berooiden buidel; p. 576 een brief van den uitgever van dat werk, M. B. VALENTINI zelven, gedateerd Amsterdam 28 Mei 1686; hij spreekt CLEYER aan als „Bataviae Novae consulem et Soc. Ind. Orient. Protomedicum" (ook RUMPHIUS heet wel *Consul*, hetgeen dan moet worden opgevat als de vertaling van *Raadspersoon*, een titel dien hij veelal voert; bij CLEYER's naam zal het wel bedoeld zijn voor *Schepen*; dat hij toen niet meer in dit College zat, zal aan VALENTINI niet bekend zijn geweest; spreekt van diens „nomen celeberrimum" en noemt hem „Tua Excellentia", wat wellicht eenvoudig UEdele beduidt; doet moeite om met hem in geregelde correspondentie te komen, maar bestrijdt zijn Specimen medicinae Sinicae (zie mijn tekst hierbeneden).

1) Dit zegt RUMPHIUS in een brief van 18 Aug. 1682 aan J. DE VICQ, bij VALENTINI p. 428. 't Het handschrift was in R.'s bezit geweest; het was in Chineesche en Latijnsche karakters opgesteld, maar, daar R. het niet gebruiken kon, aan C. afgestaan eenige jaren vóór 1682. Wellicht gaf dit onzen man de eerste aanleiding tot het schrijven van zijn boek. In het Duitsch kan men deze mededeeling (overgenomen uit de voor mij alweer onbereikbare Duitsche uitgave van VALENTINI), vinden in het Rumphius-Gedenkboek p. 181 noot 1. Daarentegen wordt CLEYER's naam nergens vermeld in VAN REEDE TOT DRAKESTEIN's Hortus Malabaricus, welk werk ik ter inzage mocht erlangen uit de bibliotheek van . . . . het Hospitaal alhier.

2) Wij mogen hier wel eens wijzen op BUSKEN HUET's lof (Litterarische Fantasiën, IV, 2) voor VALENTIJN's „buitengewone natuurlijke

Den 8 Nov. 1678 genoot hij de eer, tot lid te worden benoemd van het Collegium Naturae Curiosorum; met welken klassieken naam deze ietwat pedante broederschap hem bij die gelegenheid versierde (onze BLUME zou later den naam RUMPHIUS van haar erlangen en dien op den titel van zijn werk drukken: BLUME, cognomine RUMPHIUS, „teste ipso" voegt JUNGHUHN er sarcastisch bij) is ons niet bekend; zeker zou het cognomen JASON niet ongepast zijn geweest: beiden waren naar het Oosten getogen om het gulden vlies te halen. Toen CLEYER nu eens lid was, slaagde hij er spoedig in, met hulp van zijn vriend en medelid MENTZEL (een Brandenburgsch dokter, aan wien hij Chineesche handschriften leverde, die zich nog in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn bevinden) ook RUMPHIUS deze eere deelachtig te doen worden 1).

Zelfs trad onze doctor voor het publiek op in hoedanigheid van wetenschappelijk auteur. De Duitscher VOGEL, die in Mei 1681 uit Batavia vertrok na door CLEYER, die hem toevallig bij SPEELMAN had aangetroffen 2), op zeer menschlievende wijze gecureerd en uit den nood gered te zijn, schrijft, waar hij van de Bataviasche Chineezen spreekt, het volgende:

---

scherpzinnigheid" die hem het belang der Sanskriet-studiën deed ontdekken. VALENTIJN moet, hetgeen hij daarover los laat, van HERBERT DE JAGER hebben, evenals de prent der ruïnen van Persepolis. VALENTIJN's scherpzinnigheid is vrij wat minder buitengewoon dan de schaamteloosheid waarmee hij zich het werk van anderen toeëigende. En dat de geleerde DS. WERNDLY dit met mij eens was, blijkt voldoende uit diens Boekzaal, achter zijne Maleische Spraakkunst p. 241, waar men ziet dat de Eerwaarde VALENTIJN als redderaar des boedels van een op Ambon overleden ambtgenoot diens manuscripten stal.

1) Zie het Rumphius-Gedenkboek p. 197, 203 en 219. Toen MEISTER repatrieerde gaf CLEYER hem (zie zijn werkje p. 225) o. a. vijf paketten mee voor Doctor MENTZEL te Berlijn en een brief voor den botanicus JACOB BRAYNE te Dantzig.

2) Zie VOGEL's boven geciteerd werk, dat mij op de meest voorkomende wijze werd geleend door Mr. N. P. VAN DEN BERG te Amsterdam, p. 107.

„So findet man unter ihnen auch treffliche Medicos, die insonderheit sich wohl auff den Pulsz verstehen, und nach Befindung desselben die Kranckheit eines Patienten urtheilen und curiren: Der Ober-Medicus Herr D. Andreas Kleyer, welcher fleiszig mit solchen Chinesischen Medicis conferiret, hat in Lateinischer Sprache ein trefflich Buch (*Vogel was in Duitschland klerk geweest en naar Indië gegaan als essayeur, dus hij kon er over oordeelen*) de circulatione sanguinis et motu pulsus geschrieben und mit Figuren illustriret, zusammen getragen; ob es aber in Druck, wie es vorgewesen (*sic*), gekommen, weisz ich nicht".

Het werk verscheen echter inderdaad in druk; de volledige titel is te vinden bij Kämpfer 1), die, zooals hier en daar in zijn bekend werk blijkt, met Cleyer op goeden voet moet hebben gestaan en hem zijn „zeer verstandigen en geleerden vriend" noemt 2).

Hij luidt aldus:

Specimen Medicinae Sinicae,
sive
Opuscula Medica ad mentem Sinensium,
continens
(I) de Pulsibus libros quatuor, e Sinico translatos;
(II) Tractatus de Pulsibus ab erudito Europaeo collectos;
(III) Fragmentum operis Medici ibidem ab erudito Europaeo conscripti;
(IV) Excerpta e literis eruditi Europaei in China;
(V) Schemata ad meliorem praecedentium intelligentiam;
(VI) De Indiciis morborum ex Linguae coloribus et affectionibus.
Cum figuris aeneis et ligneis.
Edidit Andreas Cleyer, Haffo Casselanus, 3), U. M.

1) Engelbert Kämpfer, Beschrijving van Japan, 's Gravenhage 1729, p. 36 der Inleyding door den Vertaaler.

2) Zie Kämpfer p. 405, 467.

3) Lees: Hasso—Casselanus; *U. M.* is misschien: Universae (?) Medicinae, of wel: Universitatis Marburgensis; *Chirurgiae Ephorus* is de vertaling van den Compagnie's titel: »Hooft der Chirurgie".

Licentiatus, Soc. Ind. in Nova Batavia Archiater, Pharmacop. Director et Chirurg. Ephorus,
Francofurti 1682"
in quarto.

Wij zien uit den titel van dit „deftig werk", zooals KÄMPFER's vertaler het noemt, eensdeels dat CLEYER niet weinig verschuldigd moet zijn geweest aan een niet genoemden medewerker, anderdeels dat hij nooit den doctoralen graad had gehaald, die hem in Indië zoo gereedelijk werd toegedacht. Het werk over de geneeskunst der Chineezen was vermoedelijk weinig geschikt om zijn roem te verhoogen; VALENTINI, ofschoon zeer begeerig om met CLEYER in nadere betrekking te geraken, kon niet nalaten hem op te merken dat het in Europa weinig opgang had gemaakt, aangezien het in strijd was met de door HARVEY ontdekte doch, zooals VALENTINI zegt, al tweehonderd jaar in Indië bekende wetten van den bloedsomloop, en een hedendaagsch medicus 1) noemt het „niet veel bizonders". De uitgave wikkelde hem in moeielijkheden met zijn collega WILLEM TEN RHIJNE, die, naar CLEYER klaagde 2), zijn best had gedaan het werk te onderdrukken.

---

1) De heer J. M. H. VAN DORSSEN, thans te Semarang, die eene bizondere studie heeft gemaakt van de geschiedenis der medische wetenschap in Indië en daartoe het werk van C. indertijd te Amsterdam raadpleegde, resumeerde aldus zijn oordeel in een brief aan schrijver dezes.

2) In bovenvermelden brief aan SCHEFFER. Denkelijk is TEN RHIJNE bedoeld met den aldaar vermelden „Medicus quidam, hic in India Orientali vivens", die schriftelijke mededeelingen van CLEYER betreffende de moxa had gepubliceerd als opmerkingen, door hemzelven op eene reis naar Japan gemaakt en die zich Doctor van den Japanschen Keizer noemde; immers de vertaler van KÄMPFER zegt (Inleyding p. 37) dat TEN RHYNE in den titel van een boek verkeerdelijk als „Doctor, Botanicus en Chimicus van den Keyzer van Japan" wordt aangeduid. Door Dr. A. W. E. Th. HENSCHEL (Clavis Rumphiana, Breslau 1833 p. 34 noot) wordt TEN RHIJNE beschreven als een man van goede gaven maar weinig vertrouwbaar; men zie verder wat aldaar over dezen geleerde, die aan de Kaap en in Japan was geweest, is te vinden, en de niet zeer vertrouwbare mededeelingen in de Navorscher XII, 218 248. 306. TEN RHIJNE verweet op zijne beurt CLEYER, dat de „eruditus Europaeus"

Verder leverde CLEYER bijdragen tot de Ephemerides Germanicae. 1)

Volgens eene mededeeling in een recent werk 2) zou CLEYER nog in 1680 hebben uitgegeven een Herbarium parvum en een Clavis med. ad Chin. doctrinam de pulsibus, beide door hem uit het Chineesch vertaald (!), terwijl verscheidene plantensoorten naar CLEYER genoemd zouden zijn. Wat men daarvan moet denken, weet ik niet, maar wel staat vast, dat hij eene groote liefhebberij voor botanie had, evenals zijn patroon CAMPHUIJS. Jammer dat CLEYER dezen ook niet in zijne Japansche liefhebberijen van meer

---

die tot het werk over de geneeskunst der Chineezen zooveel had bijgedragen, hij zelf was; dat hij zijne aanteekeningen CLEYER s'echts had geleend en dat die buiten zijn voorweten door dezen waren gepubliceerd. In zijne Verhandelinge van de Asiatise melaatsheid, Amsterdam 1687 p. 53 (mij geleend door den heer VAN DORSSEN) zegt TEN RHIJNE terloops dat hijzelf „met een ernstig opset, na het voorbeelt der Chine·en" studie van het polsvoelen heeft gemaakt; ook daarin dus troffen zijne studiën met die van CLEYER samen. Men vergelijke voorts het opstel van den heer J. M. H. VAN DORSSEN, De lepra in Nederl. O.-I. tijdens de 17e en 18e eeuw, Geneesk. Tijdschr voor Ned.-Indië XXXVII p. 260 e. v.

1) Zie BURMAN in het Vervolg op RUMPHIUS, Herbarium Amboinense, Amsterdam 1755 p. 50. Van deze Ephemerides bestaan verscheiden jaargangen. De titel van den derden jaargang (omtrent welken ik inlichtingen van Overste H. D. H. BOSBOOM te 's Gravenhage ontving) is: Decuriae Annorum Secundae Miscellaneorum Medico-Physicorum sive Ephemeridum Germanicarum Annus Tertius. De plaats van uitgifte is Neurenberg. Ik mag niet nalaten hier een woord van dank te richten tot mijn evengenoemden trouwen medewerker, die steeds bereid is gevonden moeielijkheden op te lossen door het naslaan van stukken of boeken die hier te Batavia niet geraadpleegd kunnen worden.

2) Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker, door Dr. E. GURLT, Weenen en Leipzig 1885, II, 3°. Hier staat o. a. dat CLEYER in 1680 van Java terugkwam en zich daarna geheel aan de botanie wijdde !! Intusschen is het niet geheel onmogelijk dat CLEYER een reisje naar Europa heeft gedaan, want MEISTER spreekt (o. l. pag. 78) van planten die CLEYER „mit in Holland und Hoch Teutschland brachte". Dit kan toch kwalijk wat anders beduiden dan dat CLEYER met zijne planten meeging; wanneer dit kan zijn geweest, is mij echter onbegrijpelijk.

nut kon zijn, „want", zegt hij zelf 1), „welke wetenswaardigheden kan men op eene Japansche reis verzamelen, waarop wij allen zonder onderscheid als gevangenen worden behandeld en nooit uit huis mogen?" Kämpfer intusschen zou dat spoedig toonen! Maar wat Cleyer's ijver voor boom- en bloemkweekerij betreft, hebben wij een weinig verdacht getuige in George Meister, die van 1678 tot 1687 bij hem in dienst was als tuinier 2), daarna repatrieerde op hetzelfde schip „de Waalstroom" als Vogel 3) en vijf jaren later een vrij interessant boekje uitgaf 4), waarin hij zijne Indische ervaringen en zijn leven als tuinman bij Cleyer beschrijft, dien hij ook beide keeren naar Japan vergezelde. „Tuinman" is echter niet het ware woord; Meister was mandoer over „alle seine Sclaven derer wohl in die 50 an der Zahl waren" (denkelijk worden daarmee niet de slaven in de stad, maar die op Cleyer's land of in zijn tuin bedoeld) en het voornaamste wat hem door zijn heer, die hier „ein trefflicher curieuser Liebhaber der Gärtnerey, rarer Bäume, Blumen und zu der Arztney dienenden Kräuter" heet, werd opgedragen, was het verzamelen van planten met behulp van die slaven en het overplanten daarvan in Cleyer's „Lustgärten". Toen Meister

---

1) In zijn hierboven geciteerden brief aan Scheffer.

2) Het is wel grappig te zien (bij Meister p 289), dat hij al die jaren steeds zijne gage als soldaat bleef verdienen.

3) Dit blijkt bij Vogel p. 498, 523 en bij Meister p. 226. In de bijlagen bij de Afgaande patriasche missive van 23 Dec. 1687 komt Joan Willem Vogel van Erfurt voor als repatrieerend Vaandrig op de Waalstroom, en „Jurgen Meyster van Ustat" (denkelijk Udestedt, even N. O. van Erfurt) als repatrieerend soldaat op de Sion. Dus dan heeft deze laatste, alweer door Cleyer's invloed, nog op het uiterste nippertje permissie gekregen om op de Waalstroom over te gaan bij zijn landsman. Men was anders niet gewoon, veel notitie van mindere militairen te nemen.

4) George Meister, Der Orientalisch-Indianische Kunst- und Lustgärtner, Dresden 1692. Ik leende dit indertijd van den heer Van Dorssen bovengenoemd; in de bibliotheek alhier is het niet, in die te Buitenzorg evenmin.

repatrieerde gaf CLEYER hem een testimonium mee, waarin o. a. voorkwam dat hij in de tien jaar in de Oost had doorgebracht (eerst was hij soldaat geweest) en „wie ein Herbariste zu Batavia auf Java Maior, Malacca (*dat op de terugreis van Japan was aangedaan*) und Jappon allerhand frembde Kräuter zu entdecken und aufzusuchen sich gebrauchen lassen, und zwar insonderheit in meiner zweyten (*sic*) 1) Gesandschaft Suite nacher Jappon als Hofmeister gefolget". Het terrein van MEISTER's werkzaamheid was vermoedelijk vooral 't land in het Ankeesche; hij vertelt namelijk dat in zijn tijd „das grosze Asiatische Meer gegen die Norder Seiten ein ziemlich Stück Landes nach und nach ansetzete, wodurch meines Herrn D. CLEYERS daselbst angelegter Lust- und Baum Garten umb ein gut Theil gröszer gemachet wurde", tenzij dit, wat op het eerste gezicht waarschijnlijker lijkt, zou slaan op een tuin tusschen de haven en Tandjoeng Priok, waar de landaanwinning altijd bizonder groot is geweest. De tuin dien onze doctor aan het Molenvliet had, wordt vermeld in eene notarieele acte 2), waarbij hij, wellicht met het oog op zijne reis naar Japan, een contract maakt met een Chinees, die met drie zoons en eene dochter in dien tuin zal wonen, dien zal „bebouwen en beplanten" tegen eene vergoeding van 10 rijksdaalders per maand en met beschikking over drie slaven; alle vruchten die er zouden worden gekweekt bleven aan den eigenaar.

Iets anders echter wat MEISTER weet te vertellen, brengt ons langzamerhand terug tot ons punt van uitgang: CLEYER gaf hem namelijk op de thuisreis, behalve tuinzaden voor den Advocaat der Compagnie PIETER VAN DAM („es ist ein groszer Herr, der viel bey der Compagnie und

1) Het blijkt echter uit MEISTER's werk duidelijk genoeg dat deze de beide Japansche reizen meemaakte; zie aldaar blz. 129, 130 (de hier vermelde vertrekdag 28 Juni 1682 klopt met de Afgaande patriasche missive van 19 Maart 1683), p. 143, 197, 201; trouwens, CLEYER spreekt in zijn testimonium verderop zelf van MEISTER's diensten „bey meinen gedachten Reisen nacher Jappon".

2) DISPONTIJN 7 Maart 1682.

anderen Herren vermag" werd hem à governo daarbij gezegd en CLEYER'S vijand WILHEM TEN RHIJNE, die aan VAN DAM datzelfde jaar 1687 zijne Verhandelinge van de Asiatise melaatsheid opdroeg, was 't daarmee geheel eens) ook boompjes en gewassen mee voor den Compagniestuin aan de Kaap 1), de beroemde inrichting 2) welke, hoewel geschapen ten behoeve der voorbijkomende Compagniesschepen, toch ook aan de wetenschap dienstbaar werd gemaakt.

Wij zagen hierboven hoe de apotheker CLAUDIUS den 19 November 1681 zich verbond om in dienst van CLEYER den tocht naar „dien uijthoek", zooals men destijds zei, te ondernemen Dit kon natuurlijk niet zonder toestemming der Regeering, want de Edele Compagnie was de eenige die van Batavia op de Kaap voer. CLEYER had dan ook den vorigen dag eene gunstige beschikking van Gouverneur-Generaal en Raden verworven, welke aldus luidt:

„Den doctor deses Casteels, d'E. ANDRIES CLEYER, bij een vertooghschriftje hebbende doen versoeken om op sijn kosten en voor sijn reecq: seekeren apotheeker HENDRICK CLAUDIUS van hier mette aanstaande retourschepen naar de Caap en van daar voorts naar het eijlant Mauritius 3)

1) Zie MEISTER p. 22 (waar men ook bespeurt dat CLEYER al vroeger planten aan den Kaapschen tuin had gezonden) p. 23; 27. Uit MEISTER'S p. 228 blijkt verder dat CLEYER hem ook Indische planten voor den Hortus Medicus te Amsterdam meegaf evenals SIMON VAN DER STEL dit deed (ibid. p. 255 en p. 289), die er andere aan toevoegde voor den Prins en den Raadpensionnaris FAGEL.

2) De uitvoerigste beschrijving van dezen in tal van oude reisverhalen vermelden tuin is wellicht die bij PETER KOLBE, Naaukeurige en uitvoerige beschrijving van de Kaap de Goede Hoop, Amsterdam 1727, deel I, 157 e. v. en II, 243 e. v. Ook VALENTIJN deel V, tweede stuk, geeft minutieuse bizonderheden. Nog in 't werk van Ch. F. TOMBE (Voyage aux Indes orientales, Paris 1810) wordt (deel I p. 35) van dezen „superbe et vaste jardin" gesproken, die „sert de promenade publique; toutes les plantes de l'Afrique et une grande partie de celles de l'Inde y sont rassemblées". Dit was omstreeks 1800. Wat er onder het Engelsche bestuur van is geworden, weet ik niet; de bibliotheek alhier is zeer arm aan boeken over de Kaap, zelfs tijdens de Compagnie.

3) Hiervan is in het contract geen sprake.

te mogen afsenden, om eenige medicinale kruijden op te soecken met adsistentie van 1 à 2 daartoe te bestellen Comps slaven, welcke oncosten hij al mede soude betaelen, mits dat die persoon ook verder daerin door Comps opperhoofden te dier plaatsen de hant mogt geboden, en hem ook eenigh logiement vergunt werden, alsmede het nodige tot sijn behoeff en tot versamelinge der cruijden, insgelijx op sijn doctors kosten verstreckt, en dan soodanige cruijden ten tijde met Comps. schepen en onder goede voorsorge der opperhoofden herwaarts overgeschickt werden,

Soo is na lectura en omvrage van voorschreve voorstel verstaan, gemelte E. Cleyer hetselve soodanigh te accorderen en dien apotheker in voegen en ten eijnde alsvooren na de Caap te laten overvaeren, mitsgaders het nodige deswegen soodanigh aan den E. Commandeur Van der Stel en Raat aldaer te recommanderen."

Opvallend is alweer, hoe glad dit zaakje afgedaan werd; de Compagnie was anders niet zoo spoedig gereed om zonder de minste condities eene particuliere onderneming te ondersteunen De verklaring zal wel hierin te zoeken zijn, dat Speelman, wiens benoeming tot Gouverneur-Generaal reeds den 8en Juni uit Holland was gekomen, op het punt stond die hooge waardigheid te aanvaarden: Van Goens trad juist eene week later af.

Vervolgens zijn wij getuige van Claudius' vertrek, want het Dagregister des Casteels Batavia noteert op 18 Dec. 1681 bij de beschrijving der uitzeilende retourvloot, dat buiten de reeds opgesomde passagiers „nu nogh mede naa de Caap de Goede Hoope vertrecken den Borger Hendrick Klaudius om aldaar aan lant te gaan, item noch een" enz.

Daarmee zouden wij hem geheel uit het oog hebben verloren, wanneer niet ettelijke jaren later Père Tachard hem had ontmoet.

Den 31 Mei 1685 kreeg deze op zijne reis naar Siam de Kaap in het gezicht; spoedig werd geland en kennis

gemaakt met de autoriteiten aan den wal. VAN REEDE TOT DRAKESTEIN was juist aan de Kaap, op zijne uitreis als Commissaris-Generaal, en SAINT MARTIN op die als Raad Extraordinair; beiden bejegenden het Fransche gezantschap en in het bizonder de geleerde paters met de meeste voorkomendheid. De Jezuïeten hadden het niet beter kunnen treffen: de Commissaris- Generaal blaakte van ijver voor de schoone wetenschap der botanie en SAINT MARTIN was een man van zeer veelzijdige ontwikkeling, die ook tot RUMPHIUS in nauwe betrekking stond en later zelfs de zorg voor diens beroemd werk op zich heeft genomen.

TACHARD nu schrijft het volgende: 1)

„Wij maakten kennis met een jongen Geneesmeester van Breslau in Silesiën, Mijnheer CLAUDIUS geheeten, dien de Hollanders ter oorzaak van zijn bekwaamheid aan de Kaap onderhouden. Gelijk hij alreedts in China en Japan heeft gereisd, alwaar hij zich aangewend heeft, alles aan te merken en dat hij de dieren en planten volmaaktelijk tekent en schildert, hebben de Hollanders hem daar gehouden om hen hun nieuwe ontdekkingen der landen te helpen doen, en 'er aan de natuurlijke historie van Africa t'arbeiden. Hij heeft alreedts twee groote stukken 2) in folio van verscheidene planten, welke na 't leven geschilderd zijn, voleindigd, en 'er van alle de soorten verzameld, die hij in een ander stuk opgeplakt heeft. Buiten twijfel is Mijnheer VAN RHEDE, die deze boeken altijd tot zijnent had, en ze ons zien liet, van voorneemen, welhaast na zijn Hortus Malabaricus een Hortus Africanus in 't licht te geeven. Indien deze boeken te koop hadden geweest, wij zouden niets ontzien hebben om 'er des Konings Bibliotheek mee te verrijken. Gelijk deze geleerde geneesheer alreedts eenige reizen, tot honderd twintig mijlen ver in de landen na 't Noorden en 't Oosten gedaan heeft, om 'er nieuwe

1) Zie de bovenvermelde Hollandsche vertaling p. 40.

2) Kan dit onjuist vertaald zijn voor: *deelen*, *boekdeelen* (*tomes*)? Verderop is sprake van *boeken*.

ontdekkingen te doen, hebben wij alle de kennissen die wij van dit land hebben, daar hij ons een klein kaartje af gaf, gemaakt met zijn hand, benevens eenige afbeeldsels der inwoonders van 't land en der raarste dieren, welken ik hierbij heb doen voegen, van hem getrokken. Ziet hier 't geen wij 'er 't aanmerkelijkst af vernomen hebben" 1).

Ja, CLAUDIUS vertelde aan de Jezuïeten zoo veel, dat Commandeur VAN DER STEL er ten slotte boos over werd, vooral toen hij later al die mededeelingen in TACHARD'S boek wereldkundig zag maken; zoolang VAN REEDE aan de Kaap was, durfde hij natuurlijk niets laten merken, maar hij klaagde later aan Heeren Zeventienen dat CLAUDIUS er alles had uitgeflapt wat hij wist, misschien meer dan de Jezuïeten wel hadden goedgevonden te publiceeren 2). VAN DER STEL vond het dan ook noodig, CLAUDIUS weg te zenden; toen in Juni 1687 weder Fransche schepen aan de Kaap kwamen op weg naar Siam, was hij verdwenen; naar het schijnt was hij naar Batavia gedirigeerd of wel naar Mauritius, waarheen CLEYER, zooals wij zagen, hem reeds in 1681 dacht te doen overgaan.

Hiermede duikt deze teekenende apotheker beneden onzen gezichtseinder 3). Zijne werken echter niet.

---

1) Hierna volgt eene beschrijving van het binnenland. De teekeningen ontbreken in ons zeer defect exemplaar der Hollandsche vertaling; het zeer onbeduidende kaartje staat tegenover pag. 73.

2) Zie zijn brief (die natuurlijk niet in het Batav. Archief is, omdat de Commandeur direct met het Opperbestuur correspondeerde) bij H. C. VOS LEIBBRANDT, Rambles through the archives of the Colony of the Cape of Good Hope. First Series, Capetown 887, p. 23. Het is jammer dat de volgende seriën Rambles hier niet zijn, evenmin als de werken van Mc. CALL THEAL. Over het latere lot van CLAUDIUS zal misschien iets te vinden zijn in het werkje: Second voyage du père TACHARD (naar Siam) dat mij alleen bekend is uit eene vermelding in de Kroniek van het Hist. Genootsch. te Utrecht, 1874 p. 626. Bij eenigszins degelijk onderzoek moet men hier voortdurend noodkreten richten tot welwillende medewerkers in Europa en ook wanneer men dan zooveel hulp vindt als schrijver dezes, blijft het half werk; Neder landsche bibliotheken willen geene boeken naar Indië uitleenen, denkelijk omdat er zooveel mailbooten vergaan.

3) KOLBE (o. l. I, 308) noemt hem „geweze Tuinman aan de Kaap"

Eensdeels heeft Professor VETH in zijn aan VAN REEDE gewijd opstel 1) het waarschijnlijk gemaakt dat zijne teekeningen later, op de verkooping der nalatenschap van WILLEM ADRIAAN VAN DER STEL (die zijn vader SIMON in het bewind over de Kaap opvolgde en zijne liefhebberij voor botanie deelde) zijn gekomen, en dat een ander deel daarvan benevens de door CLAUDIUS verzamelde planten in het bezit van burgemeester NICOLAAS WITSEN zijn geweest. Volgens hem zijn vermoedelijk vele der teekeningen overgegaan in de botanische plaatwerken van dien tijd. Alle redelijke twijfel, althans omtrent het lot van een gedeelte van CLAUDIUS' werken, vervalt door deze mededeeling van den heer VOS LEIBBRANDT: 2)

„Some time ago the late Mr. J. C. JUTA 3) presented a volume to the South African Public Library, consisting of a sketch in water-colours of the Koperberg and of many drawings of indigenous plants, birds and animals. The execution of the whole is marvellously beautiful 4) and it is just likely that the artist was HENDRIK CLAUDIUS, the apothecary from Breslau, who attended Commander VAN DER STEL (*namelijk Simon*) on his journey to Namaqualand. Already in 1802 Com.-Gen. De Mist complained in his voluminous report that the volume was missing from

in verband met hetgeen TACHARD over CLAUDIUS zegt. Het is wel eenigszins zonderling dat KOLBE, die met hulp van Burgemeester WITSEN voor een wetenschappelijk doel naar de Kaap was gezonden, niet meer van onzen man, die in zekeren zin zijn collega was geweest, gelieft te vertellen, tenzij men aanneemt dat CLAUDIUS' teekeningen in Nederland onder de liefhebbers al bekend genoeg waren. Het is best mogelijk dat CLEYER zijne door CLAUDIUS gemaakte teekeningen naar Holland had gezonden aan een der invloedrijke personen op wier gunst hij steeds jacht maakte. Men zal hierbeneden zien, dat CLAUDIUS ook dieren teekende, waartoe hij volgens 't contract met CLEYER niet gehouden was.

1) Gids 1887, 4e deel, p. 131.

2) In het evengeciteerde werkje p. 21 noot.

3) Chef eener boekverkoopersfirma te Kaapstad.

4) Dit komt overeen met den lof, door BURMAN (bij VETH u. s.) aan de door hem bemachtigde teekeningen toegezwaaid.

the Archives. At present about twenty drawings are wanting to the original number as given by De Mist".

Het „it is just likely" van LEIBBRANDT VOS wil mij wat te weifelachtig dunken. Immers TACHARD geeft (p. 65 e v.) de vertaling van eene reis- of liever volksbeschrijving, in het Latijn opgesteld door „een geloofwaardig man, die er niets in gesteld heeft daar hij niet ooggetuige af geweest is", behoorend bij „een naauwkeurige kaart der omleggende plaatsen, nieuwelijks door de Hollanders ontdekt". De auteur daarvan is ongetwijfeld de classiek onderlegde CLAUDIUS, en de reis zal wel dezelfde zijn waarvan TACHARD vervolgens spreekt (p. 72 e. v.), die door SIMON VAN DER STEL persoonlijk werd geleid, vijf volle maanden duurde en waarbij „twee honderd mijlen landts ontdekt" werden; op dezen tocht deed men met kruit zekere rots springen waarin mineraal werd vermoed. Nu spreekt KOLBE (I, 112) van een door SIMON VAN DER STEL ondernomen tocht „van ontrent 200 mylen landwaards in na de Koper-bergen", die bijna 6 maanden duurde. Men zou dus zeggen dat dit dezelfde expeditie was, en komt dan allicht tot de conclusie dat de hierboven vermelde teekening in waterverf van den Koperberg op deze ontdekkingsreis werd vervaardigd, natuurlijk door CLAUDIUS, die, zooals LEIBBRANDT VOS zegt, meeging naar Namaqualand 1).

BATAVIA, 27 Mei 1903.

---

1) Diezelfde berg was het doel van een tweeden tocht, dien SIMON VAN DER STEL een paar maanden na TACHARD's vertrek ondernam; hij begon 25 Aug. 1685 en eindigde 26 Jan. 1686. Het door den Commandeur hiervan opgestelde dagregister is bewaard bij VALENTIJN (V, 2, Kaap der Goede Hoope, p. 54 e.v.) Deze tweede expeditie beoogde speciaal de exploratie van den Koperberg, waartoe een „berghopman" en mijnwerkers meegingen (ibid. p. 60, 70, 73).

Te noteeren is nog, dat uit JOAN COMMELIN's noot op blz. 7 van deel XI van den Hortus Malabaricus blijkt, dat SIMON VAN DER STEL eene reisbeschrijving heeft opgesteld waarin bizonderheden van botanischen aard voorkwamen welke aan COMMELIN (deze was lid van den Raad der stad Amsterdam) bekend waren, mogelijk uit eene naar Nederland opgezonden copie van het Kaapsche Dagregister en dan uit zijne eerste expeditie. Welk eene groote vermaardheid VAN DER STEL's tocht naar de Koperbergen anno 1685 ondernomen, behield, blijkt uit de instructie, in 1761 meegegeven aan eene ontdekkingsexpeditie, waarbij het bestuur der Kaapkolonie naar het toen door VAN DER STEL gehouden dagregister als een model verwijst; zie de Kronyk van het Histor. Genootsch. te Utrecht, 1852, p. 375.

AANHANGSEL.

DE PROCUREUR AMMANNUS EN ZIJNE VROUW.

Het Trouwboek geeft op 5 Mei 1645 den ondertrouw van JOHANNES AMANUS van Rudolffstadt (denkelijk Rudolstadt aan de Saale), „procureur deser stede, jonghman" (d.w.z. geen weduwnaar) en ANNA VAN RODENKERCKEN, weduwe van ADRIAEN VAN LIESVELT, „in sijn leven gewesen Oppercoopman". De eerste man dezer vrouw was zeer kort te voren overleden; zie Dagr. 1644/5 p. 153. Bij HEERES, Bouwstoffen, III, 140, komt hij in 1643 voor als Opperk. te Palembang. Het Doopboek vermeldt 2 Aug. 1648 juffrouw ANNA MARGARETA AMANUS; deze twee voornamen voert zij ook in bovenvermelde acte HUIJSMAN 20 Mei 1665 (ANNA MARGARETA VAN RODERKERCKE) die haren dood (als weduwe van JOANNES AMMANNUS) vermeldt en tevens dat CLEYER de erfgenaam was van deze zijne tante. Onder eene attestatie van 19 Oct. 1646 teekent onze procureur zijn naam: JOHANNES AMMANNUS. Zijn dood vond ik het eerst vermeld in een erfbrief van 7 Febr. 1662.

Met deze gegevens naar de Weeskamer gaande (de bereidwilligheid waarmee de daar bewaarde documenten voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar worden gesteld, verdient een woord van lof), ontdekte ik spoedig nadere data. Eerstens het besloten testament van 't echtpaar AMMANNUS, gedateerd 17 Oct. 1650 en gedeponeerd bij notaris HUIJSMAN. Een besloten testament is zulk een, dat buiten medewerking van den notaris wordt opgemaakt, waardoor het in de oude notarispapieren gewoonlijk niet te vinden is, tenzij het door eene latere beschikking zijne waarde verloren heeft en ongeopend blijft. Het wordt namelijk onder couvert aan den notaris overhandigd; deze

zet op den omslag zijn zegel en zijne handteekening met eene superscriptie en maakt eene acte op, die de deponeering te zijnen kantore constateert; hieraan wordt het besloten testament met spelden bevestigd. Bij de opening na het overlijden van den testator wordt veelal 't in den omslag gesloten testament afgegeven aan den belanghebbende en alleen het couvert bewaard in de acte van opening; deze acte bevat weliswaar de copie van het testament, maar natuurlijk niet de origineele handteekeningen der erflaters, zoodat een besloten testament een hatelijk ding is voor iemand die eene verzameling facsimilé's van autographen wenscht te maken.

In dat van het echtpaar AMMANNUS nu, vindt men deze zonderlinge bepalingen, zooals ik niet weet in een der honderden andere oude testamenten te hebben aangetroffen, die door mijne handen zijn gegaan.

De erflaters verklaren noch ouders noch kinders te hebben; op grond daarvan bepalen zij dat elk der „vrienden, broeders, susters ofte susterlings ofte wie de naeste erf ofte erven mochten sijn" van den eerstoverlijdende, op aanvrage uit den gemeenschappelijken boedel 200 realen zal ontvangen. Als men zich herinnert dat AMMANNUS van beroep procureur was, klinkt dit nog vreemder. Wie toch zijn bedoeld met „vrienden"? Verder willen zij „dat ditto vrienden ons aenbestorven goederen, 't sij meubelen of immeubelen, sullen moogen possideren ende besitten, de bladeren 1) (*sic*) daervan genieten, mits oock goede acht van niet te verminderen daerop slaende, ter tijt en wijle de langstlevende (*namelijk der erflaters*) deselve mochte nodich hebben ofte andersints begeeren". Dat is al zoo onduidelijk mogelijk: van welke goederen konden de „vrienden" zich meester maken? Bovendien zullen drie bij hen inwonende en „uijt vrientschap aengenomene kinders" bij hun huwelijk elk eene „morgengifte" ontvangen; dit zijn: een kind van den

1) Dit woord, denkelijk een rechtsgeleerde term, is in KERSTEMAN'S Hollandsch rechtsgeleert Woordenboek niet te vinden.

overleden Constabel-Majoor (Chef van 's Comp^{s} artillerie) Pieter Jacobsz; eene Anna van Liesvelt, „speelkint" van den overleden Koopman Jacob Liesvelt (dus een buitenbeentje, „door spelinge buijten den echt gewonnen", zooals een oud stuk bij Heeres, Bouwstoffen III, 353, het uitdrukt, van een zwager der vrouw, welke zwager op Formosa was overleden; zie Dagr. 1644/5 pag. 153), en een kind van Maerten Gerrits Kennip, die nog in leven schijnt te wezen en „Hooff Sergiant" in Comp^{s} dienst is (denkelijk hetzelfde als Sergeant-Majoor, d. i. chef van het garnizoen van Batavia; hij staat echter niet op de lijst der Sergeanten-Majoor bij Valentijn IV, 1, 376). Overigens maken de erflaters elkander universeel erfgenaam. Zij zeggen, dit testament te hebben opgesteld „ten westen deser stede Batavia op onse hofstede"; de notaris zet op het couvert dat zij wonen „buijten deser stede opte Revier van Anke". De man teekent: Johannes Ammannus, de vrouw kan blijkbaar niet schrijven en zet een kruis. Allerlei kleine aanwijzingen doen ons dus dit echtpaar zien als meer gezegend met geld en een goed hart, dan wel met verstand. Het is ingeschreven in de registers der Weeskamer op 13 Oct. 1651; dit wil zeggen, dat de bepalingen toen ingegaan zijn door den dood van een der erflaters. Dit was, zooals wij reeds zagen, de man.

Of nu de vrouw meer testamenten heeft gemaakt, is natuurlijk onzeker, maar dat hetwelk zij den 8 Juli 1664 voor notaris Huijsman deed passeeren, verschilt verbazend van het bovengenoemde.

Al hare gulheid is verdwenen; behalve een paar zeer onbeduidende legaten komt de bepaling alleen in aanmerking dat hare slaven, slavinnen en slavenkinderen allen worden vrijgelaten, doch die goedheid wordt zeer getemperd door de toevoeging dat de volwassenen aan den erfgenaam hoofd voor hoofd 30 Rds. moeten opbrengen; denkelijk werden zij daardoor in plaats van slaven tot pandelingen. Die universeele erfgenaam (van de verdere vrienden en verwanten of

de vroeger bij haar inwonende kinderen is heel geen sprake) is „Sr. Andries Kleijer, medikus licentiaet in dienst der E. Compe, haeren cousijn, jegenwoordich tharen huijse woonachtich", namelijk op de Tijgersgracht. Zij is, zegt de notaris, geheel blind en kan daarom niet teekenen. Kort hierna overleed zij; het testament werd bij de Weeskamer ingeschreven 27 Aug. 1664. Het verband der zaken maakt den indruk, dat zij geheel onder Cleyer's invloed is geraakt en dat die invloed niemand dan hemzelf ten goede kwam. Voegt men hierbij de handigheid waarmee deze „heer met sijn ledere boxen uit 't Moffeland in Indiën gekomen" zich in de gunst van drie Gouverneurs-Generaal wist te dringen, de wijze waarop hij fortuin maakte en die der exploitatie van zijn kundigen collega Ten Rhijne, dan kan men zich gemakkelijk een karakterbeeld van onzen man vormen; de goede keerzijde bestaat dan in de menschlievendheid welke hij bijvb. aan Vogel bewees en zijn wetenschappelijk streven, blijkend o. a. uit het contract met Claudius.

OVER DEN OORSPRONG

VAN HET

MALEISCHE WOORD PAWAI.

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Het Maleische woord pawai beteekent: het materieel voor een plechtigen, inzonderheid vorstelijken, optocht, de rijkssieraden, en — naar een gewone overgang van beteekenis — degenen die de bedoelde voorwerpen dragen. Dit woord wordt in verband gebracht met het Kawi *pawi*, dat ongeveer dezelfde beteekenis heeft.

In het Javaansche Woordenboek wordt men bij *pawi* verwezen naar *pawira* = wat den vorst plechtig nagedragen wordt; terecht wordt dit woord met het Sanskrit-woord pavîra geïdentifieerd, doch de opgegeven beteekenis, speer, vereischt eenige toelichting.

Het Sanskrit pavi beduidt: metalen beslag aan een speer of een pijl, ook bliksemstraal, met welke beteekenis het als leenwoord in het Tamil voorkomt. Pavîra is dus een wapen met metalen spits voorzien, ook een speer derhalve; het bezit-aanduidende adjectivum pavîravân kan zijn zoowel: met een metalen schaar voorzien, van een ploeg gezegd, als: van een speer voorzien, van een' strijder gezegd. Als *pawira* en *pawi* in het Javaansch voor staatsievoorwerpen in den optocht eens vorsten gebruikt worden, is dus het geheel genoemd naar een zijner belangrijke bestanddeelen: een uiterst gewoon verschijnsel.

Wat nu het Maleische woord betreft, zijn vorm *pawai*

kan niet met *pawi* gelijkgesteld worden, hoewel *pawai* inderdaad voor staatsielans wordt gebruikt.

De bouw, vooral de eindklank, van het woord, doet aan een Tamil-vorming denken. Men heeft inderdaad in het Tamil een woord p â v a i, beteekenende: schilderij, voorstelling, beeld, pop. Etymologisch zoude dit woord kunnen komen van een wortel p â v u, werkw. p â v u g i r r a d u, hetwelk uitspreiden, op reiën leggen beduidt, en vertegenwoordigd is in het Maleische *poewadai*, dat immers eene samenstelling p â v â ḍ a i, uit p â v u + â ḍ a i = kleed, is. Doch èn etymologisch èn semasiologisch moet p â v a i in verband gebracht worden met het werkwoord p â v i k k i r r a d u (evenals het voorgaande naar de gewoonte in den 3en pers. neutr. sing. praes. aangehaald) van den stam p â v i. Dit p â v i heeft met het Sanskrit p a v i niets gemeen.

Er is meer dan één stam p â v i in het Tamil. Het kan staan voor p â b i, wat het Sanskrit p â p î = zondaar is. Verder kan het zijn het Sanskrit p â v î, of liever de Sanskritvorm van den wortel p û = reinigen, welke vorm in het Tamil reinigend beteekent, en ook in het Sanskrit die beteekenis moet hebben, zoo die formatie werkelijk bestaat. (In het Petersburger Woordenboek wordt zij niet aangetroffen, doch Monier Williams geeft haar op).

Ten derde is p â v i het Sanskrit b h â v î, st. b h â v i n, van b h â v a (= het zijn), van den wortel b h û; de beteekenis is: zijnde, wordende, en in composita iets kenbaar doende zijn, iets doende verschijnen; in verband hiermede kan het verbum p â v i k k i r r a d u beteekenen: voorstellen, verbeelden, uitbeelden, en het deverbaal nomen p â v a i: voorstelling, afbeelding, schilderij, beeld, pop.

Komen wij thans tot het Maleische woord terug. Een niet minder belangrijk bestanddeel der in optocht plechtstatig rondgedragene rijksinsignia dan de staatsielans, was in de Maleische landen een reeks van afbeeldingen en beelden van monsters, van dieren, van menschen; wat in het

Tamil p â v a i zoude genoemd worden. Zoo wordt het zeer waarschijnlijk dat, evenals één der benoodigdheden, de lans, in het Javaansch werd gebruikt voor het geheel, in het Maleisch het voorname element der beelden voor het geheel der rijkssieradiën gebezigd werd. Dat het ten slotte ook voor een der andere karakteristieke onderdeelen, de rijkslans, werd gebruikt, is zeer verklaarbaar.

Doch slechts zelden komt het woord in die gespecialiseerde beteekenis voor; staatsielans wordt gewoonlijk *djogan* of *tjogan* genoemd, wat het Perzische woord t j ô g â n is. In het Perzisch evenwel beteekent t j ô g â n nooit lans; het beduidt een stok met omgebogen boveneind, een slaghout, en in het Hindôestânî komt het slechts in dien zin, en dientengevolge ook als aanduiding van het polo-spel, waarbij een dergelijk voorwerp gebruikt wordt, voor. In meer specialen zin beteekent het Perzische woord: de groote paal met gebogen top, welke tot de rijksinsigniën behoort — از لوازم پادشاهی است; daar de staatsielans bij de Maleiers diezelfde rol speelde, werd het woord ter aanduiding van den *toembak karadja'an* gebruikt.

Uit de bovenstaande uiteenzetting blijkt alzoo dat het Maleische *pawai* niets uitstaande heeft met het Oud-Javaansche en Sanskrit *pavi*, doch tot de vele woorden moet gerekend worden, welke het Maleisch ontleend heeft aan het Tamil.

EENE VERKLARING VAN DEN NAAM VAN HET SĔMBIRING'SCHE DOODENFEEST.

DOOR

M. JOUSTRA.

In Deel XLV bl. 541-557 van dit tijdschrift, verscheen van mijne hand een opstel over het doodenfeest van den Sĕmbiringstam, doch wist ik voor den naam daarvan (dien ik pĕk oewaloeh schreef) geen afdoende verklaring te geven. Nu heb ik naar aanleiding van dat artikel een schrijven ontvangen van den Heer J. H. MEERWALDT, zendeling van het Rijnsche Zendelinggenootschap. Behalve enkele ethnografische opmerkingen, waarvoor ik den Heer M. dank schuldig ben, bevatte dit schrijven een en ander, dat een nieuw licht werpt op den *naam* van deze plechtigheid, en dat mij aanleiding gaf de zaak nader onder de oogen te zien. Ik vertrouw dat de heer M. het niet onbescheiden zal vinden, indien ik dat deel van zijn schrijven hier ter sprake breng.

De Heer M. oppert het vermoeden, dat we den naam van 't feest als één woord hebben te beschouwen, en dus moeten lezen *„pĕkoewaloeh"*. De omstandigheid, dat het in de uitspraak geen verschil maakt, dat verder ook anderen het feest pĕk oewaloeh hebben genoemd, waarnaast soms poek oewaloeh, moge mijne verontschuldiging zijn, dat eene zoo eenvoudige oplossing aan mijne aandacht ontsnapt is.

Om zeker te gaan liet ik nu het woord door verschillende Bataks met *Karo'sche karakters* schrijven, en daardoor kreeg ik het afdoend bewijs, dat men het als één woord, *pĕkoewaloeh*, heeft te beschouwen.

Hierdoor is het ook in overeenstemming, wat den vorm, of liever de woordsoort betreft, met de benamingen voor andere plechtigheden, die men alle aanduidt met woorden, die wij *werkwoorden* zouden noemen. Ten bewijze enkele voorbeelden: *pĕrocmah begoe, ngoelak, ngarkari, ngombak, noeroen-noeroen, ĕrsilihi* etc. etc.

't Is dus boven allen redelijken twijfel verheven, of we hebben hier met één woord te doen, dat vertaald kan worden met: *naar de koewaloeh brengen.*

Doch wat beteekent nu die uitdrukking?

Ziehier de verklaring, die de Heer M. geeft:

„Eene gangbare (bedoeld is zeker eene aannemelijke?) „verklaring voor den naam van het feest vind ik wel in „*pĕkoewaloeh* als één woord opgevat, samengesteld uit het „praefix pĕ = pa (Toba) en koewaloeh, dat door klankver„andering van het Mal. woord koewala is afgeleid, gelijk „de naam van het landschap Koewaloe aanduidt, die niet „anders dan laag- of mondingland beteekent. Zoo opgevat „zou men voor pĕkoewaloeh of pakoewaloe (Tob.) = pĕkoe„wala de beteekenis krijgen: naar de monding der rivier „doen gaan of laten afdrijven, en dit is het juist wat „men met de doodenprauwtjes doet."

Hoe aannemelijk en als voor de hand liggend deze verklaring op 't eerste gezicht ook schijnt, begon ik toch al spoedig aan de juistheid te twijfelen. Ik twijfel er *niet* aan of pĕkoewaloeh beteekent: naar de koewaloeh brengen, doch *dit* betwijfel ik, dat koewaloeh = koewala is.

Mijn eerste bezwaar is van taalkundigen aard. Dat het Mal. koewala door het Mĕnangk. Mal. heen in 't Mandailing koewalo kan worden, neen *moet* worden is duidelijk (zie Wdb. v. d. T. Bijvoegsel op *koewalo*), maar een zoo belangrijke verwisseling als koewala = koewaloeh, lijkt mij zonder meer dergelijke voorbeelden onaannemelijk. Doch hierop wil ik niet te zeer den nadruk leggen.

Van meer gewicht is, dat koewaloeh geen Karo'sch woord is, koewala daarentegen wel, bewijs verscheidene

dorpen, die zoo heeten, waaronder een zeer oud dorp, in 't hartje der Karo-landen, zoodat er geen redelijke grond is, waarom men het feest dan niet pĕkoewala zou genoemd hebben. Wat de *beteekenis* van *koewala* in 't Karo'sch betreft (en waardoor de veelvuldigheid dier plaatsnaam verklaard wordt), deze is niet riviermonding, ten minste niet de uitmonding in zee (deze heet zeer teekenachtig poesoeng lawĕt = navel van de zee), maar *samenvloeiing van twee rivieren.*

Dat de naam van 't landschap Koewaloe dus laag- of mondingland beteekent, zou ik eerst bewezen willen zien. De Heer M. heeft stellig het landschap Koewaloe in Asahan op het oog, doch voor dien naam is eene veel meer voor de hand liggende verklaring te vinden in 't feit, dat deze landstreek doorstroomd wordt door een rivier die Koewaloe heet, gelijk dan ook het landschap aan den oorsprong dier rivier den naam van Oeloe Hoewaloe draagt (zie kaart der Bataklanden en van het eiland Nijas). Merkwaardig is ook nog, dat aan die rivier vele plaatsen liggen, die Koewala heeten, in dezelfde beteekenis als dit woord in 't Karo'sch heeft.

En nu lijkt mij de beteekenis van den naam van het feest voor de hand te liggen, nl. naar de Koewaloe (wat in 't Karo'sch koewaloeh wordt) brengen. De herinnering aan dien naam als *eigennaam* is dan langzamerhand uitgesleten, terwijl toch 't *woord* in gebruik bleef, zoodat we pĕkoewaloeh gereedelijk kunnen vertalen met „naar de rivier brengen", wat eigenlijk ook nog juister weergeeft wat „de menschen" met de prauwen doen, dan de vertaling van den Heer M.

Is deze verklaring juist, dan hebben we althans dit gewonnen, dat we nu weten, dat de Sĕmbiringstam dit gebruik uit bovengenoemde landstreek heeft meegebracht, zoodat het al tamelijk oud is. Voor 't overige zijn we geen stap nader gekomen tot den *oorsprong* van deze plechtigheid, die een vreemd element is onder de Bataksche gebruiken,

en blijven mijne vroegere opmerkingen daaromtrent van kracht.

Kan ik dus met de verklaring van den Heer MEERWALDT niet meegaan, ik ben hem toch dankbaar voor zijne belangstelling. Immers heb ik het aan zijne aanwijzing te danken, dat ik tot eene m i. bevredigende verklaring van den naam dier plechtigheid gekomen ben.

DE OORSPRONG

VAN HET

MALEISCHE WOORD KAMANDIKAI.

MEDEDEELING VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Tot de woorden voor planten en vruchten, welke het Maleisch uit het Tamil heeft overgenomen, behoort het woord *kamandikai* = watermeloen.

In het Bataksch Woordenboek s.v. *hamandike* heeft VAN DER TUUK reeds op dien oorsprong gewezen; vreemd is het dat hij in zijne uitgave van het Maleische woordenboek van VON DE WALL het woord niet opgenomen heeft, te meer daar hij bij *tĕmikai* daarnaar verwijst.

Evenwel, dit verzuim wordt hersteld in zijn, door mij uitgegeven, Aanhangsel op het Mal.-Nederl. Woordenboek; daar toch wordt, behalve de Maleische vormen *kamandikai* en *kandikai*, het Tamil-origineel k o m a d d i k k â i vermeld.

Deze vorm behoeft eenige toelichting. Het laatste deel van de bedoelde Tamil-samenstelling is k â i = vrucht; na den eindklinkler van het eerste lid wordt de k verdubbeld. K o m a d d i is geen Tamil Vooreerst is de verdubbeling der d met behoud van den media-klank onmogelijk; verder is het woord k o m m aḍ i en k o m m aṭṭ i (met verdubbelden m): de watermeloen als plant.

De o in de eerste lettergreep is kort, vandaar de uitspraak in het Maleisch met een ă, welke klank trouwens in de eerste syllabe van een vierlettergrepig woord toch zoude kunnen ontstaan, ook al ware de klinker in quaestie

lang. Aangezien er zeer vele vruchten-namen in het Maleisch met *ka* beginnen, kon de eerste lettergreep van *kamandikai* lichtelijk als gelijkwaardig met dat voorvoegsel beschouwd worden; toch bestaat er een afgeknotte vorm *mĕndikai*. Van den volledigen vorm bestaat eene samentrekking, nl. *kĕndikai*.

Behalve de drie genoemde vormen heeft men nog *tĕmikai* en *tĕmbikai*. Dit laatste zoude eene zeer geringe en natuurlijke wijziging kunnen zijn van het Tamil t u m b i k k â i, doch t u m b i is de naam van eene plant die met de watermeloen geenerlei verwantschap heeft, zoodat die afleiding niet mogelijk is. Van *tĕmikai* is evenmin een Tamil-origineel te vinden. Naar alle waarschijnlijkheid zijn dus zoowel *tĕmikai* en *tĕmbikai* als *kĕndikai* en *mĕndikai* vervormingen van *kamandikai*, dat boven verklaard werd.

OPIUM „SCHUIVEN"

DOOR

Dr. F. DE HAAN.

Volgens Prof. VETH (Uit Oost en West, pag. 74) zou de uitdrukking: opium *schuiven* haar ontstaan danken aan het „sissend, sijfelend, schuifelend of fluitend geluid" (vulgo dus het gesnotter) dat bij het trekken aan de opiumpijp wordt vernomen.

Ik betwijfel of iemand met deze verklaring vrede kan hebben. Moge ook *schuifelen* voor een klanknabootsend woord worden gehouden, *schuiven* heeft die beteekenis zeker niet; ook is niet duidelijk hoe men in plaats van: opium *rooken* iets zou hebben gezegd dat eigenlijk beduidde: opium *sissen*, opium *sijfelen* of opium *fluiten*. Hoe men het wendt of draait, met ons Hollandsche *schuiven* komt men niet verder.

Dit leidt er van zelf toe, de verklaring van bedoelde uitdrukking te zoeken in eene vreemde taal: evenals ons *aalmoes*, om iets te noemen, een woord dat zoo echt Hollandsch lijkt, de corruptie van een Grieksch is, kan ook opium *schuiven* eene corruptie zijn, te eerder, omdat het gebruik van het heulsap geene nationale gewoonte is.

In welke taal men dan moet zoeken, ligt voor de hand. Niet in de Oost maakte ons zeevolk het eerst kennis met opium, maar in de Levant; niet het rooken, maar het eten van opium moet het eerst hunne aandacht hebben getrokken. Nu zou men, hierop doorgaande, wel aan de bekende „menageklep" kunnen denken en op grond daarvan het Hollandsche karakter der uitdrukking: opium *schuiven*

handhaven, maar iets dergelijks zou niet weinig gewrongen zijn.

Het is dus zeer aannemelijk, de verklaring te putten uit de lingua franca der Levant, die grootendeels Italiaansch is. Nu vind ik in een Italiaansch woordenboekje: *scuffiare*, dévorer, manger avec avidité; in een ander: goinfrer, dus: zich volproppen met iets, of, zooals KRAMERS het laatste woord vertaalt: vreten. Dit *scuffiare* heeft derhalve juist den graad van platheid waardoor de lingua franca wel moet uitmunten; en ik voor mij zou het zeer verklaarbaar vinden wanneer Hollandsche matrozen van *scuffiare oppio* hadden gemaakt: *opium schuiven*, om een gebruik aan te duiden dat hun onbekend en niet weinig antipathiek was. En toen eens die uitdrukking bestond, werd zij ook op het rooken van opium toegepast.

WELTEVREDEN, 28 Juli 1903.

VERSLAG

VAN HET

INTERNATIONAAL ORIËNTALISTEN-CONGRES TE HANOI

van 1—6 December 1902.

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Bij Gouvernements Besluit van den 13en September 1902, no. 15, werd mij opgedragen, mij naar Hanoi (Fransch Indo-China) te begeven tot het bijwonen van het aldaar, van 1 tot 6 December 1902, te houden internationaal Congres van Oriëntalisten.

Daar de reis per Fransche mail geschieden moest, had het vertrek den 20sten November van hier plaats, met de La Seyne, die mij tot Singapore bracht, waar de Tonking werd ingewacht, om daarmede naar Saigon door te stoomen. De Gironde, waarop aldaar overgegaan moest worden, bereikte den 2en December Haiphong, nog tijdig genoeg, omdat men de opening van het Congres nogmaals verdaagd had, en deze eerst den 4en December zou plaats hebben. Reeds dien zelfden dag werd de reis onder het geleide van den Heer Cl. E. Maitre, membre de l'École d'Extrême Orient, die den komenden Congresleden te gemoet was gereisd, voortgezet, en Hanoi bereikt. Het Comitè van het Congres stond daar tot de ontvangst gereed, en spoedig hadden allen hun logies bereikt, zoodat nog dienzelfden avond er een bijeenkomst tot kennismaking kon plaats hebben, waarin werd medegedeeld, dat men bepaald had den volgenden dag als een rustdag te beschouwen, en slechts in den mid-

dag even bijeen te komen, om de zaken, die te voren nog geregeld moesten worden, af te spreken.

De officieele opening van het Congres, door Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Fransch-Indië, was bepaald op 4 December, des morgens te 10 ure.

Er werden geregeld des morgens en des middags vergaderingen gehouden, behalve den 7en December, die op een Zondag viel, en den 8sten werd het Congres na afloop der middagvergadering gesloten. Tot het Congres behooren eigentlijk ook nog gerekend te worden de 9e en de 10e December, waarop, evenals op den 7en, door de gezamentlijke Congresleden excursies werden gemaakt, die te voren geregeld waren.

Zooals in het prospectus stond aangegeven, zou het Congres uitsluitend gewijd zijn aan de studie der geschiedenis, taal- en letterkunde (philologie), oudheidkunde en land- en volkenkunde (ethnographie) van Indië en de landen van het uiterste Oosten.

Het waren dan ook onderwerpen van deze soort van studie, die er ter sprake werden gebracht.

De *geschiedenis* was er vertegenwoordigd, in de eerste plaats, door de mededeeling van den Heer Hubert over de voorhistorische periode van Indo-China, die ook voor onzen Archipel van beteekenis zal blijken te zijn, vooral om de negatieve resultaten, met het oog daarop door een vergelijking met de objecten daar te vinden, verkregen. Shams ul-Ulma Jivanji Jamshedji Modi had een opstel ingezonden over de berichten omtrent China in Parsi-boeken te vinden, evenals de Heer Chavannes een studie over de twee oudste kaarten van China. Op China in veel jongeren tijd had betrekking de voordracht van den Heer Leavenworth over den oorlog van China met de Europeesche mogendheden in 1856—1860. Omtrent Japan uitte de Heer Maitre zich in dit opzicht in een studie, die liep over zijn onderzoek van de historische literatuur der Japaneezen, van den oudsten tijd tot op 1192, en de Heer Ariga, in

zijn ingezonden opstel, over de idee der souvereiniteit in de geschiedenis van Japan. Ook moet hiertoe gerekend worden de uiteenzetting van de geschiedenis van de pers in Japan van den Heer LEMIÈRE. Tot een veel oudere periode, A.D. 742—754, ging de Heer TAKAKUSU terug in zijne behandeling van het historische in de reis van Kanshin naar dat land. Pater CADIÈRE had tot onderwerp gekozen de historische plaatsen van Quangbinh (Indo-China), en de Heer LEVI, die ongelukkig niet had kunnen komen, trachtte den leeftijd van den grammaticus TJANDRAGOMIN te bepalen, en betrof dit laatste een Indiër, zoo was geheel Indië het onderwerp van de rede van den Heer PULLÉ, kond gevende van het resultaat van zijne onderzoekingen over de cartographie van Indië in de middeleeuwen.

De *oudheden* houden met de geschiedenis direkt verband, en vaak is het lastig te bepalen of men een zeker onderwerp of détail eer historisch dan wel oudheidkundig zou moeten noemen. De buitengemeen belangrijke nieuw-gevonden inscriptie bijv., waarover de Heer FINOT eene mededeeling deed, plaatst dadelijk reeds voor dat dilemma. Het opschrift uit de 12e eeuw dagteekenende, geeft een relaas over de stichting van een hospitaal door een der koningen van Kambodja. Waar het over de inrichting van dat hospitaal spreekt meer met het oog op de gebouwen, die daarvoor noodig zijn, en dus een soort van plaatsbeschrijving geeft, is het zeker van oudheidkundigen aard, maar het personeel opsommende, en alles wat verder aan een hospitaal annex is, en zoo een blik gevende in oeconomische en sociale toestanden, treedt het als van zelf weer onder de geschreven bronnen der geschiedenis, en dat geldt ook van andere opschriften. Zeker bijv. ook van die welke de Heer BABONNEAN behandelde, en in der tijd opgelezen waren door Tran-Van-Hanh van de memoriale steenen in het gebergte van Thai-son en van Vinh-te, en het opschrift op de graftombe van Vo-trong-Toan, door Nguyen-Khao-Huê in een ingediende nota besproken.

Een nieuwe aanwinst voor het onderzoek kan dan ook zeker zijn de verzameling calques van de opschriften in de grotten van Phong-nha (Quangbinh), door den Heer PARIS aangeboden. Van de opschriften overgaande tot de beelden, kan hier vermeld worden, dat er een studie ontvangen was van een landgenoot van ons, den Heer J. PH. VOGEL, in Engelsch-Indië (Pandjab), door het Britsch Gouvernement belast met oudheidkundige onderzoekingen, waarin hij de gissing uitspreekt, dat een zeker beeld in het Museum te Lahore (soort Bodhisatwa-vorm, ook wel voor de statue van een koning verklaard), naar alle waarschijnlijkheid een Kuwera voorstelt. Gedeeltelijk over de ikonographie, van het Japansche Buddhistische pantheon, liep de voordracht van den Heer PFOUNDES, die èn hierover èn over de liturgien der Japaneezen het woord voerde. Voor ons vooral van groot belang is hetgeen de Heer HEGER te berde bracht. Aan een te Hanoi op de tentoonstelling nieuw ontdekt exemplaar zette hij uiteen, waarop men bij de bekende trommen vooral te letten heeft, daarbij aanbiedende een exemplaar van zijn juist gereed gekomen werk over dit onderwerp, Alte Metall-trommeln aus Südost-Asien, 4°, in twee deelen, rijk geïllustreerd en prachtig uitgegeven. De Heer PARMENTIER sprak over de oudheden van Tjampa, en de teruggevonden, ongelukkig genoeg nog slechts gedeeltelijk teruggevonden, kostbare en kostelijke sieraden, die eens behoorden tot den regalia-schat van oud-Tjampa. Op de resultaten van den Heer PARMENTIER dient hieronder teruggekomen te worden in een ander verband. De ondergeteekende releveerde eenige bijzonderheden van de oudheden van Midden Java en van Oost Java, en de Heer LIEBLEIN bood twee studies aan, van welken de eene handelde over den naam van Amenophis IV (oud-Egypteland), en de andere over de mythe van Jo.

Philologische mededeelingen in engeren zin waren die van den Heer HUBER over een Chineesche populaire versie van een Indo-europeesch verhaal, van den Heer FLORENZ over

de oude poësie van Japan, het Japansche drama Tsubosakadera, en Ibara saikaku, een Japansch naturalistisch romanschrijver uit de 17e eeuw, van den Heer Bonifacy over de populaire poësie van de Mans in Tonkin, en van den Heer Son Diep (afwezig) over de legende over de Bassac-streek, en, het zij veroorloofd deze hier ook te vermelden, van den Heer Hazeu over Javaansche vertellingen (in de Hommage door het Bataviaasch Genootschap aan het Congres aangeboden). Meer van Godsdienstigen aard was die van den Heer Fujishima over de geschiedenis van de secte der shins (Japan), die hier genoemd wordt, en niet onder het hoofd geschiedenis, omdat er nog andere soortgelijke studiën te vermelden zijn, die beter hier dan daar geplaatst worden, zoo de vergelijking van den Heer Bunjiu Nanjio van de drie bekende Chineesche vertalingen van de saddharmapuṇḍarîkâ, en de studie van den Heer Takakusu van de Saṃkhya-kârikâ aan de hand van de Chineesche vertaling, die ook daarvan, als van zoovele andere werken, bestaat. De „pagotins" en de purâṇa's van Zuid-Indië leverde aan den Heer Fontainieu de stof, en de Heer Palmyr Cordier ontleende deze aan nieuw-ontdekte medische handschriften uit Engelsch-Indië, zoo als het ware de mededeeling van den Heer Finot aanvullende. Linguistisch waren de opstellen van den Heer Van Ronkel over het Hindûstânî-element in het Maleisch (in de Hommage), en dat van den ondergeteekende over een bijzonderen werkwoordsvorm van het Tombulusch (ibidem), en zou men kunnen noemen de voordracht over de examens in China van den Heer Pelliot, daar deze examens in hoofdzaak literair zijn, en de ingediende studiën van den Heer Cahen over het onderwijs in de Oostersche talen in Rusland, van den Heer Maspero over een andere wijze om het Thai te transcribeeren, en den Heer Schreinez die een nieuw internationaal alphabet ontworpen had. De metriek kwam ter sprake in hetgeen de Heer Macmillan mededeelde over een zeer populair lied der Mahratten.

Het vierde globale hoofd, in den prospectus genoemd, was de *land- en volkenkunde* (ethnographie). Ook hier blijkt weder dadelijk hoe moeielijk het is splitsing te maken. Werden toch de studien van den Heer CHAVANNES (over de oudste kaarten van China), en van den Heer PULLÉ (over de kartographie van Indië in de Middeleeuwen) om hun historischen aard reeds onder Geschiedenis vermeld, de mededeeling van den Heer GERINI werd daar juist niet genoemd, hoewel zij ook daar zeer op haar plaats geweest zou zijn, omdat zij, handelende over het plan van zijn werk, dat de oude geographie van Indo-China behandelen zal, hier beter op haar plaats staat, als een waardige inleiding tot hetgeen hier, onder dit hoofd, vermeld moet worden. Van belang op dit stuk zal zeker ook blijken te zijn het relaas omtrent Tonkin uit 1626 van Pater BALDINOTTI, dat de Heer NOCENTINI in tekst en vertaling mededeelde en besprak. Zuiver geographisch was de schets van den Heer MONOD van den geologischen toestand van Indo-China, alsmede de mededeeling van den Heer BOIS over verschillende planten van China en Indo-China, ethnographisch-anthropologisch eensdeels de aangeboden nota van den Heer ENJOY over de vrouw in Annam, de voordracht van den Heer COTTES over de Thai-bevolking van Tonkin, de behandeling van den Heer HUBERT van een instructie voor de sociologische bestudeering der bevolkingen van Indo-China, opgesteld door den Heer MAUSS, en anderdeels de van den Heer LEMÈRE ontvangen vergelijkende studie over de Mois en de bevolkingen van Océanië. Anthropologisch was ook de rede van den Heer BÄLZ over zijne onderzoekingen en conclusiën over de rassen van het uiterste Oosten.

Velen der voordrachten werden ruim met platen, kaarten en photo's, ook objecten, toegelicht. Vele boekwerken werden er aangeboden (of waren dit reeds), en voor een gedeelte werden zij ook besproken of nader aangeduid. Wat ten geschenke achtergelaten werd, krijgt een plaats

in de boekerij van de École Française d'Extrême Orient, aan welke, te zamen met de leden van de Commissie voor de oudheden van Tonkin, door het Gouvernement van Indo-China, de organisatie opgedragen was van het Congres, dat in het leven werd geroepen door een comité voor de instelling er van, in Frankrijk.

De samenstelling zoowel van het laatste als van het eerste comité kan blijken uit het hierbij gevoegde exemplaar van het sommaire overzicht over de instelling, de voorbereiding, de samenstelling, en het werk van het Congres, dat dadelijk na den afloop werd opgemaakt 1). Daaruit ziet men ook hoe de bureaux der verschillende secties (I Indië, II China en Japan, en III Indo-China) ingericht waren, en dat er, naast deze subcommissies, behalve een bureau voor het congres in het algemeen, ook nog een drietal zijn ingezet, die hunne werkzaamheden verrichten buiten de eigentlijk gezegde congres-vergaderingen om, één om te trachten het middel te vinden om tot een eenstemmige, en aan de tegenwoordige eischen voldoende transscriptie voor het Annamitisch te geraken, een tweede met het doel te overleggen of het mogelijk zijn zou een handboek voor de philologie (in ruimeren zin) van Indo-China te vervaardigen, en een derde met het oog op het in Japan reeds opgezette Buddhistische Chineesch-Sanskritsche woordenboek.

In de laatste vergadering bleek wat deze subcommissies tot stand hadden kunnen brengen.

De commissie voor de transscriptie kon een voorstel doen voor die van het Annamitisch en het Thai (in Tonkin, ontwerp Maspero, zie boven); die voor het Buddhistische woordenboek sprak den wensch uit, dat iedere oriëntalist, die hier met opmerkingen zou kunnen helpen, dat niet nalaten zou, en dat de Japansche regeering het hare zou doen om deze zaak te steunen; en die voor het handboek

---

1) Dit overzicht is thans te vinden in de Bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap.

kon mededeelen, dat de zaak een vasten vorm had aangenomen doordat ieder der commissieleden,naar zijne krachten, op zich had genomen er een deel van te leveren.

Op voorstel van het bureau voor het Congres in het algemeen, en van enkele bijzondere personen, formuleerde het Congres de wenschelijkheid 1° om zoo veel mogelijk bij de studien van het uiterste Oosten gebruik te maken van inlandsche hulp, 2° om ook de voorhistorische periode op het program van de École Française d'Extrême Orient te brengen, en 3° om er bij den Heer PULLE op aan te dringen zijn kartographisch onderzoek (zie boven) ook uit te strekken over Indo-China. Het oordeelde het in de gegeven omstandigheden beter de kwestie van het systematisch uitgeven der Sankrit-teksten, die schriftelijk door den Heer UKKHAL was te berde gebracht, onder de aandacht te brengen van het XIVe (Europeesche) congres van Oriëntalisten, dat te Algiers gehouden worden zal.

Eindelijk werd het besluit genomen voor dit Congres den officieelen naam van Premier Congrès International des études d'Extrême-Orient vast te stellen, — wat dan ook de reden is, dat op het hierbij overgelegde summarium die titel voorkomt, — daarmede te kennen gevende, dat dit Congres, over welks werkzaamheden het voorafgaande een zeer kort verslag geeft, door anderen gevolgd zal mogen worden, daar men in allerlei opzichten voelde hoe gunstig een samenkomen van Oriëntalisten in een oostersch land, en in een oostersche omgeving, werken kan. Niet alleen het nader met elkander in contact komen van de beoefenaren der ter sprake komende onderwerpen, wat zeker een niet te vergeten voordeel is, liet zich hier van zijne goede zijde gevoelen, door de reis naar de plaats van samenkomst, en niet minder door de omgeving van het land, waar deze lag, maakte velen persoonlijk met allerlei zaken en dingen kennis, iets wat anders wellicht niet gebeurd zou zijn. Op de plaats van het Congres, en gedurende een groot gedeelte althans van die reis, zat men of bevond

men zich tegelijkertijd te midden der bronnen, der levende bronnen, iets wat voor Europeesche geleerden, die de gelegenheid niet hadden het land of het volk hunner studie te bezoeken of te zien, zeker van groot belang was, en dan ook voor verschillende personen nog de aanleiding is geworden, of kon worden, om ook China, of Siam, of Engelsch Indië, te bezoeken en voor een gedeelte bereizen.

Nadere, uitvoeriger mededeelingen over het Congres zullen spoedig kunnen volgen, want in de vergadering van van den 3en December, waarin de werkzaamheden geregeld werden, werd het besluit genomen „que les communications resteront la propriété de leurs auteurs et que le Congrès ne publiera qu'un compte rendu analytique des débats." Het gevolg hiervan, dat de „werken" van het Congres niet van dien grooten omvang, in druk, zullen zijn, als zij bij andere Congressen wel eens zijn geworden, zal het mogelijk maken den druk spoedig te voltooien, en er werd tevens mede verkregen, dat de opstellen der deelnemers, waar zij van grooteren omvang zijn, omdat zij grootere studiën vertegenwoordigen, door de schrijvers geplaatst zullen kunnen worden in Vaktijdschriften of uitgegeven als afzonderlijke werken, al naarmate zij dat zullen verkiezen of in het belang van hun werk het aanbevelenswaardigste achten.

Aan de excursies werd door mij geen deel genomen. Zonder bepaald ziek te zijn, onwel te Haiphong aangekomen, en dit te Hanoi nog erger geworden, zoodat ik in de eerste zitting van het Congres mij zelfs zeer onwel bevond, heb ik gemeend de daaraan zeker verbonden vermoeienissen te moeten ontwijken, en dien tijd op een andere wijze te benutten.

In verband met de in den laatsten tijd voor mij, nevens den gewonen arbeid, zoo op den voorgrond gekomen studie der Hindubouwkunt, werd de Zondag gebruikt om te Hanoi verschillende pagoden te zien en hunne ornamentatie

op te nemen, en de Maandag en Dinsdag om kennis te maken met den oudheidkundigen arbeid van de École Française d'Extrême Orient. Daarbij diende mij het geluk zeer.

Door de noodzakelijkheid verschillende zaken te regelen, was namelijk ook de Heer FINOT, de directeur dier school, ter plaatse gebleven, waardoor ik de gelegenheid had hem den geheelen Maandag-morgen te ontmoeten, en dat in gezelschap van den Heer PARMENTIER, die bij die inrichting belast is met de oudheidkundige onderzoekingen, en, misschien wel om mij zooveel mogelijk te helpen, almede was achtergebleven. Deze laatste was zelfs zoo welwillend om mij, den volgenden dag, toen de Heer FINOT door andere bezigheden daartoe verhinderd was, zijne voorlichting nog verder te verstrekken, met dit gevolg, dat mij de gelegenheid geschonken is een inzicht te krijgen in het werkelijk volumineuse en degelijke werk op dit gebied, bepaaldelijk in de Tjampa-desa (het oude gebied van het rijk Tjampa, de streek, die thans Annam heet), verricht. Tot dit gebied der oudheden hebben zich de oudheidkundige onderzoekingen in den laatsten tijd voornamelijk bepaald, en men weet het, dat de Heer PARMENTIER over deze nieuwe reeks van oudheden reeds twee opstellen: Caractères généraux de l'architecture chame en Le Sanctuaire de Ponagar à Nhatrang, beiden in het Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient, gepubliceerd heeft. Zonder de gelegeheid gehad te hebben ook maar één ruine zelf te bezichtigen, mocht ik van het onderricht der beide Heeren een groot profijt trekken, daar het mij gebleken is, hoe eigenzelvig de Tjampasche kunst, in haar eigendommelijk karakter, ook weer tegenover die van Java (Oost-Java) mag staan, dezelfde bewegingen ook daarin te ontdekken vallen, zij het dan ook op andere punten, en met een ander soort materiaal, zoo zou men haast zeggen, want de ornamentatie blijkt ontzettend verzwakt te zijn. Trouwens zoo iets bespeurt men ook, als men Oost-Java met Midden-Java vergelijkt.

Dubbel merkwaardig was dit onderricht, omdat de tegenhanger, neen de tegenvoeter, van dezen wel wat verkoelden vorm van de Hindu-kunst, daarnaast, op straat, te vinden was. De in de ornamentatie overdadig weelderige en daardoor gloeiende Annamitisch-Chineesche kunst, die ook een uitlooper of tak van de Hindu-kunst is, vertoont almede, al is het ook weer met een geheel ander gedoe, dezelfde eigenaardigheden, en het was dan ook al heel interessant zich tusschen deze beiden te bevinden, dien eenen, zoo verkoelden of afgekoelden twijg, vermagerd en op dit stuk zelfs schraal, en dien andere, vol, dik, rijk getooid, als in een bladeren- en bloemenmantel gehuld, maar toch beiden den familietrek toonende, en niet verloochenende, *die schrale* bijv. in de buitengemeen fraaie en sierlijke, samengestelde dakvormen, waarnaast slechts de Diëngdaken kunnen worden geplaatst, en men er op te letten heeft, dat het heiligdom zelf, het hoofdgebouw, den boventoon voert, *die andere*, de Chineesche kunst, het zoekende in de ornamentatie, en den nadruk leggende op de poorten der enceinten, zooals Fergusson ons reeds jaren geleden heeft aangewezen.

Die Tjampasche monumenten zijn opgetrokken in rooden baksteen. Slechts zelden is er van hardsteen gebruik gemaakt, een enkele maal bij strekbalken boven deuropeningen bijv., dat is alles, maar toch zijn het in al hun verval nog vrij hechte gebouwen. De Chineezen of de Annamieten bouwen veel zwakker, voor het grootste gedeelte met een veel minder degelijk materiaal, met hout. Daardoor vindt men geen of maar zeer weinige oude gebouwen. Maar, als men let op het conservatisme in de kunst, dat zich bij alle ontwikkeling, verwording en verloop, ook in de Chineesche kunst gehandhaafd heeft, dan heeft men ook het recht om te veronderstellen, dat zich datzelfde conservatisme ook in de constructies bij dat bouwen met hout nog voor zal doen, en ik geloof terecht. Een der meest in het oog loopende zaken in de Hindu bouwkunst, — het is Fergusson weder, die daar, zoo hij niet de

eerste was die het opmerkte, het duidelijkste en het sprekendste op gewezen heeft, — is, dat men de houtconstructies heeft toegepast of overgebracht op het steenen, d. w. z. het hardsteenen materiaal, of het bouwen met groote blokken, balken, enz., toen men later in zulk soort steen ging bouwen. Dat ziet men o. a., om van het overige te zwijgen, aan de samengestelde pilaar-kapiteelen in verschillende tempels in Engelsch-Indië, maar in zijn conservatisme zal men ook in de bouwmethode, waarvan hier even gewaagd wordt, ook veel van het oude gehandhaafd hebben, en een vergelijking van beiden zou de hoofdeischen voor een zekere periode ons misschien nog wel kunnen doen kennen. Als zoodanig zou een studie van de hout-constructies van Indo-China zeker van belang zijn, ook voor het onderzoek van de oudheden op Java, waar, voor de oude tijden, ongelukkig, door het vergankelijke van het materiaal en den invloed van het klimaat, alles van dien aard verdwenen is, terwijl er toch zeer veel bouwwerken, zelfs groote bouwwerken, van hout voorhanden moeten zijn geweest, iets waarop de Heer J. van Aalst, in zijn opgaven omtrent verschillende Hindoe-oudheden voorkomende in de Controleafdeeling Probolinggo, regentschap Magĕlang, Residentie Kĕdoe, Tijdsch. Ind. T. L. en Vk., XLI, 393, zeer terecht gewezen heeeft, bouwwerken, geconstrueerd op een wijze, als men dat nu nog, misschien wel wat gewijzigd, zal kunnen aanschouwen in de daarmede overeenkomstige op Bali, op de Noordkust van Java (?), en de vorstelijke begraafplaatsen in de Vorstenlanden. Ook deze zaken zal men mettertijd in het oudheidkundige onderzoek moeten betrekken, al zij het maar alleen daarom, omdat men zal moeten trachten ook die soort van steenen oudheden behoorlijk tot hun recht te brengen, die de restanten zijn van gedeeltelijk in steen en gedeeltelijk in hout opgetrokken gebouwen. Wel is waar zijn wij ten opzichte van sommige stukken daaromtrent reeds op den goeden weg, zie Yzerman, Beschrijving der oudheden nabij de grens

der residenties Soerakarta en Djogdjakarta, 1891, bl. 115 (waar van in situ gevonden roode baksteen neuten wordt gesproken), maar zonder twijfel zijn er nog, of zullen er nog andere gevonden worden, die meer moeite zullen geven. Het aantal dezer gebouwen is zeker niet gering geweest, zooals de talrijke zoogenaamde steenen gongs en kĕnongs kunnen uitwijzen, en ons trouwens ook de Diëng vlakte leert, waar men o. a. een in hooge mate interessant, en aan de sonbassementen fraai versierd, complex van gebouwen (met neuten) vindt, dat, nu weer overwoekerd, ons tevens leert, dat uitgraven zonder de zaken door nauwkeurig opmeten, beschrijven, en in-beeld-brenging vast te leggen, eigentlijk slechts dient tot oogenblikkelijk vermaak van eenige tijdgenooten. Werd zoo even gesproken van neuten, er dient op gewezen te worden dat in verschillende gebouwen, op de Chineesche wijze in elkander gezet, bij de pilaren, ook als dezen weer van hout zijn, steenen kapiteelen worden aangetroffen, en dat die pilaren gewoonlijk uit drie stukken bestaan, waarvan ook de pilaar zelf van steen kan zijn, rond, buikig rond, als het hoofdstaanders zijn, vierkant, waar zij staan in den buitenomtrek daaromheen. Hieruit volgt, dat de pilaren of de zuilen op zich zelf gewoonlijk niet die groote lengte-afmeting hebben, die men op het eerste gezicht bij hen veronderstellen zou, want in wezen dragen zij een los kapiteel, en rusten zij op een lossen voet, en daarom zou het dan ook zeer goed mogelijk kunnen zijn, dat de twee pilaartjes, op het erf van de regentswoning te Blitar te vinden, vgl. bijv. Not. Bat. Gen. 1901, bl. 136, zulk soort pilaargedeelten vertegenwoordigen, al zouden zij ook niet behoord hebben tot een open of afgesloten pĕndŏpŏ, maar bijv. slechts deel hebben uitgemaakt van een ingangspoort in den muur van een afgesloten erf.

Is hout zooveel broozer dan baksteen, ook dit laatste is een bouwmateriaal, dat zelfs als er geen goed bindmiddel is gebruikt, en de afmetingen van de neut niet

zeer groot zijn genomen, licht de nadeelige invloeden van den tijd ondervindt. Ook op Java is dit gebleken, men denke slechts aan den heuvel naast Tjandi Kidal, die het restant van een tempeltje (?) moet zijn, en aan de tot nog toe zoo gespaarde Tjandi Djabung, in de residentie Probolinggo. Bij storting geraakt het materiaal gewoonlijk vergruisd, en dan is de schoone sier, die daarmede neervalt, onherroepelijk vernietigd. Behoudens wat enkele stukken betreft, is de methode van het aanbrengen van het decoratieve ornament dezelfde als die bij hardsteen. Het gebouw wordt in zijn geheel opgezet, en eerst daarna begint men aan de bebeiteling, welke van de geplaatste blokken dat soms zeer fijne, af en toe tot hautrelief, tot vrijstaand beeldhouwwerk overgaande, decoratieve ornament slechts laat staan. Men vergelijke de Tjandi Djabung in haar ornament met het kleine tempeltje te Penataran. Zij zijn beiden in geheel denzelfden stijl, maar de eerste is van baksteen, het laatste van hardsteen. Een enkele blik is voldoende om te laten zien, dat het ornament op dezelfde wijze is aangebracht, bij beiden loopt het over de voegen heen, zoowel de roode baksteen als de hardsteen is tot ornament omgezet door bebeiteling. Tevens ziet men dat de beschadiging bij den hardsteen door afsplijting en verweering, maar bij den rooden baksteen door verkankering het ergste is. Hoe moeielijk het terecht brengen van het gebrokene in het laatste geval moet zijn, laat zich gevoelen, en op Java zullen de moeielijkheden bij het behandelen van deze soort gebouwen dan ook nog grooter wezen, dan zij voor den Heer Parmentier in Tjampa reeds geweest zijn, toen hij zijne studie van den kunststijl daar maakte. Staan intusschen die Tjampasche gebouwen in de decors bij die van Oost-Java ten achter, zij winnen het verreweg, niet alleen in aantal, maar ook in deze bijzonderheid, dat men haast altijd complexen van gebouwen en tempels aantreft, zes, acht, en nog veel meer bijeen, dus terreinen met tempels als te Penataran, en

misschien ook te Kidal, terreinen, die niet vergeleken mogen worden met de omgeving van Modjokĕrto, omdat daar een hoofdplaats was, wel beschouwd ook niet met complexen als Tjandi Plaosan, Tjandi Sewoe of Tjandi Prambanan, omdat deze geheel volgens een te voren tot in bijzonderheden uitgewerkt groot complex ontworpen werden, waarbij de systematische en symmetrische rangschikking dadelijk in het oog springt, maar weer wèl met het Mĕndoet-terrein, of de Ardjoeno-groep op het Diëngplateau. Van het complex van Dong Duong, hetwelk in 1902 in onderzoek was genomen, en door zijn omvang de brigade lang ter plaatse had gehouden, vertoonde de Heer Parmentier in een der vergaderingen van het congres de gereed gekomen terreinteekening, die dadelijk de bekende complexen, ook van Kambodja, in herinnering bracht, eenige terreinen achter elkander, verbonden met hooge dubbele poortconstructies, uitloopende op het eigentlijke terrein, dat in het midden het hoofdgebouw vertoont, en omzoomd is met een muur, waarin aan de voorzijde almede een hooge entrée is aangebracht, en die in zijn vier hoeken met torens is gekroond, terwijl, alsof dit nog niet voldoende was, om en bij het eigentlijk tempelgebouw nog andere tempeltjes, van wat kleiner afmeting dan dat hoofdgebouw, waren opgericht.

Van geheel anderen aard, maar toch ook tot de oudheden behoorende, waren eenige photo's die de kostbare, maar tevens ook kostelijke sieradiën vertoonden, welke een gedeelte vertegenwoordigen van de oude regalia van Tjampa, en de brigade het geluk had gehad op te kunnen sporen en vast te leggen. Al is het slechts een gedeelte van den eenmaal voorhanden schat, men mag de vondst, die op zich zelf al zeer rijk is, kostelijk noemen, en zij zal zonder twijfel ontzachlijke wetenschappelijke voordeelen afwerpen. Zij deed dit nu reeds, daar zij, door een belangrijk detail uit te wijzen, de zekerheid schonk, dat zekere schijnbaar vormlooze memoriale of grafzerken, nu

nog, in het uiterst zwakke ornament, laten zien, dat zij slechts de verwording zijn van oorspronkelijk ten volle gegeven persoonsfiguren, iets wat de Chineesche traditie in herinnering brengt, die Doolittle, in zijn Social life of the Chinese, 1868, bl. 167, mededeelt, en hem, sprekende over deze chineesche tabletten, doet eindigen met dezen zin: „Whatever may have been the original appearance of the ancestral tablet, it now retains no resemblance to a human form." De bevindingen op Java ten opzichte van verschillende ornament-stukken gemaakt, hebben allerlei zaken in een zelfden trant aan het licht gebracht, en zonder twijfel de oogen ook van den lezer dezes geopend, dat hij er zich nu reeds een voorstelling van zal kunnen vormen op welk eene wijze zich dit toegedragen heeft. Aan den Heer Parmentier zij het overgelaten deze zeer interessante ontdekking later zelf uitvoerig uiteen te zetten.

Uit de wijze waarop men mij ter hulpe is gewees't, en dat in dien drukken Congres-tijd, kan men eenigszins opmaken hoe de ontvangst ook in het algemeen was, tegemoetkomend, bereidvaardig, hulpvaardig, loyaal, joviaal, en royaal. Alles was voorbereid en gereed, en niets te veel moeite, zelfs, waar de École Française, in een zekeren zin, in zekere moeielijkheid was.

Deze school, die volgens onze gewone opvatting van het woord eigentlijk geen school is, want onderwijs wordt er ten naastebij niet gegeven, of slechts als een bijkomstige zaak, was juist kort te voren naar Hanoi overgeplaatst, van Saigon, waar zij vroeger haren zetel had. Het instituut, laat ons deze uitdrukking voor de duidelijkheid hier even bezigen, het instituut voor literaire onderzoekingen in den ruimsten zin van het woord, had zelfs zijne verzamelingen, in haar geheel, nog niet kunnen overbrengen, en het voor haar te Hanoi bestemde eigen gebouw, waarover zij te Saigon wel beschikte, nog niet kunnen betrekken. Daarvoor was aangewezen het fraaie, permanent gebouwde tentoonstellingsgebouw, dat nu nog voor een ander doel in

beslag genomen wordt, maar door haar, naar men mij mededeelde, toch niet betrokken zal worden, daar er besloten is, dat haar toegewezen worden zal het thans nog in aanbouw zijnde, nieuwe paleis voor den Gouverneur-Generaal, het welk in het westen van de stad gelegen is bij den Plantentuin, het Groote Meer, en de Pagode van den Grooten Buddha. Zij had haar territoor op dit oogenblik in een drietal naast elkander gelegen kleine woonhuizen, op eenigen afstand van het tentoonstellingsterrein, te klein om het reeds verzamelde te bevatten, te klein zelfs, om datgene wat het reeds bevatte, behoorlijk uit te stallen, en dat, terwijl men een gedeelte (de beschreven steenen en de voorwerpen van steen, enz.) nog te Saigon had moeten achterlaten, en in een der zalen van het tentoonstellingsgebouw de andere voorwerpen, als godenbeelden van metaal, hout, enz, de fraaie handschriften, enz., enz, had kunnen étaleeren. Voor de school hopen wij dan ook van harte, dat zij spoedig haar eigen gebouw zal mogen betrekken, en dat zal dat paleis in die omgeving zeker zijn.

Wij hopen het van harte, omdat het hoofddoel van de inrichting studie is, en daarvoor rust en orde onmisbaar. Door de omstandigheden, in een zekeren zin gebonden, wordt zij, al toont zij een ijver en werkkracht, die slechts bewondering kan wekken, toch eenigszins belemmerd in hare ontplooiing, wat een ieder voor haar betreurt, evenzeer als hij toejuicht de maatregelen, die genomen zullen worden, of dit reeds zijn, om haar, zoo spoedig als doenlijk is, de gelegenheid te geven in alle volle kracht haren arbeid, die zoo schitterend is ingezet, voort te zetten. Want volkomen juist is wat de Heer A. Barth, de derde in het groote drietal Bergaigne-Senart-Barth, in zijn Bulletin des religions de l'Inde (in Revue de l'histoire des religions, Tome XLV, no. 3), met een alleszins gepast gevoel van trots en voldoening, na vermeld te hebben wat de École reeds tot stand bracht, kon zeggen: „Pour une existance

d'à peine deux années (thans is het iets langer), en défalquant les mois d'installation, voilà certes un bilan très honorable et qui fait bien augurer de l'avenir. Au mois de novembre prochain, quand M. Finot et ses collaborateurs recevront leurs confrères venus au congrès international des orientalistes qui doit se tenir vers cette époque à Hanoi, ils n'auront à rougir devant aucuns de leurs aînés; rien qu'à montrer leur oeuvre, ils auront la satisfaction de leur prouver qu'il y a là une petite France d'outremer qui, au point de vue scientifique du moins, se porte bien".

Dat succes is zonder twijfel verkregen door de uitstekende directie van den Heer Finot, en niet minder door de arbeids- en studiekracht van de personen, die onder zijne leiding werkten, maar voor een deel schuilt het ook in de organisatie, en het is niet anders dan gepast daarop hier even de aandacht te vestigen.

De École Française d'Extrême Orient is geen eigentlijke school, het werd reeds gezegd, maar een Instituut voor de studies van literairen aard in den ruimsten zin van het woord, waaraan geplaatst zijn geleerden, die ieder hun eigen met de bestudeering van land en volk van Fransch-Indië in dadelijk verband staand vak hebben, en die werken in overleg met, en in opdracht en onder leiding van een directeur, die zelf ook een geleerde is, en als die andere geleerden, zekere onderdeelen voor zijne rekening heeft genomen. Er is homogeniteit in het werk, en samenwerking, en al blijft aan een ieder, tot op een zekeren, een ruimen grens, een zekere zelfstandigheid gelaten, de werklieden staan niet op zich zelf, want alles concentreert zich in de school, de teugels van het krachtige veelspan, vol feu sacré, zijn in de handen van den alles overzienden, bezadigden en voor zijn omvangrijken taak ten volle berekenden directeur. Zulk een inrichting moet goed werken, bij zulk eene inrichting wordt er tot op een zekeren graad, want bij studiewerk kan dit nooit abso-

luut geëischt worden, ook op tijd gewerkt, de moreele verantwoordelijkheid van de arbeiders is iets minder, want men is in staat in onderling overleg uit te wijzen wat de omstandigheden eischen, niet één man staat voor alles, en men vindt een onderlingen steun aan elkander, de gelegenheid geopend om ook, als de loop der studiën zulks blijkt te vragen, in andere gewesten dan de Fransche koloniën zelf, in China, Japan, Engelsch-Indië, zijn studiën uit te breiden en voort te zetten, om er toelichting te zoeken waar dit noodig is, en dit zelfs in Europa te doen, als de omstandigheden dit zullen eischen.

Het was dan ook hoogst aangenaam èn van den Directeur èn van de leden van het instituut, met eere den naam van onzen Kern te hooren vermelden, als een der personen, aan wie zij haar oprichting en inrichting te danken had.

Het bestaan der school en hare wijze van werken is dan ook zeker een der factoren geweest, dat men er op gezonnen heeft, om ook in den Oost zelf een congres te houden, en dat heeft plaats gehad, met een uitslag als hier kon worden medegedeeld. Door dat zich in het corps geleerden, met zijnen directeur aan het hoofd, in Fransch-Indië alles concentreerde wat er leefde van litteraire studiën, en dezen ook werkelijk leefden, kon er aan gedacht worden te trachten ook dit middel toe te passen, om dat leven nog te verhoogen door de aansluiting ook met buitenlandsche geleerden nauwer te maken, en dezen de gelegenheid te geven op een aangename wijze persoonlijk kennis te maken met het land, met het volk, met de school.

Ten einde in staat te stellen langs een korten weg een overzicht te verkrijgen van wat de school sedert hare oprichting tot stand bracht, wordt hier als *bijlage* overgelegd een afschrift van de Nota sur l'École Française d'Extrême Orient, toegevoegd aan het Rapport par M. Paul Doumer, Gouverneur général, Situation de l'Indo-Chine, 1897—1901,

Hanoi 1902, zie aldaar bl. 455—474 1), terwijl er verder verwezen kan worden naar het Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient, Revue philologique, paraissant tous les trois mois, Hanoi 1901 en volgg.

De nieuwe standplaats is een bij uitstek gunstig gelegene. Het klimaat van Tonkin, dat lang zoo afmattend niet is als dat van Saigon, zal de veerkracht zeker niet zoo schaden, als dit laatste het doen moest. De onmiddellijke nabijheid van China, Zuid-China en West-China, en daarmede van Tibet, moet den studiën, die hier vooral moeten plaats hebben, zeer ten goede komen. De invloed van de Chineesche cultuur is in Fransch-Indië een geheel andere geweest dan bij ons in den Archipel, waar zij eigentlijk slechts op Borneo van eenigszins grooter beteekenis schijnt te zijn geweest. In Fransch-Indië daarentegen is haast het geheele wezen ervan door de Annamieten overgenomen, en hoe dichter bij de bronnen zittende, hoe gemakkelijker men ook het noodige licht vinden zal, en de benoodigde bronnen zal kunnen verzamelen, niet alleen van wat men zou kunnen noemen van zuiver Chineeschen aard, maar ook van die zaken, die weder op de Chineezen zelf geïnfluenceerd hebben. Een der belangrijkste studie-onderwerpen bijv. is het Noordelijk Buddhisme, en hier nu niet als een modeliefhebberij, in verband met spiritistisch-theosophische neigingen, maar als een ernstig historisch onderzoek in verband met de beschavingsgeschiedenis van het uiterste Oosten. De nabijheid van China, en daardoor van Tibet, de nabijheid ook van Japan, kan hier slechts een gunstige uitwerking hebben, en dit kan reeds daaruit blijken, dat de school nu reeds in het bezit is van een exemplaar van den Thibetaanschen canon (Kandjur) dien men haar zeker benijden zou, zie slechts de mededeeling: Nog eens over de beelden van Tjandi Tumpang, in Not. Bat. Gen. 1902, ware het niet, dat het daar in zulke goede

1) Zie hierachter.

handen is, en hier allicht de tijd en de werkkrachten zouden ontbreken.

Het blijkt ook in een andere richting. Hoewel nog jong, en hoewel de verzamelingen van de school nog niet omvangrijk zijn, vond men onder hetgeen men op de Tentoonstelling had kunnen uitstallen, toch reeds veel wat het pantheon kon doen kennen, en daar de verzameling systematisch wordt voortgezet en uitgebreid, en dat geschiedt op het terrein zelf, of in de nabijheid daarvan, zal men straks zeker een voortreffelijke gelegenheid geschapen hebben, het nader te bestudeeren Hoe bezwaarlijk, hoe moeielijk, hoe ingewikkeld de bestudeering van het noordelijk Buddhistische pantheon, van ikonographisch standpunt uit, is, weet een ieder, die iets meer deed, dan er oppervlakkig kennis mede maken, en de tijd is voorbij, dat ook oningewijden en onbevoegden als verklaarders kunnen optreden.

Behalve de verzameling van de École vond men op de tentoonstelling ook nog andere étalages, van Kambodja (of Cochin China), uit Siam, uit Birma, uit China. Ieder dezer afdeelingen bood interessante zaken, maar over het algemeen niet in zulk eene mate als men verwacht zou hebben. Het Europeesche had in deze uitstallingen te veel den boventoon. In de Siamsche hing een geschilderd doek, waarop de Buddha was afgebeeld in allerlei levensomstandigheden, dus ook in allerlei houdingen, en met allerlei handhoudingen, en, hoewel het doek van Hinayanistische afkomst was, is het toch ook zeer wenschelijk, wat ik vermoed dat dan ook gebeuren zal, het nader bekend te maken. In de Birmasche afdeeling stond een (boeken) kast (Europeesch dus), van gesneden hout, maar dit laatste naar inlandsche modellen. Het heeft bij mij de vraag doen oprijzen of in Burma wellicht ook de voorkeur is geschonken aan het vogelmotief, waar men in Siam en Kambodja het slangen-ornament op den voorgrond bracht, en Java het olifant-visch of makara sierstuk. Met de mij toegan-

kelijke afbeeldingen van monumenten in Burma, heb ik dit niet kunnen uitmaken, daar zij te onduidelijk zijn, of de ornamenten door de te kleine afmeting der photo's niet zijn te onderscheiden. In de Kambodjasche afdeeling vond men onder anderen een model van een grooten Buddhistischen tempel. Zulke modellen spreken af en toe meer dan het origineel, omdat men, als het model maar groot genoeg is gemaakt, er zeer veel aan kan uitdrukken en aangeven, en men gemakkelijker een overzicht over het geheel krijgt, men denke slechts aan het houten model in het Bataviasche Genootschap van wijlen de Groote Kerk uit de Benedenstad. De Chineesche afdeeling was voor kennis van van land en volk zeker de minst in het oog loopende.

In de Kambodjasche verzameling vond men ook enkele oudheden geëxponeerd, die ook in Fransch-Indië in particuliere handen blijken te zijn geraakt, en enkele zeer fraaie photo's o. a. van een ouden tempel, welke nog niet door den druk bekend zijn gemaakt. Dit laatste is wel geschied met de fraaie afbeeldingen van de oudheden van Njatrang (Po Nagar), die men in de zaal van de École geëtaleerd vond.

Opschriften zag ik er niet, of zag ik misschien voorbij, maar te Saigon, 17 December, teruggekomen, na den 13en van Haiphong weder vertrokken te zijn, heb ik mijn hart op kunnen halen aan de fraaie stukken, die, omdat zij nog niet konden worden overgevoerd, nog in de oude hoofdstad van Fransch-Indië (Cochin-China), in het gebouw van de École, daar ter plaatse, waren achtergebleven. Er zijn ware meesterstukken van schrift onder. Veel mooier nog op of aan den steen dan de werkelijk reeds fraaie reproducties in de uitgave van Barth e. s. zouden doen vermoeden. De steenen, hard, en daardoor ook glad, geven de opschriften, men zou haast zeggen, als kopergraveerwerk, scherp, maar toch zacht, ruim uiteen gehouden, opmerkelijk harmonisch regelmatig, sierlijk en toch niet onduidelijk. Tegen-

over deze schoone epigraphische kunststukken delven de onzen, ook al zijn daaronder zeer fraaie, misschien wel om de steensoort, het onderspit.

Evenmin als het mogelijk was over de verzameling van de École ter tentoonstelling uitvoeriger te worden, kan hier worden uitgeweid over hetgeen te Saigon aan steenen oudheden reeds bijeen gegaard is, zelfs al is de verzameling niet groot. Tijd tot het maken van geregelde aanteekeningen en schetsteekeningen ontbrak, en om van een oudheid een goede Beschrijving te geven, zonder dat deze van een afbeelding vergezeld gaat, is niet gemakkelijk, en dwingt tot uitvoerigheid. De eischen daarbij te stellen zijn, vooral in den laatsten tijd, niet gering. Maar op één stuk moet hier toch gewezen worden, omdat het om zijn bijzonderheden de aandacht in hooge mate verdient. Het is een fries of beter het boogstuk van een poortafdekking, in den stijl van Kambodja. Men kent die stukken, bijv. uit Fournereau's publicaties, maar ook anderen hebben ze ons doen kennen, Garnier, Delaporte, Pavie, enz. Een ronde, van boven eenigszins platte, gebogen band, in schier overdadig lof- en bloemwerk gevat of zich vertakkende, en aan de beide onderuiteinden uitloopende of uitgaande in slangekoppen of wel makarakoppen, uit welker bekken zich slangekoppen oprichten, een enkele maal ook met enkele makarakoppen. Steeds zijn die koppen van de band afgewend, als waren zij er de voortzetting van, en die band een gedeelte van het lichaam bij die kop behoorende. Maar hier aan dit stuk is het anders. De koppen der beide makara's zijn in de tegenovergestelde richting gericht, zoodat de band zelf uit hun bekken opgaat of daarin verdwijnt, de stelling dezer sierstukken, die men vooral en overal in Engelsch-Indië ontmoet, men zie bij Grünwedel, Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei, bladz. XXIII, waar men een voorbeeld vindt uit Ceylon, dat hier zeer goed ter vergelijking dienen kan. Ook op dat stuk te Saigon, — maar men houde in het oog,

dat de stijl een geheel andere en oneindig veel fraaier is, — zijn de olifant-visschen ten volle uit gegeven, ietwat onduidelijk, omdat het lichaam wat klein is genomen, en, met zijn staart, gegeven is in een schat van sierkrullen, doch ook dit is dadelijk met een verwijzing duidelijk te maken. Men vergelijke slechts de olifantsvisch op de tweede plaat in de Hommage, bovenaan rechts, om zich een denkbeeld te vormen van de omlijningen der makara's op het stuk te Saigon, die korter zijn, terwijl het lichaam en de staart meer opgericht is. Tot nog toe een unicum onder de mij bekende stukken uit Kambodja, om dien stand, die ook op Java nog niet is aangetroffen, vertoont dit stuk nog meer eigenaardigheden, die zeer opmerkelijk zijn. De Kala-kop boven op den boog ontbreekt, maar daarentegen rust boven op de opgerichte en naar voren, hier dus naar binnen, gekrulde tromp een sieraad, dat in werkelijkheid eene bloem is, maar tegelijkertijd ook den vorm heeft van een kroon, als waarmede elders zoo menigwerf slangekoppen worden gesierd, het bezoardoosje, waardoor het bovengedeelte van die makarakoppen, de bovenkaak en de opgeheven slurp, zich, op eenigen afstand op het eerste gezicht, voordoet als een slang, die, uit zijn hol schietend, opstuift tegen de buitenhellingen van den boog. Ik voor mij geloof niet, dat zulks toevallig is. Er zijn te veel stukken, onder de ornamentstukken in de Indische kunst, die impressionistisch zijn, en, hoe vreemd het aan velen voorshands ook klinken moge, iets anders vertoonen al naar mate de afstand is, waarop men zich bevindt, en het is zoo geheel en al in één lijn met wat de Indische literatuur, de kunst-literatuur (niet de literatuur over de kunst), zoo herhaaldelijk, als stijlfranje bijv. vertoont, dat men niet nalaten kan er iets soortgelijks in te zien. Maar om deze soort zaken aan te toonen, daarvoor zijn vergelijkende platen strikt noodzakelijk, en het vervaardigen van dezen kost veel tijd. Welke verwonderlijke zaken de Indische kunst biedt, is

op enkele punten reeds aan het licht gekomen. Het eene is al niet vreemder dan het andere. Leerzaam is dit stuk van Saigon voor Java zeker, ook al is het niet mogelijk nog, ook maar ten naastebij de verhouding te bepalen. Dit stuk toch doet dadelijk denken aan de makara's der trapboomen van den hoofdtempel te Mĕndoet, aan welken de mond of de hand van de tromp, op meesterlijke wijze, tot een slangekopje (met tanden en zonder kroon) is omgezet, zoodat dat haast niet opvalt; verder aan die makara's van Tjandi Boebrah, bij welken de tromp den vorm gekregen heeft van het voorlichaam en de kop van een slang; aan die, waarbij de vervorming zoo scherp is, dat men dubieert of men een drakekop dan wel een leeuwekop voor zich ziet; aan die, welken daar leeuwekoppen vertoonen; en weer anderen met vogelkoppen, en al die anderen tot op de stukken van Oengaran toe. Zoo er al in den aanvang ook toeval in het spel geweest kan zijn, de gevolgen, die dit dan gehad zou hebben, en de ontwikkeling van het ornament, die er uit geboren is, verplichten op zulke zaken nauwkeurig te letten en acht te geven.

Te Saigon is er nog een bijzonderheid waar te nemen, op dit zelfde gebied, die daar in die streek eigentlijk niet thuis behoort, maar ons misschien iets van den sluier opheft, die rust over de toedracht der verhindoeiseering van Java. Hoe heeft die plaats gehad, hoe is men er toe gekomen op Java zoo te gaan bouwen, als men deed? Saigon heeft een zeer gemengde bevolking. Daaronder bevinden zich ook lieden uit de streek van Madras, en dezen, wier religie een geheel andere is dan die der Kambodjanen, dan die der Annamiten of Chineezen, dan die der Mohammedanen, die men er ook en in grooten getale vindt, hebben zich geroepen of genoopt gevoeld een eigen tempelgebouw op te richten, dat geheel in den Madrasstijl, daar als in een geheel vreemde omgeving, een merkwaardig figuur maakt. Het gebouw, in zijn ommuring,

is eenvoudig, doch typisch, en vertoont dan ook, maar in zeer zwakke vormen, vooraan het adyton het kalamakara ornament, waarvan de kalakop nog flauwer, nog onbeduidender is dan die van het Ceylonsche model, waarnaar reeds verwezen werd, zóó zelfs, dat er haast niets meer van de belijningen rest. Dit feit, dat oprichten van een tempeltje in een geheel vreemde omgeving, en geheel volgens hun eigen stijl, door betrekkelijk onbeduidende handelslieden, verdient de aandacht, omdat ook op Java oorspronkelijk, en in den aanvang, de verhindoeiseering zeer in het klein begonnen kan zijn.

Dat er ook te Singapore zulke tempels worden aangetroffen, in een bekend feit, maar iets van geheel andere beteekenis. De geheele bevolking van deze plaats toch, op een zeer klein aantal Maleiers na, is er van buitenaf ingekomen, en alle soorten van menschen, die men er aantreft, staan er op een zelfde lijn, al zijn zij bijv. in getalsterkte niet gelijkwaardig.

Te Singapore, den 21^{en} December aangekomen, bleek het, dat de La Seyne die mij verder brengen moest, als reizende met de Fransche mail, niet varen zou. Door de werkstaking te Marseille was de groote Fransche mail, die zij inwachten moest, niet op tijd vertrokken, en daarom moest zij ter plaatse blijven tot deze zou zijn aangekomen. De boot van de Pakketvaart was juist eenige dagen te voren weggestoomd. Een gedwongen verblijf van enkele dagen te Singapore was daarvan voor mij het gevolg. De daaropvolgende vaart van de pakketboot zou mij wellicht Batavia een dag eerder weer hebben doen bereiken, maar, daar de passage op de Fransche mail reeds gestort was, zouden zoo ook de kosten hooger zijn opgevoerd, dan door mij aan de La Seyne te houden, waarmede ik van Singapore vertrok, zoodra deze Fransche bijboot van daar is gegaan.

Den tijd, dien ik op Singapore moest doorbrengen, besloot ik dadelijk nog zooveel mogelijk in een zelfde lijn

te besteden, d. w. z. met ook daar nauwkeurig op te nemen wat de Madras-tempels er te zien geven, en Chineesche heiligdommen en huizen vertoonen, terwijl ik begreep, dat, nu de gelegenheid er toe gegeven was, het ook zaak was, goed kennis te maken met de boekerij in het Raffles-museum.

De welwillende bereidvaardigheid van Dr. R. Hanitsch, den directeur-bibliothecaris van het Raffles Museum, en diens personeel, heb ik op hoogen prijs te stellen, want ik was daardoor in de gelegenheid in weinig tijd veel af te doen. Maar er is meer. Door zijne tusschenkomst werd er nu ook een regeling getroffen, waardoor het mogelijk is hier te Weltevreden ook eenige geschriften uit de boekerij te Singapore in leen, en zoo ten gebruike, te ontvangen, iets wat men te voren bij vroegere aanzoeken had moeten weigeren.

Madras-tempels vindt men te Singapore er meer dan een, waardoor het dadelijk mogelijk is te zien wat in hoofdzaak voor zulk een tempel de vereischten zijn. Maar er is ook verschil in, zelfs groot, bijv. in de afmetingen. Van de twee grooten, die men vindt in de South Bridge-road en op de Tankroad (weer een andere staat in de Telok ajar road), heeft de eene drie koepel-daken, waar de andere er slechts één heeft, terwijl bij den laatste er om het heiligdom een kolonade heen loopt. Deze is zeer interessant. De wanden zijn met frescós beschilderd. Afbeeldingen van goden en godinnen, illustraties van Wiṣṇu's awatâra's, de kriṣṇa legende bijv. spreken daar duidelijk, en doen zien hoe in Zuidelijk Engelsch-Indië in dezen tijd nog die voorstellingen geconcipieerd en uitgevoerd worden. Zij zijn in kleuren, natuurlijk, zoodat men dadelijk voor oogen ziet wat ten deze behoort, iets wat zoo licht ontgaan moet aan hem, die het Hinduisme uit boeken, of de oude monumenten alleen, zal moeten bestudeeren. Ook in den tempel in de South Bridgeroad vindt men zulke goden-afbeeldingen, hoog tegen de wanden, boven de boogen,

zoowel in de voorgaanderij als in de groote hal, en ook nog elders, terwijl haast overal de namen in het Tamil (in Tamilschrift) daar nevens vermeld zijn. In den Tankroad-tempel vindt men aan de poort van het eigentlijk heiligdom een groot geelkoperen Kala-makara-ornament aangebracht, dat rust op twee opstaande leeuwen, zooals men ze onder de troonleuningen, onder de makara's, pleegt te vinden. Van de afmetingen van het stuk kan men zich een denkbeeld vormen, als men weet, dat de ingang tot het heiligdom meer dan manshoogte heeft, en zelfs breed genoemd kan worden. De deuren, een brisé, vertoonen zich als van achteren gesloten klein-raamwerk, terwijl uit ieder der vakjes een kort aangebonden bel of klok hangt. De meesterschap in het koperwerken kan ook blijken uit een geelkoperen pauw, ter grootte van een kleinen struisvogel. Meer eigenaardig, dan aantrekkelijk zijn de voor de inlandsche markt vervaardigde, gedrukte, Europeesche, godenplanten, die hier in de hal zijn opgehangen. In beide tempels vindt men nog allerlei accessoires voor de groote feesten, en ook afzonderlijke kapellen voor bijzondere goden of heiligen, als Râma. Die van South Bridgeroad heeft in den enceinte-muur, waarop Nandi's ter versiering zijn geplaatst, een rijzigen gopura. De driehoekige nisjes vóór in de poort-omlijsting, zijn ontegenzeggelijk leelijk. Zij moeten dienen om op de feestdagen lichtjes te bergen, waardoor dan deze port tevens een dîpdan (lampen kolom) gelijkt. Het zich repeteeren van het ornament, èn aan het dak van dezen gopura, èn aan dat van de hal, èn aan de koepels, trekt dadelijk de aandacht. Het is geheel in overeenstemming met den eisch van de Hindu-kunst, en van de ruïnen van Java voldoende bekend. Het balktoppen ornament, waarin de ogieven onder de kroonlijsten, bijv. aan de gopura, zijn omgezet, brengt dadelijk de Tjandi Bima op de Diëng in herinnering.

De Chineesche godshuizen van Southbridge-road, hoewel daaronder o.a. ook een zeer belangwekkende is, al ware

het alleen maar om de twee achtkantige paviljoen-torens, die men er op beide nevenerven bij vindt, doen in de ornamentatie onder voor het dubbele tempelgebouw op de Philiproad. Door verwaarloozing reeds zeer vervallen, wekt nu nog de fraaie versiering van deze gebouwen hooge bewondering. Alle ornamenten boven op de daken, die in uiterlijk beloop de typische vormen hebben, worden gevormd door groepen, geheele landschapsgezichten, met daarin handelend optredende, vrijstaande menschefiguren, episoden van heiligenlegenden of andere zaken, alles van verglaasd en gekleurd aardewerk of porcelein, en zoo zijn ook de wandversieringen, die ingeschoten zijn in de muuren, en die in het inwendige, vermoedelijk om hun kostbaarheid, tegen beschadiging gevrijwaard zijn door thans helaas verweerde glasruiten. Maar ook zonder zich in deze ietwat minutieuse, en zeer drukke ornamentstukken te verdiepen, kan een binnengaan in dezen tweelingtempel, zelfs van een zeer kort bezoek, een groote voldoening schenken, om den hier aangebrachten wachttijger (links van den toeschouwer), en den hemeldraak in zijn strijd met den waterdraak (rechts). Levensgroot, almede in aardewerk, aangebracht, boven twee ongeveer een meter hooge, vierkante vijverbakken, waarin schildpadden rondzwemmen, treden zij, kranig gegeven, uit de wanden, in een omgeving, een boschlandschap en een zeestrand tooneel, geheel in overeenstemming met hun eigen maaksel, het boschlandschap bijv. vol variatie in de boschagie, rijk versierd met bloemen en bontkleurige vogels, alles zooals gezegd is in geboetseerd en gebakken werk. Hierbij treedt als van zelf het andere ornament, het houtsnijwerk aan kapiteelen en pilaren, enz., op den achtergrond. Dit laat zich beter voelen en opmerken in die andere godshuizen, waardoor dan ook daar het typische van de Indische kunst, — de Chineesche kunst is Indische kunst, — beter aan den dag komt. Welk een varieeren onder het zich gelijkblijven ook hier. Steeds boven- en onderornament, vooral het laatste verrijkt met bij-ornament en beiden

verplaatst in de hanebalken, naar boven de pilaren of kolommen, maar alles op zijn plaats. Is een trapboom elders niet meer dan neergevlijde pilaar, en deze op zijn beurt weer niets meer dan de helft van een poort of nisboog, met boven-ornament (de leeuwekop) en onder-ornament (de olifantvischkop), hier zijn die trapvleugelboomen in die hanebalken gebracht, maar de wijze van ornamenteeren, de applicatie van het ornament, is hetzelfde gebleven, zich herhalende in de samengetelde dak-spanten en dak-binten, zooals het zich dat elders doen zou aan de buitenzijde van een dak in verdiepingen. Het laat zich begrijpen, dat men er nooit toe overgegaan is, noch tot het maken van een volledige beschrijving van zulk een tempel, noch tot het leveren van een volledig stel platen, omdat alles zoo rijk en zoo druk is geornamenteerd, alles in het halfdonker zit, en het in zijn eigen land in China, en ook in Annam, herhaaldelijk gerepeteerd voorkomt. Wie er wat van weten wil, en hoeveel zijn er die er zich buiten die landen voor interesseeren, vond zijn platenschat, te keus en te keur, overal, in originali. Toch zou het wenschelijk zijn, dat men te eeniger tijd ook van deze soort gebouwen een volledige vertooning in druk gaf, bijv. van een enkel typisch object, met een aanvulling van belangrijke variaties. En dezen zijn er te over, op allerlei stukken, en in velerlei richting. Op twee daarvan moge hier nog even worden gewezen. In de poort van den grooten tempel in South Bridge-road vindt men, terwijl boven achter de makara de leeuw niet gemist wordt, voor zijn bek uit, een lang gestrekte kraanvogel (vogel-bijornament), en daar weer boven van voren een wegvarende hemeling, die op een zelfde wijze boven vóór zich weer een tweeden hemeling vertoont. Bij het eerste denke men slechts aan het mooie stuk van Battambang (Kambodja), waarvan Pavie, in zijne Mission, een afbeelding heeft gegeven, waar uit den bek van de makara een boschhaan wegvliegt. Het laatste is slechts de door de noodzakelijkheid vereischte verdere verrijking en uitbrei-

ding van het ornament, waarbij de variatie niet uitblijven mocht. In hoofdvorm komt dat genoemde ornament-gedeelte van Battambang overeen met de composiete verrijking in Siam en Kambodja zoo veelvuldig aan te wijzen, nl. die, waarbij zich een slangekop uit den bek van de makara opricht. In een zeer fraaie Chineesche woning in de Hill-road, kan men, doch weer op een eigen manier vervormd, dit, laat ons zeggen Kambodjasche composiete ornament, in haast Achterindischen vorm terugvinden. De uitstekende en uitloopende balkpunten ronden zich, vierkant, naar boven om hoog, als rondhouten, zich bovenaan verbreedende met twee aanzetstukken, ieder van een vorm van een kwart cirkel. Daar, waar de ronding begint, vindt men aan de buitenkanten van den balk, links en rechts, een makara-kop en profil uitgesneden. Het overige gedeelte is met een oploopenden rand belijnd, waarbinnen zich bloemwerk bevindt. Maar wie die andere stukken kent, en profil en en face, ziet in dat rondgebogen stuk, met die beide vleugels aan weerszijde bovenaan, dadelijk het opgerichte voorlijf van de slang, die uit dien makarabek uitschiet, en met zijn drie, tot een console voor het nog hooger liggende gedeelte van het houtwerk vervormde, koppen, dat hooger liggende gedeelte torst. Dit zijn slechts twee voorbeelden, voldoende intusschen om te laten voelen, dat een schat van gegevens nog zal moeten worden bijeengegaard en vastgelegd, vóór men ook ten deze zich tot een behoorlijk niveau zal hebben opgewerkt. Over deze chineesche tempels vindt men eenige historische bijzonderheden in Vaughan, The manners and customs of the chinese of the Straits settlements, Singapore 1879.

Den 29sten December vertrok ik van Singapore, met de La Seyne, die mij den 31en van die maand te Tandjong Priok bracht.

Aan het slot van deze mededeelingen mag ik niet verzuimen mijn welgemeende erkentelijkheid te betuigen aan de Heeren C. H. W. de Coutouly, Consul-Generaal van

Frankrijk te Batavia, J. C. T. Reelfs, onzen Consul-Generaal te Singapore, N. G. M. Luykx, onzen Consul te Saigon, en H. Brenier, sous-directeur de l'Agriculture et du Commerce à Hanoi; die mij allen, voor zoover dit binnen hun bereik lag, de reis vergemakkelijkt en ook veraangenaamd hebben. Den Heer G. Dumoutier, directeur de l'Enseignement du Protectorat, ben ik, al kon dit in het voorafgaande niet zoo zeer doen blijken, in hooge mate erkentelijk voor de inlichtingen van zeer uiteenloopenden aard, die ik, mondeling zoowel als door zijne geschriften, van hem ontvangen mocht.

Januari 1903.

De ambtenaar voor de beoefening der Indische talen,

Dr. J. BRANDES.

NOTE [1]

SUR

L'ÉCOLE FRANÇAISE D'EXTRÊME-ORIENT.

CRÉATION.

Avant qu'un arrêté de Mr. Doumer, Gouverneur Général de l'Indo-Chine, créât, le 15 Décembre 1898. l'Ecole Française d'Extrême-Orient, la science semblait avoir perdu droit de cité dans la colonie. Les études historiques et philologiques, inaugurées jadis avec succès par un groupe d'hommes distingués, n'attiraient plus qu'un petit nombre de chercheurs isolés, dont les productions portaient la marque trop évidente de leur isolement. Les rares institutions qui avaient paru naguère devoir provoquer autour d'elles une certaine activité scientifique n'existaient plus. Le Collège des administrateurs stagiaires, que l'excellence de son enseignement aurait dû rendre intangible, avait été supprimé. Les créations de Paul Bert ne lui avaient pas survécu. Le Musée de Saigon, dépouillé de collections qui n'intéressaient personne — et dont aujourd'hui encore nous recherchons vainement les débris — était devenu la demeure d'un haut fonctionnaire. Les *Excursions et Reconnaissances*, où avaient trouvé place tant d'études remarquables, ne paraissaient plus. De temps à autre, les matériaux anciennement recueilis donnaient lieu en Europe à des travaux de bon aloi, — quelques-uns d'une importance capitale, comme le Corpus des inscriptions du Cambodge et du Champa; — mais ils n'excitaient en Indo-Chine aucune émulation; on peut

1) Zie bl. 499.

même dire qu'ils y étaient pratiquement ignorés. D'immémoriales erreurs, vingt fois réfutées, se colportaient avec sérénité, comme des vérités de tout repos. De ceux qui sollicitait la curiosité du passé, les uns construisaient de téméraires systémes, dont leur imagination faisait tous les frais; les autres, plus sensés, renonçaient a une entreprise, pour laquelle toute préparation, tout instrument leur manquait. De part et d'autre, le résultat était nul. On étudiait l'histoire dans des manuels. On apprenait les langues indigènes pour les besoins de la vie courante et d'aprés une méthode purement empirique, sans aucun souci de l'évolution historique, de la grammaire comparée, de la dialectologie. Les langues savantes, les vieilles religions, tous les faits anciens qui expliquent le présent étaient ou ignorés, où défigurés par des méprises pires que l'ignorance. Certains personages témoignaient de leur intérêt pour l'archéologie en appliquant les statues et les inscriptions des temples à la décoration des jardins Les documents les plus précieux disparaissaient l'un après l'autre. En résumé, toute recherche méthodique des origines avait cessé, excepté peut-être en ce qui concerne la partie annamite, où une certaine tradition érudite, plus ou moins préservée par les lettres indigènes, facilita l'éclosion de quelques travaux meritoires, d'autant plus dignes d'estime qu'ils ne furent ni encouragés, ni imités.

Si on jetait les yeux sur les pays d'alentour, le contraste était saisissant. Dans l'Inde, les services publics et les sociétés privées rivalisaient de zêle L'*Archaeological Survey* exhumait les ruines, recueillait les inscriptions et offrait au public savant cinquante volumes, où les monuments de l'antique civilisation indienne étaient catalogués, décrits, photographiés. L'ethnograhie des races se faisait avec une méthode exacte et sûre. Les rapports officiels sur les recensements périodiques de la population incorporaient des informations de plus en plus riches, de plus en plus précises. Le *Linguistic Survey* commençait une vaste enquête sur tous les idiomes de la péninsule. La

Société Asiatique du Bengale, poursuivant une carrière plus que séculaire, publiait sans relâche les études et les textes. A Bombay, à Madras, à Colombo, à Singapour, les orientalistes se groupaient en sociétés laborieuses. En Birmanie, les Anglais venaient de fonder un Institut Archéologique pour explorer les antiquités du pays et veiller à la conservation des monuments. A Java tous les domaines de la science, histoire, épigraphie, archéologie, linguistique, histoire littéraire, ethnographie, étaient cultivés à l'envi sous l'impulsion de la Société de Batavia, où les travailleurs trouvaient le secours d'une direction expérimentée, d'une riche bibliothèque, d'un admirable musée. La Chine et le Japon possédaient déjà des centres scientifiques.

Inerte au milieu de ce cercle d'activité, l'Indo-Chine francaise était destinée à devenir un jour ou l'autre — par le simple effet de la solidarité des faits historiques en Extrême- Orient — un objet d'etude pour ses voisins. On n'eût pas tardé sans doute à voir la Franse obligée de chercher à l'étranger des renseignements sur ses propres possessions. Il n'est pas inutile de rappeler que la première traduction d'une inscription cambodgienne est l'oeuvre d'un savant hollandais et que la première étude de grammaire comparée sur la langue chame est due à un linguiste allemand.

Cette situation déjà facheuse et qui n'eût pas tardé à devenir humiliante, préoccupait depuis longtemps les orientalistes français que leurs études intéressaient a l'Indo-Chine. Ils s'étonnaient qu'un pays si riche en souvenirs historiques, en monuments grandioses, en survivances d'un passé glorieux, demeurât aussi négligé. Sans doute on recevait parfois d'outre-mer quelques essais pleins de bon vouloir, mais rares, et dont l'insuffisance ne permettait pas de regretter la rareté. Par quel moyen faire lever une moisson scientifique sur cette terre stérile? On songea tout d'abord à y envoyer à poste fixe un philologue chargé d'une double mission: l'une, de travailler lui-même

à l'exploration de l'Indo-Chine; l'autre, de grouper autour de lui tous les travailleurs, de les aider de ses conseils, de leur communiquer les notions de sanscrit et de pâli, d'histoire religieuse, d'archéologie nécessaire à la bonne exécution de tout travail sur une civilisation d'origine indigène: car, à ce moment, il s'agissait surtout, sinon exclusivement, de restaurer l'étude de cette partie de l'ındo Chine qui doit à l'Inde ses monuments, ses costumes et son culte.

Ce plan était par la force des choses, trés limité, peut-être l'etait-il trop pour produire à bref délai des résultats appréciables. Quoi qu'il en soit, il n'eut pas à subir l'épreuve des faits et, à peine ébauché. fit place à un dessein plus vaste, inspiré par des considérations un peu différentes.

A cette époque l'Indo-Chine française sortait transformée d'un grand travail de réorganisation. L'assemblage mal cohérant de pays que la conquête avait successivement rangés sous notre domination se rapprochait en une plus étroite unité Un grand Etat colonial se constituait avec de nouveaux intérêts, de nouveaux devoirs et, partant, de nouveaux modes d'action. On admit dès lors qu'il devait posséder non seulement les organes nécessaires à son développement économique, mais encore des organes de la vie intellectuelle qui, pour ne pas se traduire en chiffres dans les statistiques douanières, n'en contribuent pas moins dans une notable mesure à l'autorité morale d'un pays. C'est ainsi que des établissements furent prévus pour les études d'astronomie, de météorologie, de bactériologie, de médecine. Un souci aussi élevé des intérêts scientifiques ne pouvait laisser de coté les sciences historiques: ainsi naquit le projet d'une nouvelle institution, qui figura au budget général de 1898 sous la dénomination *d'Ecole Française d'Extréme Orient.*

La résolution du Gouverneur Général de l'Indo-Chine répondait trop bien aux voeux des orientalistes de l'Institut

pour n'être pas acceuillie avec une sincère gratitude. Aussi lorsque M. Doumer offrit à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres le contrôle scientifique de sa fondation et soumit à son examen le règlement qu'il avait élaboré, l'Académie n'eut-elle aucune hésitation à accepter les propositions qui lui étaient faites.

Le nouveau plan dépassait de beaucoup la portée du premier. L'Ecole Française — que l'arrêté de fondation appela *Mission Archéologique d'Indo-Chine* — pouvait et devait, avec des resources plus larges, assumer une tâche de plus longue portée. Elle ne pouvait plus, sur ce vieux tronc indo-chinois aux multiples ramifications, faire choix d'une branche à l'exclusion des autres; à la branche indienne, il lui fallait joindre la branche chinoise; le rameau des peuples non civilisés lui même réclamait son attention. Elle ne pouvait même pas s'enfermer dans les limites de l'Indo-Chine. Le cours naturel des choses, secondé par une puissante initiative, a fait de l'Union indochinoise la gardienne et même, dans certaine mesure, la directrice des intérêts français en Extrême-Orient; elle se trouve par là placée au centre d'un horizon plus vaste et de relations plus étendues. Il lui importe de posséder sur les idées et les traditions des peuples qui l'entourent ces notions précises et sûres que peuvent seules fournir les enquêtes impartiales de la science. On eût d'autant moins compris l'exclusion des pays étrangers, que leur passé historique forme un tout indivisible avec celui de l' Indo-Chine, et qu' il serait aussi contraire à la vérité qu'au bon sens de concentrer ses études sur le confluent des grands courants civilisateurs de l' Asie Orientale, en s'interdisant d'en remonter le cours jusqu'à sa source. L'objet de l'Ecole devait donc être non seulement l'histoire de l'Indo-Chine, mais celle de l'Extrême-Orient tout entier.

Ce n'est pas tout. Dans la pensée du Gouverneur-Général, elle était destinée à exercer une sérieuse influence sur l'orientalisme français. M. Doumer avait été vivement

frappé par la lecture d'une page de James Darmesteter 1) où l'illustre savant, mettant en parallèle les traits caractéristiques de l'orientalisme en Angleterre et en Allemagne, faisait ressortir, en opposition à la tendance empirique et utilitaire du premier, l'esprit théorique et abstrait du second: „L'Orient des Universités allemandes, disait-il, fut donc avant tout un Orient livresque, un Orient des manuscrits, ou à travers des paradigmes de grammaire et des *à priori* métaphysiques. Quelques uns des travers de l'orientalisme allemand *et par suite plus ou moins de l'orientalisme européen*, le vague des questions posées et des réponses, l'absence presque absolue de sens historiques, frappante chez le peuple qui le premier en a trouvé la formule, la poursuite des minutieuses scolastiques, la chimère de la mythologie comparée, le piétinement sur place dans un cercle étroit de matériaux remâchés et de formules routinières, tout cela tient à ce divorce entre la recherche théorique et la connaissance pratique qui a été la loi de l'érudition allemande. Elle s'est hypnotisée sur un passe de convention, faute d'avoir cherché à la source du présent l'instinct de la réalité et de la vie; pour connaître, comprendre et revivre le passé, il faut avoir si peu que ce soit vécu le présent qui en vient, et qui seul peut rendre, par réflexion ou par écho, la couleur ou la voix de ce passé qu'il continue.

Si les incomparables érudits qui depuis quarante ans, dans les Universités de Berlin et de Tubingen, ourdissent leur toiles d'araignées méthaphysiques autour des Vedas, de la Bible et de l'Avesta, avaient commencé par se plonger dans la source toujours jaillissante de l'Orient moderne, quarante ans de chefs d'oeuvres presque stériles auraient été épargnés à la science".

Certes il est bon — et personne, en France au moins, ne le met en doute — de „se plonger dans la source jaillisante

1) Dans l'article intitulé „Politique et colonisation" (J. Darmesteter, Critique et Politique. Paris, 1895, p. 204.

de l'Orient moderne"; encore faut-il en avoir les moyens. La plupart des jeunes recrues de l'orientalisme n'ont à offrir sur les autels de la philologie que leur ardeur au travail et leur amour du savoir. C'est à eux surtout qu'on a pensé en créant l'Ecole Française: on a voulu qu'ils puissent sortir de leurs salles de cour et de leurs bibliothèques et, interrompant pour un temps la dissection des textes, aller voir de leurs yeux les races qui les ont produits, la terre où ils sont germés, les sociétés qui en gardent l'empreinte, les monuments qui les traduisent et les expliquent. Désormais, les jeunes gens qui, forts d'une bonne préparation antérieure, voudront compléter leur instruction par un séjour en Extrême-Orient, y trouveront toutes les facilités et aucune entrave. Ils pourront étudier à leur choix l'Inde, la Chine, le Japon, l'Insulinde, sans compter l'Indo Chine, où abondent les sujets autant que les moyens de travail. Dans la colonie, ils profiteront de toutes les ressources dont l'administration dispose; au dehors, ils trouveront des confrères bienveillants, déjà en relations amicales avec l'Ecole, et d'autant plus disposés à guider leurs recherches qu'ils seront assurés de recevoir eux-mêmes en Indo-Chine un accueil également cordial et empressé. C'est ainsi, dans un contact prolongé avec la nature et les hommes, que nos jeunes orientalistes acquerront cette large expérience des faits et ce sentiment des réalités, par où les travaux d'érudition cessent d'être une sêche armature logique pour revêtir la richesse et la plénitude des formes vivantes.

Telles furent les idées qui déterminèrent le Gouverneur-Général de l'Indo-Chine à édicter, le 15 décembre 1898, sur l'avis conforme de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, le règlement constitutif de la *Mission Archéologique d'Indo-Chine.* Cette dénomination ayant donné lieu à quelques malentendus sur le caractère permanent de l'institution, un arrêté du 20 janvier 1900 lui restitua le titre *d'Ecole Française d'Extrême Orient* qui avait été primitive-

ment choisi. Enfin un décret du Président de la République en date du 26 février 1901, reproduisant avec quelques modifications l'arrêté règlementaire du 18 décembre 1898, a consacré définitivement l'existance de l'Ecole en lui assurant toutes les garanties possibles de stabilité et de durée.

But.

L'Ecole Française a un double caractère: elle est un *établissement scientifique* et un *service administratif*.

En tant *qu'établissement scientifique*, elle a pour objets la *recherche* et *l'enseignement*.

De ces deux objets, le premier est sans contredit le plus essentiel; c'est aussi celui que le règlement met au premier rang (art. 2):

„Elle a pour objet; 1°. de travailler à l'exploration archéologique et philologique de la presqu'île indo-chinoise, de favoriser par tous les moyens la connaissance de son histoire, de ses monuments, de ses idiomes, 2°. de contribuer à l'étude érudite des régions et des civilisations voisines, Inde, Chine, Malaisie, etc".

Comme l'indique cet article, le champ de ses travaux est très large: ils peuvent porter sur l'histoire, l'archéologie, l'épigraphie, la linguistique, l'ethnographie, l'histoire religieuse, l histoire littéraire, le droit, en un mot sur toutes les disciplines qui constituent la philologie, au sens le plus large du terme, — et cela dans tout l'Extrême Orient, l'Inde comprise. Ils peuvent être l'oeuvre, soit des membres de l'Ecole (directeur, professeurs, pensionnaires), soit d'attachés temporaires, qui obtiennent de lui être adjoints pour un temps limité et pour une mission définie; soit enfin de personnes sans lien officiel avec l'Ecole, mais acceptant librement sa direction. En accord avec l'idée primaire de sa fondation, l'Ecole n'a jamais cru devoir borner sa sollicitude à son propre personnel, mais elle s est constamment efforcée de recruter au dehors

des collaborateurs, d'encourager des vocations et de susciter des découvertes.

L'*enseignement* figure dans le plan général des travaux de l'Ecole sous une double forme: enseignement scientifique, enseignement pratique. L'art. 3 charge le directeur „de présider et de prendre part lui-même à l'enseignement, qui devra comprendre des cours de langues sanscrite et pâlie et d'archéologie pratique, former les auditeurs européens ou indigènes aux bonnes méthodes de travail et les mettre en état de collaborer utilement à l'oeuvre archéologique poursuivie". L'art. 6 porte qu' „il pourra être adjoint à l'enseignement scientifique de l'Ecole un enseignement des langues, écritures et littératures modernes de l'Extrême-Orient".

Cette partie du programme de l'Ecole, inférieure en importance à la première, ne rencontre pas non plus des conditions aussi favorables. L'enseignement scientifique ne peut s'adresser qu'aux pensionnaires ou aux Européens habitant la colonie: or, les uns arrivent de France avec une préparation suffisante pour entreprendre immédiatement des travaux personnels, les autres, peu nombreux et dispersés sur un vaste territoire, ne sauraient former l'auditoire d'un professeur. Quant à l'enseignement pratique des langues indigènes, il pourrait assurément rendre de grands services aux administrateurs, si ceux-ci, retenus par leurs fonctions loin du siège de l'Ecole, n'étaient hors d'état d'en suivre les cours. Peut-être cet obstacle pourrait-il être levé par une modification des usages actuellement suivis dans le recrutement et l'emploi du personnel administratif.

Il est toutefois un enseignement que nous avons cru pouvoir essayer dès maintenant: c'est celui de la langue chinoise. Le chinois écrit étant dans une large mesure la langue du commerce et de l'administration, nous avons cru répondre à un véritable besoin en instituant cet enseignement, d'autant plus nécessaire qu'il a malheureusement

disparu du programme des écoles publiques, sauf une ou deux exceptions qui sont fort loin de répondre à toutes les nécessités.

Les autres parties du programme auront leur tour, en attendant, l'enseignement oral peut être suppléé par des publications conçues sous une forme simple et accessible, quoique strictement scientifique. Par exemple, nous envisageons comme possible et désirable une série de manuels destinées à mettre les notions les plus nécessaires à la portée du public. Nous attendons un service analogue du *Bulletin* que nous publions depuis un an, et qui établira entre l'Ecole et tous ceux qu'intéressent ses travaux le lien d'une fructuose collaboration.

L'Ecole Française n'est pas seulement un établissement scientifique, elle est aussi un *service administratif*. Comme chef de ce service, le Directeur de l'Ecole est chargé de la surveillance et de la conservation des antiquités indochinoises; il établit et soumet à la sanction du Gouverneur-Général la liste de celles qui doivent être déclarées monuments historiques et assujetties comme telle à une reglementation spéciale; il propose les travaux de restauration qu'il juge nécessaire; enfin il veille à l'exécution des arrêtés concernant les monuments historiques, constate les infractions et revendique les objets illégalement aliénés ou distraits. Il est aidé dans cette tâche, pour ce qui concerne le Tonkin, par une „Commission des Antiquités" récemment créée à Hanoi (arrêté du 30 Septembre 1901).

Organisation.

L'Ecole Française est placée sous l'autorité du Gouverneur-Général de l'Indo-Chine et le contrôle scientifique de l'Académie des Incriptions et Belles-Lettres 1) Elle a pour

1) L'Académie a nommé une commission speciale pour veiller a tout ce qui intéresse l'Ecole. Cette commission se compose des M. M. Barbier de Meynard, Barth, Bréal, Clermont-Ganneau, Hamy et Senart.

chef un *Directeur*, nommé par décret sur la preposition du Gouverneur Genéral et la présentation de l'Académie; il est nommé pour six ans; son mandat est renouvable.

Le personnel de l'Ecole se compose de professeurs ou répétiteurs et de pensionnaires. Les pensionnaires sont choisis par l'Académie parmi les jeunes gens présentant des garanties sérieuses de préparation scientifique; peuvent aussi être désignés des savants dont les travaux rendraient désirable un séjour en Orient. Pensionnaires ou savants en mission sont nommés dans la même forme que le Directeur. Ils doivent, tout en poursuivant leurs travaux personnels, cöopérer à l'objet spécial de l'institution. Ils sont défroyés par l'Ecole et y demeurent attachés pendant un an au moins; ce terme peut être prorogé d'année en année sur la proposition du Directeur et l'avis de l'Académie Un fonds special est inscrit au budget pour leur être distribué en indemnités de séjour ou de voyage, au moyen desquelles ils font des séjours d'étude, d'une durée proportionnelle aux ressources disponibles, dans les pays d'Extrême Orient, Inde, Chine ou autres, selon l'objet particulier de leurs recherches.

L'Ecole dépend, au point de vue administratif, de la Direction des Affaires civiles de l'Indo-Chine, qui ordonnance toutes ses dépenses.

Elle possède une Bibliothèque et un Musée.

Personnel.

Directeur: M. Louis Finot, directeur d'études adjoint à l'Ecole pratique des Hautes-Etudes, nommé par arrêté du 30 décembre 1898.

Directeur par interim: M. Alfred Foucher, agrégé de l'Université, maître de conférences à l'Ecole pratique des Hautes-Etudes, nommé par arrêté du 13 janvier 1901.

Professeur: M. Paul Pelliot, élève diplomé de l'Ecole des langues orientales, chevalier de la Légion d'honneur,

nommé pensionnaire par arrêté du 15 août 1899, professeur de langue chinoise par arrêté du 6 féwier 1901.

Pensionnaires: M. Henri Parmentier, architecte, élève de l'Ecole des Beaux-Arts, nommé par arrêté du 28 juillet 1900, prorogé pour un an à partir du 7 Octobre 1901;

M. Edouard Huber, élève diplomé de l'Ecole des langues Orientales, chargé sous la direction de l'Ecole, d'une mission ayant pour objet l'histoire et les langues de l'Indo-Chine (arrêté de 13 janvier 1901), pensionnaire par arrêté du 29 décembre 1901;

M. de Barrigne de Fontainieu, élève diplomé de l'Ecole des langues orientales (arrêté du 7 décembre 1901);

M. Ch. E. Maitre, ancien élève de l'Ecole Normale supérieure, agrégé de l'Université (arrêté du 29 décembre 1901);

L'Ecole a compté parmi ses membres M. Antoine Caraton, nommé sécrétaire-bibliothécaire par arrêté du 6 mars 1899, démissionnaire.

Elle a eu comme attachés temporaires M. Lunet de Lajonquière, capitaine d'infanterie coloniale, chargé de missions ethnographiques et archéologiques en Indo-Chine; et M. Alfred Lavallée, chargé d'une mission ethnographique du Laos. Elle bénéficie en ce moment des services de M. H. Dufour, architecte, inspecteur des Bâtiments civils, chargé d'une mission archéologique au Cambodge; de M. Ch. Carpeaux, chargé d'une mission d'études archéologiques en Indo-Chine, adjoint de M. H. Dufour; de M. Bonifacy, capitaine d'infanterie coloniale, chargé d'une mission ethnographique et linguistique ches les peuplades Man du Tonkin.

Travaux.

Les principaux travaux de l'Ecole sont: la formation d'une bibliothèque et d'un musée; l'étude et la conservation des monuments; diverses recherches ethnographiques et linguistiques; enfin plusieurs publications.

Bibliothèque. — Le premier et le plus nécessaire instrument de travail est une bonne bibliothèque. Dès le début, on s'est efforcé de pourvoir à ce besoin. Les dons du Ministère de l'Instruction publique, de l'Académie des inscriptions, de l'Ecole des langues orientales, de la Société Asiatique, du Musée Guimet, de l'India office, de la Société des Sciences et arts de Batavia ont constitué un premier fonds, que d'importantes acquisitions ont assez promptement accru.

Les *volumes imprimés* sont aujourd'hui au nombre de 2200 environ, sans compter un fonds relativement considérable de livres chinois (23,384 *pen* ou fascicules), quelque livres annamites (environ 200 *pen*) et près de 500 énormes liasses de littérature boudhique en tibétain et en mongol. Dans quelques années nous aurons formé une bibliothèque de travail contenant tous les ouvrages nécessaires pour l'étude de l'Indo-Chine et des pays d'Extrême-Orient.

Outre les acquisitions, les dons et les échanges contribuent dans une large mésure au développement de cette bibliothèque. La plupart des sociétés étrangères nous envoient leur publications et reçoivent les nôtres. Les gouvernements étrangers, notamment ceux des Indes Britanniques et Néerlandaises, ont fait preuve également de la plus grande libéralité. En Indo-Chine, un circulaire du Gouverneur-Général a prescrit le depôt, en double exemplaire, de toutes les publications administratives.

Le fond des *manuscrits* se compose principalement de manuscrits khmers recueillis par nous au Cambodge et de manuscrits laotiens acquis à Luang-Prabang. Il comprend également quelques manuscrits chams, 5 bolos, 2 thai, et quelques manuscrits chinois et tibétains. La grande majorité de ces textes sont inédits et même inconnus. Le nombre total est supérieur à 700, sans parler des nombreuses copies de manuscrits cambodgiens dont nous avons fait la commande.

Il faut ajouter une série de 250 estampages d'inscrip-

tions, rapportés par nous de notre voyage autour de l'Indo-Chine et par M. de Lajonquière de sa mission an Cambodge. Une dizaine d'autres sont venus s'y ajouter depuis, provenant du Siam, du Cambodge et de l'Annam.

Musée. — Les musées ont une grande utilité: ils permettent de centraliser et de préserver nombre de reliques du passé, qui, sans cet asile, seraient dispersées ou détruites. Ils ont aussi un danger: c'est d'attirer à eux des choses qui auraient dû rester là où elles étaient. Aussi, en fondant le Musée de l'Ecole, destiné à devenir le Musée de l'Indo Chine, avons-nous pris pour règle de n'y faire entrer d'autres sculptures que les statues ou bas-reliefs déjà déplacés ou provenant de monuments entièrement ruinés. Quant aux inscriptions, elles sont d'une telle importance historique et exposées à de telles détériorations qu'elles doivent être à tout prix mises à l'abri Les sculptures ou les stèles restées *in situ* pourront être représentées au Musée par des moulages. Nout joindrons à cette collection archéologique une collection ethnographique (armes, ustensiles, instruments, modèles d'habitations, de barques, etc), dont nous souhaitons faire un tableau complet et fidèle de la vie des différentes races, civilisées ou sauvages, établies sur le territoire de l'Indo-Chine.

Les objets conservés au Musée ont été provisoirement répartis en six sections:

1° *Inscriptions.*— Stèles et piliers inscrits, provenant des anciens royaumes de Cambodge et de Champa, notamment des ruines de My-Son (Annam), de Sambor, de Kompong-Cham, de Chikreng (Cambodge), de Ban Houé Tamoh, de Nat Pou (Laos): ou total une trentaine d'inscriptions.

2° *Sculptures et moulages.*— Statues provenant de Bati et Sambor; de Svai Rieng, de Kompong Cham, de Chikreng, etc.; acrotères linteaux et autres fragments de sculptures cambodgiennes. Tympans, piédestaux, linteaux et piliers sculptés provenant des ruines chames de la province de Binh Dinh (Annam): en tout 82 pièces.

3° *Peintures et dessins.*— Collection de 240 peintures Chinoises, dont quatre de la dynastie des Song et 30 de la dynastie des Ming (4e année de Kinh t'ai 1454 A. D.), et de quelques albums, également chinois, provenant de la mission de M. Pelliot en Chine; deux grandes peintures cambodgiennes.

4° *Vases, bronzes, et objets d'art et d'archéologie.*— Statuettes, symboles, grelots, bijoux etc. de Svai Rieng; plats d'argent de Chaudoc; bagues et bracelets de bronze de Pursat; *linga* en cristal de roche de Takéo; cachets de bois et d'ivoire, etc. (Cambodge). Buddha's de bronze et modèles de temple en bois (Laos). — Budha's ou Bodhisattva en bronze trouvé près de Binh Dinh; trésor découvert par M. Parmentier à Po Klong Garai, près de Phanrang; fusil incrusté d'or, boîte à bêtel, etc (Annam).— Mobilier funéraire de Dam Xuyèn; fragments de céramique trouvés sur l'emplacement de Dai-la près de Hanoi (Tonkin).— Porcelaines, jades, laques, bronzes, émaux cloisonnés, etc., de Chine et panthéon tibétain composé d'environ 80 statuettes de cuivre doré (mission Pelliot). — Collection d'archéologie birmane réunie par M. le consul de France à Rangoun, etc.: au total 785 objets ou groupes d'objets.

5° *Monnaies et médailles.* — Monnaies chinoises et annamites trouvées à Dai-la, plus une collection d'environ 1,900 pièces, surtout chinoises et annamites, acquises par achat.

6° *Objets ethnographiques.* — Armes et ustensiles des tribus sauvages du Laos (mission Lavallée) — Haches de pierre et autres objets préhistoriques recueillés par M de Lajonquière à Samrong Sen (Cambodge). — Armes, bijoux et ustensiles de diverses tribus de Sumatra (don de M. de Ryk): soit environ 400 objets ou groupes d'objets. Cette section va s'accroître dans des proportions considérables à l'occasion de l'Exposition de Hanoi. C'est ainsi que nous avons déjà reçu une centaine de nouveaux objets particuliers aux tribus Man (mission du capitaine Bonifacy); d'autres suivront, d'après un programme élaboré à l'avance.

Conservation et étude des monuments. — Les monuments de l'Indo-Chine ont souffert du temps et des hommes ; le temps les a découronnés, lésardés, renversés ; les hommes les ont dépouillés. Pendant longtemps il fut généralement admis que les statues et autres pierres sculptées qui ornaient les anciens temples n'avaient d'autre emploi que de peupler de lointains musées, de décorer les résidences et d'enrichir les collections privées. Personne n'imaginait que la science des religions pût perdre, à ces translations inconsidérées, de précieux documents. C'est néamoins ce qui est arrivé. Si l'Ecole a été fondée trop tard pour empêcher ces dévastations, au moins s'est-elle empressée d'y mettre fin. Sur la preposition du Directeur, le Gouverneur-Général a pris, le 12 avril 1900, un arrêté qui assure désormais aux antiquités de l Indo-Chine une protection efficace. Les monuments classés ne peuvent être l'objet d'aucun travail de restauration, démolition ou autre, sans l'autorisation du Gouverneur-Général, qui en détermine les conditions. Aucun monument ou objet classé ne peut être aliéné ; rien ne peut en être distrait. Tout fonctionnaire qui, à raison der ces fonctions, entre en possession d'un objet susceptible d'être classé, est tenu de le mettre à la disposition du Gouverneur-Général. Toute découverte d'antiquités doit être immédiatement signalée. Les autorités locales sont responsables de l'intégrité des monuments. Le Directeur de l'Ecole Française est chargé de constater les infractions et de veiller à l'exécution des mesures prescrites.

Ce règlement général établi, il restait à dresser la liste des monuments auxquels il s'appliquerait. Cette liste, préparée par le Directeur de l'Ecole et par M. de Lajonquière, à étée promulgée par un arrêté de février 1901. Les monuments qui seront découverts dans la suite y seront ajoutés.

On s'est également préoccupé de défendre les monuments contre la ruine qui les menace. Un plan général de réparation a été mis à l'étude. Ce travail préliminaire,

confié à M. Henri Parmentier, permettra de procéder méthodiqeument suivant l'intérêt des monuments, l'urgence des travaux et les ressources disponibles.

Les études archéologiques ont marché de pair avec les mesures de conservation Les antiquités hindoues de l'Indo-Chine ont déjà fait l'objet d'un double travail :

1° Une carte archéologique, dressée par M. de Lajonquière, donnant l'emplacement de tous les édifices chams et khmers, avec une liste sommaire.

2° Un inventaire descriptif contenant une description de chaque monument, avec plans, dessins et photographies. L'inventaire du Cambodge est sous presse; celui des monuments chams de l'Annam est en voie d'achévement et suivra de près le premier.

Cet inventaire donnera un tableau suffisamment précis de tous les édifices d'origine indienne. Les plus importants pourront dans la suite faire l'objet de monographies. Le groupe d'Angkor notamment, qui ne figure pas dans cet inventaire comme étant hors de nos frontières, donnera sans doute matière à d'importants travaux.

Recherches ethnographiques et linguistiques.— Il est peu de problèmes aussi complexes que celui de l'ethnographie indo chinoise. En dehors des groupes connus: Annamites, Khmer, Thaï, Chams, il existe un fouillis de peuplades non civilisées, dont on ne sait guère que les noms, et dont on ignore à peu près complètement la race, la langue et les coutumes. Ce sera la tâche de l'avenir de debrouiller ce chaos, de classer les idiomes et d'établir les affinités ethniques. Nous avons déjà posé les premiers jalons de cette étude. Au Nord, M. de Lajonquière a suivi la frontière chinoise de Monkay à Laokay, étudiant les populations et recueillant des spécimens de leurs parlers; le même travail a été fait par un de nos correspondants, M. le Dr. Guide sur la partie occidentale de la même frontière. Au Sud, M. Lavallée a traversé tous le Laos de Ban Muang à Quinhon et rapporté de cette expédition une

relation très complète des tribus situées sur cet itinéraire. Ces trois missions ont réuni des matériaux de grande valeur pour la préparation de la carte ethnographique de l'Indo-Chine qui est un des desiderata de l'Ecole.

Les peuples d'ancienne culture n'ont pas été négligés. M. Cabaton s'est livré à une nouvelle et fructueuse étude de la religion chame. Notre correspondant M Cadière a inauguré l'étude scientifique de la langue annamite, qui n'avait jamais été auparavant enseignée qu'au point de vue pratique: sa *Phonétique annamite* (actuellement sous presse) est le premier essai de dialectologie annamite; et sa *syntaxe annamite* traite en grand détail d'une des parties les plus intéressantes et les plus negligées de la grammaire.

Publications de l'Ecole. — Ouvrages publiés:

— *Rapport* (du directeur) *à M. le Gouverneur-Général sur les travaux de l'Ecole pendant l'année 1899.* Hanoi 1900 in 4°. (Réimprimé dans les comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions, 1900, p. 275.

— *Inventaire sommaire des monuments chams d'Annam,* par L. Finot et E. Lunet de Lajonquière. — Hanoi, 1900, in-fol. (Autographié) Avec une carte en 7 feuilles, et 2 plans.

— *Numismatique annamite,* par D. Lacroix. — Saigon, 1900, 1 vol. in 8°. et 1 vol. obl. de 40 planches.

— *Instructions pour les collaborateurs de l'Ecole française d'Extrême-Orient.* Saigon, 1900.

— *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient,* revue trimestrielle nos. 1—4. — Hanoi, 1901, in-8°; 418 pp.

— *Rapport* (du directeur) *à M. le Gouverneur-Général sur les travaux de l'Ecole française pendant l'année 1900.* — Saigon 1901, in 4°.

Nouvelles recherches sur les Chams, par A. Cabaton.

— Paris, 1901, in 8°.

Sous presse:

— *Phonétique annamite (dialecte du Haut-Annam),* par L. Cadière. — Paris, in 8°.

— *Eléments de sanscrit classique,* par N. HENRY, professeur à l'Université de Paris. — Paris, in-8°.

— *Inventaire archéologique de l'Indo-Chine, I. Monuments du Cambodge,* par E LUNET DE LAJONQUIÈRE. — Paris, in-8°.

En résumé, l'Ecole possède aujourd'hui une bibliothèque, un musée, une revue périodique, une collection de mémoires. Elle dispose du concours de plusieurs pensionnaires savants et actifs ; elle s'est assuré de précieuses collaborations locales. Elle a rencontré d'unanimes sympathies dans le monde savant, en France et à l'étranger. Il semble que son utilité est désormais prouvée et son avenir assuré.

31 décembre 1901.

L. FINOT,

Directeur d'études adjoint à l'Ecole pratique des Hautes-Etudes, Directeur de l'Ecole française d'Extrême-Orient.

TAMILWOORDEN IN MALEISCH GEWAAD.

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Door onderzoekingen op etymologisch gebied in de laatste jaren is gebleken dat het Maleisch meer Tamilwoorden bevat dan vroeger werd aangenomen. Evenwel, er zijn redenen om te veronderstellen dat er nog menig Tamilwoord, wellicht geheel gemalaiseerd en in vorm en beteekenis gewijzigd, in het Maleisch moet schuilen Immers de betrekkingen van mercantielen aard tusschen het Tamilvolk en het Maleische schiereiland, benevens het in dezelfde handelssfeer gelegen Sumatra, zijn van oude tijden af zeer levendig; er moeten op allerlei terrein, ook op dat der woordgeschiedenis, belangrijke ontleeningen hebben plaats gevonden. Buitendien was het nog niet lang geleden in Malaka de gewoonte dat alle kinderen van eenigszins welgestelde lieden Tamil leerden om er zich in den handel en den omgang van te bedienen 1). Het kan niet anders of van die aanrakingen moeten diepe sporen in de taal achtergebleven zijn. In die richting zoekende, vonden wij verschillende etymologieën en verwantschappen, waarvan slechts de meest waarschijnlijke hierachter medegedeeld worden.

---

1) Hikajat Abdoellâh, lithogr. bl. 36 ادالة عادة دالم نڬري ملاك
درفد زمان نينق مويڠ سموان انق اورڠ بايك ٢ دان اورڠكاي
سموان بلاجر بهاس ايت ادافون ڬونڽ ايت سفاي مڠتهوي
علمو كيرا ٢ دان هيتوڠ مڠهيتوڠ دان بوله برتوتر بهاس

I.

Atjaram.

Atjaram beduidt huwelijkspand, trouwring; het woord is blijkbaar niet echt Maleisch. Het kan niet anders zijn dan het Tamil a ç ç â r a m = onderpand, voorschot. De beteekenis is in het Maleisch zeer weinig veranderd, slechts eenigermate gespecialiseerd. Als verkorte vorm van dit drielettergreepige woord komt *tjaram* voor.

II.

Atjoe.

Van den stam *atjoe* worden twee woorden afgeleid, welker beteekenissen niet te harmonieeren zijn, nl. *měngatjoe* = dreigen, mikken, en *atjoean* = schets, vorm, model, leest. Hier moet dus tweeërlei grondvorm *atjoe* onderscheiden worden. Ik leid het woord *atjoean* af van een stam *atjoe*, dien ik gelijkstel met Tamil a ç ç u = type, vorm, model, leest. Wel is waar komt het woord in den stamvorm in het Maleisch niet voor, doch het suffix *an* kan er bijgevoegd zijn naar analogie van zoovele woorden welke instrumenten e. d. aanduiden, en gewoonlijk met dat achtervoegsel worden gevormd. Op die wijze is dan *atjoean* volkomen gelijk gemaakt aan formaties als *toeladan*, *timbangan*, *oekoeran* en zeer vele andere.

III.

Ĕlai (Helai).

Ĕlai, of *hĕlai*, wordt beschouwd als gevormd van den éénlettergreepigen stam *lai* met behulp van een voorslag, waaromtrent verder niets bekend is. Intusschen is in de Maleische taal gewoonlijk het omgekeerde waar te nemen: van tweelettergreepige stammen worden verkortingen gemaakt door mutileering of afwerping van de eerste syllabe,

zooals: *toewa-oewa, paman-man, toewan oewan-wan* enz. Daarom is het beter (*h*)*ĕlai* als grondwoord, en *lai* als afkorting daarvan te beschouwen. *Elai* of *hĕlai* — gelijk men weet wisselen de gutturale stootklank en de aspiratie aan het begin der woorden in het Maleisch zeer dikwijls — wordt als hulptelwoord gebruikt voor dunne, slappe voorwerpen, maar de hoofdbeteekenis, als zelfstandig naamwoord, is: vel, blad, lap, vlak. Welke is van deze „beteekenissen" de oorspronkelijke? Iets algemeens zonder bepaalden vorm, als „vlak" zeker niet; „vel" waarschijnlijk ook niet, omdat zoo veelvuldige vormen daarvan te denken zijn. De bladvorm echter is iets meer concreets en éénvormigs dan de andere twee; het is dus niet zeer gewaagd om *blad* als grondbeteekenis aan te nemen. In dit word zien wij eene geringe vervorming van het Tamil i l a i = blad. De vorm *ĕlai* is niet afwijkend; de ĕ kan de vertegenwoordiger zijn van de korte i in de eerste syllabe vóór den vollen klank l a i. Bladeren zelve, van pisang- en arènboomen bv., zijn een bekend handelsartikel; *daoen* (blad) kan bezwaarlijk bij het tellen aangeduid worden met een hulptelwoord dat het getelde voorwerp zelf aanduidt, zoodat van de vreemde benaming *ĕlai* moest worden gebruik gemaakt. Zoo spreekt men van: *daoen tiga* (*h*)*ĕlai* = drie stuks bladeren.

IV.

Andam.

Andam beteekent: juiste of nette samenvoeging; het werkwoord *mĕngandam*: juist of net samenvoegen, in orde brengen, ordenen, tooien, versieren. Dit woord wordt als een Perzisch woord beschouwd; volgens het woordenboek van Von de Wall is het 't Perzische اندم = regel, voorschrift.

Het Perzische woord echter is اندام a n d â m = lichaam, lid, goede samenvoeging en verhouding, versiering, maatstaf, en als adjectivum: versierd, mooi. Noch in morphologisch noch in semantisch opzicht is dus tegen de afleiding

bezwaar te maken. Evenwel, twee zaken vragen hier de aandacht; vooreerst dat in het Hindôestânî, de taal waardoor de meeste Perzische woorden tot de Maleische landen gekomen zijn, andâm slechts lichaam, statuur beduidt; ten tweede het voorkomen van een woord andam in het Tamil met gelijke beteekenis.

Het Tamil andam beteekent: schoonheid, élégantie, orde, lid, natuur. In samenstellingen komt de beteekenis van versiering op den voorgrond, bv. andamâkkugirradu (âkkugirradu causatief van âgirradu = zijn) = versieren, evenals in afleidingen, gelijk het adverbium andamâi: elegant, en de adjectiven andamâna en andamuḷḷa = mooi, keurig. De grondbeteekenis van het woord is: einde, limiet, volkomenheid; het is trouwens niets anders dan eene tamoeliseering van het Sanskrit anta = einde.

Het is moeilijk uit te maken of het Maleische woord uit het Perzisch of uit het Tamil is; zoo het laatste 't geval ware, zou men in het Maleisch een doublet aantreffen: *anta* = einde, natuur, in samenvoegingen als *bĕranta* en *andam* in de gedrâviḍiseerde vervorming van uiterlijk en beteekenis.

Van volkomen zekerheid kan bij de afleiding van dit woord nog geen sprake zijn; in elk geval is de aandacht op deze merkwaardige etymologische coincidentie gevestigd.

V.

Andai I.

Bij dit woord wordt in de lexica eene verwarring, of vereenzelviging van zeer verschillende homonymen aangetroffen, welke in de volgende bladzijden nog vele malen zal worden geconstateerd. Onder *andai* = mogelijkheid vindt men ook *andai-andai* = o. a. stagen waaraan het touw van een zeil tegen de verschansing wordt vastgemaakt. Ongetwijfeld heeft men hier twee onderscheidene woorden *andai*. Het verdubbelde woord is het Tamil aṇḍai =

steunpunt, houvast. De beteekenis is eenigszins gespecialiseerd, als scheepsterm. De verdubbeling kan eene gelijkenis aanduiden evenals bij *koeda-koeda* = schraag, of naar analogie met *andang-andang* = ra, *oendang-oendang* = hekwerk, *kisi-kisi* = traliën e. d. zijn ontstaan.

VI.

Andai II.

Het in het voorgaande artikel besprokene *andai* = mogelijkheid schijnt evenzeer als zijn homoniem een Tamilwoord te zijn. Als origineel moet beschouwd worden het Tamil aṇḍai, nomen verbale van het werkwoord aṇḍugirradu = naderen, nabij zijn; aṇḍai beduidt dus: het nabij zijnde, de nabijheid. In het Tamil is de beteekenis slechts locatief; in tropischen zin moet het woord beduiden: het in iemands voorstelling dicht bij zijnde, grijpbare, dus: waarschijnlijke, mogelijke. Zoo ontstond in het Maleisch de beteekenis: mogelijkheid, welke in het Tamil zelf zich niet heeft ontwikkeld

Duidelijk spreekt de eigenlijke beteekenis in de samengestelde uitdrukking *sandainja*, d. i. *sa-andainja*, dus = wat het meest voor de hand ligt, wat verondersteld kan worden, verondersteld, bijgeval. Toen eenmaal de beteekenis in tropischen zin vaststond, werden derivaten naar Maleischen trant gemaakt, zooals *měngandaikěn* = als mogelijk veronderstellen, *mandai-mandai* = in gelijkenissen spreken.

De overgang van substantivische in andere syntactische functie bij de samenvoeging met *sa* en met *nja* is volkomen analoog met andere gevallen, zooals bij het substantief *kira* bv. Immers men heeft:

andai = mogelijkheid.	*kira* = vermoeden.
andainja = verondersteld dat.	*kiranja* = naar gissing.
bijgeval.	wellicht.
indien.	bij geval.
sa-andainja = idem.	*sa-kiranja* = idem.

Zoo werd het vreemde woord *andai* geheel als Maleisch woord behandeld en, tot allerlei derivaties gebruikt, een levend deel van den Maleischen taalschat. Het woord is niet tot de litteratuur beperkt; het komt ook in de spreektaal voor, in de samenvoeging *sandènja*, wat te vertalen is met: bijvoorbeeld.

VII.

Idam.

Mengidam van den stam *idam*, ook in den vorm *hidam* voorkomende, beduidt: lusten hebben, in specialen zin van zwangere vrouwen. De grondbeteekenis: het aangename, het lustige van iets, blijkt uit de uitdrukking: *(h)idam-(h)idaman* = het aangename, de lusten van iets, tegenover de lasten. Dit woord, of liever de op zich zelf niet gebruikelijke stam ervan, is het Tamil i d a m = wat aangenaam is, délice, lust. Oorspronkelijk Tamil is dit niet; het is 't Sanskrit h i t a (met slot m en verzachting tusschen twee vocalen van den consonant, naar de regel), hetwelk eveneens „aangenaam" beteekent.

VIII.

Batil.

Batil = schotel, kom, wordt reeds door Van der Tuuk in zijne uitgave van Von de Wall's woordenboek een Tamilwoord genoemd; Pijnappel stelt het gelijk met het Sanskrit p â t t i r a m, wat moet zijn: den Tamil vorm p â t t i r a m van het Sanskrit p â t r a. In deel XLV van dit Tijdschrift, bl. 102, ben ik tegen deze afleiding opgekomen. Thans worde de daar gemaakte aanmerking gecompleteerd door de vermelding der juiste etymologie: het Maleische woord *batil* is het Tamil v a ṭ ṭ i l. De beteekenis daarvan is geheel gelijk aan die van *batil*.

IX.

Badji.

Badji = keg, wig is waarschijnlijk het Tamil v a j i = puntige stok, puntige bout. De begripsovergang is een zeer geringe. Het Tamilwoord zelf is wellicht het Sanskrit v â ś i = gepunt mes; vreemd is echter de quantiteit van de a in het Tamil. Zie een dergelijk geval bij KĔLAM. Wellicht ook is de overeenstemming niet meer dan toevallig, daar v â ś i, in den zin van bijl, in het Tamil vertegenwoordigd is door v â ç ç i. Trouwens, deze quaestie raakt de verwantschap van *badji* en v a j i hoegenaamd niet.

X.

Badai.

In het woordenboek van KLINKERT, waarin menige onhoudbare afleiding voorkomt, vindt men sub بادی I: „BADI. MAXW. schrijft *badai* (Skr. *vadha*, moordenaar) e. s. v. spook, dat een moord of een plotselingen dood veroorzaakt....". Wanneer werkelijk *badai* de goede vorm is, kan die natuurlijk niet direct met Sanskrit v a d h a in verband gebracht worden. Het kan tweeërlei Tamilwoord zijn, 1° v a d a i (synoniem van v a d a m, Sanskrit v a d h a) = moord, marteling, oppressie, en 2° v â d a i, het Sanskrit b â d h â = pijniging, smart, ramp. Indien de uitspraak *badai* vaststond, zoude elk der beide etymologieën juist kunnen zijn; de brenger van dood en verderf zoude dan naar hetgeen hij brengt genoemd zijn.

XI.

Basi.

Basi, als handelsterm, beteekent: opgeld, disconto, rabat. Geheel dezelfde beteekenis heeft het Tamil v â j i. Dit

woord zoude in het Maleisch schijnbaar moeten luiden *badji*. De overeenstemming in beteekenis kan echter bezwaarlijk toevallig zijn. Deze moeilijkheid behoeft verklaring.

Een feit is het, dat het Maleische woord *satai* schijnt te beantwoorden aan het Tamil ç a d a i, dat in het Maleisch *sadai* zou moeten luiden. Daarom twijfelde ik — zie dit Tijdschrift deel XLV, bl. 108 — aan de juistheid der etymologie, en — in de Bijdragen van het Kon. Inst. voor de T. L. en V. K. van N. I. deel LV, bl. 48 — motiveerde ik dien twijfel met vele bewijzen. Maar Prof. Kern acht het — zie aldaar — „te gewaagd" om wegens „het nietige verschil tusschen t en d in een onbetwistbaar vreemd woord als Mal. s a t a i, Jav. s a t e te loochenen dat dit woord uit een Tamilsch, met t althans geschreven woord, gesproten is".

Het Tamil v â j i is een met c — in het Maleisch door tj en s vertegenwoordigd — „althans geschreven" woord; mag hier allicht dezelfde redeneering als bij c a d a i worden toegepast? En kan hier ook de beschouwing gelden van „een gewestelijk, en vermoedelijk ook chronologisch verschil in de uitspraak van het Tamil", daar het „toch ook in de reden (ligt) dat niet alle in 't Maleisch gangbaar geworden woorden uit één en dezelfde plaats van 't uitgestrekte Tamilland en tegelijkertijd zijn ingedrongen"?

En dit is ongetwijfeld juist, want het is een feit dat de ç, ook tusschen twee klinkers, gewestelijk scherp wordt uitgesproken. Daaruit blijkt reeds dat *basi* het Tamil v â j i — geschreven en gewestelijk uitgesproken v â ç i — *moet* zijn, welk feit bovendien bewezen wordt door de volgende analogieën:

bisi	= hoer	is Tamil	v ê j i	gesehreven	v ê ç i
toersi	„ vitriool	„	„	t u r u j i	„	t u r u ç i
soewasa	„ brons	„	„	c o g u j â	„	ç o g u ç â
perisai	„ schild	„	„	p a r i j a i	„	p a r i ç a i
misai	„ snor	„	„	m î j a i	„	m î ç a i

De bedoelde gewestelijke uitspraak der ç is zóó frequent, dat sommigen kortweg verklaren dat de ç, ook tusschen twee klinkers, in 't algemeen vrijwel als s uit te spreken is. De etymologie van *basi* is dus bewezen, en de afleiding uit het Chineesch die in het Javaansche Woordenboek vragenderwijs wordt vermeld wêerlegd.

XII.

Balam.

Op gezag van Clifford en Swettenham vermeldt Klinkert in zijn woordenboek sub balam IV de beteekenis: „pagaaien met snelle korte slagen," bv. bij een wedvaart. Dit woord kan het Tamil v a l a m = energie, krachtsinspanning zijn. Dit v a l a m is het Sanskrit b a l a = kracht, leger, in deze laatste beteekenis in het Maleisch *bala* luidende. *Bala-balam* zoude dan een doublet zijn, evenals *andam-anta* en *kandai-gĕnta;* zie aldaar.

XIII.

Bĕlaka.

Vóórdat de oorsprong van een veelgebruikt woord als *bĕlaka* kan worden opgespoord, moet vaststaan hoe de ontwikkeling zijner beteekenissen is geweest en welke de grondbeteekenis van het woord is. In het Maleisch wordt het voornamelijk gebruikt in den zin van: alle zonder uitzondering, geheel echt zonder bijmenging, *orang pĕrampoean bĕlaka* beduidt dus: uitsluitend *vrouwen*, geen mannen. De aanduiding van eene soort bij uitsluiting is zeer verwant aan die van de soort als geheel beschouwd, zoodat *bĕlaka* ook kan vertaald worden met allen, of het geheel, zonder uitzondering, alle. Van materieel op abstract terrein overgaande verkreeg het woord natuurlijkerwijze de beteekenis: alles zonder iets achter te houden, dus: de volle waarheid

zonder eenige reserve; zoo beteekent het Javaansche *bĕlakane*: de volle waarheid er van. In het Javaansch treedt *bĕlaka* ook als adjectivum op in de zin van: de volle waarheid zeggende zonder omwegen, alles durvende zeggen, dus: vrijmoedig, openhartig. Dit alles ontwikkelt zich ongedwongen uit de grondbeteekenis: uitsluitend.

Een Maleisch aspect heeft *bĕlaka* niet; ik zoek zijnen oorsprong in het Tamil. In deze taal heeft de infinivitius een zeer bijzonder en veelzijdig gebruik; onder andere wordt hij dikwerf adverbiaal opgevat. Zoo is bv. van migugirradu = overvloejen, de infinitivus miga als adverbium: overvloediglijk, evenzoo munda = eerst, van mundugirradu = voorgaan, en vele andere. Zoo ontstaan adverbia, conjuncties en postposities van infinitief-vorm, als: kûḍa = samen van kûḍugirradu = mêegaan, arra = zonder, van arrugirradu = ophouden, vilaga = weg, heen, van vilagugirradu = heengaan. Naast dit vilagugirradu staat als transitivum vilakkugirradu (met verscherping van den medeklinker) = verhinderen, beletten, afscheiden, uitsluiten. Dit laatste vooral zoude steeds met vilakkugirradu kunnen vertaald worden.

De infinitief daarvan is vilakka, dat, als partikel optredende, niets anders kan beteekenen dan: bij uitsluiting, uitsluitend.

Met die beteekenis kwam de partikel geworden verbale vorm in het Maleisch; de v werd naar gewoonte b, en de klinker van de antepaenultima, welke bovendien van korte quantiteit is, werd ĕ, zooals de regel is. Indien dit alles juist is, zoude de Tamilherkomst van deze partikel, evenals van de partikel *tjoema* (zie dit Tijdschrift, deel XLVI bl. 71) vaststaan.

XIV.

Bitjoe.

Bitjoe = dommekracht is het Tamil vîççu. Vîççu is

het nomen verbale van het werkwoord vîçugirradu = iets zwaaien, drillen, wegwerpen, in 't kort: iets in beweging brengen, en beteekent dus: het in beweging brengen, slag of worp, de kracht daartoe. Dat een woord in den zin van het volbrengen eener handeling in het Maleisch ook het werktuig daartoe aanduidt, is bekend; naar die zelfde wijze werd het vreemde woord *bitjoe* behandeld. Zoo werd dus de beteekenis daarvan: werktuig tot krachtuitoefening, dommekracht.

XV.

Tandoe.

Tandoe is een in de Indische bergstreken welbekend vervoermiddel: de draagstoel of palankijn. Dit woord is het Tamil taṇḍu. Eigenlijk beteekent dit: een dikke stok. Deze beteekenis werd tot allerlei zaken uitgebreid, zoodat het woord ook kan beduiden: bamboe, roeispaan, roede, eene grove aanduiding van den penis, kandelaar. Bij wijze van pars pro toto wordt het gebezigd in den zin van: draagstoel, palankijn, in welke beteekenis het door de Maleiers is overgenomen.

XVI.

Toenai.

Toenai beteekent gereed, doch alleen in den zin van gereed, contant geld. Ook dit woord maakt den indruk van een vreemde handelsterm te zijn, waarvan de oorsprong in het Tamilland te zoeken is.

Het Tamil tuṇai, met cerebrale n, = compagnon, vennootschap kan niet ter vergelijking in aanmerking komen. Ik meen als originale van *toenai* te mogen beschouwen Tamil tunai, met palatale n, welks beteekenis is: vlugheid, coulantheid. Indien dit woord inderdaad het oorspronkelijke

is, zoude de grondbeteekenis van het Maleische woord zijn: vlugge afdoening van zaken, dadelijke betaling, in tegenstelling met betalingen op termijn en andere soorten van uitgestelde kwijtingen. De beteekenis-overgang van contante betaling in contant geld is zeer natuurlijk.

Het woord heeft zich dan op het Maleische gebied onafhankelijk van het origineel in afwijkende lijn ontwikkeld. Dit komt zeer dikwijls bij leenwoorden voor; het schijnt overbodig daarvan voorbeelden te geven. Tunai heeft in het Tamil niet de beteekenis van contant geld gekregen, dit wordt op verschillende wijze uitgedrukt, bv. door kaippaṇam eigenlijk: handgeld, kâçu, d. i. het Engelsche *cash* en andere.

XVII.

Tjandoe.

De woorden voor opium in het Maleisch zijn van vreemden oorsprong; dit is een van zelf sprekend feit: het geldt een uitheemsch genotmiddel.

Behalve het Arabische *apioen* en het Chineesche *tengkoh* heeft men *madat* en *tjandoe*.

Reeds lang geleden heeft Van der Tuuk medegedeeld dat *madat* een Hindoêstânî-woord is. Inderdaad beduidt *madad* in die taal: betelblad met opium gevuld, dienstig om gerookt te worden. In het Hind. woordenboek wordt dit *madad* afgescheiden van het Arabische *madad*, dat hulp, versterking beteekent. Ten onrechte echter. Gelijk Dr. C. Snouck Hurgronje in De Atjéhers, deel I, bl. 33 opmerkt, is *madad*, geestelijke of lichamelijke versterking, eene euphemistische uitdrukking voor het verboden heulsap. Van *tjandoe* = toebereid opium is de oorsprong nog niet opgespoord.

Tjandoe beteekent: vocht tot taaie kleverigheid verdikt, geprepareerde opium eene taaie, kleverige zelfstandigheid vormende. Klaarblijkelijk is de algemeene beteekenis de

oorspronkelijke, en die van opium eene specialiseering, gelijk zoo dikwerf in velerlei talen voorkomt.

In het Maleisch vinden wij van deze beteekenis geen verwantschap of verklaring. De bouw van het woord is als van een Tamil-vorm. Ongetwijfeld is het niet anders dan het Tamil çându = cement, pleister, zalf, eene taaie, half-vloeibare substantie dus. In het Maleisch evenzoo: dik kleverig vocht, en dan, door specialiseering, toebereide opium.

XVIII.

Tjoekai.

Tjoekai beteekent: tol, belasting. Daar vooral van havengelden het woord gebruikt wordt, is de veronderstelling dat het oorspronkelijk een overwalsche term is verre van onaannemelijk.

Ongetwijfeld is het 't Tamilwoord çukkai. Dit beduidt eigenlijk: het geld dat men voor vervoer op een schip betalen moet. Deze maritieme term verkreeg in Maleische landen eene uitgebreidere beteekenis: geld dat voor een schip en zijne lading als tol betaald moet worden, en eindelijk heffing of belasting in het algemeen. Het hier waar te nemen proces van beteekenisverandering door uitbreiding of generaliseering is, vooral bij overneming van vreemde woorden, zeer gewoon; een analoog geval is bv. de uitbreiding van de beteekenis en het gebruik van het Arabische *'oesjr*, eigenlijk tiende, tot de verschillende geheel andere heffingen van allerlei aard in het Maleisch en het Javaansch. Zie ook Dr. C. Snouck Hurgronje, Het Gajō-land en zijne bewoners, bl. 274.

XIX.

Sanam.

De door dezen naam aangeduide plantsoort heet in het

Tamil çaṇam. Ongetwijfeld is *sanam* daaruit gesproten. Er komen in het Maleisch zeer vele plantennamen voor, welke aan het Tamil ontleend zijn. Dikwijls echter is er gelijkheid van vorm met groot verschil in soort; voor een niet-botanicus dus een gevaarlijk terrein, waarop ik mij niet mag wagen. Een speciaal onderzoek zoude op dit gebied vereischt zijn.

XX.

* Panai.

„It is worthy of notice thvt a few Tamil and Persian words are found even in the earliest kawi compositions. Thus pane or (metri causâ) panay, a kind of jar to cultivate the lotus in is undoubtedly Tamil". Zoo schreef Van der Tuuk in 1881 in de Journal of the Royal Asiatic Society (deel XIII, bl 56). Ongetwijfeld is het Javaansche ꦥꦤꦶ = pot, het Tamil pânai = groote pot. Opmerkelijk is het dat dit woord in het Maleisch niet wordt aangetroffen, daar toch in 't algemeen alles wat uit Hindôestân van Perzisch, moderne Prâkrits en Drâvidataal in het Javaansch is gekomen door een Maleischen trechter in deze taal is gevloeid. Dit feit en de overweging dat het woord „in the earliest kawi compositions" reeds voorkomt doen ons veronderstellen dat het Maleisch in eene vroegere periode het woord *panai* moet gehad hebben. Panai zelf is niet in het Tamil alleen voorkomende; in het Kannaḍa (Kanarisch) komt het voor in den vorm pânĕ = een metalen of aarden pot.

XXI.

Pandam.

Pandam beduidt een soort van geprepareerde hars om messen en dergelijke in het heft te bevestigen.

Vreemd is het dat, waar van het algemeene woord voor hars: damar, geen gebruik gemaakt wordt, een bijzonder woord als *pandam* gebezigd wordt voor eene soort welke niet nader bekend is in hare samenstelling, noch in haren oorsprong uit planten, waarnaar zij genoemd zoude kunnen zijn. Hoogstwaarschijnlijk doet zich hier een geval voor van specialiseering eener algemeene beteekenis.

Als indirecte origine van het woord moet het Sanskrit b a n d h a beschouwd worden. Dit beteekent: binding, band, vasthechting, monteering, hechting in elken zin des woords. De media aan het begin van een woord wordt in het Tamil vervangen door een tenuis; de slot m moet bij de overname van een woord als het bovengenoemde optreden, zoodat de Tamilvorm p a n d a m luidt. Dit woord heeft denzelfden zin als zijn originale: binding, hechting, in eene van zelf sprekende veelheid van onderscheidingen, gelijk ook bv. bij het Maleische *ikat* wordt aangetroffen.

Het uitheemsche hechtmiddel, dat den Maleiers te exotisch moet geweest zijn om het met zijn generalen term voor hars aan te duiden, behield zijn eigen naam, die, gespecialiseerd, het bindmiddel, een of andere harssoort, aanduidde.

XXII.

Pandoe.

In het Woordenboek van H. von de Wall worden s. v. *pandoe* de volgende beteekenissen gegeven: wegwijzer, leidsman, gids, loods; soort van balspel.

De laatstgenoemde beteekenis moet van de eerste vier worden afgescheiden; twee afzonderlijke woorden *pandoe* hadden vermeld moeten worden.

Terecht worden beide woorden in het Woordenboek van H. C. Klinkert gescheiden: s v. *pandoe* II vermeldt hij de beteekenis: balspel, kolfspel.

Het woord is Tamil: *pandu* = kaatsbal. Dit is, naar het schijnt een echt Tamil-woord; een ander *pandu* is het

Sanskrit *bandhu* = aanverwant, dat hier niet in aanmerking komt.

XXIII.

Poetoe.

Een op Java zeer bekend soort koek of gebak is de *koewé poetoè*. Noch bij het Maleische woord, noch bij het Javaansche ꦥꦸꦠꦸ is voor de verklaring der beteekenis van: koekje, een bijzonder soort gebak, aan ontleening aan eene vruchten of grondstof of zekeren vorm aanduidende benaming, zooals dikwijls met namen van zulke lekkernijen het geval is, te denken. Evenals *apam* is het uit het Tamil. In die taal is puṭṭu een bekend soort koekjes. De vorm van dit woord is in het Javaansch zeer goed bewaard gebleven.

XXIV.

Pitam.

Het woord *pitam* beteekent, duizeligheid, toeval, bedwelming. De oorsprong van dit woord is het Sanskrit *pitta*, gal; niet onmiddellijk echter, maar door het Tamil. *Pitta* luidt in die taal, naar de regel pittam. De beteekenis daarvan is vooreerst: gal. Dan beduidt het eene der drie piṇi of temperamenten, nl vâdam (Sanskrit vâta) = melancholisch, pittam = bilieus en çilêṭṭumam (Sanskrit śleshman) = phlegmatisch temperament. Dan wordt het woord gebruikt voor: door gal veroorzaakte aandoening, ook: delirium, en in het algemeen geestesstoornis, duizeling. In deze beteekenis werd het Tamil pittam in het Maleisch overgenomen

Van het Sanskrit-woord zijn met Tamil-uitgangen nieuwe woorden als pittu = waanzin, en pittaṉ = waanzinnige, en zeer vele composita gevormd. Ook in andere Indische

talen komt het Sanskrit-woord voor, bv. in het Hindôestânî: pit, en in het Teloegoe: pittam(u). En in het Maleisch in de Tamil-vervorming *pittam*.

XXV.

Katé—Katiḳ.

Van beide bovenstaande woorden wordt in de woordenboeken dezelfde beteekenis opgegeven, nl. dwergachtig, klein in zijn soort, met de bijvoeging dat het eerste Javaansch is. Ongetwijfeld is *katé* een Maleisch leenwoord *katai*—katé, dat geheel gemalaïseerd als *katiḳ* werd uitgesproken; evenals *tjapé—tjapiḳ, tabé—tabik, mani—maniḳ* e. a. Een leenwoord het woord *katé* te noemen is niet onvoorzichtig, met het oog op zijnen bouw, en op het feit dat voor „dwerg" en „klein van stuk" Maleische woorden bestaan van onverdacht allooi.

Hoogstwaarschijnlijk is het origineel het Tamil kaṭṭai = iets korts, kleins, gedrongens. Van dit woord wordt met het personen aanduidende *aṇ* gevormd *kaṭṭaiyaṇ* = korte, kleine persoon, vrouwelijk: kaṭṭaiççi. De phonetische identiteit van kaṭṭai en *katé* is evident, de beteekenis is dezelfde, maar de absolute zekerheid der afleiding wordt verminderd door eene uitwendige afwijking: dat het Javaansch niet heeft ꦏꦠꦺ met een ꦠꦺ die het met cerebrale t uitgesprokene Tamil-woord volgens de vaste regel van overgang doet verwachten, maar ꦏꦠꦺ, met een dentaal ꦠ. Deze zelfde moeilijkheid doet zich voor bij *kati*, dat eveneens met ꦠ, en niet met ꦠꦺ wordt uitgesproken.

De cerebraal (ṭṭ) zoude in het Maleisch in plaats van de a een ĕ vóór zich doen verwachten; de etymologie is dus nog geenszins geheel zeker.

XXVI.

Kati.

Dat bij eenzelfde volk in verschillende tijden en pro-

vinciën een woord dat een zeker gewicht of eene zekere geldswaarde aanduidt voor zeer uiteenloopende bedragen wordt gebezigd, is een bekend verschijnsel. Dat zulks het geval is waar overneming van dergelijke woorden uit andere talen plaats gevonden heeft, is alleszins natuurlijk; voorbeelden van beide zoo gewone feiten zijn overbodig.

De beteekenis van *kati* is in het Maleische taalgebied niet overal dezelfde, doch meestal is zij: $1^1/_4$ pond.

Van inlandschen oorsprong schijnt het woord niet te zijn. Evenals de inhoudsmaat *nali* aan het Tamil is ontleend, is, naar het schijnt, ook het gewicht *kati* van het Tamilvolk overgenomen.

In het Tamil is de algemeene naam voor pond i r r â t t a l, het Arabisch *raṭl*, met vocalischen voorslag, daar de r aan het begin van een woord in het Tamil niet is uit te spreken.

Verder het woord *kaṭṭi*. Eigenlijk beteekent dit woord massa, zwaarte; de begripsovergang tot de beteekenis van een gewichtseenheid is dus dezelfde als die van het Latijnsche *pondus* tot de nieuwere daarmede identieke woorden welke een bepaald gewicht beduiden. De cerebraal kan de a in het Maleisch als ĕ doen klinken; zoo komt dan ook naast *kati*, *kĕti* voor.

De k a ṭ ṭ i is 25/14 van een pond, dus $1^{11}/_{14}$ £. In zijnen overgang naar den Archipel is het woord eenigermate van beteekenis veranderd, gelijk met dergelijke termen dikwijls geschiedt.

Evenwel, eene eigenaardige moeilijkheid treedt hier storend op; zie daarover bij KATÉ.

XXVII.

KALAM.

Het woordenboek van H. C. KLINKERT geeft als beteekenis van *kalam* op: vuil dat het goud afscheidt bij het smelten. Het lexicon van H. VON DE WALL geeft als West-Sumatraansche beteekenis van dit woord: een soort

van zwart zand, dat zich tusschen de rijst en ook wel tusschen het stofgoud bevindt. Blijkbaar is het grondbegrip van beide beteekenissen: het zwarte, iets zwarts, iets door zijne donkere kleur afstekend van de omgeving. Dit doet ons denken aan het Sanskrit adjectivum k â l a = zwart, en het substantivum k â l a = zwartheid.

Onmiddellijk uit het Sanskrit kan het woord niet zijn. Levenlooze zaken en niet personen aanduidende Sanskritwoorden worden in het Tamil met een slot m voorzien, zoodat k â l a in die taal k â l a m luidt. En dit woord is van het Maleische *kalam* het origineel.

XXVIII.

KADALAI.

Deze welbekende peulsoort met zwarte erwtjes is van Tamil-origine. Het Tamil-woord voor die boontjes is k a ḍ a l a i. Op Java zegt men *kedelé*; de spelling كدلي is geheel naar het oorspronkelijke. Gelijk sub SANAM werd opgemerkt, zal er over de uit het Tamil in het Maleisch gekomen plantennamen niet in deze studie gehandeld worden

XXIX.

KËDI.

„كدي KËDI-KËDI? of *koedi-koedi?* e. s. v. spel der Klinganeezen, b.v. *ramainja këling bërmain* كدي, *orang Hindostan bërmain tjoeki* . . . . . *tërapa banjak këling* ر,كدي . . . *kapada baginda hëndak bërdjoedi* . . . ." (KLINKERT). Uit de twee citaten kan men wel is waar veronderstellen dat met *këdi-këdi* een zeker spel bedoeld is, maar evenzeer dat de beteekenis is: luidruchtig zich vermaken. Dit zoude harmonieeren met de beteekenis van Tamil k a ḍ i = plezier, vreugdebetoon, vroolijkheid. De ë in de eerste syllabe verklaart zich uit de quantiteit der a in k a ḍ i, en meer nog uit de natuur

van den volgenden cerebraal, van welk verschijnsel ik reeds vele voorbeelden heb gegeven. De verdubbeling, ter aanduiding van voortduring en intensiteit, is typisch Maleisch.

XXX.

Karpai.

Karpai = patroontasch heeft een Tamil-bouw. Het is het homonyme Tamilwoord k a r r p a i. De lipklank is volgens de regel, na cerebrale t en palatale r, tenuis; na alle andere medeklinkers, behalve de p zelve, is hij media.

K a r r p a i nu beteekent: zak voor de steenen welke als gewichten dienen; het is samengesteld uit k a l = steen, en p a i = zak, zakje, beurs, valies.

Hoewel dus eigenlijk genoemd naar de steenen, is *karpai* in het Maleisch gebezigd voor de patronen; het begrip: tasch of zak is het overheerschende. Dat de naam van een door elken handelaar gebruikt taschje ook op een bijzonder taschje, als de patroontasch, wordt toegepast, is niets bijzonders: een zeer gewoon verschijnsel.

XXXI.

Kĕlam.

Wanneer men opmerkt dat van het woord *kĕlam* de gewone beteekenis wel is waar donker, duister is, doch als verdere beteekenissen worden genoemd: zwart van den nacht, van de maan (van haar laatste tot haar eerste kwartier), van de oogen, en eene verbinding met *badja* zwart als staal, staalblauw beduidt, kan men als zeker aannemen dat het grondbegrip van het woord is: zwart.

Er zijn er wellicht die het onaannemelijk achten dat *kĕlam* een vreemd woord is wegens de wortelassonantie met *malam* = nacht, met Jav. *koelĕm* en *tilĕm* = slapen. Evenwel, wanneer de nacht genoemd is naar het zwarte, is hij

niet tevens genoemd naar het slapen; de „wortels" met die beteekenissen zouden gescheiden moeten worden. Verder bedenke men wel dat de theorie der wortels eerst zeker kan zijn wanneer van de behandelde taal het echte van het vreemde goed is afgescheiden. Verleidelijk is het bv. om in *dalam* = diep, *sĕlam* = duiken, *tĕnggĕlam* zinken en *kolam* = vijver, en in Jav. *sah* en *pisah* = scheiding, *kesah* = uitgaan en *pasah* = eene verbreking des huwelijks de „wortels" *lam* en *sah* aan te nemen; doch *kalam* is Tamil en *pasah* Arabisch. Daardoor vermindert de waarschijnlijkheid van de beteekenis der wortels, op de andere woorden toegepast, geenszins; maar met alle gelijkheid van het gemeenschappelijke element, den zgn. wortel, kan men niet à priori den vreemden oorsprong van het gequaestionneerde woord, hetzij *kolam* of *pasah* of *kĕlam* of welk ander ook, in twijfel trekken.

Het komt mij voor, dat deze beschouwing, waar het geldt het woord *kĕlam*, met zijne schijnbare wortelverwantschap met andere woorden en zijn aequivalenten in andere talen, zooals het Bataksche *holom*, niet overbodig is; inderdaad lijkt het, oppervlakkig beschouwd, vreemd dat dit woord aan ander taalgebied ontleend zou zijn.

Ik vestig de aandacht op het Tamil kaḷam = zwart, zwartheid, duisternis. De begripsovergangen van dit woord zijn als die van het Maleische *kĕlam*. Morphologisch is de afleiding zuiver, daar de ĕ ontstaan kan zijn door de uitspraak van de a vòòr de cerebrale l; de omgekrulde ligging van de tong bij deze soort klanken geeft aan den voorafgaanden klinker eene gewijzigde uitspraak.

Eene met deze etymologie niet in direct verband staande quaestie is de verhouding van het Tamil kaḷam tot het Sanskrit kâla. Dat de ḷ optreedt instede van de Sanskrit l is geen bezwaar, kaḷam toch is de tamiliseering van drie Sanskritwoorden met een l: khala, gala en kala, maar eene moeilijkheid is de korte a in de eerste syllabe naast de lange â van het Sanskritwoord kâla. De oplos-

sing van dit vraagpunt raakt echter de afleiding van *kĕlam* niet.

XXXII.

Kambi.

Wanneer men in het woordenboek van Klinkert als beteekenissen van *kambi* vindt opgegeven: „e s v. gezaagd hout van bepaalde dikte, ribben dikker dan de *bĕroti*, raamwerk van deuren, vensters en derg.; *k. kota* omlijsting van een fort, de muren", verkrijgt men van het verband der beteekenissen een verkeerden indruk, daar het is alsof de eerste: eene op zekere dikte gezaagde soort van hout de grondbeteekenis is. Korter is het woordenboek van Von de Wall: „in de bouwkunde *raam* van deuren, vensters en dergelijke, *raamwerk*".

Het Tamilwoord k a m b i geeft in zijne ontwikkeling van beteekenissen de verklaring van die van het Maleische leenwoord. Het Tamil k a m b i toch beduidt: metaaldraad, bout, vooral van vensters, snoer door bouwkundigen gebruikt, raamwerk, lijst, rand. Hierin vindt men het gebruik van het Maleische woord in alle opzichten terug. Merkwaardig is het dat een woord, oorspronkelijk metalen draad of bout beduidende, ten slotte gebezigd wordt in den zin van houten bouten of ribben; het zakelijk grondbegrip blijft behouden bij verschil in materie. Dit is een frequent taalverschijnsel.

XXXIII.

Kandai.

In het Mĕnangkabausch-Maleisch woordenboek van J. L. van der Toorn vindt men op bl. 304 *kandai* = wimpel, vlag, afhangend versiersel. Bij uitbreiding is de beteekenis geworden: versiering in het algemeen.

Dit woord is het Tamil k a ṇ ḍ a i = galon van goud of zilver, franje; de grondbeteekenis is echter: een afhangend voorwerp, zooals klokjes bij een olifant, metalen plaatjes ter versiering. Klok is in eersten aanleg de beteekenis van het woord, want het is het Sanskrit g h a ṇ ṭ â = klok.

Dit woord is ook rechtstreeks in het Maleisch overgenomen in den vorm *gënta*, Menangk. *gantŏ*. *Kandai* en *gantŏ* zijn dus doubletten, evenals in het Hollandsch bv. een door verschillende bronnen tot ons gekomen Latijnsch woord als: cursus, corso, koers. Dit is slechts één voorbeeld uit tallooze andere, de zaak is in de taalkunde overbekend.

XXXIV.

Koedai.

Koedai beduidt: ronde beteldoos met deksel. In de woordenboeken wordt daar bijgevoegd: oorspronkelijk van rotting gevlochten. Dit wijst ons den weg naar de plaats van herkomst van het woord. Het is 't Tamil k û ḍ a i = mandje, korfje.

XXXV.

Moendam.

Moendam is de naam van een in de Maleische landen, Atjeh en de Bataklanden welbekenden grooten metalen kom, welke voor verschillende doeleinden gebezigd wordt. Ik durf niet te beweren dat de moendam door „Klinganeezen" in deze gewesten ingevoerd is, doch de naam is in elk geval Tamil.

Ik meen als originale van dit woord te mogen beschouwen: het Tamil m u ṇ ḍ a m = bol, globe, rond lichaam. Indien deze etymologie juist is, zoude het wellicht oorspronkelijk exotische voorwerp naar zijn vorm aldus genoemd zijn.

Inderdaad heeft het voornaamste gedeelte van den kom veelal een ronden vorm; in het Menangkabausch schijnt de grondbeteekenis nog voort te leven, daar het ook wordt gebezigd „voor voorwerpen die den vorm van een vingerglas hebben". (VAN DER TOORN, Min Mal. Ned. Wbk. s. v. مندم).

XXXVI.

NILAI.

Nilai is in het Maleisch de, op zich zelf als substantief niet voorkomende, stam van den verbalen vorm *mĕnilai* = taxeeren, schatten, van het nomen *nilajan* = schatting, en van het derivaat *tĕrnilai*, met de negatie: *tiada tĕrnilai* = niet te waardeeren, onschatbaar.

De omstandigheid dat geen stam van de genoemde afleidingen, in de te verwachten beteekenis, bekend is, en het feit dat in de naastverwante talen een dergelijk woord niet schijnt voor te komen, maken het waarschijnlijk dat *nilai* oorspronkelijk een vreemd woord is, terwijl de bouw, inzonderheid de eindklank, naar eene Tamil-formatie heênwijst.

Men heeft in het Tamil een woord nilai, dat vastheid, vaste plaats, stevigheid, steun beteekent; met het Maleische *nilai* heeft dit geen band dan eene, slechts tot eene onzekere gevolgtrekking aanleiding gevende homonymie.

Verder bestaat er een woord nirrai, met een palatale r, dat een deverbaal nomen is van den werkwoordstam nirru, welks verbum nirrukkirradu *wegen* beduidt; nirrai moet dus weging, gewicht beteekenen.

Zeer waarschijnlijk is dit woord identisch met het genoemde *nilai*. Het verschil in beteekenis levert in dit geval geen bezwaar op. Immers, *mĕnilai* wordt gebruikt van groote schatten, goud en zilver vooral, welke hoofdzakelijk bij het gewicht worden gewaardeerd; gelijk van eene groote hoeveelheid wordt gezegd: *tiada tĕrbilang, tiada tĕrpĕrmĕna'i,*

zoo wordt van eene groote waarde gezegd *tiada těrnilai* = niet te wegen, niet te schatten, onwaardeerbaar. Trouwens, het feit dat woorden welke een gewicht aanduiden ook gebruikt worden voor geldswaarden, geldsommen en munten, is in oude en nieuwe talen, in het Oosten en in het Westen, zóó frequent, dat het overbodig mag geacht worden voorbeelden aan te halen. De begripsovergang van wegen in schatten is duidelijk, en zij spreekt nog uit de expressie *těrnilai dĕngan ĕmas* = tegen goud opgewogen, tegen goud geschat. Doordat het bewustzijn voor de oorspronkelijke beteekenis allengs verloren ging, en het Maleisch geen eigen woord voor taxeeren heeft, werd de gewone en eenige zin van het woord: schatten; voor zwaarte, gewicht bestond in het Maleisch meer dan ééne uitdrukking, zoodat de behoefte aan het overnemen van het substantief n i r r a i = gewicht niet aanwezig was.

Is de zaak semasiologisch duidelijk, morphologisch is zij nog niet geheel opgehelderd. Want het Tamilwoord heeft een palatalen triller, die niet door l vertegenwoordigd wordt in de twee met dien klank voorziene woorden, welke het Maleisch heeft overgenomen, nl. k a r r i-*kari* en k u n (d) r r i-*kĕnděri*, terwijl de l in het Maleisch regelmatig de representant is van de Tamil cerebrale r, en van de palatale en cerebrale l. Een tweetal woorden slechts ter adstructie is wel is waar zeer luttel, wel is *biram* naar het schijnt eene uitzondering op de genoemde regel, — daar *bilam* (uit v ê ṛ a m) te verwachten zoude zijn 1), zoodat eene dergelijke uitzondering ook hier niet onmogelijk is — wel is de verwisseling van r en l zoowel op Drâviḍisch als op Maleisch-Polynesisch taalgebied zeer gewoon, toch blijft de afwijking in het vaste systeem van overneming der vreemde klanken eene moeilijkheid.

Van een Tamil n i l a i naast n i r r a i blijkt niets, wellicht

1) Zie mijne verhandeling: Het Tamil-element in het Maleisch, Tijdschrift van het Batav. Gen. deel XLV, bl. 114.

is dus de verandering op Maleisch gebied ontstaan. Ik vermoed dat de zoo dikwerf optredende vervanging van r door l hier geschied is onder den invloed van de n vóór aan het woord, welke klank voor het Maleische orgaan — of beter Organgefühl (Jesperson) of Bewegungsgefühl (H. Paul) — een l achter in het tweelettergrepige woord gemakkelijker doet uitspreken dan een r; eene poging tot assimilatie dus.

Dit laatste wordt vermoed, niet bewezen. Doch ook zonder dat bewijs is de gelijkstelling van Mal. *nilai* met Tamil nirrai zeer waarschijnlijk.

Evenwel, er dient op gewezen te worden dat het bovengenoemde Tamilwoord nilai = vaste plaats, ook gebezigd wordt in den zin van vaste positie, natuurlijke conditie, dispositie, karakter.

Dit kan zich gemakkelijk hebben gewijzigd in de beteekenis: vaste waarde of prijs; doch naar de beteekenis: schatten der waarde is een nog al groote semantische sprong. De afleiding van nirrai schijnt mij dus bij het blijkbaar uit het Tamil afkomstige woord *nilai* de meest waarschijnlijke.

BERICHT ÜBER DIE UNTERSUCHUNGSREISE NACH DER INSEL ENGANO.

4. — 11. April 1903.

VON

Dr. JOHAN WINKLER.

Arzt im Dienst der Rhein. Miss. Gesellschaft.

Es ist eine schon seit längerer Zeit bekannte Thatsache, dass die Bevölkerung von Engano in einem steten Niedergange begriffen ist. In den sechziger Jahren rechnete man noch 6000 Einwohner, Anfang der neunziger Jahre etwa 1000, während jetzt die Zahl auf etwa 500 angegeben wird. Mögen auch Dorfkriege und allerlei Krankheiten, vor allem die bei sogenannten Naturvölkern allgemeine grosse Kindersterblichkeit dazu beigetragen haben, das Volk zu dezimieren, so ist doch mit Recht in letzter Zeit die Aufmerksamkeit gelenkt auf die auffallende Thatsache der Unfruchtbarkeit, der geringen Anzahl Geburten. Als die Ursachen der Unfruchtbarkeit nahm man z. T. Syphilis und Unzucht an Weiter wurde berichtet, die Frauen würden bei bevorstehender Geburt in den Wald geführt, an einen Baum gebunden und so unter quälenden Umständen entbunden. Deshalb fürchteten die Frauen sich dermassen vor der Niederkunft, dass sie gewisse Manipulationen an sich vornehmen liessen, um Empfängnis zu verhüten. Dass malaiische Hebammen diese Kunst verstehen ist bekannt, es handelt sich wohl um artifizielle Knickungen des Uterus.

Nach einer Statistik vom 1. Januar 1902 betrug die Zahl der Enganesen 520 (nach einer Zählung vom 31. Juni 1902 angeblich nur noch 502). Diese Angaben können keinen Anspruch auf unbedingte Zuverlässigkeit machen. Diese

520 Seelen verteilen sich auf beide Geschlechter in der Weise, dass die eine Hälfte männlichen, die andere Hälfte weiblichen Geschlechtes ist, also je 260, und zwar zählte man:

I. Männer.		II. Frauen.	
verheiratet	149	verheiratet mit Enganesen	149
		„ mit Chinesen, Malaiern	18
Witwer	57	Witwen	60
Junglinge	12	Jungfrauen	3
Knaben	42	Mädchen	30
	260		260

Also nur 72 Kinder auf 448 Erwachsene, oder 1 Kind auf 6 Erwachsene!

Nach der Zahl der verheirateten Frauen zu rechnen, bestehen (nur) 167 Ehepaare. Nach einer Angabe der von der Regierung auf Engano stationierten Hebamme sollen jedoch nur etwa 60 Frauen vorhanden sein, die gebären können.

Meine Untersuchung erstreckte sich über ein Material von 129 Männern und 106 Frauen, also in Summa 235 erwachsene Personen. Die Untersuchung der Frauen konnte nur oberflächlich vorgenommen werden, da die Frauen eine Erlaubnis zu gründlicherer Untersuchung verweigerten.

Von den 129 untersuchten Männern sind

verheiratet	98
Witwer	11
geschieden	3
unverheiratet	17
	129

Die untersuchten Männer gehören den verschiedenen Altersstufen an, und zwar stehen im Alter von

17 — 20 Jahren	9
21 — 30	41
31 — 40	44
41 — 50	21
51 — 60	8
61 — 65	6

Von den 106 untersuchsen Frauen sind

verheiratet	89
Witwen	6
geschieden	1
ledig	10
	106

Meine Nachforschungen und Untersuchungen habe ich im Wesentlichen nach folgenden drei Richtungen angestellt:

1. etwas genauere statistische Angaben zu erbringen über die bereits bekannte Thatsache der Unfruchtbarkeit.
2. den allgemeinen Gesundheitszustand der Bevölkerung zu beobachten.
3. speziell zu untersuchen, ob etwa Geschlechtskrankheiten, insonderheit Syphilis und Gonorrhöe, im Volke verbreitet sind.

Was den ersten Punkt angeht, so ergaben meine Erkundigungen bei den untersuchten Männern das Folgende:

Die Zahl der untersuchten Familienväter (verheiratet 98, Witwer 11, von ihren Frauen geschieden lebend 3) beträgt 112.

Von diesen 112 Familienvätern nun haben

kein	Kind	70	=	62,5 %
1	„	17	=	15,2 %
2	Kinder	8	=	7,1 %
3	„	7	=	6,2 %
4	„	6	=	5,4 %
5	„	2	=	1,8 %
6	„	1	=	0,9 %
7	„	1	=	0,9 %
		112		100

Somit haben 70 = 62,5 % der untersuchten Familienhäupter keine Kinder, 42 = 37,5% haben Kinder, doch ist dabei auffallend, dass auch die Zeugungsfähigen Familien so wenig Kinder haben.

Bei dieser Statistik sind natürlich verstorbene und erwach-

sene Kinder mitgerechnet. Die Frage ist hier ja nicht, wieviel Kinder sind augenblicklich auf Engano vorhanden, sondern: wie steht es mit der Zeugungsfähigkeit der enganesischen Familien.

Bei der Reise durch die Insel hatte ich den Eindruck, dass in den nördlichen Distrikten Berhao und Lehaleha die Verhältnisse günstiger liegen als in den anderen Teilen der Insel. Eine Durchsicht des gesammelten Materials unter diesem Gesichtspunkte giebt nachstehendes Resultat.

Zahl der Familien:

mit	0	1	2	3	4	5	6	7	Kindern.
I. Pulo Dua (Kahiapu, Kekuba)	9	2			1				
II. Beloha (Kiaha, Ubii, Kuknau)	11	1	2	2	1				
III. Kofokofo (Paamiki, Malakuni, Boboojo)	12	5		3	1				
IV. Karakua (Mahame)	13	3	2		1	1			
V. Berhao	6	2	1		2				
VI Lehaleha (Kabaiko, Pohanuma)	8	2	3			1		1	
VII. Kiojo (Pulo Satu)	11	2		2			1		
	70	17	8	7	6	2	1	1	

Diese Tabelle bestätigt meine Beobachtung, noch deutlicher wird das Verhältnis ersichtlich aus einer prozentuarischen Berechnung:

	I. *Familien ohne Kinder.*	II. *Familien mit Kindern.*
I. Pulo Dua	9 = 75 %	3 = 25 %
II. Beloha	11 = 65 „	6 = 35 „
III. Kofokofo	12 = 57 „	9 = 43 „
IV. Karakua	13 = 65 „	7 = 35 „
V. Berhao	6 = 55 „	5 = 45 „
VI. Lehaleha	8 = 53 „	7 = 47 „
VII. Kiojo	11 = 69 „	5 = 31 „
	70	42

Wir fanden vorhin bei den untersuchten Familien in 62,5 % Kinderlosigkeit. Bei einer Berechnung der Kinderlosigkeit für die einzelnen Distrikte finden wir nun eine geringe Verschiebung des Prozentsatzes zu gunsten der Distrikte Lehaleha (nur 53 % kinderlose Familien) und Berhao (mit 55 %).

Die Bevölkerung Enganos ist vielleicht schon früher, jedoch jedenfalls nur in geringem Grade, gemischt mit fremden Elementen, die durch Schiffbruch oder Handelsbeziehungen auf die abgelegene Insel kamen. Diese Handelsbeziehungen haben in den letzten Zeiten zugenommen An den Häusern neueren Stiles (aus dem letzten Jahrzehnt) findet man vereinzelt Malereien und Skulpturen, die einem Buginesen (von Bugi auf Celebes) zugeschrieben werden; Malaier und Chinesen haben sich in neuerer Zeit als Händler angesiedelt. Von besonderem Interesse ist nun die Frage, wie steht es mit der Zeugungsfähigkeit in den Fällen, wo die enganesische Bevölkerung mit nicht-Enganesen sich gemischt hat. Leider ist das material für eine diesbezügliche Untersuchung sehr gering.

Unter den Untersuchten sind 3 Männer, die mit Chinesinnen verheiratet sind, zwei davon haben ein Kind; das dritte Paar erst jung verheiratet, ist kinderlos.

In 2 Fällen sind Enganesinnen mit Chinesen verheiratet, mit je einem Kinde.

Von 3 Enganesinnen, die mit Malaiern verheiratet sind, ist eine schwanger; in den beiden andern Fällen ist nichts bekannt.

Wenn die Zahl der Fälle auch nur klein ist, so liegen die Verhältnisse bei den wenigen Fällen jedenfalls nicht ungünstig. Von den 8 Familien haben 5 Familien Kinder (inklusive den Fall von Schwangerschaft), also 62,5 %.

Der allgemeine Gesundheitszustand der Engano-Bevölkerung ist gut. Die Leute sind kräftig gebaut. Ausser Fuss- und Unterschenkelgeschwüren und -Narben, wie man sie bei baarfuss laufenden Völkern allgemein findet, fand ich vereinzelte Fälle von Malaria, auch einen Fall von Framboesia, in Abheilung begriffen.

Meine Erkundigungen nach Potentia coëundi gaben im allgemeinen normale Verhältnisse.

Die Untersuchung auf Vorhandensein von Geschlechtskrankheiten ergab nur einen Fall, den ich als tertiäre Syphilis ansprechen zu müssen glaube. Es handelt sich um einen Defekt im weichen Gaumen, die Patientin gab an, 3 Monate zuvor an dieser Stelle ein Geschwür gehabt zu haben, das unter der Behandlung eines Chinesen nach einmonatlichem Bestehen geheilt sei. Eine Anzahl anderer Fälle ist wohl suspekt auf ausgeheilte Syphilis, aber es lässt sich in keinem dieser Fälle mit Sicherheit nachweisen, dass wirklich Syphilis vorgelegen hat. Ich habe keinen Fall von *florider* Syphilis gesehen, und keinesfalls kann man behaupten, dass Syphilis gegenwärtig unter der Bevölkerung Enganos endemisch sei. Gonorrhöe konnte ich in keinem Falle nachweisen, wohl in einem Falle Prostatorrhöe bei einem älteren Manne.

Was ist nun die Ursache der Unfruchtbarkeit?

Zur Lösung des gestellten Problems mussen wir die überlieferten Mitteilungen, das Resultat meiner Untersuchungsreise und vor allem auch die bei andern aussterbenden Völkern beobachteten Thatsachen heranziehen.

Was die Mitteilung anlangt, dass durch gewisse Manipulationen Empfängnis verhindert worden sei, so würde am besten eine ärztliche innere Untersuchung der Frauen

Aufklärung geben. Vorläufig entbehrt die Mitteilung der Objektivität.

Der allgemeine Gesundheitszustand des Volkes ist wie gesagt gut. Die Malaria, die man auch schon verantwortlich gemacht hat für die Unfruchtbarkeit aussterbender Völker, können wir auf Engano in dieser Beziehung ausschliessen.

Die Ausübung des Geschlechtsverkehrs ist angeblich normal, eine objektive Untersuchung der Zeugungsfähigkeit der Männer steht allerdings noch aus

Geschlechtskrankheiten sind zwar jetzt nicht verbreitet unter dem Volk, aber es könnte ja früher Syphilis unter der enganesischen Bevölkerung bestanden haben, und man muss an die *Möglichkeit* denken, dass die jetzt vorhandene relative Sterilität z T. eine Folge einer früheren Infektion der Bevölkerung mit Syphilis sei, dann eben als einziges übrig gebliebenes Symptom ehemaliger, jetzt ausgeheilter Syphilis. Mir persönlich scheint das allerdings sehr unwahrscheinlich Der Mangel an Geburten ist allgemein auf der ganzen Insel, wollte man das auf Syphilis zurückführen, dann müsste auch die Syphilis über die ganze Insel verbreitet gewesen sein, und ich meine, dann müssten sich deutliche Anzeichen von Syphilis auch jetzt noch in grösserem Umfange zeigen.

Weiter möchte ich die Aufmerksamkeit auf einen Punkt lenken, der mir wichtig scheint, wenn auch an sich allein nicht genügend, die Thatsache der Unfruchtbarkeit zu erklären, nämlich die Familienheirat oder Inzucht. Je mehr eine schon an sich nicht sehr grosse Bevölkerung durch Krieg und Krankheit zusammenschrumpft, desto grösser wird die Notlage, dass der Mann die Frau aus der nächsten Verwandtschaft nehmen muss. Da wir in Engano höchstens 200 Familien haben, so muss man annehmen, dass die wenigen Familien alle unter einander nahe verwandt sind. Im übrigen herrscht auch auf Engano die Sitte, dass Vetter und Cousine väterlicherseits einander heiraten.

Inzucht allein bringt jedoch wohl kaum ein Volk zum Aussterben. Die Bewohner der westlichen Inseln Schottlands, die Bewohner der Insel Marken in der Zuidersee und der Norfolk-Insel sind fast alle unter sich nahe Verwandte, ohne dass ihre Fruchtbarkeit sehr gelitten zu haben scheint. So löst auch die Inzucht nicht — jedenfalls die Inzucht allein nicht — das Problem, wenn sie vielleicht auch im Zusammenwirken mit anderen ungünstigen Einflüssen geeignet ist, ein Volk zu schwächen und weniger widerstandsfähig zu machen.

Als wichtigster Faktor für die Lösung des uns gestellten Problems erscheint nach allem die enorme Veränderung der ganzen Lebensweise der Enganesen, in Nahrung, Kleidung, Wohnung und sonstigen Lebensgewohnheiten, wie sie in den letzten Jahrzehnten stattgefunden hat unter dem Einfluss der Berührung mit zivilisierteren Völkern, Europäern, Malaiern, Buginesen und Chinesen. Es ist auffallend, dass das Aussterben der Enganesen mit dem Beginne lebhafterer Beziehungen der Inselbewohner zu anderen Völkern zeitlich zusammenfällt und damit Hand in Hand geht. Diese Thatsache ist wichtig und muss besonders betont werden.

Das Aussterben der Enganesischen Bevölkerung infolge der Berührung mit der Kultur ist ja nicht einzig dastehend in der Geschichte der Völker. Man hat dieselbe Erscheinung auch gefunden z. B. bei den Tasmaniern, den Maories von Neu-Seeland, den Eingebornen der Sandwich-Inseln. 1) Man hat auch da den Grund zunächst gesucht in eingeführten Krankheiten, Inzucht u. a., doch erscheint überall als der wesentlichste Faktor: die Veränderung der ganzen Lebensweise unter dem Einflusse der Kultur. Solche Völker müssen in wenigen Jahrzehnten eine Entwicklung durchmachen, zu der die zivilisierten Völker viele Jahrhunderte gebraucht haben. Vor 15 Jahren noch liefen die Enga-

1) Vergleiche: Darwin, Abstammung des Menschen: über das Aussterben von Menschenrassen.

nesen nackt und wohnten in kleinen runden Bienenkorb-Hütten, jetzt haben sie allgemein malaiische Tracht angenommen, ihre Häuser sind in der Art der viereckigen malaiischen Häuser gebaut und angefüllt mit allerlei Produkten indischer und europäischer Kultur. Es hat in der That in dieser kurzen Spanne Zeit sich ein Wechsel in ganzen Lebensweise vollzogen, wie er grösser kaum gedacht werden kann.

Dieses Aussterben durch Veränderung der Lebensweise infolge der Berührung mit der Kultur ist im allgemeinen bedingt einerseits durch ein schnelleres Dahinsterben der vorhandenen Bevölkerung, andrerseits aber gerade durch eine auffallende Beeinträchtigung der Reproduktionskraft, der Fruchtbarkeit. So dunkel dieser Zusammenhang auch ist, so bekommt die Thatsache doch einiges Licht durch eine eigentümliche Analogie in der Tierwelt. Der zivilisierte Mensch und das Haustier — aber nur diese — zeigen eine ausserordentliche Anpassungsfähigkeit an die fremdartigsten Verhältnisse; Naturvölker und Tiere der Wildnis sind dagegen ausserordentlich empfindlich gegen Veränderung ihrer Lebensgewohnheiten, und gerade die Unfruchtbarkeit ist das auffallendste Symptom dieser Empfindlichkeit.

Auf eine andere eigentümliche Erscheinung in dem Verhalten der Naturvölker bei Berührung mit der Kultur muss ich gleich hier hinweisen: „Es scheint 1), dass eine *Kreuzung* mit zivilisierten Rassen einer ursprünglichen Rasse sogleich eine gewisse Immunität gegen die schlimmen Folgen veränderter Lebensweise verleiht". So hat man z. B. auf den Sandwich-Inseln beim Eindringen der Kultur beobachtet, dass die ursprüngliche Bevölkerung durch Unfruchtbarkeit sich stark verminderte, während die Mischlinge aus der Kreuzung des Stammvolkes mit den eingewanderten Kolonisten sich schnell vermehrten. Das wird verständlich durch die Erwägung, dass die Kinder aus

1) Vergleiche: Darwin, ebenda.

dieser Kreuzung durch Vererbung ja schon zur Hälfte der zivilisierteren Nation angehören.

So ist auch auf Engano doch noch Hoffnung vorhanden, durch mischung mit den Bringern der Kultur den Volksrest nicht nur am Leben erhalten sondern sogar zu neuem Wachstum führen zu können.

EEN MALEISCH TELWOORD IN HET TELOEGOE?

MEDEDEELING VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Professor KERN heeft in den aan Prof. VETH aangeboden feestbundel medegedeeld dat er in het Bargoensch van Zuid-Indische kooplieden Maleisch-Polynesische telwoorden voorkomen; tegenover Prof. KERN's werkelijke ontleeningen is het wellicht der moeite waard eene schijnbare ontleening op dit gebied te vermelden.

In het Teloegoe komt het woord *tiga* voor, in den zin van: drie, bij het spel; t i g a v a m c a = drie azen. Dit woord wordt als een vreemd woord beschouwd; men zoude geneigd zijn te veronderstellen dat het uit het Maleisch in het Telinga-land gekomen is. Ten onrechte echter. Het woord is een zgn. *tadbhava*, d. i. een uit het Sanskrit ontleend, en eenigszins veranderd woord. Verscheidene dier woorden zijn in het Teloegoe door de naburige taal: het Karnatisch (Kanarisch of Kannaḍa) binnengeslopen.

Zoo is het ook met *tiga*. In het Kanarisch is t i g a eene wijziging van t i k a, en dit is een tadbhava van het Sanskrit t r i k a, van den √ t r i, = drietal, trio. (In het Tamil t i r i g a m) De assonantie met het Maleische woord is dus louter toeval.